

ІСТОРІЯ ДОНБАСУ

ІСТОРІЯ ДОНБАСУ

Луганськ – 2009

УДК 94(477.6)
ББК 63.3(4Укр55)
П44

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення та радіомовлення України
за програмою «Українська книга»

Рецензенти:

Бур'ян М. С. — доктор історичних наук, професор
Михайлюк В. П. — доктор історичних наук, професор
Литвиненко В. Ф. — доктор історичних наук, професор

П44 **Подов В. І., Курило В. С.**
Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с.

ISBN 978-966-617-219-1

У книзі широко представлено історію Донбасу XVII — XIX століть. На конкретному історичному матеріалі показано основні етапи розвитку південно-східних земель України, проаналізовано причини, закономірності, взаємозв'язки й значення найважливіших явищ та подій у процесах соціально-економічного, політичного й культурного розвитку краю. Автори детально розповідають про культурні надбання регіону, його давні традиції та внесок у духовний розвиток країни.

Книга розрахована на істориків, краєзнавців, викладачів, студентів ВНЗ, учителів та учнів шкіл, широке коло читачів — усіх тих, хто хоче знати історію України та її регіонів.

УДК 94(477.6)
ББК 63.3(4Укр55)

ISBN 978-966-617-219-1

© Подов В. І., Курило В. С., 2009
© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009

ПЕРЕДМОВА

З давніх-давен люди звикли називати певні території іменами рік. Так виникли Придніпров'я, Поволжя, Придністров'я, Кубань.

Донбас. Цю назву для території, яка прилягає до центральної частини річки Сіверський Донець і де було віднайдено кам'яне вугілля, фактично ввів у науковий обіг у ХІХ столітті гірничий інженер та вчений Є. П. Ковалевський, назвавши височину, багату вугіллям, Донецький кряж. Поступово ця назва трансформувалася в Донецький басейн, або скорочено Донбас.

У наш час назва Донбас застосовується до частини території Луганської, Донецької, Дніпропетровської областей України та Ростовської області Російської Федерації. Тут на перший план уже вийшла не наявність річки Сіверський Донець, а наявність вугілля.

Вугілля. Воно кардинально змінило цей регіон. Слаборозвинений степовий сільськогосподарський край швидко перетворився на один з найрозвиненіших промислових центрів спочатку Російської імперії, а сьогодні — України.

Починаючи із ХVІІ століття, ці землі заселяли різні потоки переселенців. У своїй більшості це були українці з Полтавщини, Сумщини, Черкащини. З розвитком вугільних копалень, металургії, машинобудування свою кращу долю почали шукати тут не тільки вихідці з центральної України, а й із багатьох окраїн Російської імперії. Так з'явилися росіяни, поволзькі татари, башкири, китайці, корейці, жителі кавказького регіону. Активні міграційні процеси призупинилися на початку 70-х років ХХ століття. Тому лише останні 40 — 50 років на цих територіях почало складатися осідле населення. Хоча процеси переміщення людей тривають, але, зазвичай, у межах самого Донбасу.

Швидкий економічний розвиток краю, активні міграційні процеси, рання урбанізація призвели до формування певної ментальності населення краю як з позитивними (працелюбність, мужність, пристосованість до важкої фізичної праці), так і негативними (невисокий рівень культури, патерналізм, схильність до недотримання законів і правил) рисами. У той же час коренізація населення веде й до певних ментальних змін, зокрема, до зростання місцевого та українського патріотизму.

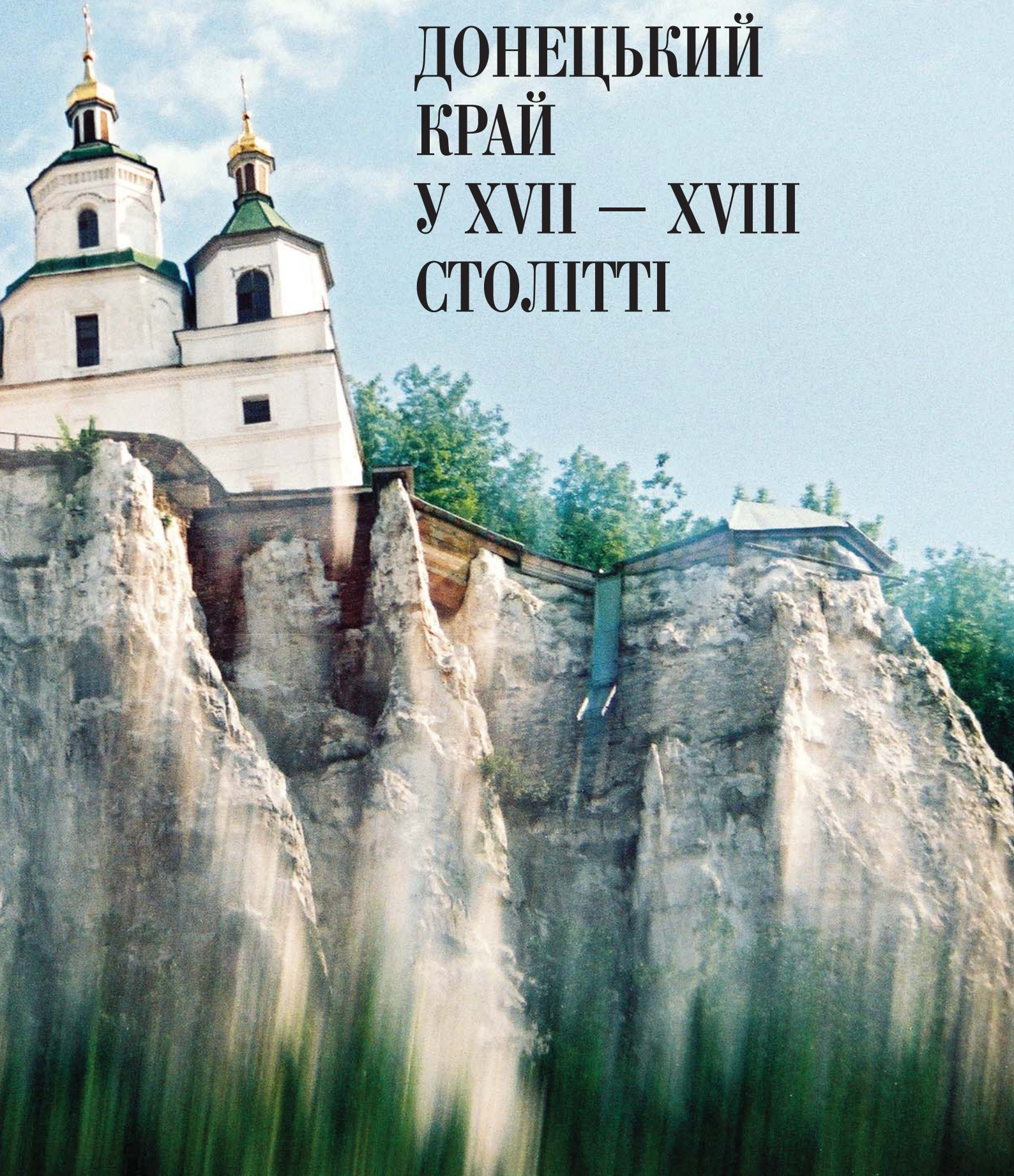
Дослідити історію краю, соціуму, виявити характерні тенденції для цих територій — таку мету поставили перед собою автори цієї праці.

Свою роботу вчені присвячують усім тим дослідникам історії Донбасу, які зробили свій внесок у те, щоб події різних років і періодів збереглися для наших нащадків.

РОЗДІЛ 1

**ДОНЕЦЬКИЙ
КРАЙ
У XVII — XVIII
СТОЛІТТІ**

1.1. ЗАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОГО КРАЮ В XVII СТОЛІТТІ

ДИКЕ ПОЛЕ

Територія нинішнього Донбасу волею долі опинилася в центрі Дикого поля, яке простягалось зі сходу на захід від Дону до Дунаю та з півночі на південь від верхів'їв Сіверського Дінця й берегів Оки до Азовського та Чорного морів. Більше трьох століть вона залишалася незаселеною. Такими були наслідки навали татаро-монгольських орд на Русь, які зруйнували міста й селища та перетворили Донецький край на безлюдну пустелю.

Панування татаро-монгольських орд, які утворили державу Золоту Орду,

було жорстоким, тривалим, але не вічним. Усередині Золотої Орди, яка була штучним, а тому німічним державним об'єднанням зі строкатим населенням, усе більше наростали відцентрові процеси. Вони неминуче вели до її ослаблення й загибелі.

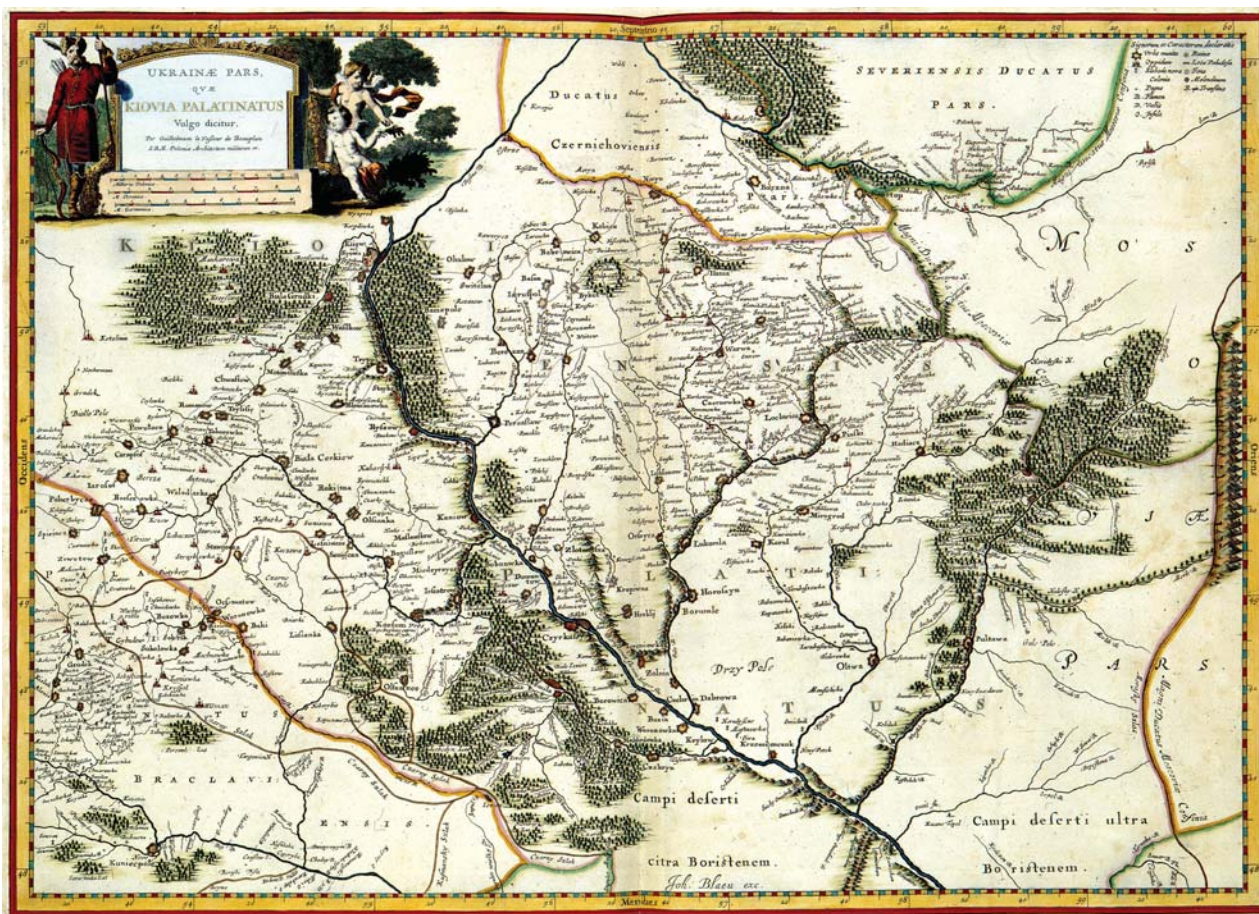
Часом розпаду Золотої Орди стало XV століття. У результаті гострої міжусобної боротьби на її території з'явилися незалежні державні утворення. На початку 20-х років XV століття виникло Сибірське ханство, у 1433 році — Велика Орда — наступниця Золотої Орди, у 40-х роках — Ногайська Орда. У 1438 році виділилося Казанське, у 1443 — Кримське, а в 60-х роках утворилися Казахське, Узбецьке й Астраханське ханства. Об'єднання частини руських земель під владою Москви створило умови для повалення татарського іґа. Великий московський князь Іван III припинив виплату данини татарам. У результаті протистояння на річці Уґрі в 1480 році та втечі хана Великої Орди Ахмата, а також подальшої його загибелі в гирлі Дінця татаро-монгольське іґо було остаточно повалене. На початку XVI століття під ударами Кримського ханства розпалася й перестала існувати Велика Орда.

На самому початку XVI століття (1500 — 1503 рр.) московському князеві підкорилися Чернігівсько-Стародубське й Новгород-Сіверське князівства. Кордони Росії наблизилися до пониззя Десни й середньої течії Сіверського Дінця. З того часу почалося заселення тієї території, яка згодом отримала назву Слобідська Україна.

Проте територією сучасного Донбасу ще довго кочували орди кримських татар і ногайців. Кримське ханство залишалось небезпечним вогнищем

■
*Татарський
вершник,
який
видивляється
здобич
(з малюнка
К. Каразіна)*

агресії. З 1480 року майже 50 років поспіль орди кримських татар вторгалися в межі українських земель. Феодалі кримського ханства прагнули до захоплення багатой здобичі, полонених для продажу в рабство, змушували населення платити їм данину, палили й розоряли міста та села Росії й України. Ставши в 1475 році васалом Туреччини, Кримське ханство постійно брало участь у російсько-турецьких війнах на боці Туреччини. Мужню боротьбу з Кримським ханством вели донські й запорозькі козаки.

Ще в кінці XVI століття південна межа Російської держави проходила по річці Сосні. Правий її берег не був заселений. Звідси на південь, до самого Азовського моря, простягалось Дике поле. Заселення цієї території відбувалось поволі, в упертій боротьбі з кочівниками. Для просування на пів-

день Російська держава спиралася на систему оборонних споруд, які називалися засічними лініями, або засічними чертами. Особливий розвиток вони отримали в XVI — XVII століттях. У 1556 році було завершено будівництво Великої засічної черти. У кінці 30-х та 40-х роках XVII століття споруджено Белгородську черту. На південь від неї, у 80-х роках того ж століття, побудували Ізюмську засічну черту [1]. Вони перекривали основні шляхи, по яких татари здійснювали набіги на центральні райони країни, — Муравський, Ізюмський і Кальміуський шляхи (сакми), що йшли з Криму, і Ногайський шлях, який ішов з Прикубанья.

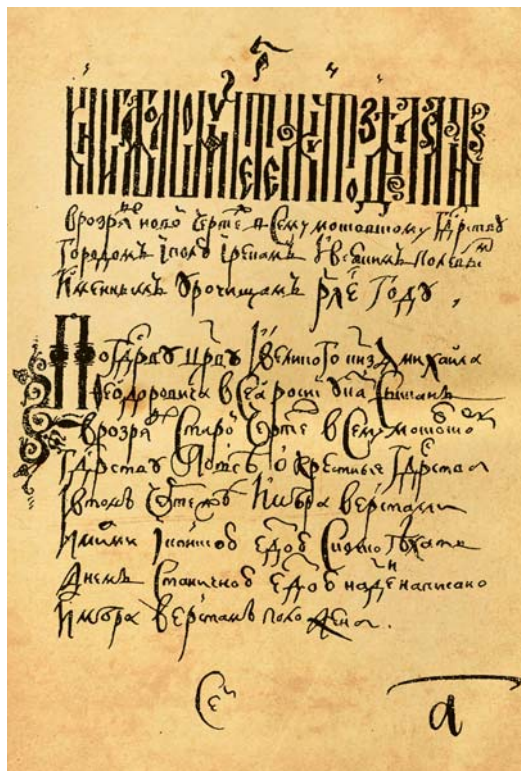
Окрім цих основних шляхів, кочівники використовували стежки по малих річках, де вони просувалися невеликими групами. Серйозною водною перешкодою для них був Донець. Долали

■
Карта
України
другої
половини
XVII ст.

С. В. Іванов.
На
сторожовому
кордоні
Московської
держави.
1907

Титульний
аркуш
«Книги
глаголемой
Большой
чертеж»

його татари у визначених, відомих їм місцях убрід. На Дінці було відомо багато татарських бродів, перелазів, перевозів. У «Книге Большому чертежу» зазначалося 11 перевозів через Донець. У межах сучасного Донбасу між гирлами річок Тор і Жеребець існував великий перевіз, у 15 верстах на південь від гирла р. Бахмут — Боровський перевіз, на південь від р. Лугань — Татарський.

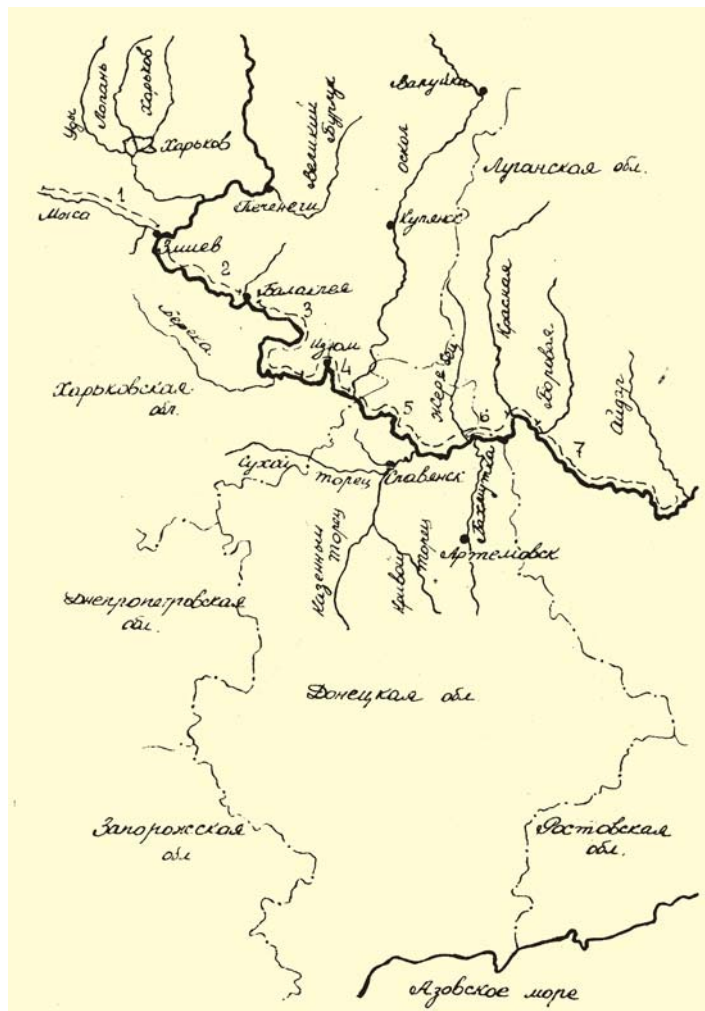
Для спостереження за південними степами й запобігання раптовим набігам кримських татар на центральні райони Росії Московським урядом була організована сторожова прикордонна служба. На початку 70-х років XVI століття для несення прикордонної служби виділили 73 сторожі, які ділилися на 12 розрядів. До першого розряду належали Донецькі сторожі, тобто ті, які проходили по лівому берегу Сі-

верського Дінця. Їх було сім, зокрема: 5-а — Святогірська, 6-а — Бахмутська Усть Чорного Жеребця й 7-а — Айдарська [2].

Кожна сторожа включала смугу місцевості довжиною верст сорок, а то й більше, на якій несла таємну дозорну службу кінна варта (роз'їзд) із 3 — 4 осіб, постійно знаходячись у русі. Деякі автори помилково вважають, ніби сторожа Бахмутська Усть Чорного Жеребця поклала початок місту Бахмуту — сучасному Артемівську [3]. Це не що інше як неправильна думка. З кінною вартою (роз'їздом), що постійно знаходився в русі, ніяк не можна ототожнювати заснування населеного пункту. Адже сторожам не дозволялося навіть двічі в одному й тому ж місці зупинитися, щоб зварити кашу. Завдання кінного роз'їзду (сторожів) полягало в тому, щоб спостерігати за місцевістю, нічим не видаючи себе. Помітивши наближення татар, один з дозорних (сторожів) повинен був скакати до станиці, яка відправила його, щоб доповісти про супротивника, а ті, які залишалися, продовжували спостереження.

Разом з тим, для захисту й освоєння вільних земель уряд будував нові міста, просуваючи їх на південь. У 1586 році було побудовано Воронеж, у 1592 — Єлец, у 1598 — Белгород, а через два роки Валуйки й Цареворисів. І лише в XVII столітті — Чугуїв (1638 р.) та Харків (1654 — 1656 рр.).

По-різному оцінювали цю систему міст. Російський уряд вважав її необхідним, назрілим заходом освоєння споконвічно слов'янських земель, розорених татаро-монгольською навалою. Татари ж бачили в цьому ярмо для себе. Кримський хан Казі-Гірей у 1602 році гово-

рив російському послу Р. Волконському: «Ви хочете задушити нас в огорожі збудованих міст».

■ Харківська фортеця у XVIII ст.

ПОЧАТОК ЗАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОГО КРАЮ

Якщо подивитися на карту, то побачимо, що нове місто Цареворисів, яке виникло на Слобожанщині в 1600 році,

було воротами в Донбас. До Донецької землі залишався один крок. Можна навіть сказати, що тут вона починалася.

■ Місцезонашування Донецьких сторож

Не випадково в першій половині XVIII століття при проведенні першого й другого переписів населення Росії місто Цареборисів включали до складу Бахмутської провінції. І все-таки заселення Дикого поля відбувалося поволі. Відомо, що Белгородський повіт у 1620 році займав величезну територію від Курська до Азова. Не дивлячись на це, у ньому було тільки 23 поселення із 874 дворами.

Чи не першим поселенням Донбасу був Святогірський монастир, писемні згадки про який належать до першої половини XVI ст. Святі гори вже згадуються в «Записках о Московитских делах» Зігмунда Герберштейна [4], у Никонівському літописі, у Статуті сторожової служби 1571 року. До 1624 року належать згадки про діючий монастир [5]. Хоча монастир і був своєрідною фортецею, його неодноразово розоряли кочівники.

У цих місцях з давніх часів були відомі Торські соляні озера, куди приїжджали варити сіль не тільки з довколишніх селищ, але й з дуже віддалених міст. Житель Валуек П. Котельников, який приїжджав улітку 1625 року на Торські озера за сіллю, повідомляв російському уряду, що на тих озерах щорічно варять сіль приїжджі з Оскола, Єльця, Курська, Лівен, Воронежа, а для захисту від татар будують укріплення. Він пропонував побудувати біля озер острог (фортецю) і направити для його охорони військових людей, а також побудувати тут казенні варниці, від яких царська казна матиме чималий прибуток. Якщо навіть тут сіль варитимуть приїжджі солевари, то й вони дадуть прибуток, віддаватимуть казні тамго — десяту бочку солі, писав Котельников [6].

Мабуть, уряд урахував пропозицію жителя Валуек. У 1645 році поблизу соляних озер для спостереження за татарським перелазом, де через річку звичай переправлялися кримські татари, був побудований острожок (невелика фортеця). Тут поперемінно несли службу 20 чугувських козаків.

Після цього влада неодноразово робила спроби побудувати тут місто. У

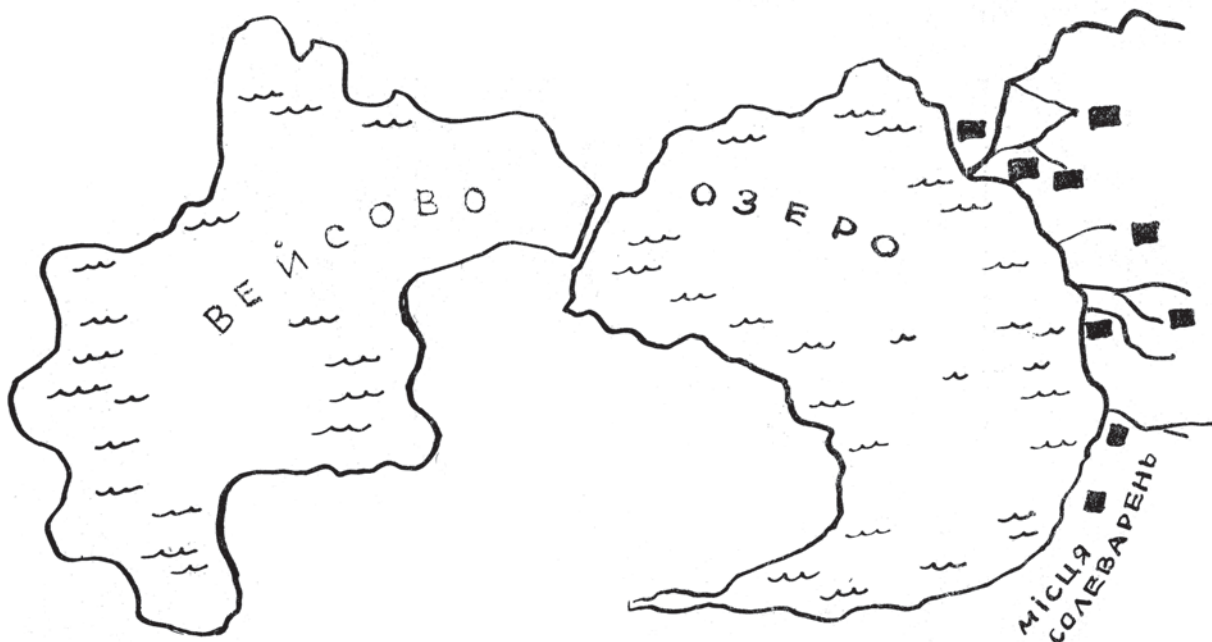
1646 році козакому отаманові м. Валуек Протасьєву було доручено оглянути цю місцевість, визначити місце біля озер для міста й нанести його на план. Через два роки белгородський воевода отримав царську грамоту, яка зобов'язувала його направити людей для будівництва міста Тора. З цією метою було виділено 30,5 тис. рублів. Проте напружена соціальна обстановка й національно-визвольний рух, що розпочався в Україні, не дозволили реалізувати цей план. Не вдалося побудувати місто і в 1660 році через те, що українці, які прибули сюди для будівництва, розбіглися. Улітку 1663 року белгородський воевода Ромодановський «відправив на Тор 600 ратних людей для городової будови», а для поселення сюди направили з Валуек 50, з Чугуєва теж 50, а з Харкова 12 сімей. Обстеживши місцевість, учасники експедиції вирішили закласти фортецю біля Маяцького озера. Закінчили будівництво в 1665 році. Отже, сучасне село Маяки Слов'янського району Донецької області з упевненістю можна вважати найстарішим населеним пунктом Донбасу [7].

Місто Маяки свою назву отримало не від сторожової вежі, як припускали автори статті в «Історії міст і сіл», а від Маяцького озера й містечка, що носило таку ж назву. На півдні маяками називали кам'яні статуї, які стояли на курганах, про що можна дізнатися за повідомленням німецького посла Еріха Лосоти, який подорожував по Запорозькій землі в 1594 році [8].

Весною 1664 року на Торські озера була направлена партія казенних людей для видобування солі. Серед прибулих було 215 робітних людей, 88 стрільців для охорони і 15 цілувальників. За літній сезон робітники поставили варниці й комори, а для житла — курені та землянки. Для захисту солепромислу від нападу татар у 1664 році почали будувати фортецю. За літо було побудовано 22 сажні захисної стіни, а від солоного до прісного озера 350 сажнів надобнів [9]. Проте існував казенний солепромисел недовго. Українські козаки, які

■
*Карта
території
Росії
від Москви
до Чорного
моря.
1696 р.*

■ Місця розташування солеварів у XVII ст.

підтримували гетьмана І. Брюховецького, що зрадив російському уряду, розорили варниці, а робітні люди й робітники розійшлися.

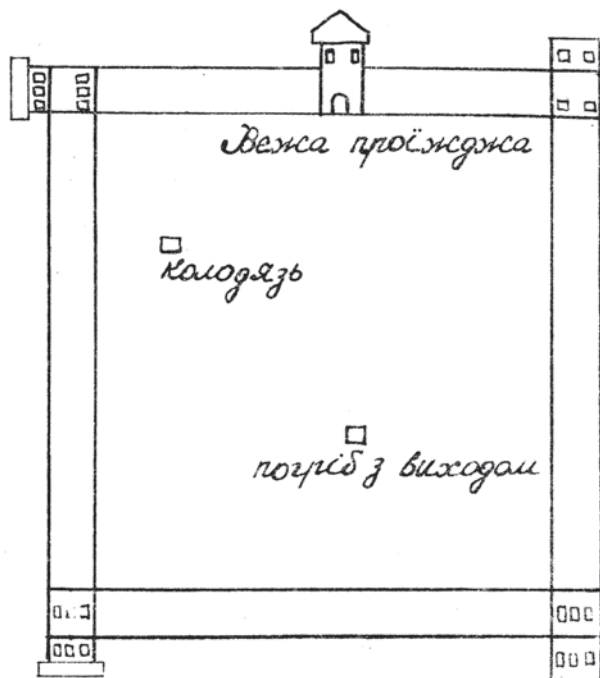
■ Малюнок креслення міста Тор (1697 р.)

За указом царя Олексія Михайловича в 1676 році для захисту від ворога було побудовано Соляне містечко. У дерев'яних будинках і землянках розмістилося 245 сімей. Поселення перетворили на фор-

тецю. Його обгородили острогом, навколо міста вирили рів, насипали земляний вал. У фортеці було шість веж: дві проїжджі й чотири кутові. Торська фортеця була побудована за тим же планом, що й Маяцька. Фортецю на ім'я річки назвали Тором, а місто почали називати Соляним, або Солоним.

Унашчасми знаємо це місто підназвою Слов'янськ. Особливість Слов'янська (Тора) полягає в тому, що сьогодні це найстаріше місто Донбасу. Офіційна дата його народження — 1676 рік [10]. У 2006 р. йому виповнилося 330 років. Він старіший Бахмута (нині Артемівська) на чверть століття.

Таким чином, до 80-х років XVII століття система укріплених міст від Белгородської засічної черти просунулася до гирла Тора. Фортеці Маяки й Тор були побудовані з метою захисту солепромислу на Торських озерах і висунулися далеко на південь від нової оборонної межі. Будівництво укріплених містечок свідчило про прагнення Росії освоїти ці місця. У той же час це викликало різке незадоволення Кримського ханства. Кримські татари всіляко перешкождали просуванню Росії на південь, нападали на нові поселення, розорили їх. У 1679 році

вони напали на Маяцьке містечко, два тижні тримали його в облозі, завдавши серйозних пошкоджень. Проте захисники містечка вистояли. Після невдалого штурму татарська орда напала на Святогірський монастир і знову розорила його, було забрано в полон усіх ченців на чолі з архімандритом Іойлем.

Реальна небезпека набігів кочівників змушувала уряд уживати заходів для подальшого зміцнення кордонів і захисту місцевості. Нова засічна оборонна межа, яку згодом назвали Ізюмською, своїм кутом була направлена на південь і спиралася на місто Цареборисів. Від нього йшла у двох напрямках: один — угору по Сіверському Дінцю, інший — по р. Оскол у напрямі Валуек. Між укріпленими містечками з урахуванням умов місцевості створювалися всілякі перешкоди на шляхах проходження татарських орд — надобні, рови, насипалися земляні вали, у лісах робилися засіки.

По засічній лінії від Цареборисова вгору по Дінцю у 80-х роках XVII століт-

тя були побудовані міста Ізюм, Балаклея, Лиман та інші. До речі, м. Лиман знаходиться в Харківській області. Населеного пункту з такою назвою в межах Донбасу в ту пору ще не було. Нинішній Красний Лиман (у минулому Лиман) — районний центр Донецької області — був заснований пізніше.

Від Цареборисова вбік Валуек на правому березі р. Оскол було побудовано слободу Гороховець. Вище по Осколу — слободу Купенську (нині м. Куп'янськ Харківської області), потім Двурічну. Далі йшла слобода Кам'янка, побудована, як сказано в документі, біля річки Оскол на горі з правого боку і з лівого боку річки Кам'янки. У всіх слободах були побудовані остроги (укріплені містечка), між ними створювалися надобні, земляні вали, засіки [9]. На південний схід від оборонної лінії по Осколу інших населених пунктів не було. А в гирлі Тора в 1685 році було побудовано укріплене містечко Козача Пристань.

Будівництво нової захисної лінії зроби-

■
 Іван
 Айвазовський
 (1817 —
 1900).
 Чумаки
 на відпочинку.
 1885 р.

■ Солеваріння.
Мініатюра
з рукопису
«Житіє
Зосіми та
Савватія».
XVII ст.

ло ще більш жорстоким Кримське ханство. У 1685 році кримські татари напали на Соляне містечко й зруйнували частину фортечної стіни. Неодноразово нападали

ЗАПОРОЗЬКІ Й ДОНСЬКІ КОЗАКИ В ДОНБАСІ

Важливим етапом в освоєнні просторів Донецького краю було поселення тут запорозьких і донських козаків. Ще на зорі своєї бурхливої діяльності, не говорячи вже про подальший час, представники донського й запорозького козацтва, цього волелюбного слов'янського племені, добре знали Донецькі степи, річки й балки. Характерними для них були такі якості, як добросусідство, братерство, дружба та взаємодопомога, особливо між рядовими козаками, що не раз об'єднувало їхні сили для спільної боротьби проти загального ворога.

Запорозькі козаки на чолі з князем Дмитром Вишневецьким свого часу знаходилися на службі в московського царя. У 1559 році Вишневецький був відправлений царем у Донецькі степи, щоб перешкодити набігам татарських орд на південні околиці Московської держави. На цей раз він розгромив групу кримських татар на річці Айдар.

вони на містечко Маяки, жителі якого на початку 1689 року писали російському царю, що татари приходять під Маяки постійно великими й малими ордами, багато наших братів рубають і беруть у полон. Не була надійною й фортеця. Вони скаржилися, що острог і башти прогнили та обвалилися. У містечку немає води.

У кінці XVII століття, не дивлячись на велику небезпеку з боку кочівників, поселенці почали проникати й в інші райони сучасного Донбасу, що належали раніше до Слобожанщини. На межі XVII і XVIII століть виникають нинішні Новопсков, Білолуцьк, Сватова Лучка (Сватове), Осинове та інші поселення. Час їх заснування через відсутність документальних даних подано в нашій літературі за непрямыми даними, а деколи й просто ймовірно. Так, наприклад, в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» дату заснування Біловодська подано як вірогідну [11].

Відомо, що через весь Донбас з краю в край була вторована дорога, по якій запорожці ходили на Дон, а донці — на Запорожжя. На цьому шляху були обладнані таємні зупинні пункти. Один з них знаходився в Чорнушиній балці біля річки Чорнухиної, де подорожньому можна було перечекаати негодую й підкріпитися голодному з тих харчів, що зберігалися тут, запаси яких постійно поповнювалися приїжджими. Але цей таємний зупинний пункт, як і деякі інші подібні цьому, ніяк не можна називати поселенням, як це роблять деякі автори. Про дружбу донських і запорозьких козаків, їхні спільні дії проти турок і татар, а також про шляхи взаємин запорожців і донців свідчить такий факт.

Запорозькі козаки протягом 1623 — 1624 років зробили кілька вдалих походів проти турок і татар. У 1625 році запорожці в союзі з донцями знову повторили свій похід до турецьких міст Синопа й Трапе-

зунда. Але цього разу через несприятливі умови 270 козацьких чайок було розбито турками, 780 козаків потрапили в полон, були закуті й посаджені на турецькі галери як веслярі. У числі полонених був і запорозький полковник Олексій Шафран [8]. Сім років відбув він у неволі, потім йому разом з товаришами вдалося втекти. Він пішов на Дон, де прожив 17 років. За його словами, на Дону в той час було близько 1000 запорозьких козаків, але й донців чимало в Запорогах. Козаки постійно переходять один до одного: запорозькі — на Дон, донські — на Запорожжя, і живуть один у одного стільки, скільки кому побажається. У запорожців і донських козаків, розповідав далі Олексій Шафран, відвіку повелося так, що й ті, й інші сходилися разом і жили в спільних куренях. Додамо від себе, що в Запорозькій Січі був курінь, який називався донським.

Якось Олексій Шафран попрямував з Дону до Києва. Збившись зі шляху, він опинився у Валуйках. Його затримали й відправили до Москви. Там його заплідозрили в таємних намірах і вказали, що «з Дону до Запоріжжя та із Запоріжжя до Дону ходять степом, уникаючи Дінця, на Кармікг (Кальміус) і на Мох» [Там

■
Д. Вишневецький
(1516 —
1568),
гетьман
України

само]. У той час у Москві знаходилися донці, які підтвердили, що дійсно між запорозькими й донськими козаками бувають постійні сполучення, і їздять з Дону на Запорожжя через Міус та на Мох. Так таємний козацький шлях через Донецькі степи виявився зафіксованим у документах допиту Олексія Шафрана.

Запорозькі козаки іноді використовували річки Донбасу як обхідний шлях

■
Козацька
зброя

для проникнення в Чорне море, якщо пониззя Дніпра було перекрите татарами. Тоді вони з Дніпра по його притоці Самарі проходили до Вовчої, а з її верхів'я волоком у Кальміус або Міус, а потім в Азовське море. Були випадки, коли вони, переслідуювані турками, таким же шляхом у зворотному напрямі пробиралися з Чорного моря через Керченську протоку й Азовське море в Міус і далі на Дніпро.

Запорожці й донці часто приходили в Донецькі степи на полювання звіра й на рибний лов. А в Приазов'ї для охорони рибних промислів запорозькі козаки в XVII столітті в гирлі Кальміусу поставили свою сторожку, назвавши її Домахою. Проте постійних поселень до середини XVIII століття на правому березі Дінця в межах сучасних Донецької й Луганської областей не було. І це не випадково. При спробі поселення кримські татари й ногайці розоряли та палили будинки, а людей, які не встигли втекти, убивали або забирали в полон, продавали в рабство. Відомо, що кочівники зруйнували й Домаху.

На перших порах заселення Донецьких степів проходило не тільки з волі уряду, але й стихійно, так що уряд Росії не завжди мав уявлення, де і які поселення виникли на кордонах. Тільки випадок допоміг установити, коли і як виникли Бахмутський солепромисел і містечко донських козаків по Дінцю та його притоках. А випадок цей — суперечка ізюмських і донських козаків через Бахмутський солепромисел.

Як потім з'ясувалося, донські козаки в кінці XVII століття вже кілька років приїжджали на річку Бахмутку в літній час виварювати сіль. Концентрація солі тут була більшою, ніж у Торських озерах, і сіль виявилася дешевшою. Зрозуміло, що все це донці тримали в таємниці від сусідів. Але всяка таємниця коли-небудь стає дійсністю. Вивідали про неї одного разу жителі містечок Тор і Маяки — козаки Ізюмського полку. І, як змовившись, улітку 1701 року покидали свої фортеці та прийшли на Бахмутку варити сіль і бу-

дувати курені для житла. Тут і виник конфлікт з донцями. Оскільки ізюмці опинилися в більшості, вони вигнали донців із солепромислу й стали тут господарювати. Зрозумівши вигоду від солепромислу, своїх козаків підтримав Ізюмський полковник Федір Шидловський.

Не тільки торські жителі, але й жителі інших міст та збігли селяни перейшли на Бахмут сіль варити. Оскільки полковник не міг залучити їх на службу в Ізюмський полк, він пропонував побудувати на солепромислі фортецю для захисту від кочівників.

Царська влада вирішила переписати новопоселених жителів на річці Бахмут, з'ясувати, звідки вони прийшли, їхнє соціальне походження.

Відповідно до царської грамоти від 14 серпня 1702 року до Белгорода генералові Кольцову-Мосальському обов'язки переписувача белгородський воевода поклав на поручика Петра Язикова. Після обстеження Петро Язиков *«книги и сказки и чертежь прислал к Москве в Розряд. А в описных книгах писано: на новопоселенном месте, на речке Бахмуте, жителей русских: торских и маяцких и иных разных городов 36 человек; черкас изюмского полку: торских и маяцких жителей 112 человек; донских казаков 2 человека, в том числе один сказал: Черкасской станицы, живет на речке Бахмуте в курени прикащиком у донского казака наездом, для варения соли. Другой Дурновской станицы, на Бахмут пришел для варения соли. У тех у всех жителей: 29 солеваренных колодезей, 49 дворов, 49 изб, 11 анбаров, 48 куреней и землянок».*

Петро І суперечку вирішив на користь Ізюмського полку. За наказом від 31 квітня 1703 року полковникові Шидловському була відправлена грамота, якою *«велено на той речке Бахмуте по переписке поручика Петра Язикова жителей ведать: русских людей торскому приказному человеку, а черкас тебе. И быть им в твоём Изюмскому*

полку по-прежнему. И впредь в том месте на речку Бахмут донских казаков и никаких пришлых людей и черкас без н.в.г. указа и без грамоты из Розряду не принимать и жить пушчатъ не велено...».

Відправлений із Белгорода на Бахмут капітан Скурихін зафіксував у 1704 році, що вже побудовано містечко по обидва боки річки Бахмут... Крім того, були побудовані митна хата й ратуша ізюмського полку, 15 анбарів, 9 кузень.

Суперечка між ізюмцями й донськими козаками через Бахмутський солепромисел викликала в уряді інтерес і до поселень донських козаків. До того ж уряд був стурбований масовими втечами кріпосних селян на південь, у необжиті краї, і посилає військові експедиції для виявлення збіглих селян і перепису козачих міст по Дону, Дінцю та його притоках. У результаті було встановлено час і місце поселення донських козачих міст, чисельність їхніх жителів. Усі ці дані знайшли відображення в названій вище грамоті Петра I від 14 жовтня 1704 р. та інших документах.

У грамоті було сказано, що після зради Брюховецького й Разіна вони, донські козаки, поселили по річці Дінцю містечка: Боровське, Краснянське, Сухарев [12]. У документі подано нижню часову межу поселень. Уточнимо її. Гетьман І. Брюховецький підняв заколот проти Росії в 1668 році. Селянська війна під проводом Степана Разіна проходила в 1670 — 1671 роках. Отже, поселень по Дінцю в цих місцях в 1671 році ще не існувало. Конкретний же час поселення донських козачих містечок по лівому берегу Дінця та його притоках у межах сучасного Донбасу відбито в справах Посольського наказу про розшук збіглих. Документ був написаний у 1707 році за даними, представленим стольниками Михайлом Пушкіним і Максимом Кологривовим. У ньому сказано:

«Построены... Луган (ныне Станицно-Луганское) — тому 30 лет, в нем 149 человек; Староайдарский — тому 30 лет, в нем 77 человек; Теплинский — тому 30 лет, в нем 67 человек; Трехизбенский — тому 28 лет, в нем 61 человек; Боровской — тому

■
І. Ю. Рєпін.
Запорозькі
козаки
пишуть листа
турецькому
султану.
1880 р.

30 лет, в нем 120 человек; Краснянский — тому 20 лет, в нем 115 человек; Сухоревский — тому 28 лет, в нем 88 человек; Ново-Краснянский Юрт — тому 2 года, в нем 28 человек; Ново-Айдарский — тому 20 лет, в нем 70 человек; Беленской — тому 8-й год, в нем 41 человек; Обливы, что на р. Деркул — тому 8 лет, в нем 35 человек; Закотинский — тому 8-й год, в нем 58 человек...» [13].

Документ датовано 1707 роком. Від нього і слід вести відлік часу. Відніманням 30 від 1707 року ми отримуємо 1677-й рік. Отже, Луган (Станиця Луганська), Теплінське, Староайдарське й Боровське містечка були засновані в 1677 році. Трьохізбенське й Сухоревське — у 1679, Краснянське й Новоайдарське — у 1687, Біленське, Обливи й Закотинське — у 1699, Ново-Краснянське — у 1705 році.

На початку XVIII століття виникло ще одне містечко донських козаків — Нове Боровське. Воно з'явилося в результаті переселення частини козаків Боровського на річку Борову, яку в той час часто називали Боровенькою. Тут залишалися багато вільних земель. Про Нове Боровське містечко ми дізнаємося з «Отписки пол-

ковника И. Тевяшова об убийстве князя Ю. Долгорукого и о присоединении верховых казачьих городков к восставшим», яка була складена в жовтні 1707 року. Раніше цього часу не було відомо про існування Нового Боровського містечка, хоча місцевість ця обстежувалася. Тому 1707 рік можна вважати датою його заснування.

Після розорення донських козацьких містечок, що брали участь у булавінському повстанні, їхні землі віддали іншим відомствам. Указом Петра I від 1709 року земля Нового Боровського містечка передавалася Святогірському монастирю. Проте грамота на володіння землею монастирю не була видана. У справу втрутився Азовський губернатор П. Толстой. Йому для поселення селян передавалася земля Трьохізбенки. Але ґрунти тут були малопритатні для обробки. Тому губернатор звернувся до імператора з проханням про передачу йому землі Нового Боровського містечка. Відповідно до іменного імператорського указу від 5 червня 1710 року губернатор отримав цей дозвіл. Не втрачаючи часу, він відправив з Таганрога дворянина Спесивцева із завданням відмежувати

■
Схема
поселення
Донських
козацьких
містечок
наприкінці
XVII —
XVIII ст.

■
Керамічні
вироби з
розкопок
поселення
донського
козацтва

землю за наказом. Проте події наступного року — Прутський договір і повернення Таганрога Туреччині — перешкодили Спесивцеву відмежувати землі. А незабаром і сам він помер.

Тим часом поселенці Нового Боровського продовжували жити на цих землях. У 1725 р. архімандрит Святогірського Успенського монастиря скаржився комендантові Бахмута полковникові Львову, що «боровські жителі на їх новоборівській землі за межовими гранями побудували хутори й орними їх землями і сінними покосами володіють». За цією скаргою Бахмутська провінційна канцелярія послала управителя Старого Боровського містечка Полікарпа Сиром'ятин для огляду й відведення землі. Сиром'ятин обмежував землі та оголосив жителям, які поселилися в Новому Боровському містечку, «щоб вони в тому юрті не жили й угіддями не володіли». Пізніше в Новому Боровському містечку, яке почали називати на ім'я річки — Боровеньки, поселили селян, прибулих з малоруських губерній. Там залишалося багато неосвоєних земель. Після закриття монастиря с. Боровеньки передали у відомство економічних селян.

Особливої уваги заслуговує козацьке містечко Біленське на Айдарі, що перетворилося на нинішнє місто Старобільськ. Виникло воно в 1699 році. Трохи пізніше, коли на річці Біленькій, притоці Айдару, виникло нове поселення, яке на-

звали Новим Білим, Біленське (або Біле) містечко почали називати Старим Білим. У 1797 році, під час перетворення його на місто, центр повіту (Старе Біле) назвали Старобільськом. Отже, спроба деяких авторів пов'язати заснування Старобільська та його назву з ім'ям околиничого Бельського, засновника міста Цареборисова, на наш погляд, не має підстави і є нічим іншим, як легендою.

Наявність козацьких містечок по Сіверському Дінцю в кінці XVII століття підтверджують і інші документи. У 1698 році в басейні річок Хопра, Бузулуку,

■
Пряслиця
й металеві
вироби з
поселення
донського
козацтва

■ Фрагменти кахля та металеві шлаки з поселення донського козацтва «містечко Луганське»

Ведмедиці й Сіверського Дінця проводився опис лісів, придатних для кораблебудування. У цих документах послідовно перераховано всі міста, розташовані по цих річках.

Усі козаці містечка, названі в Грамоті Петра I 1704 року і в посольських документах, виникли стихійно, без участі уряду. Тим часом спроби поселити містечка по Дінцю та його притоках на межі XVII і XVIII століть робилися і з боку уряду, який вирішив створити поштові тракти від Валук й Рибного (Острогозька) до Азова через Черкаське, по яких треба було організувати швидку доставку пошти до Азова й назад. Були чітко розписані дороги, по яких слід було поселити козаків. Поштовий тракт намічався по відносно прямій і безпечній лінії на території Війська Донського [14].

Донські козаки повинні були заселити тракти й обслуговувати їх. За 2 години гоньби їм належало покривати 30 верст. Проте козаки без натхнення зустріли указ. У 1701 році на вказані поштові тракти було переселено тільки близько 1000 осіб. А деякі містечка виникли подалі від цих шляхів.

Відповідаючи на царську грамоту, ота-

ман Війська Донського Яким Філіппов повідомляв у Посольський приказ у першій половині 1705 року, що по р. Айдар вище Старого Айдара містечко Новий Айдар, Біленське й Закотне поселені до наказу 1700 року. Про Осиновий Ровеньок отаман промовчав. Отже, він погодився з тим, що це містечко було заселене після 1700 року. У 1706 році на Дон прямує нова царська грамота, у якій, окрім уже названого Осинового Ровенька, указуються на Айдарі Шульгин і на Красній Кабанне містечка.

Уточнимо час поселення Шульгинського містечка. З царської грамоти видно, що воно виникло, як і Осиновий Ровеньок, після указу 1700 року. Імовірно, що це відбулося в 1705 році.

У 1706 р. Азовський губернатор запропонував побудувати в гирлі Айдару містечко, господарські функції якого — приймати хліб для постачання Азову й Таганрогу. Крім того, адміністрація містечка повинна була стежити, щоб донські козаки не розширювали своїх поселень на захід.

Ідея швидкої доставки пошти до Азова не була реалізована повною мірою, а у зв'язку з поразкою російської армії на р. Прут і вимушеною здачею Азова ця ідея взагалі втратила сенс.

Таким чином, на початок XVII століття лівий берег Дінця в межах нинішнього Донбасу в основному був заселений. Правий же берег Дінця в межах сучасних Луганської та Донецької областей, як і раніше, залишався незаселеним. Причиною незаселеності краю була активна протидія кримського ханства за підтримки Туреччини. Виняток становили лише військові фортеці, що охоронялися військовими гарнізонами. Але і їм не раз доводилося витримувати жорстокі атаки кочівників.

1.2. ДОНЕЦЬКИЙ КРАЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

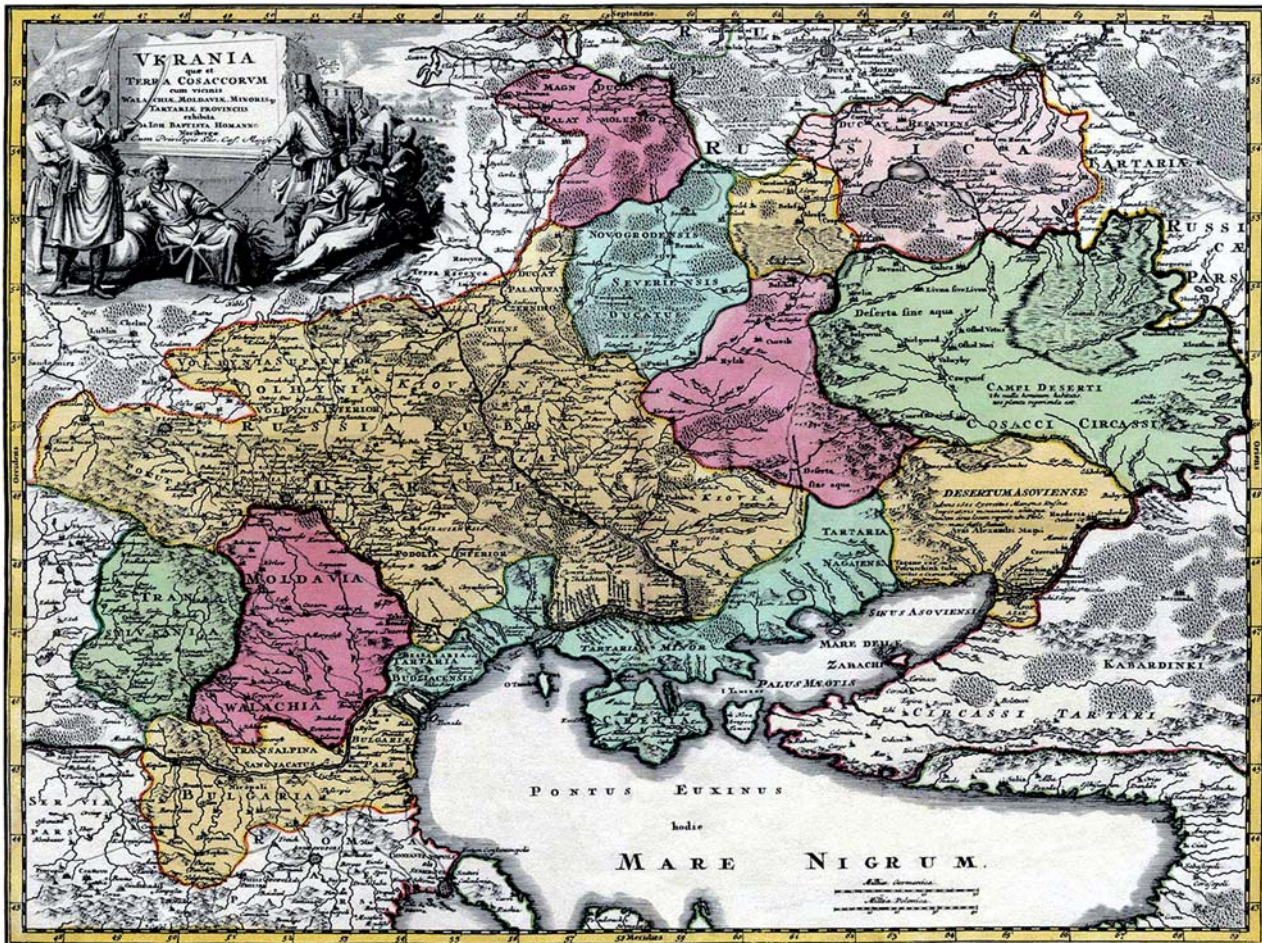
ЗАСНУВАННЯ БАХМУТА. БАХМУТСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Без перебільшення можна сказати, що найважливішою подією для Донбасу початку XVIII століття було заснування міста Бахмута. Цінним документальним джерелом, що відображає час і умови виникнення Бахмута, є вже відома нам Грамота Петра I полковникові Ізюмського полку Ф.В. Шидловському від 14 жовтня 1704 року. У ній сказано: «А в прошлом де 1701 году те торские жители обыскали место в дачах Изюмского полка, на речке Бахмут, где соль варить прибыльнее торского, и с того города Тору без нашего вам государственного указа и без твоего ведома

першли все жить на речку Бахмут; також из того Изюмского полка, из городов и иных черкасских полков жители и черкасы першли в то место жить многие, также и русские всяких чинов и служилые люди, и крестьяне пришли многие и живут самовольно и службы никакой не несут и тебе чинится непослушны» [Див.: 15].

У грамоті неодноразово зазначено про Бахмут як про новопоселене місце, указано дату його заснування. І не випадково Грамоту Петра I від 14 жовтня 1704 року називають метрикою Бахмута. У ній зафіксовано дату його народження — 1701

■
Карта
України
першої
половини
XVIII ст.

рік. Виник Бахмут не за велінням зверху, а стихійно, через економічні потреби суспільства. У документі наведено докладні дані про склад населення Бахмута в перші роки його існування. У 1702 році в Бахмуті проживало 150 осіб. За соціальним становищем — вільні громадяни й козаки. За національністю — українці й росіяни. Рід занять — солеваріння. Таким докладним документальним відомостям про час та умови заснування Бахмута й склад його населення позаздрить будь-яке інше місто Донбасу. У 2001 році Бахмуту виповнилося 300 років.

У 1702 році для захисту від кочівників у Бахмуті було побудовано фортецю острогом. У 1705 році її та солепромисел зруйнував К. Булавін. Років через п'ять фортеця відродилася.

З перших днів свого існування Бахмут опинився в центрі уваги широких верств населення й уряду Росії. Сприяло тому

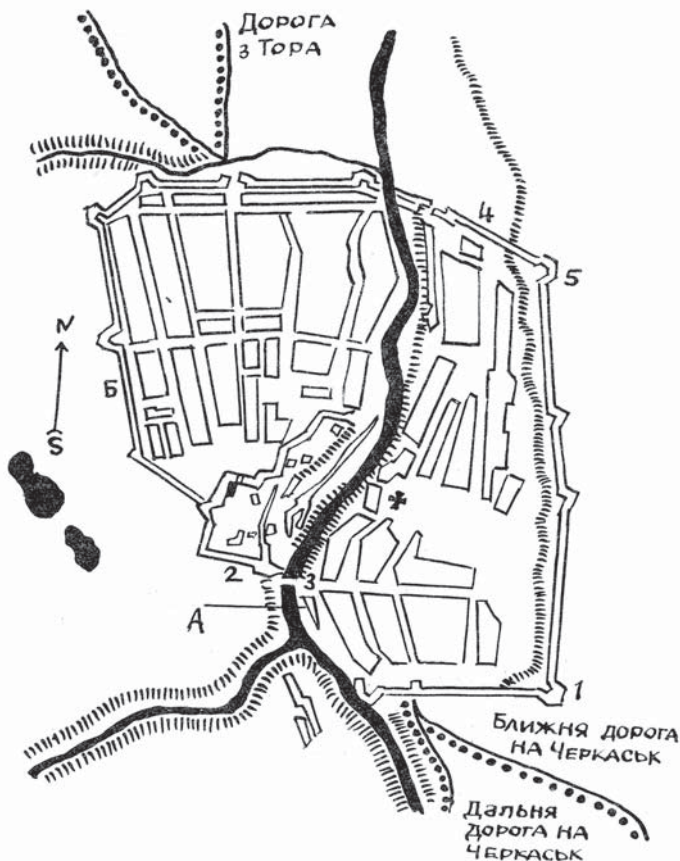
його важливе економічне значення як солепромислу й стратегічне положення на півдні Росії в смугі зіткнення з Кримським ханством. У 1701 році тут була встановлена воеводська канцелярія. Віддалений на південь від Дінця на 35 верст у незахищений степ Бахмут після Прутського миру 1711 року перетворився на головну фортецю на півдні Росії. Після взяття турками Азова й Таганрога сюди перебазувалася частина гарнізону Таганрозької фортеці. Переведений батальйон отримав назву Бахмутського кінного козачого полку. Командував ним полковник Шабельський.

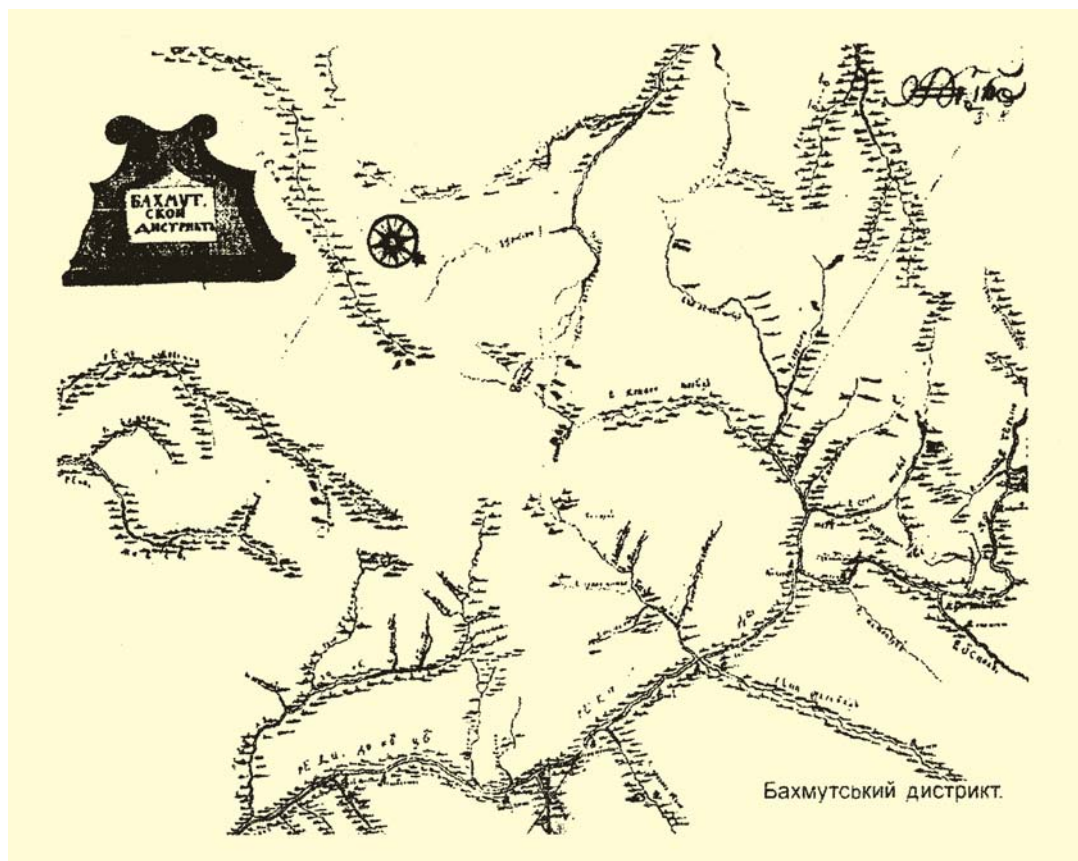
З метою зміцнення влади Петро I у 1708 році провів Реформу верховного й місцевого врядування. Росію було розділено на 8 губерній, а в 1719 році губернії були розділені на провінції. Урядовим указом від 19 травня 1719 року «Об обустройстве губерний и об определении в оные правителей» у складі Азовської губернії була заснована Бахмутська провінція [16]. Вона займала величезну територію, проте заселена була вкрай слабо.

Зрозуміло, що Бахмутська провінція створювалася на перспективу. На чолі провінції стояв воевода. Зазвичай провінції ділилися на два повіти. У Бахмутській провінції у зв'язку з невеликим числом населення такого поділу не було. Провінція відповідала повіту. У середині провінцій Петром I була зроблена спроба ввести дистрикти (округи). Був створений і Бахмутський дистрикт. Проте вони не виправдали себе і в кінці 20-х років були скасовані. Повернулися до повітів. Після скасування провінцій у 1775 році Бахмутський повіт був одним з найбільших у країні. Однак незабаром з нього були виділені нові повіти.

За висновками першої ревізії населення Росії 1719 року в Бахмутській провінції разом з приписними містечками зафіксовано 14 населених пунктів, у яких проживала 6841 особа, які підлягали до обкладання подушним податком. Як показала друга ревізія (перепис населення), проведена в 1745 році, число населених пунктів

■
План
фортеці
Бахмут
(1740 р.)

■
План
Бахмутського
дистрикта.
20-і роки
XVIII ст.

у провінції з 1719 по 1745 рік зросло на 3. У той же час кількість чоловічих душ податного населення не тільки не збільшилася, але навіть значно скоротилася.

Матеріали перепису свідчать, що всі три населені пункти, які виникли в Бахмутській провінції в період між першим і другим переписами, — Муратове, Капітанове й Петрівська — розташовувалися на лівому березі Дінця, у понизов'ях Айдару. На правому березі Дінця в цей час не виникло жодного поселення. Уточнимо час появи цих поселень. Оскільки переписом 1738 року, що проводився генералом Тецьким, ці населені пункти не були зафіксовані, то всі вони — сло-

боди Муратове, Капітанове й Петрівська — засновані між 1738 та 1745 роками.

У деяких виданнях трапляються спроби стверджувати, ніби на початку XVIII століття на правому березі Сіверського Дінця виникли населені пункти Ровеньки, Лисичанськ та деякі інші. Для такого твердження немає ніяких підстав. Тут допускається дуже поширена помилка, коли некомпетентні автори дату заснування одного населеного пункту переносять на інший з такою або подібною назвою. У цьому випадку Ровенькам приписали дату заснування Осинового Ровенька, який виник на Айдарі, а Лисичанську — Лисичої балки, заснованої на правому березі Дніпра [17].

ЗАСЕЛЕННЯ ЛІВОГО БЕРЕГА ДІНЦЯ

У першій половині XVIII століття продовжувалося заселення вільних земель на лівому березі Сіверського Дінця, що входили до складу Ізюмського полку. На

початку XVIII століття ще залишалися вільними великі масиви степів у верхній і середній течії річки Красної. На правах заїмки володів ними полковник Ізюм-

■ *Костянтин Крижицький (1858 — 1911). Хутір у Малоросії. 1884 р.*

ського Слобідського козачого полку Ф.В. Шидловський, який вступив на цю посаду в 1794 році після смерті колишнього командира цього полку К.Г. Донця, убитого в бою з татарами. Як зазначено в розшукових і відписаних книгах Белгородської розрядної ізби, полковникові Шидловському 12 червня 1700 року боярин і воєвода Яків Долгорукий за указом государя видав жалувану грамоту на володіння цією землею: «...Для прокормлення себя и для пополнения великого государя службы занял он в Изюмском полку в дикой степи на реке Красной с верховья вниз до урочища до Rogozovskogo байрака, который ниже Сватовой лучки, и по долинам, которые впадают в ту речку Красную с обеих сторон, до того вышеписанного урочища. И по Хариной и Прощеной и по Дуванной долинам по обе стороны дикой степи пашни и для лесных угодий вольных байраков и тех угодий по своей черкасской обычности владеет он без дач по заимке...» [Див.: 18].

У документі названо Сватову Лучку.

На перший погляд може здатися, що мова йде про населений пункт. Проте аналіз документа свідчить, що малося на увазі таке географічне поняття, як невеликий крутий вигин річки, який служив орієнтиром на місцевості. Звідси можна зробити висновок, що населеного пункту, який ми тепер знаємо як місто Сватове, у 1800 році ще не існувало. Воно виникло кілька років по тому. Його жителі в 1707 році підтримали повстанців К. Булавина. За це містечко Сватова Лучка було випалено карателями. Цей висновок підтверджує й Грамота Петра I 1704 року полковникові Шидловському, де Сватова Пристань, разом з Харинною Долиною, згадується як урочище, місцевість, де поселень донських козаків немає.

Родючі землі цієї місцевості приваблювали й інших високопоставлених військових чиновників. Адмірал Ф.М. Апраксін в одному зі своїх листів Шидловському просив полковника підібрати для нього землю із селянами. У відповідь на лист полковник Шидловський писав адміралові 14 серпня 1710 року: «...На такое поселение место есть у меня гото-

вое..., и в тех урочищах по той речке Красной в двух местах на Вашу светлость начал я заселивать черкас, и уже близ ста дворов поселил. И о том доношу. Место то zelo угодное и к поселению много пространное. Сподоваюсь я к весне многим собратись, а русских людей отнюдь не принимают, и принимать не велено» [Див.: 18].

У листі-відповіді Шидловського до адмірала Апраксіна мова йде про появу в долині річки Красної двох нових поселень. На жаль, він не вказує їхнє точне місцезнаходження, як і назви. Імовірно, що одним з тих поселень була Мілуватка, заснована переселенцями з Полтави на чолі з Андрієм Катрухіним та Іваном Бугайовим на березі річки Красної.

У 1732 році гвардії майором Хрущовим проводився перепис слобідських полків. Окрім уже відомих містечок Маяки, Тор, Кабанне і Сватова Лучка, у матеріалах перепису Ізюмського полку наводяться дані про поселення інших міст і слобід. Названа й слобода Мілуватка, хоча дата її заснування відсутня. Це був уже великий населений пункт. У Мілуватці в 1732 році проживало 470 осіб. Судячи з усього, була церква. У матеріалах перепису зафіксовано церковний двір, 6 подвір'їв, у яких проживало 16 попів, їхніх дітей, свояків і церковників [9].

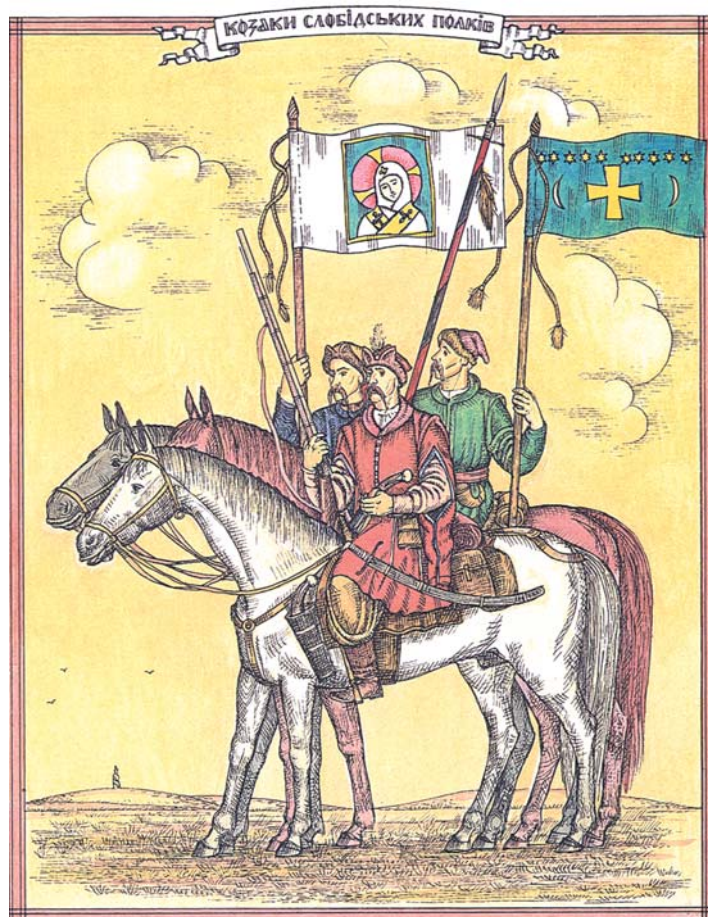
По деяких населених пунктах у матеріалах перепису 1732 року наводяться дати їхнього заснування. Сказано, що заснування села Студенки Святогірського Успенського монастиря, у якому разом з довколишнім безіменним хутором проживало 117 осіб, відноситься до 1703 року. Хутір того ж Святогірського монастиря Осинівка «заселений 20 років тому», отже, у 1712 році. Хутір Боровської пустині того ж монастиря заселений у 1722 році. Ще одна слобода була заснована в той період Святогірським монастирем — Богородична. Вона виникла в 1730 році.

Створювали свої приватні поселення й світські феодалі. У 1720 році було засновано слободу Жеребець, продовжувалося заселення басейну річки Крас-

ної. На притоці р. Красної річці Дуванці в 1730 році було засновано слободу Дуванну, яка належала полковому осавулові Ізюмського полку Двігубському. У гирлі річки Дуванки в 1732 році Сватолуцьким сотником Ізюмського полку Ф. Краснокутським було засновано слобідку Дуванку. У подальшому, щоб розрізнити ці слободи, першу з них почали називати Верхньою Дуванкою, другу — Нижньою Дуванкою.

Через рік у нижній течії річки Красної, на її притоці Кременній, виник новий населений пункт — слобода Кременна. Просторі землі в цих місцях належали донським козакам Краснянського й Сухоревського містечок.

За довідками Ізюмського Слобідського полку в 1733 році, у рік її заснування, у слободі числилося 13 душ [19]. Незабаром вона переросла у великий населений пункт. У 1745 році в ній налі-

чувалося вже 554 ревізьких душі. Отже, зазначимо, що твердження авторів нарису «Кремінна», опублікованого в «Історії міст і сіл Української РСР. Ворошиловградська область», ніби Кремінна заснована в кінці XVII століття, не має підґрунтя.

За даними В.М. Кабузана [20], на місці спаленого в 1708 році Шульгин-

містечка в 1733 році знову виникла слобода Шульгинка. У тому ж році були засновані малоруські слободи Голубівка (Біла) і Петропавлівка [Там само]. На початку XVIII століття заснована слобода Білокуракине й Марківка, нині районні центри Луганської області. Проте точні дані про час і умови їх виникнення поки не знайдено.

СЕРБСЬКИЙ ПОЛК У ДОНБАСІ. ПРИКОРДОННА МЕЖА ПО КАЛЬМІУСУ

До першої половини XVIII століття, ще до появи Слов'яносербії, яка виникла між Луганню й Бахмутом на правому березі Дінця, належить поселення Сербського полку на території Донбасу. Ідея залучення сербських полків на російську службу належала Петру I. У 1723 році він видав сербському майорові Албонезу грамоту, якою визначалося, що Албонез на добровільних засадах виведе з Австрії сербів і сформує в Україні кілька сербських гусарських полків. Відповідно до цього документа до Росії прибуло 459 сербів. Уже після смерті Петра Указом Таємної ради 1728 року сербам були відведені землі в Донбасі. Штат полку встановили в 600 осіб. Кількість гусар, яких не вистачало, поповнили козаками слобідських полків. У 1729 році Сербський гусарський полк поселили в Донбасі, у районі фортеці Тор, давши йому смугу місцевості на північний захід, у бік Ізюму. Командував полком сербський офіцер Іван Стоянов [21, с. 6].

У 1730 році Сербський полк був відправлений на фронт проти персів. Це викликало незадоволеність сербів. Участь у військових діях на Закавказзі не відповідала їхнім інтересам. Під час походу 179 осіб утекли. Останні в 1731 році були повернені на колишнє місце поселення — у район фортеці Тор, де вони продовжували служити на кордоні, захищаючи від турецької й татарської агресії.

У незаселені степи Донбасу для боротьби з кочівниками, а також з господарською метою часто проникали козаки:

зі сходу — донські, із заходу — запорозькі. Їхні інтереси тут нерідко зіштовхувалися, виливаючись у конфлікти. У 1744 році на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни надійшла скарга від запорозьких козаків. Вони писали, що прийшли на річку Кальміус ловити рибу. Тут на них напали донські козаки, спалили курені, побили й вигнали. Цю територію на підставі заїмки донські козаки вважали своєю. Та й за відстанню від донських козачих містечок, розташованих уздовж Сіверського Дінця від гирла річки Бахмут до самого Дону, ці землі відносилися швидше до тих, хто жив по Дінцю, а не по Дніпру.

Суперечка через ці землі затягнулася на кілька років. Скарги надходили від обох сторін. Після розслідування справи Сенат 13 квітня 1746 року видав указ «Про призначення прикордонної межі між землями запорожців і донських козаків» [22].

Правда, і після встановлення межі запорожці не раз приходили сюди, унаслідок чого продовжувалися зіткнення з донцями. І тут слід погодитися з відомим дослідником історії запорозьких козаків Д.І. Яворницьким, який писав: «Немає сумніву, однак, що запорозькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей, вважаючи межі власних володінь набагато ширше вказаних трактатами й постановами» [8, Т. 1, с. 51]. А щодо меж Кальміуської паланки, то вчений указував: «Кальміуська паланка знаходилася між Вовчою, Калміусом і Азовським морем. Центром її було поселення біля самого гирла річки Каль-

міус при впадінні її в Азовське море, де колись стояло величезне місто Домаха, а

з 1779 року побудовано місто Маріуполь [8, Т. 1, с. 161].

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

У кінці XVII — на початку XVIII століть Османська військово-феодална імперія переживала економічний і політичний занепад. Зазнавши низку поразок у війнах з Росією, Австрією, Польщею й Венецією у XVII столітті, вона позбулася наступального духу. Проте, як і раніше, залишалася сильною агресивною державою, військово-феодална знать якої прагнула до нових захоплень чужих територій. Агресивні устремління Туреччини й залежного від неї Кримського ханства, яке жило в основному за рахунок грабежів сусідніх країн, були спрямовані проти російського й українського народів. Жителі донецьких степів постійно відчували це на собі. Цей факт знайшов віддзеркалення і в грамоті Петра I від 14 жовтня 1704 року, де наголошувалося, що кримські татари брали в полон багато жителів на пасіках і звіриних ловах по берегах Дінця, на річках Бахмут, Жеребець і Красній.

Природно, що Росія повинна була тримати в цих краях військові частини,

здатні захистити межі. Такою силою на початку XVIII століття в районі Донбасу були Ізюмський, Харківський, Острогозький та інші слобідські козацькі полки.

У період небезпеки підрозділи слобідських полків ішли на південь, у незаселені землі, щоб перешкоджати просуванню ворога.

Харківський та Ізюмський слобідські полки під командуванням Ф.В. Шидловського взяли участь у знаменитій Полтавській битві. За успішні дії проти шведів бригадиру Шидловському указом Петра I від 9 червня 1709 року було надано чин генерал-майора. З цього часу вводилася нова посада. Генерал-майор Ф.В. Шидловський став командувати всіма слобідськими полками. На ці полки та його командувача був покладений обов'язок щодо захисту Донецьких земель у війні з Туреччиною.

Вторгненням татар на територію України розпочалася російсько-турецька війна 1710 — 1713 років. У січні 1711 року до р. Самари підійшли татарські пол-

■
*Турецьке
військо
в поході.
Картина
XVIII ст.*

чища. 40-тисячний загін кримського хана з небагатьма прихильниками гетьмана Мазепи почали спустошувати українські землі. Російські війська, що підійшли, змусили супротивника відійти до Криму.

Хоча в Донбасі активні військові дії не проводилися, негативні результати Прутського походу мали вплив і на території Донецького краю та його сусідів. За умовами договору 1711 року, а потім Адріанопольського мирного договору 1713 року Росія змушена була повернути Туреччині Азов і ліквідувати фортеці Таганрог на побережжі Азовського моря, Кам'яний Затон на Дніпрі та інші [23, Т. 11, с. 686 — 688].

Донецькі землі, як і інші території України, продовжували піддаватися набігам татар і ногайців. У 1714 — 1718 роках вони зробили набіги на території Ізюмського полку, у 1723 — 1732 і в 1734 роках нападам піддавалося місто Бахмут. Татари вбивали та брали в полон людей, грабували й палили села та міста.

У російсько-турецькій війні 1735 — 1739 років російські війська неодноразово проходили по території Донецького басейну, прямуючи до місць бойових дій.

Ще восени 1735 року Російське командування зосередило драгунські й піхотні полки по лівому березі Дінця. Вони стояли в Станиці Луганській, Старому й Новому Аїдарі, Боровському, Краснянці, Ямполі та Кабанньому. Звідти вони здійснили похід до Азова й разом з іншими частинами взяли участь у його захопленні. У травні 1736 року російська Донська армія за підтримки Донської військової флотилії взяла в облогу Азов. Бій закінчився перемогою російських військ. Турки змушені були капітулювати. Фортеця Азов знову була повернена Росії [Там само, Т. 12, с. 375].

Узявши Азов, російські війська попрямували в центр Донбасу, якому загрожували кримські татари. Дійшовши до р. Кальміус, полки повернули вгору по річці вбік Бахмута, до якого підійшли орди кримських татар. Супротивник був змушений тікати.

У компанії 1737 року Донецькі степи були базою зосередження військ для подальших дій проти ворога. Регулярні урядові війська слідували з лівого берега Дінця через Станицю Луганську, а також через Тор і Бахмут у верхів'я Міусу. Звідти вони разом з донськими козаками в складі Донської армії під командуванням генерала П.П. Лассі здійснили бойовий похід до Криму.

У ході російсько-турецької війни 1735 — 1739 років російські війська проявили мужність і героїзм. Проте через низку незалежних від них обставин Росія змушена була підписати Белградський мирний договір, за яким повернула собі Азов без права укріплювати його. Узбережжя Азовського й Чорного морів, як і раніше, залишалося в руках супротивника [Там само, Т. 12, с. 376].

Хоча в 1735—1739 роках військові дії на території Донбасу не проводилися, набіги татар у 1736 році заподіяли Бахмутській провінції великий збиток. Багато селищ було спалено, а їхні мешканці забрані в рабство. Населення, яке залишилося, царська влада змушена була в 1737 році звільнити від сплати податків, оскільки весь хліб було спалено, а худобу забрано.

■
Козак, який убиває турка.
Ілюстрація до книги «Россия, или нравы, обычаи и костюмы жителей всех провинций этой империи». Париж, 1813.

ЗИМІВНИКИ ЗАПОРОЖЦІВ

В історії Донбасу чимало питань, які вивчені недостатньо. До них належать і питання про зимівники запорозьких козаків. Конкретні дані про них нерідко підміняються легендами та міфами, вигадками й домислами.

Землі запорозьців, що отримали назву Запорозьких Вольностей, займали величезний простір у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Одна з особливостей цих земель полягала в тому, що вони складали частину Дикого поля й до середини XVIII століття залишалися значною мірою незаселеними. Другою особливістю цих земель було те, що вони не мали чітких меж. Якщо з півночі Запорозький кіш час від часу намагався визначити межу своїх володінь із сусідніми землями, то з півдня, де кочували кримські татари й ногайці, зробити це практично було неможливо. Між запорозьцями, з одного боку, і Кримським ханством та ногайськими ордами, з іншого, по суті йшла постійна війна за території. Природно, що заселення цієї території відбувалося з півночі, з безпечного боку.

Зображення: Запорозьких Козаків.

Однією із форм запорозьких поселень були зимівники — своєрідні хутори. Створювати зимівники на перших порах могли в основному козаки — запорозька старшина. На початку зимівників було небагато. До того ж вони не були місцями постійного проживання запорозьких козаків, де велося багатогалузеве землеробське господарство. Швидше,

Зображення запорозьких козаків

це були в основному тимчасові поселення. Не випадково їх відрізняли від місць постійного проживання. Про це свідчить і карта лівобережжя Дніпра, складена в 1775 році. Місця поселення запорозьців на ній позначені так: «Зимівники й житлові приміщення запорозьких козаків», що, поза сумнівом, відокремлює їх від постійних жителів і свідчить про їхнє особливе становище. Розташовувалися вони в безпечних місцях, на значній відстані від кочових кримських татар і ногайців, інакше вони були б скоро знищені кочівниками.

Щодо території нинішнього Донбасу, то тут до середини XVIII століття постійних поселень не існувало. Була спроба запорозьців закріпитися в гирлі р. Кальміус, куди вони приїжджали на рибну ловлю. Тут вони спорудили для себе кам'яну будову, назвавши поселення Домахою. Проте кримські татари незабаром зруйнували його. В інших місцях Донбасу в кінці XVII — першій половині XVIII століть спроби поселитися призводили до тих же сумних наслідків. Вони знищувалися кочівниками. Лише донським козакам, які поселилися по Дінцю та його притоках і фортецях Бахмут, Тор і Маяки, що мали озброєння, удалося встояти, хоча кримські татари не раз розоряли їх.

На жаль, деякі автори краєзнавчих видань, не обтяжуючи себе пошуками й дослідженнями архівних джерел, переписують із чужих книг недостовірні відомості

про заснування таких міст, як Артемівськ (Бахмут), Лисичанськ, Ровеньки, селища Кам'яний Брід (Кам'яне) та ін. Ми вже не раз писали про те, що керівники м. Артемівська штучно завищують заснування свого міста років на 130, стверджуючи, ніби воно було засновано в 1571 році. Насправді ж Бахмут заснований у 1701 році як поселення солепромислу. Свою незгоду з позицією керівників м. Артемівська з цього питання висловив і донецький історик В. Пірко.

Ще з 60-х років XX століття довелося відстоювати реальну дату заснування Лисичанська — 1795 рік, показуючи, що 1710 рік — дата, чужа для нього. Вона була запозичена через непорозуміння від села з подібною назвою — Лисича балка, що знаходиться в Катеринопольському районі Черкаської області. Уже в томі «Історія міст і сіл Української РСР. Ворошиловградська область», що вийшов у 1976 році [24], час заснування м. Лисичанська було зазначено правильно, на документальній основі. Отже, законна дата заснування міста Лисичанська — 1795 рік.

Подібні випадки необґрунтованого перенесення дати заснування одного населеного пункту на інший у Донбасі часті. Так відбулося і з м. Ровеньки Луганської області, яке запозичувало дату виникнення подібного населеного пункту, розташованого на р. Айдар, і живе, як кажуть, за чужим паспортом. Хоча засноване воно років на 80 пізніше. Місту Кременна (Луганська область) приписували історію Краснянського козачого містечка, заснованого в кінці XVII століття, тоді як Кременна заснована в 1733 році.

Щось подібне трапилося і з поселенням Кам'яний Брід (нині в складі м. Луганська). Географічний об'єкт під назвою Кам'яний Брід відмічався в кінці XVII — початку XVIII століть у гирлі р. Міус [25]. Скоріш за все, цим терміном позначалося місце подолання водної перешкоди. І, звичайно, ніякого відношення це не мало до поселення, яке виникло в 1754 році на Лугані. Кам'яний Брід (село Кам'яне) на Лугані засновано в 1754 році як шанець 3-ої роти слов'яносербського кінного гусарського

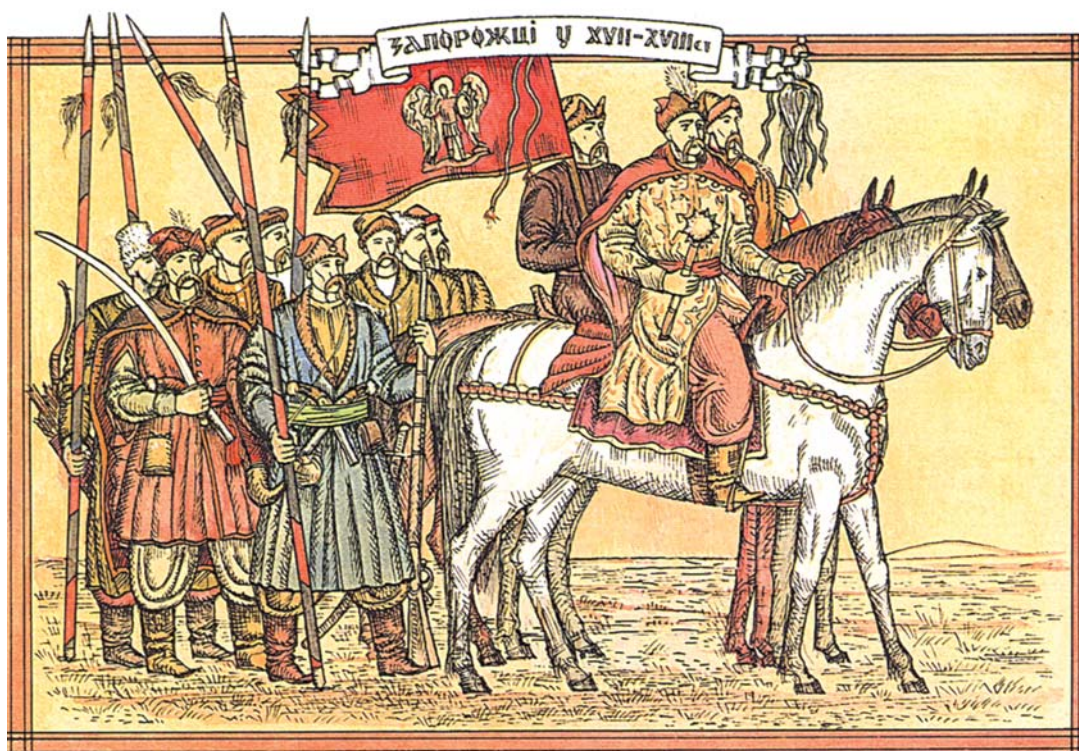

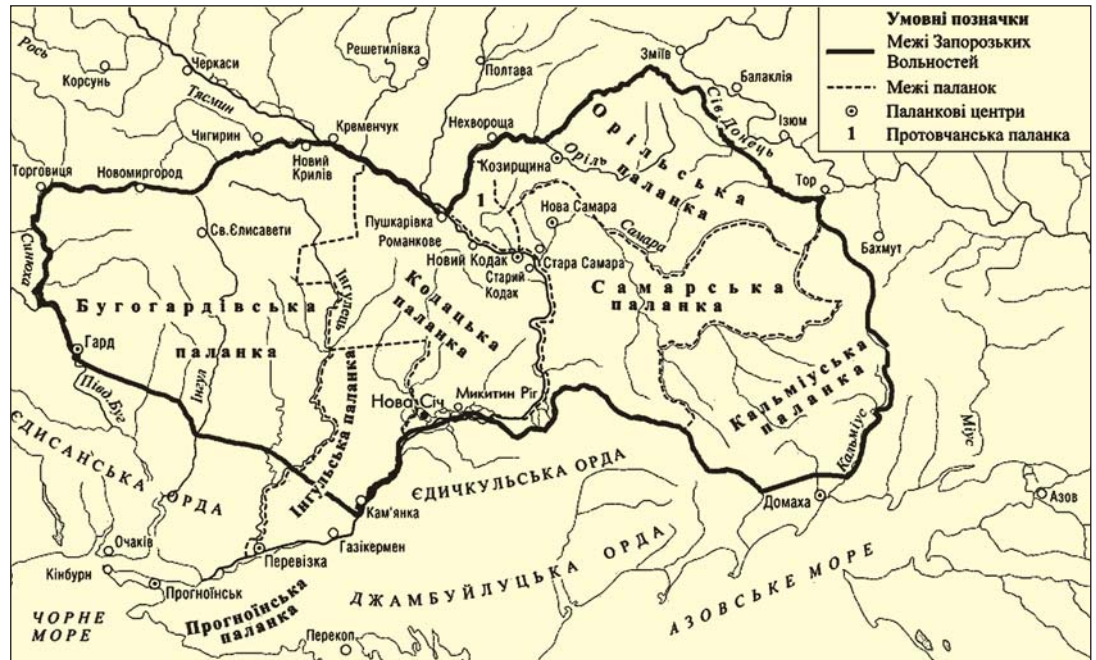
полку Івана Шевича. Третю роту потім змінила 4-а, а після утворення Бахмутського гусарського полку тут розташовувалася 10-а рота цього полку, тому село Кам'яне (Кам'яний Брід) отримало ще одну неофіційну назву — Десята Рота [26].

Численні документи свідчать, що до середини XVIII століття на правому березі Дінця в межах сучасної Луганської області поселень не було. Цей погляд знайшов відзеркалення і в деяких літературних джерелах кінця XIX століття. В історичному нарисі про Заселення Слов'яносербського повіту, опублікованому в «Збірці статистичних відомостей по Катеринославській губернії», сказано: «Місцевість, що займається Слов'яносербським повітом, являє один з найпізніших заселених куточків Катеринославської губернії». Це положення дослідник підтверджує конкретним історичним документом — картою де Боксета. «Як видно з карти де Боксета, — продовжує автор нарису, — житлові приміщення й зимівники запорозьких козаків зосереджені тоді були

в межах Катеринославської губернії в трьох паланках (частинах) лише таких повітів: у повітах Катеринославському і Верхньодніпровському знаходилася Кодацька паланка; у повітах Новомосковському, Олександрівському й Павлоградському — Кальміуська паланка. Кодацька й Самарська паланки мали міста, села й хутори. Щодо кальміуської паланки, то постійного населення в ній не було, а влаштована вона була для захисту промисловців, які ходили за сіллю до Бердянського озера й для рибальства в Азовському морі» [27].

Як відомо, східні межі Кальміуської паланки проходили по р. Кальміус. Отже, відповідно до карти де Боксета, навіть на захід від р. Кальміус у 40-х роках XVIII століття постійних поселень не було. Не було й не могло бути в той час тут і зимівників унаслідок небезпеки з боку кримських татар. Тим більше не було запорозьких поселень (у т.ч. зимівників) східніше Кальміусу. Не виявили поселень на правому, Кримському боці Дінця, як сказано в грамоті Петра I Ізюмському полковникові Шидловсько-

Паланковий устрій Запорозьких Вольностей

му, і представники уряду на початку XVIII століття, окрім названих уже фортець Тор, Маяки й Бахмут. Перепис населення 1719 — 1722 років також не виявив нових поселень на правому березі Дінця в межах Бахмутської провінції.

У Центральному архіві стародавніх актів у Москві одному з авторів довелося ознайомитися з картою «Чертеж Слободским полкам, лежащими между реками Дону, Осколу, Донцу и Ворсклой, також и Бахмутская провинция, и где в прошлом 1729 году драгунские и ландмилицкие полки стояли». З неї видно, що на правому березі Сіверського Дінця між Луганню й Бахмуткою ніяких поселень у ті роки не було. Це підтверджують і геодезисти Іван Шишков і Петро Лупандін, які в 1728 — 1729 роках проводили в цих місцях опис заповідних лісів.

З поселенням слов'яносербських полків у Донбасі з'явилася надія на від-

носну безпеку місцевості. Це давало можливість деяким запорожцям засновувати тут свої зимівники. Була й інша причина створення поселень запорозьких козаків. Багато хто розумів, що без землі, без господарства в них немає перспективи. Учені відзначали, що вже в 1756 році були зимівники в урочищі Зайцевої балки, на річках Кальміусі та Кальчику і в інших місцях [28]. У тому ж році в Кальміуській паланці був один зимівник.

За правами установи зимівників запорожці від казни отримували спеціальний документ (паспорт або білет).

Після утворення Азовської губернії запорожців селив у Донбасі на вільних землях і Азовський губернатор Чертков.

Документи свідчать, що до середини XVIII століття запорозьких зимівників та інших поселень на території сучасних Донецької й Луганської областей не існувало.

1.3. ДОНЕЦЬКИЙ КРАЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

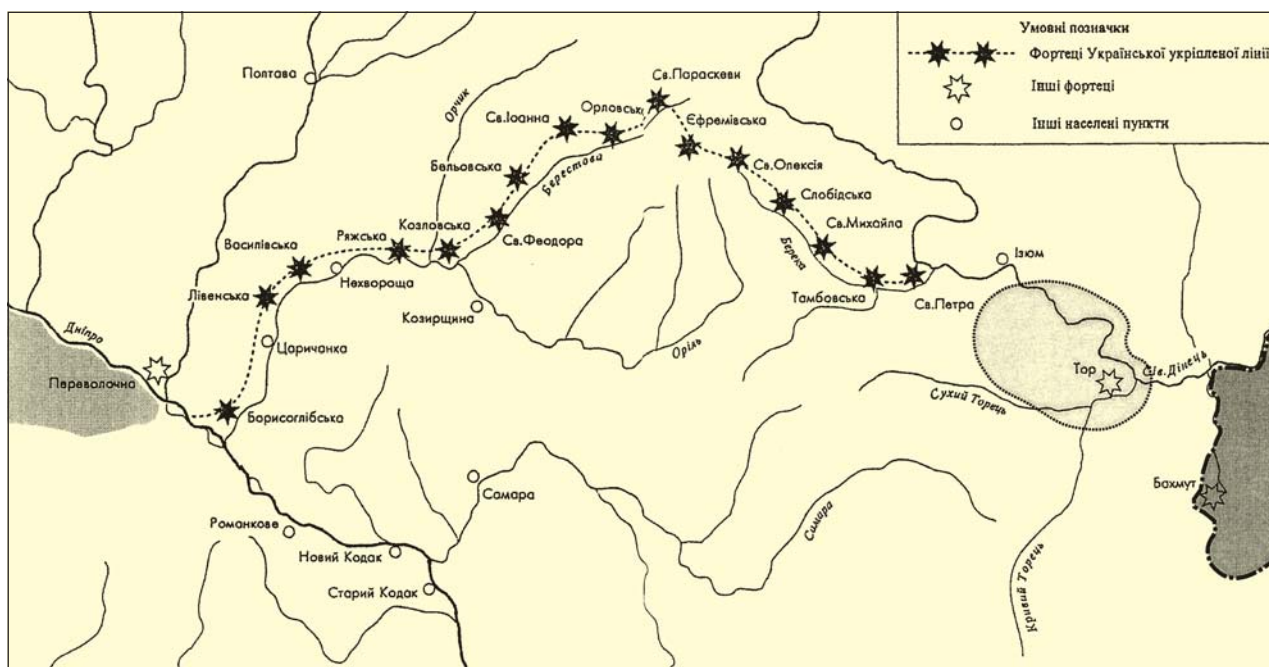
ПОСЕЛЕННЯ В ДОНБАСІ СЛОВ'ЯНОСЕРБСЬКИХ РОТ

Спроби стихійного заселення правого берега Сіверського Дінця незмінно на-трапляли на активну протидію Туреччини та її васала — Кримського ханства, які будь-що прагнули утримати за собою захоплене Північне Причорномор'я. Багато хто розумів, що заселити й освоїти територію Донбасу та інших південних земель можна було тільки за допомогою військової сили. Цього навчив багаторічний досвід створення оборонних ліній. У 1731—1748 роках була побудована Українська оборонна лінія від Дінця (від Ізюма) до Дніпра (до гирла р. Орел) довжиною 385 верст. Тепер прийшов час створити заслін проти кочівників на правому березі Сіверського Дінця й на правому березі Дніпра. Так вирішувалося два завдання: запобігти можливості проникнення кочівників углиб українських та російських земель і в той же час створити умови для подальшого просування на південь. І така можливість з'явилася.

У 1751 році сербський полковник Іван Самойлович Хорват, який служив у Сербській ландміліції на території Австро-Угорської імперії, зі своїм братом Дмитром звернувся до посла Росії у Відні графа Бестужева-Рюміна. Від свого імені й від інших сербських офіцерів він висловив бажання перейти на службу до Росії та прийняти її підданство. Він просив відвести в Україні місця для поселення й обіцяв набрати з православних в Австро-Угорщині гусарський полк у 1000 чоловік і вивести його в межі Росії з повною екіпіровкою та обмундируванням. Росія прийняла цю пропозицію, і 10 жовтня 1751 року команда І. Хорвата в кількості 218 осіб з дружинами й дітьми прибула до Києва.

Російська імператриця Єлизавета Петрівна 21 грудня 1751 року підписала указ «О принятии в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками, о назначении на

Українська укріплена лінія. 1730-ті роки.

■ *Іван Аргунов (1727(29) — 1802). Портрет імператриці Єлизавети Петрівни*

■ *Переселення сербів з Австро-Угорщини в Україну (ілюстрація до книги Л. Церовича «Серби в Україні»)*

■ *Зуказу Сенату, 1753 р. «О поселении полков И. Шевича и Р. Прерадовича в Донбассе»*

■ границе со стороны турецкой выгодных мест к поселению» [29]. Полковнику Хорватові був подарований чин генерал-майора. Команда І. Хорвата була поселена на відведених їй землях правобережжя Дніпра від річки Кагарлик, лівої притоки Синюхи, на схід — по Висі, Тясміну до Дніпра. Довжина смуги складала 200 верст, а її ширина — 30 верст. Так на правому березі Дніпра виникло адміністративно-територіальне утворення — Нова Сербія, яка в 1764 році була включена до знову створеної Єлизаветинської провінції з центром в Єлизаветграді (нині Кіровоград).

Услід за Іваном Хорватом виходу до Росії попросили в австрійського уряду підполковник Іван Георгійович Шевич із синами Іваном і Петром, які були у званні капітанів, а також капітан Костянтин Юзбаш (Юзбаша), поручики Стефан Сабов, Іван та Ігнат Міаковичі та ін. Усі вони служили в Сербській ландміліції, яку скасовували. Марія Терезія не хоті-

ла відпускати їх, проте, боячись конфлікту, поступилася їхнім наполегливим проханням і веліла видати паспорти. Ще важче довелося отримати дозвіл на виїзд підполковникові Р. Прерадовичу, який не належав до скасованої ландміліції, а служив у Словенському гусарському полку [30].

Іван Шевич зі своєю командою в кількості 168 осіб прибув до Києва 23 жовтня 1752 року, Райко Прерадович, з яким були 24 особи чоловічої статі і 4 жіночої, прибув 6 листопада того ж року. Іван Шевич і Райко Прерадович отримали чин генерал-майора, а інші члени їхніх команд отримали офіцерські та унтер-офіцерські чини. Щоб підкреслити свою дворянську гідність, Райко Прерадович на французький манер додав до свого прізвища частку «де». У результаті утворився новий варіант прізвища — Депперадович.

Шевич і Депперадович обіцяли укомплектувати свої команди вихідцями з інших країн православної віри й просили поселити їх окремо від Хорвата. Шевич просив виділити територію правого берега Дніпра, а Депперадович претендував на смугу землі по лівому березу Дніпра. Проте в проханні їм відмовили. Російський уряд вирішив, що Шевичу й Депперадовичу досить буде території від р. Бахмут до Лугані, що тягнеться на відстані близько ста верст, а надалі, якщо буде потрібно, буде надана інша земля. Поселення команд (полків) Шевича і Депперадовича знайшло віддзеркалення в урядових наказах від 29 березня і 1 квітня 1753 року [31].

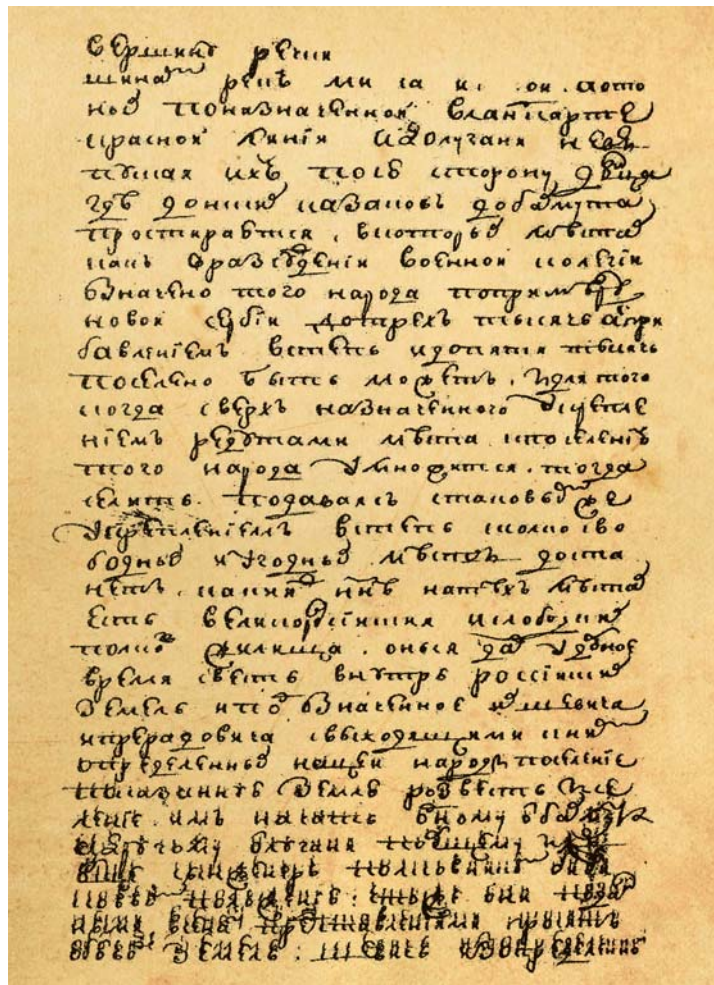
Земля на правому березі Сіверського Дінця між річками Луганню й Бахмутом, де поселилися полки Р. Депперадовича і І. Шевича, отримала назву Слов'яносербія. Вона не відносилася ні до провінції, ні до губернії, а підкорялася безпосередньо Військовій колегії й Сенату. Для організації поселення полків та управління ними по лінії військового відомства була створена Слов'яносербська комісія, яка до 1764 року знаходилася в Бахмуті.

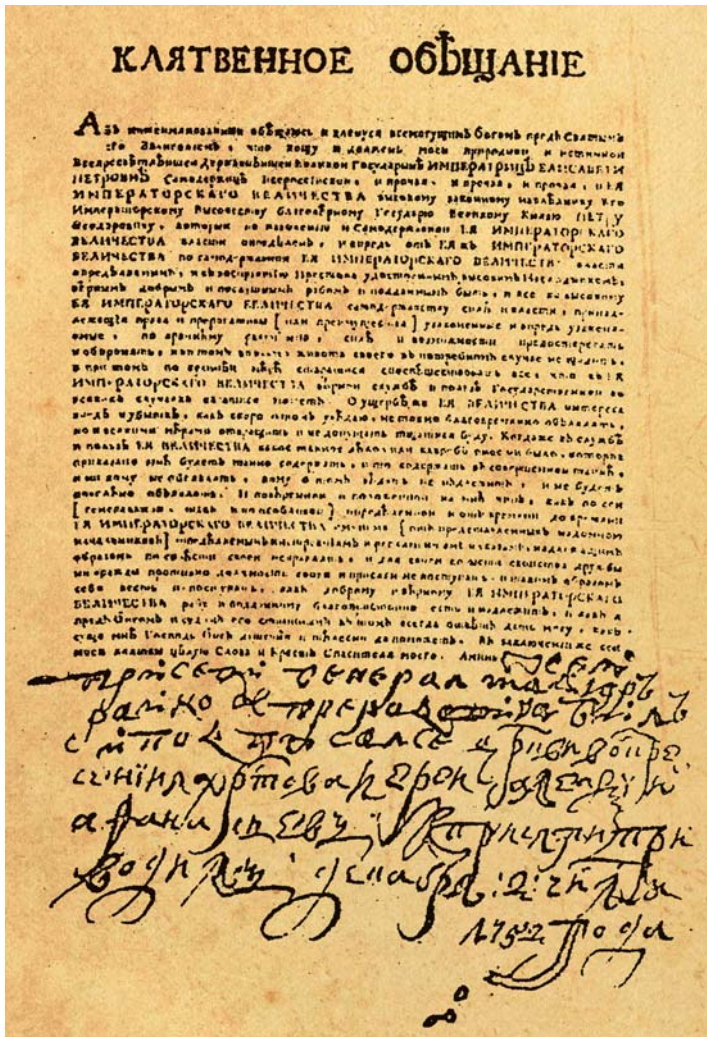

Одне з головних завдань слов'яно-сербських поселенців полягало в тому, щоб охороняти кордони Росії й протистояти агресії Туреччини. Інше важливе завдання полягало в освоєнні землі. З цією метою роти полків отримували ділянки землі, де вони селилися та влаштовували шанці — польові укріплення. Рядові гусари отримували земельний наділ, який вони, зазвичай, обробляли особисто, а офіцери наділялися дачами залежно від рангу.

Про перші гусарські поселення дає уявлення «Ландкарта Слов'яно-Сербії», яка була складена в 1754 році. Ландкарта розділена на 3 частини. Територія від р. Бахмут до балки Оріхової, включаючи р. Нижню Біленьку й середню течію Лугані, відводилася для полку Депрерадовича. Східніше, до кордону із Землею Війська Донського, — для полку Шевича. На півдні, південному сході й південному заході влаштовані редути, а частина землі на півдні залишена для будівництва фортеці [32].

У кожному з полків передбачалося мати по 10 рот. Проте не відразу вони були сформовані, але й ті, які існували, були нечисленними за складом.

■ Клятвена обіцянка генерал-майора Райко де Прерадовича на вічну службу імператриці Єлизаветі Петрівні, 2 грудня 1752 р. (З книги Міті Костица «Новая Сербия и Славяно-сербия». (Сербия : Нови Сад, 2001 р.)

На території, відведеній полку Депрерадовича, на ландкарті показано такі роти: 1-а — Серебрянка (нині Донецька область), 2-а теж знаходилася в Серебрянці, хоча це не позначено на карті. 3-я — у гирлі р. Верхньої Біленької, 4-а — у закруті Дінця, де тепер м. Привілля, 5-а — на вигині р. Лугань, трохи вище за гирло р. Сенжарівки, 6-а — у гирлі р. Нижньої Біленької (нині сел. Нижне), 7-а — на р. Комишеваха, 8-а — у верстах п'яти на південний схід від 3-ої роти, там, де тепер Біла Гора. 9-а рота стояла на річці Лугані. Десята рота не показана, ймовірно, вона ще не існувала.

Більше половини рот полку Шевича розташовувалося на правому березі Дінця. 4-а рота знаходилася там, де тепер с. Кримське. Далі, на схід, по берегу річ-

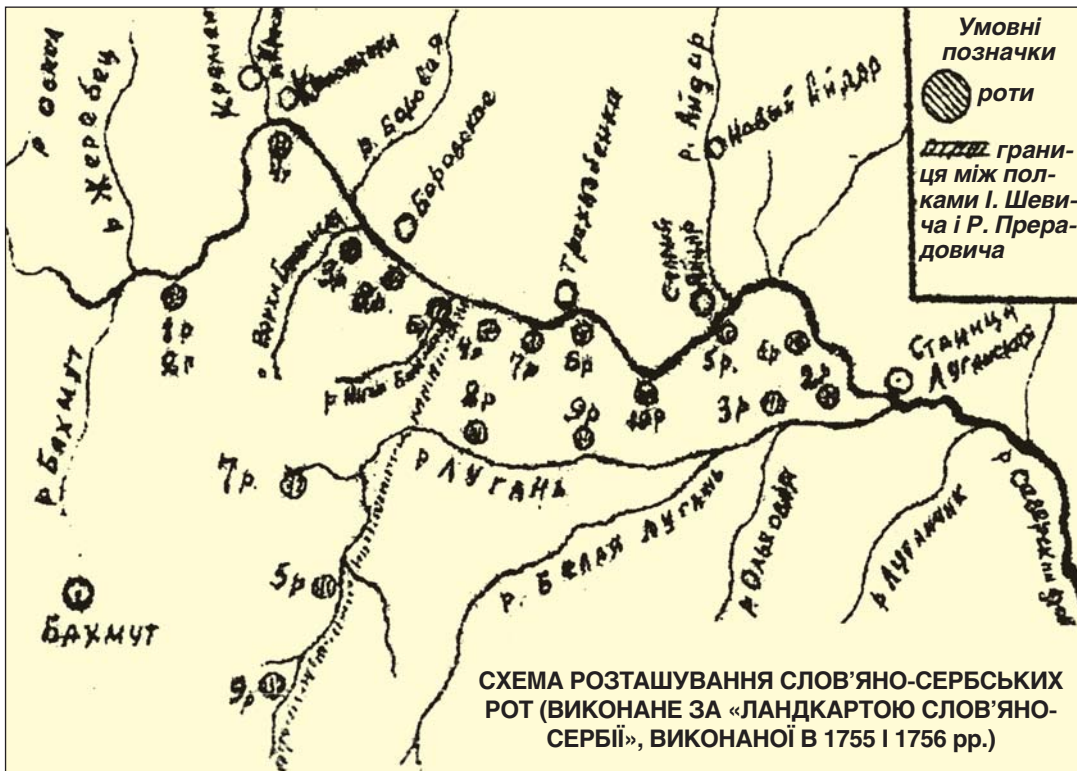
ки — 7, 6, 10, 5 і 1-а. Друга рота полку Шевича знаходилася в нижній течії р. Лугані. Навпроти гирла р. Вільхової розташовувалася 3-я рота. За третьою вгору по Лугані йшли 9-а, а потім 8-а роти.

Відстань між ротами виміряв інженер-поручик Іван Раевський. Він повідомив 4 квітня 1756 року, що відряджається з Бахмута в Серебрянку, звідти до Красного Яру, а потім по Лугані для вимірювання, скільки верст від роти до роти. Після повернення з поїздки І. Раевський представив у Слов'яносербську комісію відомість про відстань між ротами. З неї виходило, що від 1 роти до 5-ої — 26 верст 300 сажнів, від 5 до 3-ої — 18 верст, від 3 до 8-ої — 5 верст. Від 8 до 6-ої — 10 верст. Від 6 до 4-ої роти команди генерал-майора Шевича — 12 верст 150 сажнів. Від 4 до 8-ої генерал-майора Шевича — 9 верст. Від 8 до 7-ої — 6 верст, від 7 до 10-ої — 13 верст. Від 10 до 5-ої — 9,5 верст, від 5-ої до Красного Яру, де стоїть 1-а рота Шевича — 15 верст. Від 1 до 2-ої — 6 верст, від 2 до 3-ої роти — 6 верст 300 сажнів, від 3 до 9-ої — 23 версти 200 сажнів. Від 9 до 6-ої — 4 версти. Від 6 до 7-ої роти, яка стояла при річці Комишевасі генерал-майора Прерадовича, — 32 версти 150 сажнів. Від 7-ої роти до Бахмута — 30 верст 150 сажнів [33].

Цей документ показує деякі зміни в розташуванні рот. Якщо на наведеній вище ландкарті в районі нинішнього м. Привілля в закруті Дінця знаходилася 4-а рота полку Депрерадовича, то тепер тут показана 5-а рота цього ж полку. Відбулися зміни й у дислокації рот полку Шевича.

З наведених документів можна визначити ті місця, які почали заселятися на правому березі Дінця між р. Бахмутом і Луганню з 1754 року.

На згаданій вище «Ландкарті Слов'яно-Сербії», разом з ротами показано й хутори, що виникли в той час. Одні з них були засновані слов'яносербськими офіцерами, інші — чиновниками та цивільними особами з Бахмута та лівого берега Дінця. Знаючи про майбутнє поселення слов'яносербських полків

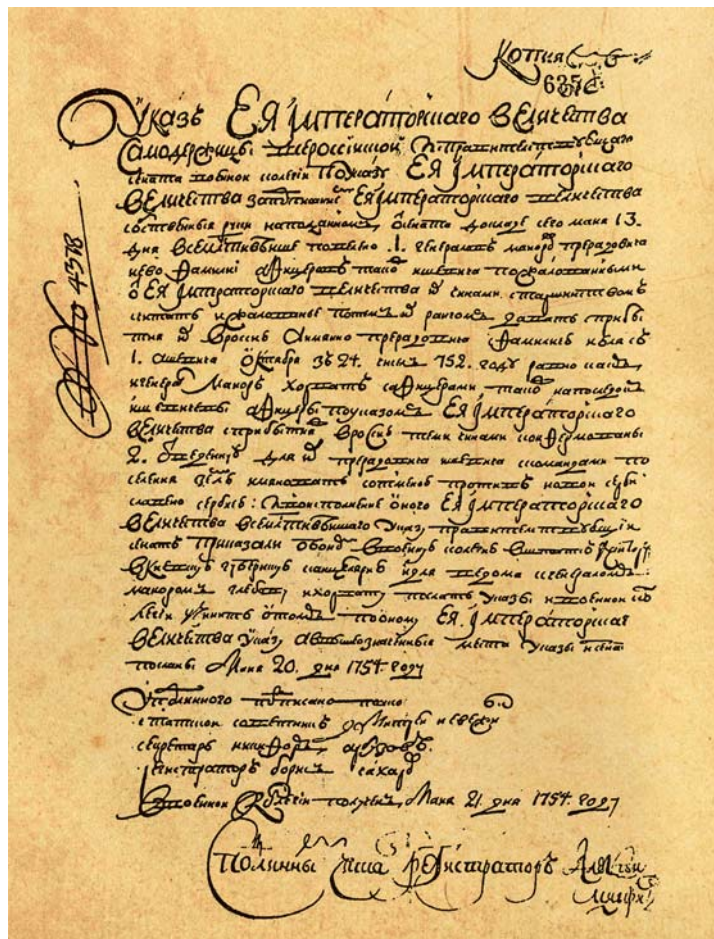
■
Схема розташування Слов'яно-сербських рот (виконана за «Ландкартою Слов'яно-Сербії», складеної в 1755 і 1756 рр.)

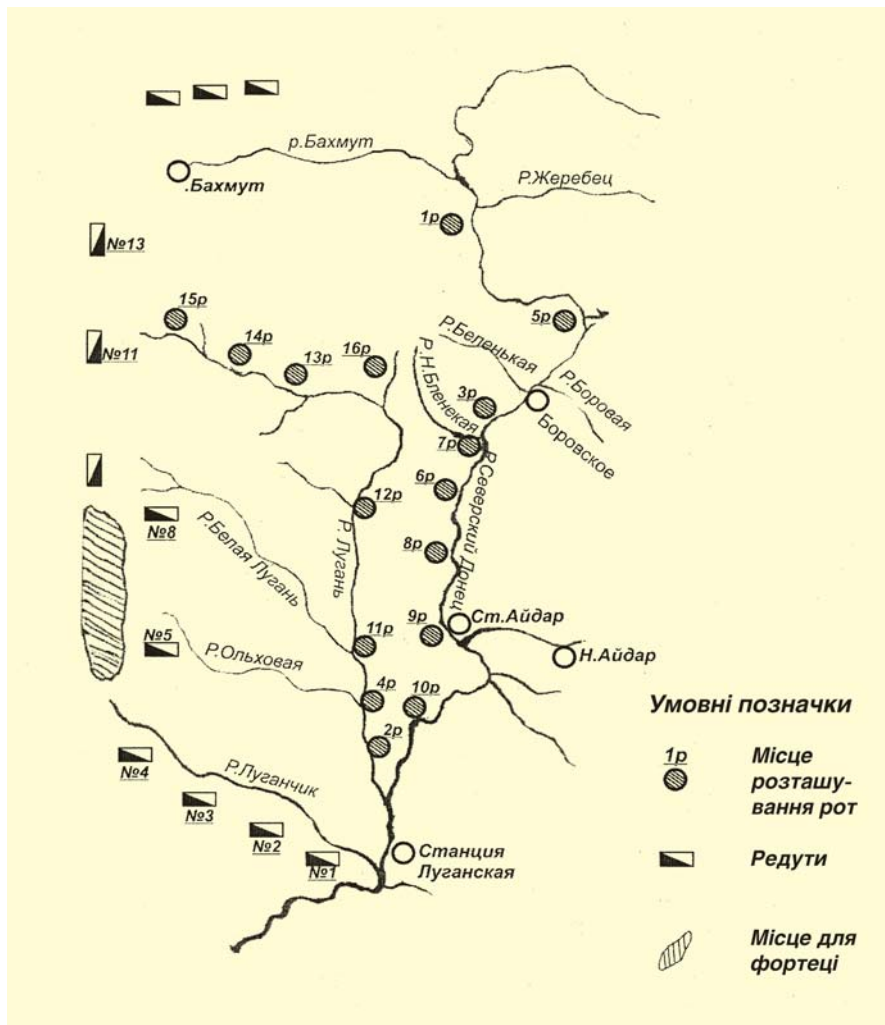
■
Повідомлення про Указ цариці Єлизавети про визнання чинів та інший указ, за яким упорядковується розміщення населення Слов'яно-сербії. 21 травня 1754 р.

і користуючись тим, що місцевість ця прикривалася з півдня Валуйським і Белгородським ландміліцьким полками, чиновники Бахмутської провінційної канцелярії, а також військові та інші впливові особи почали захоплювати на правому березі Дінця ділянки землі й спішно будувати на них хутори. Депрерадович і Шевич вимагали звести їх. У числі таких поселень, згодом ліквідованих, були хутір Асесор у районі закруту Дінця, де потім прем'єр-майор Рашкович побудував млин і свій маєток. Після революції тут було організовано радгосп «Червоне Привілля» (нині Попаснянський район) [34].

У східній частині закруту Дінця, там, де тепер Томашівка, показано село Ковалівку. Земля ця згодом була передана Томашу Кестлеру, тому поселення назвали Томашівкою.

В іменних списках полків Депрерадовича й Шевича, що збереглися, за 1757 рік показано число людей у них, відомості про особовий склад. Кінний гусарський полк Депрерадовича склався з 10 рот. Вони були нечисленними. Перша, най-

■ *Схема розташування Слов'яно-сербських рот. Виконане на основі «Плану Бахмутського городового повіту...» (6 грудня 1767 р.)*

більша, налічувала у своєму складі 50 осіб — 16 офіцерів і унтер-офіцерів та 34 рядових гусари. У другій роті було 9 осіб, зокрема 3 рядових, у 7-й — 10 осіб, п'ята й десята роти налічували тільки по 8 осіб. Усього ж у полку було 199 осіб, у їх числі 92 офіцери й унтер-офіцери.

Вельми строкатим був національний склад полку: 72 серби, 41 — «волоської» нації, 10 молдаван, 3 угорці, 22 «унгорської» нації, 9 болгарської, 11 грецької, 4 македонської, 3 турецької, 3 цесарської, 1 словенської, 1 моравецької, 1 з Малоросії, 1 росіянин, 1 з євреїв, які прийняли православну віру. Лише в кількох гусар немає прямої вказівки на їхню приналежність до тієї або іншої нації. За іншими даними чотирьох з них можна віднести до росіян. Усі вони служили

писарями, а перейшли до слов'яносербського полку не без відома Військової колегії. Інакше неможливо було б вести діловодство російською мовою.

Трохи більше половини гусар полку — 105 чоловік — були одруженими, 103 з гусарських дружин проживали тут же в полку. З ними проживало 118 дітей. Таким чином, у полку Депрерадовича в 1757 році було разом з дружинами й дітьми 406 осіб. Крім того, на поселення в Слов'яносербію прибуло 8 сімей відставних гусар із Сербського, Угорського та Молдавського полків — усього 17 осіб. У числі поселенців, не зайнятих службою, були Степан Драгниш з дружиною, двоє дітей з яких — Михайло і Семен — служили гусарами в третій роті цього полку. Отже, Степан Драгниш із сім'єю був першим цивільним поселенцем у

3-й роті полку Депрерадовича. Разом на поселенні в полку Р. Депрерадовича в Слов'яносербії в 1757 році перебувало 423 особи.

Іменний список полку І. Шевича [35] відображає в основному ті ж позиції, що й список полку Депрерадовича. Проте в ньому не показано структуру полку (поділ на роти). Відсутні в ньому відомості й про дітей жіночої статі (дочок). У полку І. Шевича на 1 вересня 1757 року знаходилося 278 усіх чинів, зокрема 164 рядових гусари. За національним складом — 151 серб, 39 осіб «волоської» нації, 10 — молдаван, 20 македонців, 15 «унгорської» нації, 2 угорської, 11 болгар, 5 словонської нації, 8 росіян. По одній людині було боснійської, татарської, турецької, німецької, англійської, швед-

ської та єврейської націй. Усі вихідці з інших релігій прийняли православну віру. Як видно із списку, у команді Шевича проживали 171 гусарська дружина, 92 особи дітей чоловічої статі. Оскільки число дітей жіночої статі не вказане, візьмемо його приблизно на рівні дітей чоловічої статі — 90. У результаті отримаємо, що команда І. Шевича складалася із 631 особи.

Складання знайдених нами даних про два полки дозволяє зробити висновок, що за станом на 1 вересня 1757 року населення Слов'яносербії становило 1068 осіб (без найнятих робітників).

З поселенням Слов'яносербських рот у цей регіон почався приплив цивільного населення. Цьому сприяли законодавчі акти, прийняті Катериною II. Царським маніфестом від 4 грудня 1762 року запрошувалися всі іноземці, охочі поселитися в Росії. Наказом від 11 липня 1763 року дозволялося приймати до Нової Сербії на поселення російських і українських збіглих людей та інших народів.

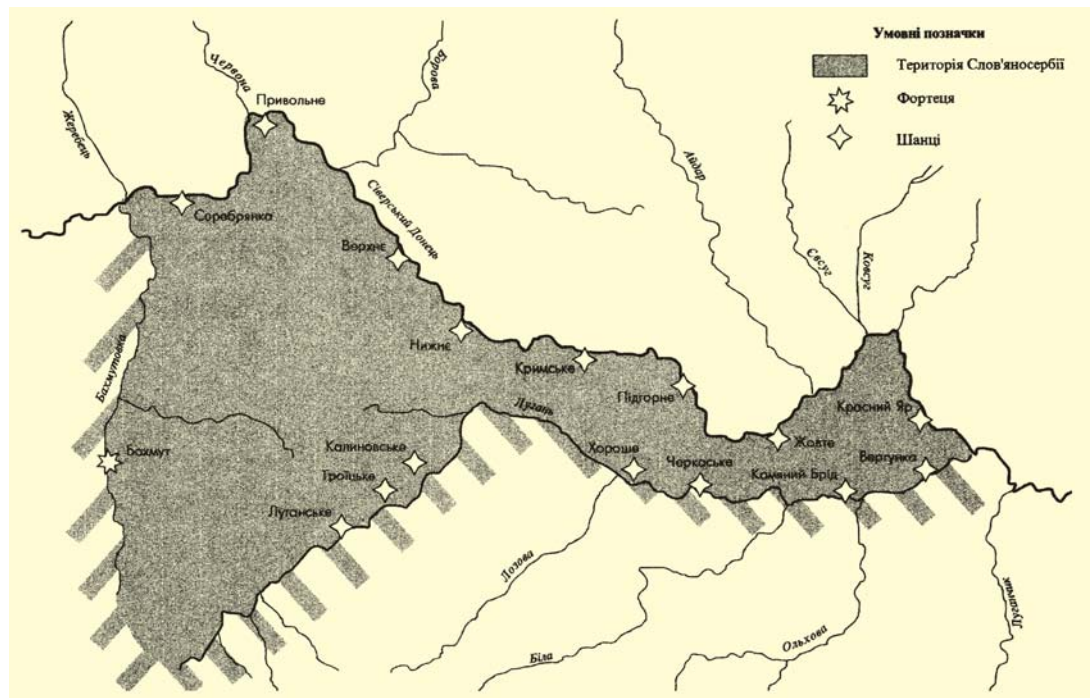
22 березня 1767 року Катерина II затвердила план заселення Новоросії.

Ім'я та прізвище	Ранг	Статус	Примітки
Звонимир Ичичич	полковник	полковник	
Кашиница	полковник	полковник	
Иосифович	полковник	полковник	
Тортунич	полковник	полковник	
Мокшич	полковник	полковник	
Иванович	полковник	полковник	
Котори	полковник	полковник	
Сербич	полковник	полковник	
Лашко	полковник	полковник	
Рогович	полковник	полковник	

Сторінка списку офіцера та рядового в Шевицькому Сербському гусарському полку. 7 вересня 1761 р.

Схема розташування рот Бахмутського гусарського полку (початок 70-х рр. XVIII ст.)

■
Слов'яно-
сербія.
1753 —
1764 рр.

За цим планом іноземцям дозволялося вступати в гусарські та пікінерні полки без усяких обмежень. При цьому кожен з них отримував по 30 рублів без повернення. За вивід з-за кордону людей для поселення давався військовий чин. Запорозьким козакам під час вступу до пікінерного полку видавалося по 12 рублів без повернення.

Через нечисленність у 1764 році полки Р. Депрерадовича і І. Шевича були об'єднані в один — Бахмутський гусарський полк. Командиром його був призначений полковник Георгій Депрерадович, син генерал-майора Р. Депрерадовича, якого на той час уже не було в живих. Слов'яносербія втратила свою автономію й була включена до складу Катерининської провінції Новоросійської губернії. У той же час втратила свою незалежність і була включена в Новоросійську губернію Нова Сербія, що знаходилася на правому березі Дніпра.

До 1765 року м. Бахмут і фортеця з її гарнізоном були підпорядковані Новоросійській губернії, а Бахмутський повіт — Воронежській. Указом із Сенату від 24 березня 1765 р. Бахмутсь-

кий повіт із Воронежської був переданий у Новоросійську губернію. Штаб м. Бахмута з канцелярією повіту, що належала йому, був досить скромним: комендант, два штаб- або обер-офіцери. На посаді секретря — поручик. Із писарів — генеральний писар, писар і 4 писарі, а також тлумач і сторож.

Був реорганізований і Бахмутський козачий полк. Замість нього створювався Луганський пікінерний полк. Формування його доручили полковникові Шабельському. Луганський пікінерний полк охороняв фортеці Бахмут, Тор і Маяки. Виділена йому смуга місцевості починалася від верхів'їв р. Лугані й Міусу та йшла на північний захід через річки Казенний і Кривий Торець у бік Ізюма. У 1775 році він перемістився в західному напрямку. Його штаб-квартира розташувалася в казенній слободі, яка в 1779 році за ім'ям полку була названа Луганською. 1-а рота Луганського пікінерного полку за наказом Азовського генерал-губернатора в 1775 році поселилася в гирлі річки Бик, притоці р. Самари. Вона утворила військову слободу Петропавлівку. У 1780 році поблизу села Луганського було за-

кладено військове укріплення, назване Павлоградом. Тут знаходився зі своїм Керч-Єнікальським полком М.І. Голенищев-Кутузов, майбутній великий російський полководець. Луганський пікінерний полк перейшов під його командування.

Перетворення названих полків не було ізольованими актами, а становило частину широкої реформи, спрямованої на вдосконалення управління та зміцнення кордонів Півдня Росії. Проводилися вони на основі законодавчого акту Російського уряду від 11 липня 1764 року [36], який вирішував низку питань — зміцнення Української оборонної лінії, удосконалення поселень, формування нових полків. У законі підкреслювалося, що Українська оборонна лінія, яка простягалася на 385 верст від гирла р. Орел, що впадає до Дніпра, до Ізюма, — незручна, довга. Лінія ця була ламана, з виступами на північ. Умови місцевості не підходили для створення укріплень. Тому було вирішено випрямити цю лінію, побудувавши її по проведеній межі від гирла р. Самари, що впадає до Дніпра, до гирла р. Луганчика, що впадає в Сіверський Донець, включивши в неї й Слов'яносербію. На цій лінії планувалися три фортеці — Богородицька на гирлі Самари, Бахмутська і в гирлі Луганчика. Між ними планувалося побудувати редути.

Землі в цій смузі передбачалося розділити на 140 округів, у кожному по 20000 десятин. Окрім військових округів, виділялися 32 округи для селян, які могли б платити податки й давати грошові доходи. Законом передбачалося роти селити поблизу межі, а всередині них створювати поселенську слободу. Ураховуючи небезпеку нападу кочівників, кожне селище передбачалося оточити ровом і земляним валом. У разі ворожих набігів жителі зі своєю худобою могли б іти в укриття.

Життя, проте, розвивалося так стрімко, що необхідність у здійсненні цього плану незабаром відпала: у результаті російсько-турецької війни, що почалася нападом Туреччини в 1769 році на Росію, Кримське ханство було ліквідоване, а

Північне Причорномор'я повністю звільнене від турецького панування.

Подальші зміни, що відбулися в дислокації рот Бахмутського гусарського полку і в заселенні території Донбасу, зафіксовано в «Плане Бахмутского городского уезду с показанием поселения гусарских рот». Складений він у листопаді 1765 року [37].

Як відомо, до об'єднання в полках Де-прерадовича і Шевича було по 10 рот. У кожному з полків була своя нумерація рот. Після їх об'єднання в Бахмутський гусарський полк у ньому залишили 16 рот. Тому деякі роти були скасовані, інші переформовані, отримали інші номери, що знайшло віддзеркалення в названому плані за 1765 рік. Тепер роти займали таке положення. На правому березі Дінця стояли: 1-а рота (Серебрянка), 5-а рота (нинішнє м. Привілля). У гирлі р. Верхньої Біленької — 3-я рота. Ця ж

■
Сербські
солдати

■ Пам'ятник на честь заснування Слов'яносербії

рота займала й місце колишньої 8-ої роти, де тепер с. Біла Гора. У гирлі р. Нижньої Білої стояла 7-а рота (нині сел. Нижнє). Далі йшла 6-а рота (нині с. Кримське), 8-а (с. Підгірне, пізніше м. Донецьк і Слов'яносербськ), 9-а і 10-а. По р. Лугані розташовувалися від низу до верху: 2-а рота (с. Вергунка), 4-а — у створі гирла р. Ольхової, 11-а — у гирлі р. Білої Лугані та 12-а. Потім на притоці Лугані р. Комишевасі стояла 16-а рота. Далі вгору по р. Лугані розташовувалися 13 і 14-а роти. Ще вище, недалеко від упадання в Лугань річки Скелевої, стояла 15-а рота, яка заснувала нинішнє сел. Луганське Донецької області.

На цьому плані показано приватні гусарські поселення, які виникли знову. На

північний захід від 3-ої роти позначені гусарські хутори, де потім виникло село Рубіжне полковника Рашковича. По правому берегу Дінця й на Лугані — кілька безіменних хуторів Шевича. У верхній течії р. Верхньої Біленької — хутір Прерадовичів (нинішня Миколаївка Попаснянського району). По Луганчику показано слободу Протопопівську й хутір Шевича. По р. Ольховій — хутір Шевича. На р. Білій — теж хутір Шевича, що поклав початок селу Білому. Багато хуторів Шевичів пояснюється тим, що в полку генерала Івана Шевича служили два його сини — Іван, який у 1757 році був у чині підполковника, і Петро — прем'єр-майор. У верхній течії Бахмута на плані позначено багато безіменних хуторів бахмутських жителів.

На плані Бахмутського міського повіту 1765 року на лівому березі Дінця від Старого Айдара вгору по р. Айдар позначено селище Геївка, що належало Щигловському. Далі вгору по Айдару йшли Райгородка, Бахмутівка, Царівка, Безгинівка, Новий Айдар, Генералівка, Співаківка, Штурмівка (Штормівка) і Шульгинка. На р. Євсуг — слобода Петропавлівська і Святодмитрівська, що належали поміщикові Трубецькому.

На плані, складеному через 2 роки, 6 грудня 1767 року, розташування рот не змінилося. Але з'явилися нові приватні хутори. На правому березі Лугані, недалеко від 11-ої роти, з'явився хутір Родакова, а на річці — його млин. Вище по Лугані, у гирлі р. Лозової, позначений хутір Леоновича. Далі, перед поворотом р. Лугані, — хутір Сентеніна (майбутня Сентянівка), вище по Лугані між річками Комишевахою й Калиною — хутір Комаровича, на північний схід від Бахмута, на р. Ближня Плотва — хутір Бахмутівський.

За межами Слов'яносербії, у верхів'ях р. Бахмут, позначена слобода Нікітова (майбутня Микитівка), а недалеко від неї хутір Соленцова. На річках Бахмуті, Казенному й Кривому Торці позначено багато безіменних хуторів. Зазначимо,

до речі, що багато хуторів, які вирости, раптом, як гриби після дощу, незабаром під впливом російсько-турецької війни та з інших причин також швидко зникли, як і виникли.

У наступні роки відбулися подальші зміни в розташуванні рот Бахмутського гусарського полку [38]. За даними Азовської губернської канцелярії, роти відповідали таким шанцям: 1-а — шанець Серебрянський, 2 — ш. Вергунський, 3 — ш. Верхній Білий (Верхне), 4 — ш. Красний Яр, 5 — ш. Привілля (у документі виявився пропущеним), 6 — ш. Кримської Ями (Кримське), 7 — ш. Нижній Біленький (Нижне), 8 — ш. Підгірне (надалі Донецьк, Слов'яносербськ), 9 рота — ш. Жовте, 10 рота — ш. Кам'яний (надалі Кам'яний Брід), 11 — ш. Черкаський Яр (Черкаське), 12 — ш. Хороший Яр (Хороше) і 13-а рота — назва не вказана, за іншими документами — с. Калиновське, 14 рота — ш. Коротомиський (Троїцьке), 15 і 16 рот — ш. Луганський (нині сел. Луганське Артемівського р-ну Донецької області. Його називали 15-ою ротою).

Якщо розглянути всі три названі плани та інші документи з погляду хронології, то можна дійти висновку, що Серебрянка, Привілля, Верхне, Нижне, Кримське, Підгірне (згодом Донецьк, Слов'яносербськ), Жовте, Раївка, Красний Яр, Вергунка, Кам'яне (Кам'яний Брід), Черкаське, Хороше й Калинове, які були поселеннями рот, засновані в 1754 році. У 1755 році до них додалися Троїцьке (14 рота) і 15 рота у верхній течії р. Лугані. Між Верхнім і Нижнім стояла 8-а рота, а потім цей шанець був переданий 3-й роті. Населений пункт, що тут виник, отримав назву Біла Гора, яка стала потім приватним селищем. Вона була заснована теж у 1754 р. Між Кримським і Підгірним у 1754 році був шанець 7-ої роти полку І. Шевича. У подальші роки ця рота була передислокована. Цілком можливо, що поселення, яке виникло в 1754 році, тут залишилося. Відомо також, що рота капітана С. Пішчевича, яка

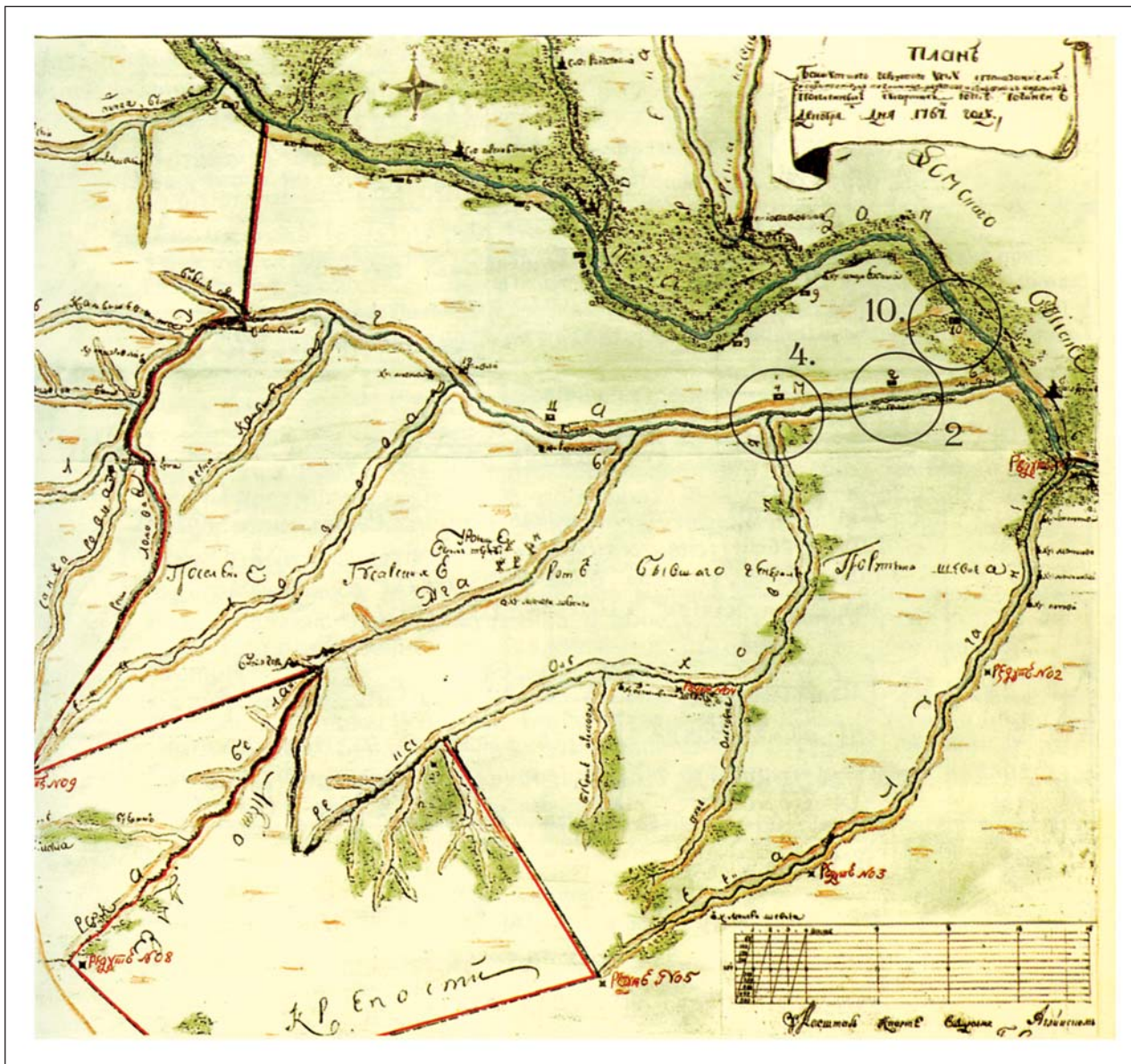
заснувала в 1754 році Раївку (швидше за все, що це була 5-а), теж перемістилася в інший пункт. А поселення Раївка стало приватним селом капітана К. Юзбаша.

Крім названих шанців, на річці Комишеवासі в 1754 році був заснований шанець 7-ої роти полку Р. Депрерадовича. У 1767 році тут уже стояла 16-та рота Бахмутського гусарського полку, яка в 1770 році була переміщена в шанець 15-ої роти. На місці 16-ої роти на р. Комишева командир Бахмутського гусарського полку генерал-майор Георгій Депрерадович створив своє приватне поселення, яке на ім'я річки назвали Комишевахою.

Отже, у 70-х роках на території колишньої Слов'яносербії було 15 казенних сіл, заснованих слов'яносербськими ротами. У деяких публікаціях налічують 16 казенних сіл. Їхні автори не враховують, що в одному шанці, який ми тепер знаємо як селище Луганське у верхів'ї Лугані, стояли дві роти — 15-а і 16-а. Слід уточнити й дату заснування цього поселення. У книзі «Історія міст і сіл Української РСР» Донецька область» (1976 р., с. 185) сказано, що поселення виникло після 1772 року. Насправді ж воно засноване, як сказано вище, у 1765 році. І не ротами Молдавського, а Бахмутського гусарського полку.

До середини 60-х років XVIII століття багато рядових гусарів у місцях розташування рот побудували собі житло, обзавелися худобою, обробляли землю, вирощували хліб. Офіцери, наділені землею, залучали для її обробки вільних людей з інших країв, селили їх на своїх землях. У результаті, разом з казенними поселеннями, що вирости в місцях розташування рот, виникали приватні хутори й села. Такими були Рубіжне А. Рашковича, Миколаївка — І. Депрерадовича, Родакове — П. Родакова, Сентеніно (Сентянівка) — П. Сентеніна, Раївка, заснована С. Пішчевичем, що перейшла до К. Юзбаша, а також Юзбашівка, перейменована потім в Олександрівку.

Зазначимо, що в літературі, яка раніше видавалася, відомості часто давалися

■ на побутовому рівні, не підтверджувалися документами, а тому факти нерідко перекручувалися. Наприклад, у «Збірці статистичних відомостей по Катеринославській губернії. Бахмутський повіт» переплутали с. Верхне, що в гирлі р. Верхньої Біленької, з однойменним селом в Ізюмському полку [Див. про це: 17].

Фрагмент
«Плану
Бахмутського
городового
повіту»

Збільшувалася чисельність населення Слов'яносербії. На 1 вересня 1757 року в кінних гусарських полках Р. Прерадовича та І. Шевича числилося 477 гусар, а всього з сім'ями було 1068 осіб. Після об'єднання полків Депрерадовича і Шевича в один —

Бахмутський гусарський полк — у ньому в 1764 році було 1262 особи. Крім того, у селищах полку проживало 875 найнятих робітників, які були зайняті в основному в господарствах офіцерів. Географія виходу робітників була вельми широкою. Вони прийшли сюди із сусідніх міст і сіл — Бахмута, Кремінної, Старого й Нового Айдара, Муратового, Трьохізбенки та інших сіл Бахмутської провінції, а також Чернігівщини, Полтавського, Миргородського, Прилуцького, Ізюмського, Сумського, Охтирського, Харківського, Острогозького та інших полків [38].

У середині XVIII століття після поселення слов'яносербських рот між Луганню та Бахмутом відносно безпечно стало й на лівому березі Дінця. Сюди посилювався потік переселенців з Полтави, Чернігівщини та інших регіонів України. У 1752 році на річці Боровій було засновано хутір Головинівку, а в 1753 році виникли хутори Воеводівка й Катеринівка. У Воеводівці, яку потім купив граф Гендриков, у 1757 році було вже 80 дворів. У 1756 році були засновані хутір Кудрявцев, а також слобода Смолянинівка. У середині 50-х років XVIII століття була заснована Варварівка.

Проте загальна політична обстановка на півдні Росії не сприяла заселенню краю. Стурбована просуванням російського й українського народів на неосвоені простори Донбасу, Приазов'я й Причорномор'я, Оттоманська імперія готувалася до нападу на Росію. У результаті почався відтік населення з Донецького краю. Якщо в 1762 році в Бахмутській провінції проживало 25660 осіб чоловічої статі, то до 1768 року воно скоротилося до 24914. Наступного року у зв'язку з початком військових дій відбулося подальше скорочення чисельності цивільного населення.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1768 — 1774 РОКІВ

Просування Росії на південь, створення нових поселень у Донбасі й на правому березі Дніпра викликало крайню незадоволеність Кримського ханства та султанської Туреччини. Кримські татари не раз нападали на села й міста України, у тому числі й на слов'яносербські роти. А у вересні 1768 року Туреччина оголосила війну Росії.

В основі причин цієї війни, як і колишніх російсько-турецьких воєн, лежали російсько-турецькі протиріччя в районі Причорномор'я. Розвиток економіки царської Росії вимагав виходу країни до Чорного моря. У цьому були зацікавлені поміщики й представники класу буржуазії, яка зароджувалася, — купці. У Туреччині ж були свої інтереси. Володіючи цим регіоном і значною частиною Поділля, вона прагнула захопити нові землі в Північному Причорномор'ї та на Кавказі, а також оволодіти Астраханню.

Інтереси Росії та Туреччини стикалися і в Польщі, де в 1764 році був проголошений королем прихильник зближення з Росією Станіслав Понятовський. Проводячи реформи державного устрою, він проголосив рівноправ'я православних християн з католиками. Це не сподобалося консервативним елементам польської шляхти. Вони виступили проти реформ,

вимагали збереження привілеїв католиків і шляхетських вільностей. Проти Станіслава Понятовського вони створили озброєний союз, що отримав назву Барської конфедерації (від м. Бар на Поділлі). У 1768 році війська польського короля й Росії виступили на придушення конфедератів. Туреччина ультимативно зажадала від Росії виведення військ з Польщі. Росія відхилила ультиматум. Тоді Туреччина, яка діяла за підтримки французької та австрійської дипломатії, 25 вересня (6 жовтня) 1768 року оголосила війну Росії [23, Т. 12, с. 376].

Як це часто буває, передував цьому випадок. Загін російських військ, переслідуючи конфедератів, ненавмисно перейшов турецький кордон і ввірвався в містечко Балту в Дубоссарській провінції, яке належало кримському ханові. У той час поширювалися чутки, ніби російський загін спеціально заманили на чужу територію за участю турецького прикордонного начальника Якуб-Аги, який у сум'ятті запалив місто. Скориставшись цим випадком, Туреччина виступила з різкою заявою, що росіяни в мирний час увійшли до турецьких володінь з вогнем і мечем. До війни підбурювали Туреччину й деякі іноземні уряди. Катерина II запевняла Туреччину,

■
Франц Рубо.
Атака
запорожців
у степу.
1881.
Фрагмент

що вона не схвалює того, що трапилося, і пропонувала залагодити все мирним шляхом. Але султанська Туреччина була невблаганна. Російський посланник у Туреччині Обрезков був поміщений у Семибаштовий замок.

Турецький султан Мустафа III був налаштований у крайній воєнничості [39]. Він повернувся з Родоса кримського хана Керим-Гірея, раніше вигнаного зі свого ханства й заточеного на острові, доручив йому очолити армію. Зібравши обидві ногайські орди — Буджацьку та Єдишанську, приєднавши до них 10 тисяч турецьких головорізів і частину своєї армії, хан рушив військо до Дніпра та Сіверського Дінця [Там само].

У районі Донбасу виникла тривожна обстановка. З провінційних канцелярій надходили рапорти, які містили відомості про супротивника. У рапорті від 29 січня 1769 року повідомлялося, що орда кочівників перебирається через Кривий Торіць, а в іншому документі — кримські татари переправляються через Донець.

Готуючись до відбиття нападу турецьких і татарських військ, влада стягувала жителів до фортець, де можна було захистити їх. Уживалися заходи щодо зміцнен-

ня Бахмута, Тора, Ізюма та інших фортець і міст, поповнення їх військами. За даними інженера генерал-майора Голенищева-Кутузова, в Ізюмській фортеці було потрібно 100 чоловік, у Бахмутській — 556, Торській — 150. По Сватолуцькому комісарству була складена відомість: «У якій військовій слободі є фортеці й чим вони озброєні». З неї виходило, що у Сватовій Лучці озброєння не було. Потрібно було 3 гармати. У Мілуватці — 4 гармати, у Кабанському — 1. У Ямполі одна гармата, 2 пуди 13,5 фунта пороху.

Війна була жорстокою й кровопролитною. Несучи великі втрати, ворог знищив майже весь Новоросійський край, особливо нові поселення. Друга російська армія під командуванням П. Рум'янцева, що прикривала південні кордони Росії від Дніпра до Дону, відбила напади ворога, розгромила його. У 1772 році Крим був оголошений незалежним від Туреччини, а в 1783 році Кримське ханство було остаточно ліквідоване. Його територію включили до складу Росії. За Кучук-Кайнаджирським миром 1774 року Росія отримала Кінбурн, Керч і Єнікале, що забезпечило вільний вихід до Чорного моря [23, Т. 12, с. 379].

ЗАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В 70 — 90-х рр. XVIII СТОЛІТТЯ

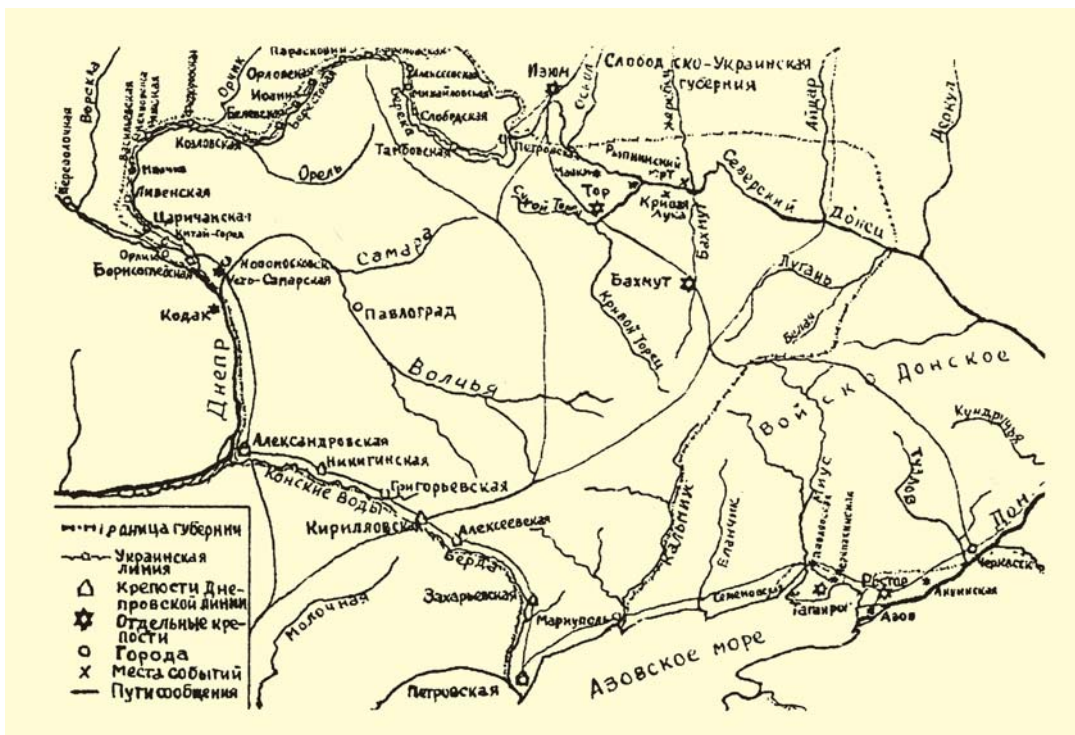
У результаті перемоги Росії в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття Північне Причорномор'я було звільнене від турецьких загарбників, територія Криму відійшла до Росії. Створилися сприятливі умови для заселення та освоєння південних земель і, зокрема, Донецьких степів.

У цей період відбулися важливі зміни в адміністративно-територіальному розподілі півдня, у тому числі й Донецького басейну. У 1765 році було створено Новоросійську губернію з центром у м. Кременчук. Її територія була дуже великою, що утрудняло управління нею. Тому за царським указом від 14 лютого 1765 року замість Новоросійської губернії створили дві — Азовську й Новоросійську. Територія Донецького басейну ввійшла до складу Азовської губернії. На перших порах Азовська губернія складалася з двох провінцій — Бахмутської та Азовської. До Бахмутської провінції ввійшли Бахмутський повіт і Слов'яносербія. До Азовської провінції — землі Війська Донського,

фортеці Азов, Святого Дмитра Ростовського, Таганрог, Керч і Єнікале, Дніпровська лінія та м. Кінбург при гирлі Дніпра. До Азовської губернії включили й колишні володіння запорозьких козаків на схід від Дніпра, а також м. Тор (з 1784 року Слов'янськ) з повітом, містечка Нові і Старі Водолаги, які до цього знаходилися в Слобідсько-Українській губернії. У 1776 році до Азовської губернії з Новоросійської була передана Катерининська провінція, центром якої планувалося зробити м. Катеринославль (нині Новомосковськ).

Центром Азовської губернії повинна була стати фортеця Святого Дмитра Ростовського. У губернії передбачалося розмістити два гусарських і три пікінерних полки, зокрема в Бахмутській провінції — Слов'янський та Іллірійський гусарські, які планувалося сформувати з Бахмутського козацького та Сербського гусарського полків.

У той же час усередині губернії відбувалися адміністративно-територіальні зміни. Уже в 1776 році Азовська гу-

Карта
Азовської
губернії
1787 р.

■ *С. Іванов
У дорозі.
Смерть
переселенця.
1889*

бернія складалася з Катеринославської та Бахмутської провінцій, Торського, Таганрозького й Азовського повітів, повіту Святого Дмитра Ростовського, Дніпровської лінії, Керчі та Єнікале, а також повітів, що виникли на землях колишньої Запорозької Січі: Самарського, Личковського, Кінсьководського, Кальміуського, Барвенківського й Протовського. У 1778 році Азовська губернія була розділена на 9 повітів: Катеринославський, Олександрівський, Павловський, Марієнопольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Натальїнський і Царичанський. Натальїнськ було перейменовано в Білевську Фортецю Української лінії. У ній тимчасово розміщувалося губернське правління. Повітове місто Павловськ планувалося побудувати при гирлі Кальміусу на місці зруйнованої татарями Домахи. Марієнополь передбачалося побудувати на р. Вовчій, при впаданні в неї лівої притоки — р. Солоні. У 1780 р. Марієнополь з р. Вовчою був перенесений на місце Павловська, у гирлі Кальміусу і з поселенням греків почав називатися Маріуполем, а Павловськ пе-

ренесли в гирло р. Вовчої при впаданні її в р. Самару й назвали Павлоградом.

Азовська й Новоросійська губернії в березні 1783 року були об'єднані, утворивши Катеринославське намісництво. У 1784 році воно було розділене на 15 повітів. Територія нинішнього Донбасу займала тодішні Бахмутський, Донецький (виділений з Бахмутського), Слов'янський, Маріупольський, а також частини Олександрівського і Павлоградського повітів і землі Війська Донського. У 1795 році Катеринославське намісництво було розділене на Катеринославську й Вознесенську губернії, а Слов'янський повіт був переданий до Харківської губернії.

Ліквідація небезпеки набігів кочівників сприяла прискоренню заселення Донбасу. Виникають нові поселення. У 1770 році в Бахмутській провінції поміщиком генерал-майором Георгієм Депре-радовичем, командиром Бахмутського гусарського полку, були засновані села Комишеваха й Трипілля. У тому ж році виникло казенне село Государевий Байрак (Байрак). У ході військових дій проти Туреччини в 1771 році на бік Росії пе-

рейшла велика партія молдован і волохів — 3595 чоловік, 487 з них поступили на службу в Бахмутський гусарський полк [20]. Вони поповнили третю, п'яту, сьому та інші роти. Велика ж частина вихідців з Молдовії й Валахії побажала залишитися вільними поселенцями. Вони заселили Ясинувату, Зайцево, Затоки, Государевий Байрак, поповнили казенні селища Калинове, Троїцьке, Луганське й кілька інших слобід Бахмутської провінції.

У той же час почався перевод у Донецькі степи переселенців з Росії, зокрема, з двірських волостей Севського повіту Белгородської губернії. З 1772 по 1773 рік на територію Бахмутського повіту було переселено 4082 особи — 2582 чоловічої та 1500 жіночої статі. Їх поселили в східній частині повіту, яка незабаром була виділена в Донецький повіт. Переселенці утворили нові селища — Чорнухине, Городище, Фащівку, Оріхове, Петропавлівку.

У зв'язку із заселенням правого берега Дінця в межах Донбасу роздача державних земель тут почалася ще з 1764 року. Під час російсько-турецької війни заселення й роздача земель були припинені. З середини 70-х років почалося швидке заселення цього регіону. За десятиліття в повітах Донбасу було роздано більше 1,5 млн. десятин землі.

Залучаючи сюди робочу силу, власники земель сприяли заселенню краю. У результаті за три роки — з 1772 по 1775 — населення Бахмутської провінції виросло на 7835 осіб обох статей і в 1775 році склало 50845 жителів. У їх числі було 16757 державних селян і 18889 поміщицьких. У той час поповнилися жителями ті поселення, що існували аби виникли.

З 1774 по 1784 рік у Бахмутському повіті поселилося 2886 чоловік чоловічої статі і 2262 — жіночої, у Донецькому повіті відповідно — 2674 і 3196, у Маріупольському — 4355 і 3676, у Слов'янському — 6701 і 5814 [Там само]. Заселення Донбасу продовжувалося і в подальші роки. На його території виникали нові населені пункти. У 1785 році поміщиця Уляна Іванова, капітанша,

як сказано в документі, на землі свого села Шипіловка в Нижньому Суворому Яру поселила нове село, назвавши його Білогорівкою. Таке ім'я воно отримало через те, що виникло в яру в оточенні крейдяних гір. У фонді 1821 Центрального державного історичного архіву України, оп.1, д. 39, що містить ревізійські казки про підданих малоросіян, з цього приводу є такий запис: «1795 года, августа 12-го дня, Екатеринославского наместничества Бахмутского уезда помещицы вдовствующей капитанши Уляны Гавриловой дочери Ивановой деревни Белогоровки, населенной после последней 1782 году ревизии в 1785 году, дал сию сказку той деревне Белогоровки атаман Петр Лавренов сын Шевченко по силе состоявшегося (указа) 1794 году, июня 23 дня. В деревне Белогоровке подданных малороссиян мужского пола 66, женского — 53» [Див.: 40].

■
Е. Крендовський.
Дівчина-українка.
1850-і.

■ Це якраз та Білогорівка, з якою професор А.О. Скальковський сплутав село Белогір'я, що знаходиться на Дону, коли намагався визначити місце пошуку вугілля у 20-х роках XVIII століття.

Юхим Волков (1844–1920).
Український пейзаж з хатою.

Про поселення в східній частині Бахмутської провінції повідомляє нам академік І.А. Гільденштедт [41], який подорожував тут у 1774 році. Він пише, що в гирлі річки Ольховатки, що впадає в р. Булавін колодязь, «з минулої осені (з 1773 року) заснована слобода Новоросійського намісництва, де тепер живуть до 20 сімей розкольників, які прийшли з Польщі. На початок тієї весни вони прийшли з Польщі в Єлисаветградську провінцію, звідти були переселені в Новопавловськ на Міусі, а звідти минулої осені вислані сюди». На жаль, він не повідомляє її назви, скоріше всього, що назви в слободи ще не було.

На лівому березі р. Біла Лугань, у просторіччі званою Білою, пише академік, знаходиться слобода Біленька. Вона заснована 4 роки тому Новоросійською губернією. Тут поселилися розкольники, прибулі зі Стародуба, де не вистачало землі. Їх тут 150 сімей. Земля їм відведена між річками Біла й Чорнухин байрак. На р. Біла є хороший ліс, з якого місцеві жителі збудували хати за російським звичаєм з опалюванням по чорному. Далі мандрівник пише, що в 35 верстах від слободи Біленької нижче по річці Біла Лугань знаходиться слобода

Біла, що належить тепер майорові Штеричу. Зрозуміло, що слободою Біленькою тоді називали сучасне селище Городище, засноване в 1770 році. У зв'язку з тим, що на цій річці вже була раніше заснована слобода Біла, слободу Біленьку, щоб уникнути плутанини, перейменували на слободу Городище.

27 серпня 1774 року академік Гільденштедт відправився із слободи Біленької. У п'яти верстах південніше, пише він, ми прийшли в область витоків річки Міусу. Тут жило до 100 сімей росіян, відпущених із Севського повіту Белгородської губернії. Земля для заснування слободи відведена біля витоків Міусу. Із Севська виписано 420 ревільських душ. Насправді ж відправлено 357 осіб, які тут тепер і осіли. Мандрівник не повідомляє назви поселення. Тоді воно ще не мало імені. Тепер ми знаємо, що ту слободу називали Фащівкою, і заснована вона була вихідцями із Севського повіту в 1774 році.

На середині річки Міусика, що впадає з лівого боку в Міус, пише Гільденштедт, знаходилося село Велика Катеринівка, яке 5 років тому майор Штерич заселив добровольцями-малоросіянами. Їх тут жило до 300 сімей, але взимку вони знову розбіглися, і тепер можна було бачити лише залишки звичайних малоросійських хатин. Слобода Новопавлівка, що лежала на лівому березі Міусу нижче за гирло балки Довгої, була теж заснована майором Штеричем 5 років тому і заселена добровольцями-новоросами. Через кілька років добровольці були теж розігнані. Їхнє місце зайняли розкольники, які тепер переведені на Ольховату біля Булавина колодязя. Цього літа сюди знову поселено кілька малоросійських сімей, переведених козачим полковником з фортеці Св. Дмитра, який тут будує на Міусі млин.

З Новопавлівки мандрівники їхали до слободи Мала Катеринівка, її називали також Іванівською. Вона знаходилася біля витоків річки Ольхової, що впадає в Лугань. Було в ній 100 хат. Її також заклав майор Штерич 4 року тому. У п'яти верстах на захід від Малої Катеринівки

знаходилася слобода Штеричівка, а ще в 6 верстах на захід — слобода Кречанівка. Обидві належали майорові Штеричу, який у 1767 році заселив їх малоросіянами, для чого йому губернським правлінням виділено ділянки землі за межами території Бахмутського гусарського полку.

У слободі Білій на р. Біла Лугань було до 80 будинків. Вона заселена 12 років тому сином генерала Шевича в призначеній для його гусарської роти окрузі, а потім перейшла по шлюбу до майора Штерича. Біля річки Ольхової, у гирла, що впадає в неї з правого боку річки Орїхової, лежить слобода Ольхова. Тут до 100 сімей підданих Штерича. Є церква. Біля витоків р. Луганчика знаходилася слобода Петропавлівка, яку теж 5 років тому заселив майор Штерич. У ній було 200 будинків малоросіян. Але за розпорядженням Новоросійської губернії вони повинні бути виселені, на їхнє місце приїхали росіяни із Севського повіту. Їх у той час було до 1500 душ чоловічої статі.

У 15 верстах від Петропавлівки, униз по Луганчику, — слобода Ристіна, яку називають ще Луганчиком. У ній 40 бу-

динків, заселена 10 років тому майором Шевичем. Нижче по Луганчику, де в нього впадає балка Розсипна, знаходився хутір у 10 будинків, що належав одному гусарському офіцерові. Він називався Поповичевим хутором. У двох верстах від нього знаходився Киричев хутір. Далі йшли Шевичев хутір, а в шести верстах нижче — хутір Мілутиновича. Далі на Луганчику стояв Вуїчев хутір, а через 2 версти — хутір Рашковича. Усі вони знаходяться на лівому боці Луганчика. На правому боці Луганчика знаходився хутір Ванії, священника (протопопа) Бахмутського гусарського полку. Тому хутір називали Протопопівським. Йому належала також населена малоросіянами заснована 10 років тому слобода на 80 будинків, що знаходиться біля 2-х верст нижче за гирло Луганчика на правому боці Дінця, яку називають Протопопівська або Суходільська. Протопоп Ванія отримав від Сенату дозвіл володіти цією землею в області донських козаків за межами Бахмутського гусарського полку. Але 5 років тому в 15 верстах нижче полковник Рашкович, офіцер Бахмутського полку, само-

■
Олексій
Саврасов.
Степ удень.
1852 р.

вільно заснував у районі Макарова Яру слободу з добровольців-малоросів, у якій було до 100 будинків.

У другій половині XVIII століття продовжувалося заселення вільних земель і на лівому березі Дінця.

Як повідомляється в книзі О.П. Пронштейна «Земля Донська у XVIII столітті [42]», за даними перепису 1764 року, на р. Деркул було засновано 4 хутори. Про поселення в цьому регіоні повідомляє й академік Гільденштедт. Він пише, що на р. Євсуг 10 років тому (у 1764 році) засновано три слободи, населені збіглими розкольниками, які повернулися з Польщі. Ця слобода в побуті називається Верхньою, Середньою й Нижньою Сотнею. Офіційно ж Верхню називають Чернігівкою, Середню — Лашинівкою. Назву третьої не міг дізнатися, зазначає академік. Вони складаються приблизно із 300 родин і належать до Валуйського округу Белгородської губернії.

На р. Євсуг — дві малороські власницькі слободи: Св. Дмитра і Св. Петра, або Петропавлівська. Верстах у 5 від Старого Айдару лежить малороська власницька слобода Степанівка, звана також Щиглівкою. На Дінці у верстах 5 від слободи Трьохізбенської лежить хутір хат з 30. На північ від Трьохізбенки, верстах у 10, у лісі, хутір хатин з 8, називається Гречишкиним. Обидва вони належать до слободи Трьохізбенської. Верстах у 20 вище Трьохізбенської на Дінці біля гирла р. Ольхової невелика малороська власницька слобода Пилипівка, а проти неї — Бобровська. У кількох верстах на р. Ольхова лежить слобода Муратове, а ще вище, біля витоку річки Ольхової — Капітанівка. Усі ці слободи населено малоросіянами й належать приватним особам. На 10 верст вище гирла Ольхової на Дінці лежить слобода Боровська.

Від Трьохізбенки, розповідає академік, ми їхали 10 верст на північ і північний схід до слободи Райгородки, що розташована на правому березі Айдару в 15 верстах вище Старого Айдару. Вона називається ще Алданівкою. Це ім'я вона отримала від

хутора, що знаходився тут колись. Жителі її однодворці, переселені сюди в 1759 році з містечка Райгородка, що лежить біля гирла Торця. Причиною цього переселення були скарги ізюмських козаків на нестачу землі й неможливість підвести повинності однодворців і малоросіян під одну форму. 6 років тому населення цієї слободи ще збільшилося за рахунок однодворців, які жили в слободі Цареборисівці або Петропавлівці, що лежить на Айдарі у 8 верстах вище Райгородки. У Петропавлівку вони були переселені з містечка Цареборисова, що на Осколі, з тих же причин, що й з Райгородки. Потім вони були виселені із слободи Цареборисівки (Петропавлівки), оскільки на ту слободу знайшлися приватні власники.

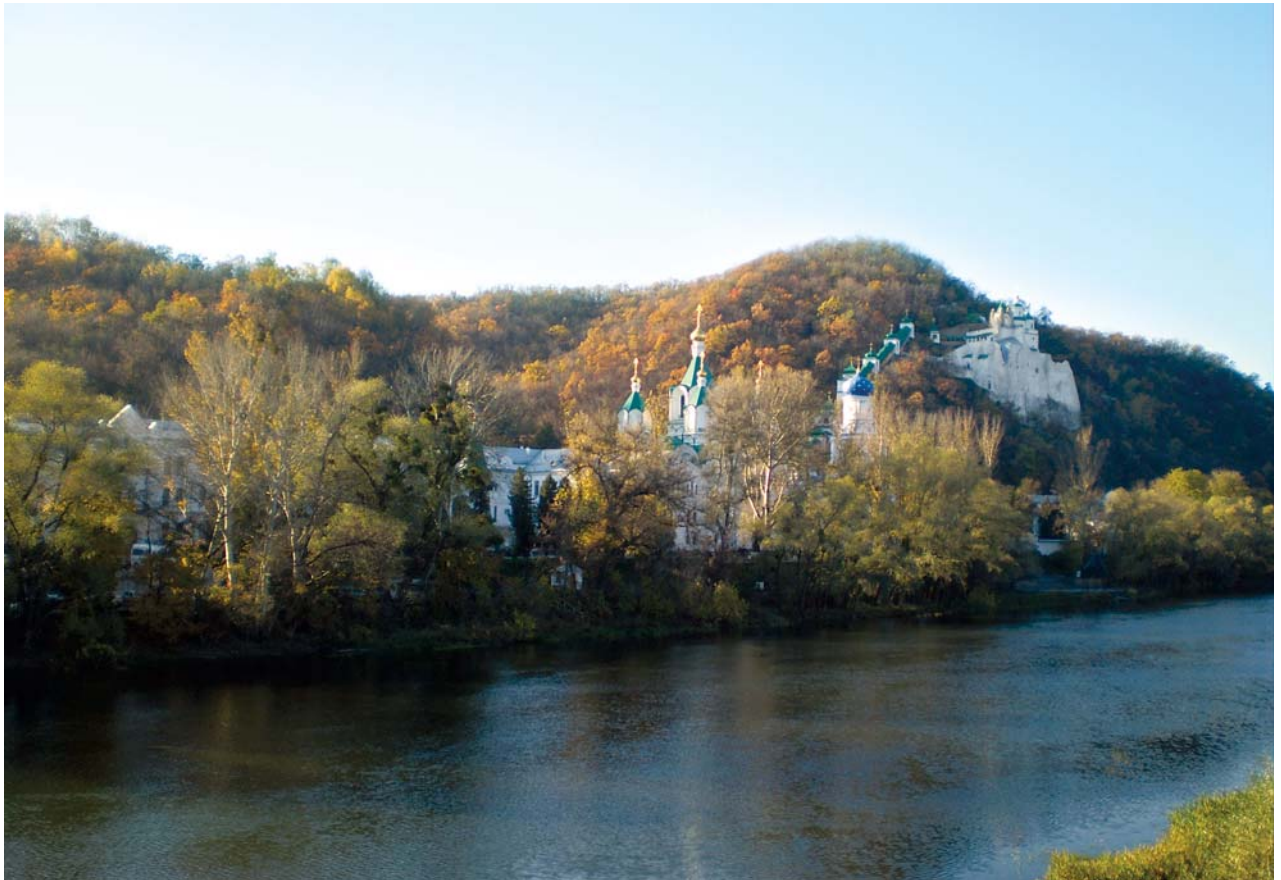
У примітках до тексту академіка Гільденштедта сказано: Райгородка називається тепер інакше — Єндилова. Тепер Цареборисівки в Старобільському повіті немає, але назва частково збереглася в селі Царівка. Інша назва — Петропавлівка (на лівому березі Айдару).

У 5 верстах від Райгородки на правому березі Айдару лежить слобода Бахмутівка. Жителі її кілька років тому були переселені з Бахмута. Шість років тому населення її збільшилося за рахунок однодворців, переведених із слободи Цареборисівки, або Царьовки. У 3-х верстах вище Бахмутівки лежить малороська власницька слобода Безгинівка, розташована на лівому березі біля ключового потоку. Вона населена однодворцями, переведеними в 1759 році з Цареборисова в слободу Цареборисівку, або Петропавлівку. Звідси вони були переселені 6 років тому частиною в Бахмутівку, частиною — у Райгородку.

У 10 верстах вище Безгинівки розташована слобода Новий Айдар. У 8 верстах вище — слобода Генералівка, або Венделівка, а ще в 5 верстах вище слобода Співаківка, або Заводівка, куди в 1759 році були також переселені однодворці із Співаківки, або Заводівки Ізюмської провінції. У 3-х верстах вище Співаківської лежить слобода Штормівка, а ще в 4

■
Храм у
с. Весела Гора
Луганської
області
(на цей час
знаходиться
на рекон-
струкції)

■ верстах вище — слобода Шульгинка. Це — останнє село, яке лежить по Айдару, належить до Бахмутської провінції. Остання, верхня частина Айдару належить до Слобідської губернії.

Свято-гірський монастир

Верстах у 40 вище Боровеньки, продовжує академік Гільденштедт, лежить по тій же річці слобода Містки. Обидві ці слободи, населені малоросіянами, належали колись монастирю. Тепер же відібрані в казну й зараховані до Бахмутського округу. Обома відає гусарський ротмістр, який живе в Боровеньці. Слобода Терни була заснована в 1770 році вихідцями із слободи Сухоревої однодворцями. Слобода Ямполівка утворилася з жителів Ямполя, переселених сюди 15 років тому, повідомляє Гільденштедт. У 18 верстах вище Краснянки, на лівому березі Дінця, лежала однодвірська слобода Сухоревка. Із Краснянки експедиція поїхала вгору по р. Красній. По млиновій дамбі вона перебралася на

правий її берег. При впадінні в Красну р. Кремінної лежала поміщицька слобода Кремінна. Між Краснянкою й Сухоревкою лежала слобода Шабельківка, у якій знаходилася винокурня підполковника Шабельського. У 8 верстах вище Сухоревки лежала українська панська слобода Писарівка.

Проїжджаючи вздовж правої притоки Дінця річки Береки, академік Гільденштедт звернув увагу на той факт, що запорожці правий берег Дінця й Береки до приватновласницької слободи Граковки, що в 6 верстах на захід від м. Ізюма, вважали межею між Слобожанщиною та своїми володіннями. У зв'язку з цим у 1771 році вони вигнали жителів м. Ізюма й сусіднього з ним с. Кам'янки із заснованих ними хуторів. На цьому місці вони заснували на Сухому Торці, недалеко від балки Колодяжної, слободу Барвинівську, заселивши її в основному вихідцями з Полтавського полку. Академік повідом-

ляв, що поблизу Ізюма на правому боці Дінця знаходилася слобода Топальська, яка складалася з хуторів жителів міста й слободи Кам'янки.

За описом мандрівника, Святогірський монастир складався з двох церков і будівлі, у якій жив архієрей з ченцями. Розташовувався він на правому березі Дінця під крутою крейдяною горою заввишки до 40 сажнів. Монастир був оточений чотирикутною стіною, кожна сторона якої дорівнювала 60 крокам. У кількох кроках вище за монастир піднімався крейдяний кряж, що створював кілька пірамідних вершин, які здіймаються на 30 сажнів над рівнем води. Між ними побудована невелика каплиця, одна половина якої вирубана в крейдяній горі, інша прибудована із цегли. Біля цієї каплиці в крейдяній скелі вирубано келії й глибокі ходи. Окрім них, біля церкви починається підземний хід, яким можна спуститися до монастиря. Цей підземний хід достатньо крутий, довжина його до 200 сажнів. До побудови монастиря ченці знаходили укриття від нападу татар у підземних келіях. З тих пір, коли харківський полковник Ф. Шидловський побудував близько 100 років тому монастир, оточений степом, ченці знаходилися у великій небезпеці від нападу татар.

Біля монастиря через Донець було перекинуто міст на палях завдовжки до 33 сажнів. На лівому березі Дінця тягнулася низина, на якій щорічно 15 серпня проводилися ярмарки. За три версти від монастиря, угору по Дінцю, на правому боці, знаходилося с. Богородичне, яке належало монастирю. Униз по Дінцю, за кілька верст від монастиря, інше невелике — Монастирське.

Униз, за течією Дінця, у низині, оточений пологими пагорками, розкинулося містечко Маяки. Містечко було невеликої, неправильної забудови, оточене сухим ровом і частоколом. Складалося з 100 поганеньких будиночків, побудованих на малоруський лад. 367 осіб чоловічої статі цього містечка належало до Ізюмської провінції, з них набирался Ізюмський гусарський полк, близько 50 — до Бахмутської. При-

близно стільки ж проживало в ньому однодворців. Біля містечка через Донець знаходився міст завдовжки до 50 сажнів.

У 10 верстах від Маяцького, униз по Дінцю, на правому березі, знаходився Райгород. Він був трохи більше за Маяки. Побудований і укріплений, як і Маяки. Населений українцями, які належали до Слобідської української губернії. Наступним населеним пунктом був Слов'янськ. Під час російсько-турецької війни 1768 — 1774 років укріплення містечка були доповнені кількома правильними земляними батареями та бастіонами. Але роботи зі спорудження так і не були завершені. Гарнізон міста в той час налічував дві роти солдатів, мав на озброєнні близько 40 гармат. У стінах фортеці було четверо воріт: бахмутські, ізюмські, маяцькі й солеварські. Чотирикутна фортеця розміщувалася в північно-східній частині міста. Тут зберігалися снаряди, недалеко розміщувалася церква, інша — біля головного соляного колодязя. У місті налічувалося близько 150 будівель, досить погано побудованих; магазинів для дрібної торгівлі було мало. На схід і захід від міських укріплень розміщувалися передмістя, у яких налічувалося до 200 будинків. Фортеця й гарнізон знаходилися

■
План міста
Слов'янська,
1878 р.

■ *Микола
Пимоненко.
Пасхальня
заутреня
в Малоросії.
1891 р.*

в підпорядкуванні коменданта, який призначався київським обер-комендантом. Жителі Слов'янська — українці, більшість з яких належала до Ізюмської провінції й підкорялася міському магістрату. Деякі з жителів приєдналися до Луганського пікінерського полку, тобто перешли в підпорядкування Бахмутської провінції й незабаром повинні були скласти нові роти цього полку. Третю частину жителів склали солевари (близько 80 сімей), які належали Бахмутській соляній конторі й знаходилися у веденні капітана, якому був доручений соляною конторою нагляд за місцевими соляними промислами.

Південну половину фортеці, на деякій відстані від неї, оточував старий земляний вал, він був продовженням того валу, який тягнувся від Сіверського Дінця в 5 верстах вище Ізюма і йшов паралельно р. Голої Долини в напрямку Торця, досягнувши його у 2-х верстах на південь від фортеці. Далі він тягнувся до Дінця біль-

ше по лівому, а подекуди й по правому берегу Казенного Торця. Цей вал захищав територію на правому березі Дінця. Вал не був суцільним. Він часто уривався лісами й байраками, у яких були створені засіки. У кількох сотнях кроків на південь від соляних варниць вал перерізувався каналом завдовжки у 2 версти й близько 2 сажнів ширини, проритим від р. Казенного Торця до соляних варниць. План будівництва цього каналу був розроблений надвірним радником Г.Ф. Юнкером з метою доставки до них дров, які передбачалося сплавити по Сіверському Дінцю й Торцю із Слобідської України. З нагоди весняного розливу соляні варниці й місто опинилися під загрозою затоплення, канал довелося залишити незавершеним.

Із Слов'янська експедиція Гільденштедта виїхала 22 серпня 1774 року й прямувала до Бахмута. У трьох верстах від м. Слов'янська на схід члени експедиції по мосту переправилися через Торець.

Довжина моста складала 55 кроків. Проїхавши 19 верст по піднесеній місцевості, досягли поштової станції, яка знаходилася на річці Васюківці, біля хутора Макогонівки. Через 7 верст мандрівники переїхали балку копанки, а ще через 10 верст досягли річки Дальньої Ступки. Переправившись по мосту через річку й проїхавши ще 2 версти, досягли м. Бахмута. Весь шлях від Слов'янська до Бахмута склав 43 версти. Уздовж нього по берегах річок і по балках знаходилися хутори, які належали Слов'янську, Райгородці й Бахмуту. На правому березі Дінця, між гирлом Торця й Бахмута, розташовувалися 3 слободи: панська слобода Лихопеківка, заселена малоросами (15 сімей); Крива Лука — військова слобода з церквою та 80 родинами поселенців, Дронівка — панська слобода, у якій знаходилося 15 родин. Усі три слободи належали до Ізюмської провінції.

Заселення південних степів заохочувалося законодавством Росії. Указ 25 липня 1781 року наказував переводити економічних селян добровільно й за власним бажанням на землі в Азовську та Новоросійську губернії. Переселенці отримували пільги від обкладення податями на півтора року. Протягом цього часу податки повинні були вносити за них селяни колишніх сіл, яким дісталася їхня земля. Поміщикам теж дозволялося переводити своїх селян із власної волі. Через 2 роки термін пільг указом був продовжений до 6 років, а в нежилых місцевостях ще до того ж на 4 роки.

У 1787 році був опублікований указ, що дозволяє селянам переселятися в південні райони без усяких умов [41].

Зі сходу й південного сходу Донецькі степи в другій половині XVIII століття активніше почали освоювати донські козаки. Говорячи про напрям, у якому вони просувалися, О.П. Пронштейн у монографії «Земля Донська у XVIII столітті» указував, що заселення йшло туди, де згодом утворився Міуський округ. Він підкреслив далі, що довгий час селитися тут було небезпечно внаслідок постійної загрози з боку численних загонів кримсь-

■
Тарас
Шевченко.
Селянська
родина.
1843 р.

ких ханів і татарських мурз. До 1775 року в басейні Міусу існували всього 4 хутори. З 1776 по 1780 рік було засновано 24 нових хутори, з 1781 по 1785 рік — 6, з 1786 по 1790 — 21, з 1791 по 1795 — 19, і з 1796 по 1800 — 24 хутори. Крім того, у різні роки цього періоду виникло ще 11 хуторів, точна дата заснування яких невідома. Таким чином, за короткий строк було побудовано 103 хутори [43].

За кількістю населення хутори, засновані старшинами, різко відрізнялися від хуторів рядових козаків. За даними перепису 1782 року по річках Міусу, Нагольній і Кринці в хуторах полковника Амвросія Луковкіна числилися 198 приписних чоловічої статі і 131 — жіночої, у хуторах прем'єр-майора Івана Ісаєва — 355 чоловічої та 250 жіночої статі, стар-

■
Прапор
донських
козаків

■
Сергій
Васильківський
(1854–1917).
Козачий двір

шини Степана Леонова — 285 чоловічої і 151 жіночої, старшини Івана Васильєва — 327 чоловічої і 232 жіночої, військового отамана Олексія Іловайського — 427 чоловічої і 282 жіночої статі, депутата Івана Янова — 179 чоловічої і 126 жіночої, полковника Мартинова — 536 приписних чоловічої і 326 жіночої статі. Багато з таких хуторів поступово перетворювалися на селянську слободу.

У козачих слободах, які утворилися до кінця XVIII століття, у 1801 році налічувалося багато сотень жителів [43].

У 70-х роках XVIII століття біля злиття річок Орлової та Севаст'янівки переселенці з центральних губерній Росії заснували безіменний хутір. Ця земля була віддана генерал-майорові С. Леонову, який поселив тут слободу Олексіївку, що послужила початком нинішнього міста Тореза. У 1784 році біля балки Погорілої козачий старшина Іван Васильєв побудував заїжджий двір. Поселення, що виникло поряд, виросло в місто Сніжне Донецької області [42]. У той же період на річці Ровеньок, правій притоці р. Нагольної, генерал-майор В.П. Ор-

лов заснував слободу Катеринівку, яку з 1793 року почали називати Орлово-Ровенецькою слободою. З часом слобода виросла в сучасне місто Ровеньки Луганської області.

Після того, як минула небезпека нападу кочівників, Донецькі землі активно почали заселятися й із заходу. Ряд поселень з'явився на річці Вовчій. Як свідчить переказ, у 1770 році сюди прийшов відставний старшина Андрій Сологуб, побудував собі зимівник і почав вести господарство. У 1775 році зимівник Сологуба відвідав губернатор Чертков. Він наказав організувати тут державну слободу, назвавши її Андріївською, а Андрія Сологуба призначив доглядачем і осадчим. Так з'явилося село Андріївка (нині Великоновоселівського району Донецької області). Азовський губернатор Чертков таким методом організував багато поселень у Донбасі, який належав до ввіреної йому Азовської губернії. У верхів'ях р. Вовча ще залишалася вільна земля. У 1778 році вона була віддана в рангову дачу генерал-майору князеві С.Ф. Галіцину. Він поселив слободу, яка отримала назву Галіцинівки. За

ревізією 1782 року в ній проживало 50 чоловічих душ і 29 жіночих.

У 70-х роках, після розгрому військ Кримського ханства й ногайців, виникли нові поселення в центральній частині Донбасу. У 1776 році місцевість на притоці р. Бахмуту Ближніх Ступках була віддана в рангову дачу комендантові Бахмутської фортеці І.В. Шабельському, який у той же час був начальником Бахмутської соляної контори. На цій річці Шабельський заснував село, назвавши його своїм ім'ям — Іванівкою. На таких же умовах земля на р. Торець була віддана полковникові Астраханського драгунського полку Аршаневському, який поселив тут слободу Дружківку. Таким же шляхом виникло й село Олександрівка. У 1779 році поручик Шидловський отримав рангову дачу в урочищі Олександрівка на правому березі р. Кальміус. Він залучив переселенців і заселив нову слободу. У 1782 році в ній уже проживало більше 380 осіб — 206 чоловіків і 175 жінок. Село Олександрівка через 100 років увійшло до складу Юзівки (нині м. Донецька).

Після закриття в 1782 році Бахмутського солепромислу солеварів, які залишилися без роботи, наділили землею на річці Мокра Плотва. Тут у 1792 році виникло село Покровське, яке заселили колишні солевари.

У кінці XVIII століття найінтенсивніше заселялася північно-західна час-

тина Донбасу, де ще залишалися багато неосвоєних земель. Тут протягом 1787 — 1792 років виникли селища Гришино, Новоекономічне (Каракове), Михайлівка, Гродівка, Добропілля (Водяне), Святогорівське

За даними ЦДІА України в кінці XVIII століття в Бахмутському повіті, окрім уже названих, виникли багато інших населених пунктів. Час поселення одних з них указується точно, називається рік заснування. Виникнення інших визначається періодом між 4-ою ревізією (1782 рік) і 5-ою (1795 рік) або іншими орієнтирами.

Отже, законодавство, що існувало в Росії, заохочувало заселення південних районів. Це сприяло швидкому освоєнню краю. Нерідко, проте, спостерігалися і явища зворотного порядку, коли селяни самовільно переходили від одного власника до іншого, а то й утікали сім'ями та цілими селами на колишні місця проживання. Щоб закріпити селян, урахуванням 5-ою ревізією 1795 року, був прийнятий іменний указ «Про припинення самовільного переходу поселенців з місця на місце в губерніях Катеринославській, Вознесенській, Кавказькій і області Таврійській, так само як і переселення з інших губерній у ці; про способи задоволення власників від цих переходів, і про штрафи за прийом і тримання збіглих людей» [44].

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГРЕКІВ У ПРИАЗОВ'Я

Однією з важливих сторінок в історії Донбасу стало переселення греків з Криму в Приазов'я. Ідея про переселення була порушена російською стороною, а потім знайшла віддзеркалення в «Проханні митрополита Ігнатія Святійшому Синоду» від 29 жовтня 1771 року і в його ж проханні Катерині II 8 грудня 1772 року. У листі Катерині було сказано: «Прошу не оставить меня зависеть от власти и повелений христоненавистных татар, о сем усердно просят

и все здешние моей епархии христиане, коих число домов простирается до чотырёх тысяч» [45].

Як бачимо, однією з причин відходу греків з Криму була релігійна несумісність. У поселеннях греків, які сповідували християнство, відкривали мусульманські мечеті. Греків схиляли й навіть примушували приймати магометанство. Як пише предок грека-переселенця Микола Хапланов, одним із способів омусульманювання греків у Криму було

насадження серед них татарської мови. Їх буквально насильно примушували говорити татарською. Часті були випадки, коли в грека, який наполегливо говорив рідною мовою, виривали язик і вивішували для залякування останніх. Говорять, на стінах ханського палацу в Бахчисараї, деколи, висіли цілі зв'язки язиків непокірних греків [46].

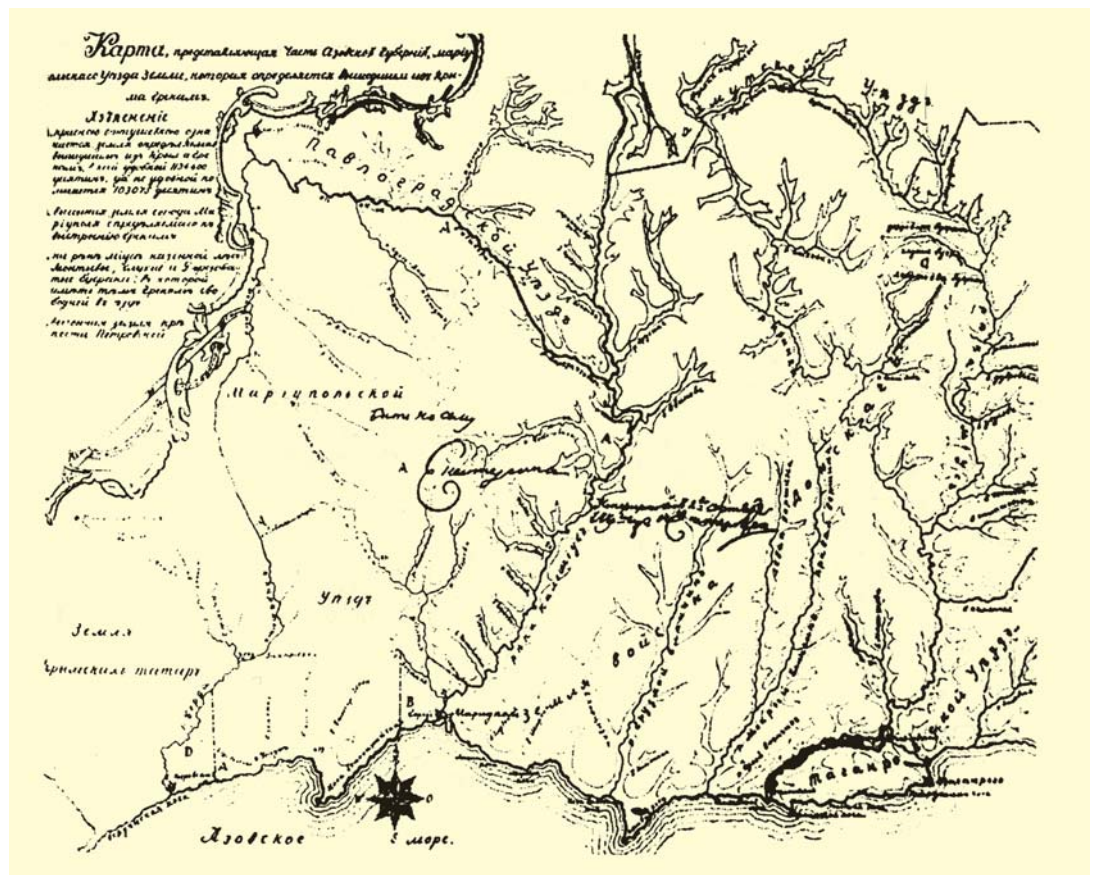
На прохання духовного пастиря християн Катерина II відгукнулася позитивно. У той же час указом генерал-губернатору Новоросійської, Азовської й Астраханської губерній Г.О. Потьомкіну імператриця наказувала підготуватися до прийому переселенців так, щоб вони ні в чому не відчували потреби й були забезпечені достатньою кількістю землі. У свою чергу князь Потьомкін своїми ордерами на адресу губернаторів Азовської губернії Черткова й Новоросійської Язикова наказував прийняти християн, які виводяться з Криму, під своє заступництво, і

забезпечити відразу ж продовольством та придатною землею. Крім того, переселенців необхідно було забезпечити насінням для посіву.

Багато дослідників цієї проблеми звертають увагу на той факт, що не всі православні бажали переселятися з Криму. І з ними цілком можна погодитися. Адже не так просто зважитися покинути насиджене місце й кинутися в невідомість. Командувач російськими військами О.В. Суворов писав у рапорті П. Рум'янцеву 7 серпня 1778 року, що жителі 3-х сіл відмовилися переселитися. Проте було вжито заходів до переселення греків. До кінця вересня 1778 року виведення християн у Приазов'я було завершено. З відомості, присланої О.В. Суворовим, видно, що греки переселилися з 64 міст і сіл Криму. Усього було виведено до Росії 18394 особи.

За указом Г.О. Потьомкіна, греків, які вийшли з Криму, слід було поселяти від

■
План
Маріуполь-
ського
повіту
1780 —
1783 рр.

Азовського моря й гирла річки Берди, де фортеця Петровська, по лівому берегу до гирла річки Каратишу, по лівому берегу Каратишу до гирла Кальміусу, звідси до фортеці Петровської. Місто їх найменувати Маріуполь. І всі ті даровані землі, зазначалося в указі, повинні скласти Маріупольський повіт. Земське правління повіту затверджувалося у фортеці Петровській. У цьому повіті, за винятком фортеці Петровської, з округом, окрім греків, протягом десяти пільгових років ніяких інших націй людей не селити, земель для поселення не відводити, різними ловами нікому не користуватися. А місто при річці Вовчій назвати Павлоградом і по місту тамтешній повіт назвати Павлоградським.

Поки будувалося житло, греки, які вийшли з Криму, жили на квартирах у Торі, Маяках, Райгородці Бахмутського повіту. Переселенці на перших порах зазнавали немало незручностей і злигоднів. Про це написав у своєму листі митрополит Ігнатій. Цей лист був переданий О.В. Суворову, який про тяжке становище переселенців доповів Потьомкіну. У результаті Катерина II 21 травня 1779 року видала грамоту, яка визначала становище греків у Росії. Відповідно до грамоти всі греки підрозділялися на купців, цехових, міщан і поселенців. Вони звільнялися на 10 років від державних податків. Після закінчення пільгового терміну встановлювався розмір податків для кожної групи поселенців. Кожному, хто поселився, устанавлювався земельний наділ у 30 десятини. Усім незаможним було обіцяно видати насіння для посіву, а також худобу, весь необхідний інвентар і побутові речі, побудувати будинки. Грамотою греки звільнялися від рекрутської

повинності на 100 років і від постоїв у їхніх будинках. Переселенці отримували всі права корінних жителів Росії.

Ордером від 29 вересня 1779 року Г.О. Потьомкіна губернаторові Азовської губернії В. Черткову визначалися нові межі для поселення греків. Межа йшла від Азовського моря та гирла річки Берди, де фортеця Петровська, по лівому берегу Каратишу до вершин, прямо на вершину балки Коблої й по правому її берегу до гирла, що впадає в річку Мокрі Яли, по берегу Мокрих Ялів до гирла, що впадає у Вовчу, звідки по берегу Вовчої до гирла балки Осинової, по лівому її берегу до вершини. І з тієї вершини прямо на вершину річки Березнеговатої, по її правому берегу до гирла, що впадає в річку Кальміус. Звідси по берегу Азовського моря до вищезгаданої фортеці Петровської. Далі в указі наказувалося місто йменувати Маріуполем, яке побудувати або на березі Азовського моря при гирлі річки Кальміус, або при гирлі річки Солоні, званою й Калесом, що впадає в річку Кальміус. І всі ті даровані грекам землі за вищеописаними межами мають скласти Маріупольський повіт. Земське ж правління повіту заснувати у фортеці Петровській [45].

У межах повіту в 1778 — 1779 роках було побудовано місто Маріуполь і 20 сіл: Керменчик, Солігір-Єнісале, Камара, Богатир, Константинопіль, Жиндрень, Чермалик, Карань, Стиля, Ігнатєва, Бешев, Ласпі, Каракоба, Сартана, Чердакли, Мала Єнікале, Мангуш, Урзуф, Ялта, Старий Крим. Згодом від них відокремилися й стали самостійними Новий Керменчик, Нова Каракоба й Бугасу (Волноваха). Розташувалися вони по річках Кальміусу, Кальчику, Вовчій, по північному берегу Азовського моря [47].

ЗАСНУВАННЯ ЛУГАНСЬКА ТА ЛИСИЧАНСЬКА

Важливою подією в історії Донбасу стало заснування в 1795 році міст Луганська та Лисичанська, Луганського ливарного заводу й першої ка-

зенної копальні Донбасу в Лисичій балці, що поклали початок розвитку кам'яновугільної промисловості й металургії Донбасу та України. Для будів-

ництва заводу й копальні передбачалося перевести робітників з Росії. Про це було сказано в указі Катерини II від 14 листопада 1795 року [48].

За цим указом з Олександрівського заводу, що знаходився в м. Петрозаводську Олонецької губернії, на Луганський ливарний завод у 1796 році було переведено дорослих робітників чоловічої статі 33 особи, дітей чоловічої статі — 9 і 40 жінок [49]. З Липецького, Боринського й Козмінського металургійних заводів, що знаходилися в Тамбовському намісництві й називалися Липецькими, у травні 1796 року на Луганський завод було переведено 153 особи, у листопаді того ж року — 299 і в 1797 році — 21. А до кінця 1797 року на Лугань з Липецьких заводів було переведено 777 майстрових та їхніх дітей чоловічої статі і 811 жінок [50]. Частина з цих людей була направлена Луганським ливарним заводом у Лисичу балку для розробки кам'яного вугілля.

Окрім петрозаводських і липецьких робітників, на Луганський ливарний завод було переведено 68 майстрових із сім'ями — усього 97 осіб з колишнього Херсонського мідно-гарматного заводу, який було засновано в 1791 році як приватний, належав Асану Струговщикову, а після його смерті взятий у казну і в 1793 році закритий. Для роботи на Херсонському заводі Г.О. Потьомкін перевів селян з центральних губерній Росії. Тепер ці колишні заводські селяни, які здобули заводські спеціальності, були потрібні на Луганському ливарному заводі.

Прибуваючи на Лугань, перші робітники з Олександрівського заводу (м. Петрозаводськ) і Липецьких металургійних заводів селилися в довколишніх селах Кам'яному Броді та Вергунці. Вони будували завод, а поряд з ними казарми із хворосту й глини, а також землянки, де потім селилися самі. Так виникло робітниче селище ливарників на Лугані в Донецькому повіті, який незабаром був перейменований у Слов'яносербський повіт. У першу чергу було побудовано 11 кам'яних будинків для англійських спеціалістів і дві

казарми. Будинки спеціалістів утворили вулицю, яку називали Англійською. Казарми й землянки утворили другу вулицю, названу Петроградською. Тут поселилися робітники із сім'ями, які тимчасово проживали в сусідніх селах.

З початку заснування завод на річці Лугані називався Катеринославським. У 1797 році його стали називати Луганським. З цього ж року Луганським заводом, як і підприємство, називали заводське поселення. До кінця XVIII століття в ньому вже було побудовано біля півсотні казарм. Поступово розвиваючись, місто, яке отримало згодом від річки ім'я Луганськ, стало великим промисловим центром Донбасу.

Ті ж колишні майстрові з Петрозаводська та Липецька, яких Луганський завод направляв у Лисичу балку для розробки кам'яного вугілля, тимчасово поселялися в казенному селі Верхне (Третья Рота). У Лисичій балці вони видобували кам'яне вугілля й будували собі житло — казарми, землянки, будинки. По мірі готовності житла вони переселялися сюди з Верхнього. До кінця XVIII століття це вже було велике шахтарське поселення, у якому проживало більше 500 осіб.

Як свідчить «Семейный список мастеровым находящимся при угольной ломке сего 1801 года» в першому шахтарському селищі Донбасу, що розташовувалося на північному схилі Лисичої балки, налічувалося 51 житло, зокрема 19 казенних будинків і казарм, 3 казенних землянки, 22 власних будинки і 7 власних землянок. У них проживало 162 дорослих чоловічих душі та 149 жіночих, 245 дітей, а всього — 556 осіб [Там само]. На початку перше шахтарське селище не мало імені. На планах і документах його називали поселенням майстрових вугільної ломки. Тільки до середини XIX століття за ним закріпилася назва Лисичанськ, який, поклавши початок промислової розробці кам'яного вугілля в Донбасі, став великим промисловим центром Донбасу [51].

1.4. ОСВОЄННЯ ЗЕМЕЛЬ І РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Населення Донбасу у XVIII столітті було представлено різними класами та соціальними групами, характерними для феодального суспільства. До привілейованих станів належало дворянство, духівництво, гільдейське купецтво. Населення, яке платило податки, було представлено селянами, козаками, міщанами. Ці соціальні групи не були однорідними. Між ними були певні відмінності. У той же час вони не залишалися строго замкнутими. У середині них відбувалися процеси розшарування.

У результаті майнової нерівності козацтво розпадалося на заможних (ви-

борних) і бідну частину — підпомічників. Виборні знаходилися в привілейованому становищі. Вони зобов'язані були нести службу на своїх конях і з повним озброєнням. За це вони звільнялися від податків. Збіднілі козаки ставали підпомічниками. Вони зобов'язані були нести повинності, забезпечувати козаків продовольством, грошима, обробляти їхню землю.

У середовищі козацького стану була відома ще одна група — підсусідки, або сусіди. Це незаможні люди, хоча й особисто вільні. Не маючи землі й свого господарства, вони жили в чужих дворах, по сусідах, знаходилися на становищі робітників.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

На початку XVIII століття на заселеній території нинішнього Донбасу (лівий берег Сіверського Дінця) уже склалися основні форми землеволодіння. По мірі заселення краю вони поширювалися й на правий берег Дінця. Серед них — вільна заїмка, наділ землями в маєток (помісне землеволодіння), громадське землекористування при особистому володінні землею. Були випадки й особистого наділу селян землею, виділення їх з общини.

У Грамоті Петра I Ізюмському полковникові Ф.В. Шидловському від 14 жовтня 1704 року зазначалося, що багато козаків, а також росіяни всяких чинів служиві люди і збігли з різних місць самовільно пришли до річок Бахмут, Красна, Жеребець та ін. і захопили поля та угіддя. Методом вільної заїмки, як ми вже знаємо, зайняли землі по лівому берегу Дінця та його притоках у кінці XVII — початку XVIII століття й донські козаки. При цьому донські козаки володіли угіддями й на правому березі Дінця. У них існував такий звичай, що ніхто інший не мав права займати землі від межі їх-

нього займу на відстані чутності рушничного пострілу. Заїмочні землі залишалися у вічному користуванні власників на підставі законів, що не раз ухвалювалися царським урядом.

Нерідко були й такі випадки, коли на володіння зайнятими землями урядом пізніше видавалися грамоти. Так, наприклад, Ізюмському полковнику Ф.В. Шид-

■
Віктор
Зарубін
(1866–
1928).
Українська
садиба

ловському за царським указом 12 липня 1700 року було передано землю для маєтку [52].

Уряд Росії своїми наказами не раз забороняв вільні заїмки. В указі Анни Іванівни від 31 липня 1734 року про Слобідські полки наголошувалося, що право займати землі та інші угіддя, яке існувало раніше, заборонене. Щодо тих земель, які були зайняті до обнародування цієї грамоти, зазначалося, що вони залишаються в спадковому володінні їхніх справжніх власників.

Поряд з такою давньою формою землеволодіння, як заїмка, існувала й інша традиційна форма землеволодіння — царське дарування. Саме на підставі царських указів селилися у 1665 році перші жителі фортеці Маяки і в 1676 році жителі міста Тора. До цієї ж форми землеволодіння — за указом — належав і наділ землею офіцерів слов'яносербських кінних гусарських полків Депрерадовича й Шевича, а потім Бахмутського гу-

сарського полку. Причому вони наділялися землею з правом спадкоємства.

В окремих випадках землі, незважаючи на зміну виду служби, залишалися за служивими людьми. Так, колишні донські козаки, які зайняли на правах заїмки землі по берегах Дінця, були віднесені до категорії однодворців. До цієї ж категорії віднесли й українських козаків, які не несли козачої служби. У 1719 році однодворців обклали подушним податком. Незабаром виникло питання про законодавче визначення землеволодіння однодворців. У зв'язку з цим 5 липня 1730 року Сенат представив донесення цариці Анни Іванівни [53], у якому було сказано, що земля однодворців повинна бути спадковою, тобто щодо розподілу землі зберігався раніше існуючий звичай. Земля померлого бездітного переходила у володіння найближчих родичів. У донесенні пропонувалося також, щоб через колишні укази однодворці своїх земель нікому не

■
Микола
Пимоненко.
(1962 —
1912).
Свати.

продавали й не закладали та в позови не віддавали.

Проте законодавство з цього питання не завжди дотримувалося. Українські поселенці, як і російські люди, розпоряджалися своїми землями й усіма угіддями за своїми звичаями. Вони продавали їх, міняли, передавали в спадок. У 1734 році в Слобідській Україні був уведений порядок оформлення кріпосних актів на придбані землі. Поміщики, які придбали землі, почали оформлювати угоду документально.

Особливість землеволодіння в Росії полягала в тому, що багато земель вій-

ськових обивателів, однодворців, казенних селян знаходилися у володінні земельної (сільської) общини. При громадському землеволодінні селяни наділялися землею в особисте користування. Унаслідок зміни кількості чоловічих душ і дворів час від часу проводився переділ громадських земель. Ліси й земля вигону залишалися в спільному користуванні. Сінокісні ділянки щорічно ділилися по жеребу.

При громадському землеволодінні існувала кругова порука, яка була для влади зручним інструментом, що дозволяв впливати на селян.

Поміщицьке землеволодіння

Політика боротьби з татарськими набігами й освоєння Дикого поля, яка проводилася урядом Росії, вимагала активного заселення пустих земель. Ними наділялися не тільки селяни й козаки, але в першу чергу представники панівних класів, притому в значно більших розмірах. Козацька старшина на Слобожанщині й офіцери, які поселилися на правому березі Дінця, отримавши землі в помісне володіння, залучали селян для її обробки. Так на території Донбасу формувалося поміщицьке землеволодіння.

У першій половині XVIII століття територія Донбасу була слабо заселена. У Бахмутській провінції, яка тоді включала майже весь Донбас, за ревізією 1744 року було всього 17 поселень. З них тільки 3 поміщицькі — село Муратове та слобідки Капітанівка й Петрівська (усі три в нижній течії Айдару). У них налічувалося 27 дворових поміщицьких людей. Крім того, у Бахмуті за різними особами, які не мали сіл, числилося 20 дворових осіб. Усього ж особисто залежних у Бахмутській провінції за переписом 1744 року налічувалося 55 осіб.

Після поселення на правому березі Дінця слов'яносербських рот і наділу їх землею разом з казенними поселеннями почали виникати приватновласницькі се-

лища. У зв'язку з цим зростало й число кріпосних селян.

У 1787 році в Бахмутському повіті, не рахуючи інші повіти Донбасу, налічувалося 72 поміщицьких маєтки, у яких проживало 7577 душ чоловічої статі кріпосних. Поміщикам у повіті належало більше 186000 десятин землі [54], не рахуючи незаселеної (пустищ). У той же час у знову утвореному Донецькому повіті налічувалося 89 поміщицьких поселень, у яких проживало 11478 душ кріпосних чоловічої статі. Поміщикам у Донецькому повіті належало 154400 десятин придатної й близько 80000 десятин непридатної землі [55]. Крім того, вони володіли великою площею пустищ.

Багато хто з поміщиків, наділених великою владою, не обмежувалися наділами. Використовуючи службове становище та владу, вони дозволялися частіше недозволеними методами розширювали свої земельні володіння в значних розмірах. У середині XVIII століття граф Гендриков на лівому березі Дінця між річками Красною та Боровою заволодів селом Воеводівкою та селами Катеринівкою, Головинівкою, Варварівкою й Кудряшівкою із загальною земельною площею понад 10000 десятин. Село Воеводівка у зв'язку з

■ *І. К. Айвазовський. Вітряні млини в українському степу на заході сонця. 1862 р.*

цим довго носило назву Гендриківки. У 80-х роках XVIII століття ці селища відійшли й князеві Потьомкіну, причому, земельна площа їх була істотно збільшена та склала 18000 десятин придатної і 5335 десятин непридатної землі. Великими землевласниками на території Донбасу були Шабельські, старший з яких після Прутського миру 1711 року перебазувався з військами з Таганрога й став полковником Бахмутського кінного козачого полку. Посада полковника Бахмутського полку, як це часто бувало в той час, фактично стала спадковою й переходила від батька до сина. Полковнику І. В. Шабельському (синові) у 1764 році було доручено фор-

мування Луганського пікінерного полку, який замінив Бахмутський козачий полк. Користуючись великою владою в провінції, Шабельські всіма правдами й неправдами розширювали свої володіння, захоплювали нові землі, закріпачували вільних жителів.

За версією полковника І. В. Шабельського, його батька, який прибув у 1714 році із залишеного Таганрога, наділили землею на правому березі Дінця. Частина цієї землі він продав асесору Корчигіну, який на початку 50-х років заснував хутір Асесорський. Хоча документами Шабельський не підтвердив наділ землею його батька, у рахунок компенсації за цю землю, що відійшла

до Слов'яносербії, він і асесор Корчигін були наділені землями, на яких поселилася слобода Кременна [55]. Шляхом загрози і насильства вони примусили вільних селян Кременної перейти в їхнє підданство, покріпачили їх. У 1763 році в полковника й ротмістра Шабельських в Кременній уже було 680 душ кріпосних. У 80-х роках XVIII століття Шабельським у Бахмутському й Донецькому повітах належало 5 сіл і 2 пустища із земельними угіддями у 12000 десятин. У Торському повіті їм належало 6 землеводінь загальною площею 6406 десятин та 335 чоловічих і 300 жіночих душ.

Як відомо, офіцери слов'яносербських полків І. Шевича і Р. Депрерадовича, об'єднаних потім у Бахмутський гусарський полк, ще з середини XVIII століття наділялися землями. З часом багато хто з них стали великими землевласниками. У другій половині XVIII століття родинам Депрерадовичів, наприклад, у Бахмутському й Донецькому повітах належало 32700 десятин придатної і 16210 десятин непридатної землі та 2312 душ кріпосних селян. Ге-

нерал І. Шевич та його нащадки володіли 34620 десятинами землі придатної та 5510 десятинами непридатної. Їм належало 2279 душ кріпосних. Поміщикам Штеричам належало 29840 десятин придатної і 8617 десятин непридатної землі та 3072 душі кріпосних селян. Великими поміщиками стали слов'яносербські офіцери Юзбаш, Сабови, Божедаровичі, Міаковичі та інші.

Поміщицьке землеволодіння росло не тільки за рахунок дарувань з державного фонду, але й за рахунок козацько-селянського землеволодіння. Це видно і з даних по Біловодському повіту кінця XVIII століття. Усього в Біловодському повіті налічувалося 590111 десятин землі. З них було відведено поміщикам — 25341 десятина. Поміщицької спільно з військовими обивателями та однодворцями землі було 167879 десятин, конюшенної канцелярії та економічної землі було 357119 десятин, військових обивателів і однодворців — 36339 десятин і міської — 3433. Поміщик Ф. Бутков у Біловодському повіті володів 6639 десятинами землі.

Церковно-монастирське землеволодіння

Церковно-монастирське землеволодіння на території сучасного Донбасу формувалося різними шляхами: шляхом заїмки, державних і приватних дарувань, наділу церковнослужителів та їхніх сімей орною землею селянськими общинами.

Відомо, що в 1655 році цар Олексій Михайлович подарував патріархові Никону Цареборисівське містечко, річки, озера й землі в його околицях та біля Святогірська [56]. Церкви ж донських козачих містечок при поселенні по берегах Дінця, як і самі козаки, здобували землі шляхом заїмки. В основному ж церкви та їхніх служителів наділяли землею власники населених пунктів — поміщики, а також сільські громади. Так, наприклад, слов'яносербський офіцер К. Юзбаш, порушуючи клопотання про

дозвіл на спорудження у своєму маєтку Олександрівці церкви Вознесіння, писав, що він відмежував для церкви 220 десятин землі. Знову побудованій церкві села Смолянинівка на початку XIX століття поміщиця Суханова виділила 49,5 десятин землі.

З документів видно, що церковна земля часто виділялася із загальної дачі села. Короткі економічні примітки до села Верхнього Бахмутського повіту свідчать, що земля церкви села Верхнього площею 197 десятин була виділена в одній ділянці. Економічні примітки Слов'яносербського повіту, складені за наслідками генерального межування, показують, що в повіті до початку XIX століття було 30 православних церков. З них 26 церков показано з виділеною

церковною землею [57]. Деякі священнослужителі мали значні особисті наділи землі. Як зазначено в «Економічних примітках», у попа слободи Сватова Лучка Стаховського в особистому володінні знаходилося 367 десятин землі.

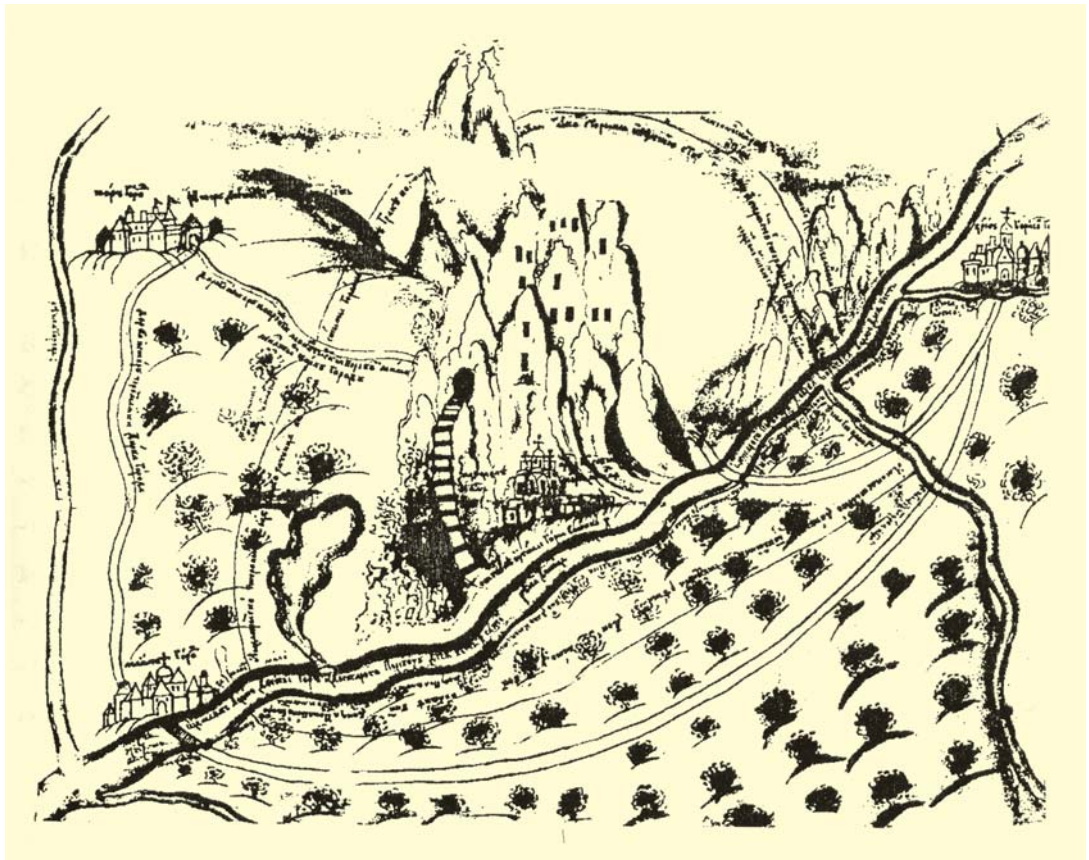
До території нинішнього Донбасу у XVIII столітті належав Святогірський монастир. Він мав великі землі, лісові, рибні та інші угіддя по Сіверському Дінцю від гирла річки Оскол до гирла річок Жеребця й Бахмуту, — у довжину на 50 верст. Монастирю довгий час належав і паром на Дінці. Невідомо, на яких засадах монастир володів цими землями. Документи не збереглися. Швидше за все, що він володів ними на основі заїмки. У тих межах у другій половині XVII століття поселилися села Маяки і Тор. Їхні жителі, зайнявши монастирські угіддя, зажадали передати їм і паром через Донець. Уряд, зацікавлений у заселенні краю, підтримав нових поселенців, які й отримали перевіз

через Донець у своє розпорядження. Монастир у зв'язку з цим просив уряд відмежувати йому землю, що залишилася, і збільшити річну грошову платню ченцям з 10 до 15 рублів. Це прохання монастиря було задоволене. Йому було відмежоване 25,5 кв. верст землі (27000 десятин) [58].

Ченці Святогірського монастиря збільшували своє багатство за рахунок дарувань заможних осіб і покупок. Так, полковник Донець подарував Святогірському монастирю млин із земельною ділянкою на річці Уди. Кілька земельних ділянок отримав монастир у дар на р. Генель. На початку XVIII століття монастир у куп'янського жителя купив млин з ділянкою землі на р. Оскол, а також млинову ділянку землі на р. Студенці.

Після розгрому Булавінського повстання Святогірському монастирю наказом Петра I у 1709 році передавалася земля Нового Боровського містечка, яке потім назвали селом Боровеньки.

■
План
володінь
Свято-
гірського
монастиря.
1679 р.

Йому ж належала й Єпіфанівна, що виникла поряд, а також Містки. Святогірський монастир володів також слободою Богородичною, Студенікіною та Новоселівкою, до яких належало 22000 десятин землі. У них проживали 1281 душа чоловічої статі та 1176 — жіночої. У 1764 році в Росії була проведена секуляризація церковних землеволодінь. На Лівобережній Україні секуляризація церковних володінь проведена пізніше — у 1786 — 1788 роках, хоча села Боровеньки й Містки були вилучені у Святогірського монастиря ще на початку

70-х років. Святогірський монастир був закритий, а його піддані селяни віднесені до категорії державних і отримали назву економічних селян.

Через два роки Святогірські землі були передані князеві Г.О. Потьомкіну, одному із фаворитів Катерини II. У фонді № 423, д. 191 Військово-історичного архіву в Москві зберігається землемірна карта, на якій позначено володіння князя Г.О. Потьомкіна-Тавричеського — село Студенок та села: Богородичне, Банне, Ярове, Новоселівка й хутори Верхній і Середній Слов'янського повіту.

Селянське землеволодіння

Природно, найчисленнішим класом землевласників були селяни. Це саме та категорія населення, яка обробляла землю, годувала все суспільство. Проте селянство не було однорідним. Воно ділилося на низку категорій: державні (казенні), двірські, поміщицькі. Основною категорією були державні селяни. Вони вважалися особисто незалежними, але оскільки користувалися казенною землею, то були феодално-залежними від держави.

До державних селян належали також однодворці й економічні селяни. Однодворці — одна з категорій державних селян з дрібним земельним володінням або двором. Вони платили подушні податі й виконували всі інші повинності. До категорії однодворців були зараховані всі колишні донські козаки, які жили на берегах Дінця, Айдару, Деркулу та інших річок, земля яких перейшла до Азовської губернії. Категорія економічних селян виникла в Росії в 1764 році у зв'язку з секуляризацією церковних землеволодінь. На Лівобережній і Південній Україні секуляризацію (відчуження) церковних землеволодінь провели в 1786 — 1788 роках, а на Правобережній Україні — у 1793 році, після приєднання її до Росії. Для управління селищами, що відняли в

монастирів, і землями була спеціально створена економічна колегія, від назви якої ця категорія селян отримала своє ім'я — економічних.

Серед казенних селян виділялися також колишні військові поселенці слов'яносербських рот, які отримали пільги на 30 років. Таких сіл у Донбасі було 15. У 1787 році в них проживало 4699 осіб чоловічої та 4453 жіночої статі [59].

За тими ж даними в Бахмутському повіті у 1787 році було 9 казенних сіл, 5 однодвірських, 4 слободи малороських поселенців і 3 села економічних селян. У казенних селах проживало 2808 ревільських (чоловічих) душ. За ними числилося 85590 десятин придатної і 8016 десятин непридатної землі. До цього слід додати, що в м. Бахмуті проживала 1761 ревільська казенна душа. За ними числилося 3000 десятин придатної і 1174 десятин непридатної землі. Та для тих солеварів, які живуть у Бахматі, було відведено 21500 десятин придатної і 1556 десятин непридатної землі. У п'яти однодвірських селах повіту проживало 1993 чоловічих душ, до них належало 21004 десятини придатної й 1529 непридатної землі. У чотирьох селах малороських поселенців проживало 1902 чоловічих душ. За ними було 48860 десятин придатної і 19342 непридатної землі.

■
*В. Тропінін.
Портрет
українського
селянина.
Кінець 1830 —
початок
1840 рр.*

Як бачимо, менше всього землі доводилося на ревізку душу однодвірських сіл.

У Донецькому повіті в той же час було 7 казенних сіл, 6 сіл волосних і економічних селян, 6 однодвірських слобід. У казенних селах, яким належало 60000 десятин придатної і 8311 десятин непридатної землі, проживало 2216 чоловічих душ. В однодвірських слободах проживало 3620 чоловічих душ, яким належало 81500 десятин придатної і 11706 десятин непридатної землі. Шести селам волосних і економічних селян належало 55900 десятин придатної і 4868 десятин непридатної

землі. У цих селах проживало 3160 осіб чоловічої статі.

За наведеними даними можна встановити середній земельний наділ по категоріях селян на 80-і роки XVIII століття. Проте слід мати на увазі, що чисельність населення не залишалася постійною. Вона весь час зростала як за рахунок природного прибутку, так і за рахунок залучення нових поселенців. Відповідно до цього зменшувалася кількість десятин землі на ревізку душу. Наприклад, за даними економічних приміток, у кінці XVIII століття селянський наділ у Сватовій Лучці дорівнював 6,7 десятини, а в Лимані — 9,55 [56].

ЗЕМЛЕРОБСТВО Й ТВАРИННИЦТВО

При характеристиці землеробства та тваринництва на території нинішнього Донбасу у XVIII столітті слід розрізняти два періоди: першу половину століття й другу. У першій половині XVIII століття правий берег Сіверського Дінця в межах нинішнього Донбасу не був заселений. В основному був заселений тільки лівий берег річки. Проте й тут поселенці часто під-

давалися руйнівним набігам з боку кочівників. Це заважало жителям нормально вести своє господарство. Вони змушені були витратити багато зусиль і засобів для зміцнення своїх поселень і охорони території, виконувати казенні повинності. Проте в системі господарювання в першій і другій половині XVIII століття великої різниці не спостерігалось.

Землеробство

Основна маса жителів Донецьких степів займалася землеробством. Як і на Слобожанщині, тут існували дві системи землеробства: трипільна й перелогова. За наявності великих резервів землі селяни використовували перелогову систему. Управитель маєтком князя О.Б. Куракіна, яке знаходилося в Старобільському повіті, писав, що в слободах Олександрівка, Білокуракіна й Танюшівка селяни займали посівом поле один рік, а останні три або чотири роки воно відпочиває й використовується для випасу худоби [56; 60]. Перелогова система землекористу-

вання поступово витіснялася трипільною, при якій земля ділиться на три частини. Дві з них обробляються й засіваються, а третя залишається під пару. Надалі відбувається чергування використання ділянок. Після дворічної обробки земля на третій рік залишається вільною. Про це повідомляв академік І.А. Гільденштедт, який подорожував по Слобожанщині й Бахмутському повіті в 1774 році. За його словами, селяни знали методи обробки ґрунту, як і коли слід сіяти ту або іншу культуру, щоб отримати кращий урожай. Він писав: «Я помітив, що ярові поля, які

■
Тарас
Шевченко.
Селянське
подвір'я.
1845

особливо були під гречкою, засіваються житом, не будучи зораними; посів тільки боронується» [41].

Основними знаряддями праці землевласника були: соха, плуг і борона. Притому соха широко застосовувалася російськими селянами, тоді як плугом користувалися українці. Хоча плуг потім набув значного поширення серед усіх категорій селян, соха не була витіснена у XVIII столітті.

На початку XVIII століття поміщицьких підданих селян на території Донбасу було мало. З розширенням поміщицького землеволодіння росло й число кріпосних селян. Становище кріпосного селянина значно відрізнялося від становища казенних селян. Кріпосного землею наділяв поміщик. За це селянин повинен був платити поміщикові оброк або працювати на нього, відбуваючи панщину. Розміри повинностей були різними. З метою залучення селян до поселення поміщики нерідко надавали їм пільги. Селяни, поселені в слободі Дуванці в 1732 році,

отримали пільги на 3 роки. Після закінчення цього терміну в 1735 році вони повинні були працювати в маєтку поміщика сотника Ф. Краснокутського по 2 дні на тиждень. Окрім відробіткової ренти, існували інші форми експлуатації поміщиком кріпосних селян — натуральна й грошова рента. По мірі втягування господарств у грошові відносини поміщики все частіше замінювали відробіткову й натуральну ренту грошовою.

Академік Гільденштедт писав про податки у своїх путніх замітках по Слобожанщині, що вільні малоросіяни платять переважно 85 коп. подушної податі і по 50 коп. на рік з хатини поземельних грошей та, крім того, по 50 коп. з пари робочих волів або замість останнього по 10 коп. з чверті або четі (тобто частини поля, що засівається однією чвертю зернового хліба). Піддані (поміщицькі) малоросіяни платять звичайно по 60 коп. подушної податі й працюють по 2 дні на тиждень на поміщика. Ті ж з них, які на полі зовсім не працюють, платять ще по

■
Микола
Пимоненко
(1862–
1912).
Сінокіс

■
Феддерс
Юлій
Іванович
(1838 —
1909).
Пейзаж
з хатами

рублю з хати поземельних грошей, по рублю з пари робочих волів і по 50 коп. з коня на рік [41]. Жителі ж чоловічої статі сіл Боровеньок і Містків, які перейшли з-під влади Святогірського монастиря у відомство економічних малороських селян, платили щорічно по 63 копійки подушної податі, по 50 копійок з кожної хати й по 50 копійок з пари волів.

Проте не всі поміщицькі селяни платили однакові податки. Деякі власники земель знаходили всілякі методи для збільшення оброку з кріпосних. Показовою в цьому відношенні є пропозиція управителя поміщика О. Куракіна Д. Малімонова. Малімонов повідомляв, що селяни слобід Олександрівка, Білокуракіна й Танюшівка платили поміщикові Куракіну по 3 руб. 80 коп. з хати. Але не всі селяни однаково заможні. Одні є заможними і в сім'ї мають кілька осіб. Їм легко платити цю суму. Інші самотні й бідні, з них важко стягнути оброк. Тому він пропонував поміщикові замінити подвірний оброк на подушний, що збільшить, за його розрахунками, загальну суму грошового оброку з 4 тис. руб. до 6 тис. руб. на рік. Управитель радив поміщикові переглянути розмір оброку з російських селян слободи Тарабарівка й Олексіївка. Він пропонував замість натурального оброку

обкласти їх по майну грошовим оброком. Він мав відомості, що селяни погодяться вносити по 4 рублі, а заможніші — по 5 з душі оброку на рік. На 161 ревільку душу, яка числилася в цих селах, річний оброк складе більше 700 рублів, що вигідніше, ніж отримувати натурою до 700 чвертей хлібом, ціна якого в тих місцях не більше 70 коп. за чверть [60]. Природно, що заміна відробітків денним оброком сприяла розвитку господарської діяльності селян.

І багато хто йшов на таку заміну. Поміщик села Білого Донецького повіту П. Штерич повідомляв, що він дводенний на тиждень оброк замінив грошовим і збирав з кріпосних селян грошового оброку 2500 рублів на рік. Він не вказував суму грошового оброку з ревілької душі, але якщо врахувати, що в нього тоді було 395 чоловічих душ, то не важко підрахувати, що вона перевищувала в середньому 6 рублів на рік з душі.

Нерідко землевласники використовували й найману робочу силу, особливо широко вона застосовувалася в 50 — 60-х роках у Слов'яносербії, коли в поміщиків-офіцерів земля була в надлишку, а робочих рук не вистачало. У 1764 році на території полку Р. Депрерадовича в господарстві використовувалися 343 робіт-

ники з малороських губерній. У 1765 році в Бахмутському гусарському полку в землеробстві й тваринництві було зайнято 875 працівників — чоловіків і жінок. Багато хто з них був із сусідніх сіл і міст, а також з Чернігівської губернії, Полтавського, Миргородського, Прилуцького, Охтирського, Сумського, Харківського полків. Наприклад, при 3-й роті в господарствах офіцерів працювали Костянтин Іванов, син Приколоти. Він прийшов сюди в 1763 році із слободи Йовсуг. Інший робітник, Федір Іванов, син Колісник — виходець з війська Запорозького, з містечка Кайдаки. З 1762 по 1764 рік він жив на хуторі донського козака Стешина. У нього були 2 сини — Григорій і Матвій. Ще один робітник, Опанас Федоров, син Наконечний, прибув сюди з Охтирського полку. У Бахмутському повіті в поміщика Губерта в другій половині XVIII століття працював по найму селянин Терещенко із слободи Капустянці Роменського повіту, який прийшов по відпускну билету. Вільнонаймана праця застосовується також у господарствах заможних селян і козаків, церковнослужителів. Проте в цілому вільнонаймані працівники в сільському господарстві в ту пору складали дуже малий відсоток сільськогосподарських робітників.

У першій половині XVIII століття оброблялася лише невелика частина земель нинішнього Донбасу. По мірі заселення й освоєння території, починаючи із середини століття, посівні площі почали розширюватися. У 1764 році офіцери й рядові гусари полку Депрерадовича засівали зерновими 5051 десятину землі. Секунд-майор Рашкович засівав по 5

десятин ячменю й вівса, 80 десятин пшениці, 50 десятин жита. Командир 10-ої роти цього полку Павло Савельєв засівав 20 десятин жита, 25 десятин пшениці, 20 вівса, 10 ячменю й 16 проса. За даними економічних приміток у середині 80-х років XVIII століття в Біловодському повіті було всієї землі 590066 десятин. З них під поселеннями було зайнято 4086 десятини, орною — 147555, сінокісною — 412008 десятин, лісу 6371 та непридатною 20046 десятин.

До кінця XVIII століття значно збільшилися площі оброблюваної землі на правому березі Сіверського Дінця. Зернові культури тут поширювалися такі ж, як і на Слобожанщині. У донсенні з Бахмутської фортеці в герольдмейстерську контору в 1728 році при характеристиці міста зазначалося, що тут вирощують жито, пшеницю, просо, ячмінь, горох, овес.

Важливе значення в землеробстві має врожайність хлібів. Залежить вона від низки чинників: кліматичних умов, якості ґрунтів, обробки та їх добрива.

Урожайність жита й пшениці в селищах однієї зони була різною. Три роки підряд у Ямполі селяни збирали лише вдвічі-тричі більше зерна, чим посіяли, а з урожаю пшениці ледве повертали насіння. У Маяку й Слов'янську урожай видався хороший. Невисокі врожаї збирали і в Біловодському повіті. У добрі роки збирали проти посіву вчетверо більше, а в середні — утричі. Траплялися й такі роки, коли ледве збирали посіяне. Серед зернових культур тут сіяли пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, коноплі, льон. Але головною культурою землеробства в повіті було жито.

Городництво й садівництво

Разом із зерновими культурами в Донецьких степах поширювалося городництво й садівництво. Овочі та фрукти тут водилися в дикому вигляді ще до заселення місцевості. Генерал

С.С. Піщевич, серб, який знаходився на російській службі, у числі перших поселенців обживав місця по правому берегу Дінця ще будучи капітаном Слов'яносербського полку І. Шевича

у 1754 році. У своїх спогадах він повідомляв, що в цих місцях «у лісах дикі овочі, яблук і груш багато, а також в інших місцях і дикої виноградної лози відшукати можна». Говорячи про труднощі, які переживали слов'яносербські поселенці на перших порах, він писав далі, що «городів і зелені на їжу в перший рік ні в кого не було. Поки завели, харчувалися диким часником, цибулею, іншими травами».

Жителі розводили городні культури на своїх присадибних ділянках (городах). Серед них — капуста, ріпа, редька, цибуля, часник, морква, огірки тощо. В «Описани Воронезского наместничества 1785 г.» повідомлялося, що в Біловодську овочі сіють більше в полях, у тому числі капусту, огірки, петрушку. Розводили тут і баштанні — кавуни та дині. У той же час зазначалося, що садів тут немає. Цей факт свідчив про те, що жителі тут були переселенцями з Росії.

У другій половині XVIII століття на Слобожанщині, у тому числі і в тих повітах, які нині відносяться до Донбасу, почали розводити картоплю. До

Європи, як відомо, картопля була завезена з Південної Америки в середині XVI століття. До Росії ж — тільки в кінці XVII століття, коли Петро I прислав мішок бульб з Голландії. Початок значному поширенню картоплі в Росії поклав указ Сенату 1765 року й завезення з-за кордону партії насіння картоплі, яку розсилали потім по країні. Восени 1776 року Слобідсько-Українська губерньська канцелярія розсилала в провінції картоплю для посіву наступної весни. Кількість її була невелика, але з кожним роком потроху зростала. У 1770 році в Ізюмській провінції було посаджено 66 пудів 15 фунтів картоплі, а зібрано 115 пудів 19 фунтів. У 1771 році посаджено 37 пудів 3 фунти. Як бачимо, результати були невтішними. В Острогозькій провінції в 1770 році було посаджено 147 пудів 21 фунт картоплі, накопано 550 пудів 17 фунтів. У 1771 році було посаджено 510 пудів 32 фунти, накопано 680 пудів 2 фунти. Картопля поширювалася повільно. У 1800 році в Ізюмському повіті засівали картоплею 40 десятин [56].

■
Микола
Сергєєв
(1855–
1919).
Яблуні
в цвіту. У
Малоросії.
1895 р.

Про впровадження в межах Донбасу картоплі, яку звали земляними яблуками, писав академік Гільденштедт, який подорожував у нашому краї. Він повідомляв, що з власної волі жителі розводять тут і іншу рослину, відому під ім'ям волоської ріпи, а також брукву, або циганку. «Малоросіяни, — відмітив академік, — узагалі дуже люблять усілякі овочі й не задовольняються, як великороси, однією капустою». Жителі Донбасу розводили також сади й виноградники.

Той же академік Гільденштедт бачив у одного жителя Слов'янська виноградник зі 100 кущів, а по дорозі на Маяки на піднесеності в невеликій балці виноградник з 400 кущів. Свій сад і виноградник був у Святогірського монастиря.

Поміщики вважали за правило вирощувати у своїх маєтках плодові сади. І

не було такого маєтку, де б був відсутній сад. Це видно з економічних приміток до Бахмутського й Слов'яносербського повітів. Так, у поміщиці Раїси Шахової, спадкоємиці полковника Рашковича, сад був і в селі Рубіжному, і біля млина на березі Дінця в районі нинішнього міста Привілля.

У невеликому селі Світличному, що належало Іллі та Івану Петровим, по 5-й ревізії було 30 дворів, 93 чоловічих душі і 74 жіночих. У ньому знаходилося два панських будинки з плодовими садами. Нерідко, окрім садів, поміщики мали виноградники. У поміщика П. Штерича в селі Білому були два сади, а також «проти села і панського будинку, — як писав сам Штерич, — за річкою Білою на горі між Лісовим байраком — виноградник».

Тваринництво

Важливою галуззю сільського господарства було тваринництво. У Донецьких краях розводили коней, велику рогату худобу, овець, свиней. У Біловодському повіті у 80-х роках XVIII століття було 5000 коней, 10000 голів великої рогатої худоби і 20000 овець. Якщо врахувати, що за матеріалами генерального межування через кілька років у повіті налічувалося 6860 дворів і близько 38 тисяч осіб населення, то на господарство припадала незначна кількість худоби [56].

По мірі заселення правого берега Дінця поселенці обзаводяться господарством. У 1764 році в полку Депрерадовича налічувалося разом з поселенцями 1451 особа. У їхніх господарствах було 1236 коней, 2030 голів рогатої худоби, 738 овець і 416 свиней. У поселенця 3-ої роти Семена Драгниша було: 1 кінь, 8 голів великої рогатої худоби, 16 овець, 2 свині. Михайло Драгниш, у якого було троє дітей, тримав 3 коней, 13 голів рогатої худоби, 17 овець, 3 свині. Він засівав 12 десятин жита, 25 пшениці, 9 ячменю. Іван Самофалов тримав 2 коней, 2 го-

лови великої рогатої худоби, 1 свиню. У вахмістра Матвія Меланковича були 23 коней, 47 голів великої рогатої худоби, 150 овець, 10 свиней. Отже, окремі поселенці тримали чималу кількість худоби. Проте в цілому її було ще недостатньо. Це пояснювалося тим, що існувала загроза нападу кримських татар і ногайців. Надалі, після ліквідації Кримського ханства й звільнення Північного Причорномор'я від турецького панування, з'явилася можливість розвитку господарства в мирних умовах.

Важливу роль у господарстві XVIII століття відіграли коні. До того ж вони потрібні були для армії. Тому уряд уживав заходи для розведення кращих порід коней. За наказом 1748 року кінні заводи, що знаходилися на Полтаві, були переведені в казенну слободу по річках Деркул, Євсуг, Кремінна та в інші місця Бахмутської провінції. За наказом 1765 р. землі Біловодська, Євсуга й Марківської слободи передавалися у відомство конюшенної канцелярії. За даними Економічних приміток по Біло-

водському повіту, у 1781 році на хуторі по р. Деркул знаходилося 800 коней. Серед них були коні данської, турецької, англійської порід, російські та інші. Кінні заводи мали й деякі поміщики. За даними Економічних приміток, у Слов'яносербському повіті було 4 по-

міщицьких кінних заводи — у селах Устинівці, Миколаївці, Макаровому Яру й Білому.

Землі Донецького басейну знаходилися в цілому в сприятливій зоні для ведення сільського господарства. Проте вплив східних посухів нерідко призводив тут до

■
Деркульський кінний завод. Фото кінця XIX ст. Нині с. Данилівка Біловодського району

■
Деркульський кінний завод. Тренерська конюшня

На наступній сторінці:
Деркульський кінний завод

■
«Японський» манеж

■
Интер'єр «Японського» манежа

■
Адміністративний будинок

сильних засух, що викликало часті неврожайі й голодовки.

До того ж у XVIII столітті нерідко на ці місця нападали хмари сарани, яка знищувала посіви й трави. У рапорті губернаторові Новоросії князеві Потьомкіну від 24 лютого 1781 року повідомлялося, що в минуле літо тутешні жителі зазнали великого нещастя через те, що була тут у всіх місцях у превеликій кількості сарана, яка винищила найбільше число всякого хліба і трав. Услід за тим незвичайно суворою видалася зима, що настала. Тому жителі, які не мали можливості запасти кормів для своєї худоби, змушені були знімати солом'яні дахи зі своїх будинків і згодувати їх худобі. Але й такого корму бракувало. Тому багато з них у ту зиму позбулися худоби. Тільки в Слов'янському повіті взимку 1780 — 1781 років лягло 2176 коней, 6265 голів великої рогатої худоби і 43783 вівці [61].

1798 і 1799 роки також були неврожайними. Великий збиток посівам і травам нанесла сарана. І до всього того незвичайно суворою видалася зима 1799 року. Селяни не могли платити далі податки. У зв'язку з цим 16 квітня 1800 року казенна палата Новоросії повідомляла, що доходи з губерній не надходять.

1.5. ВІДКРИТТЯ КАМ'ЯНОГО ВУГІЛЛЯ В ДОНБАСІ

ЛЕГЕНДА ПРО ГОРЮЧИЙ КАМІНЬ

Важливим етапом в історії Донбасу вважалося відкриття родовищ кам'яного вугілля в краї. Про те, де і як це відбулося, існує багато легенд та версій. За переказами, під час Азовського походу Петра I солдати знайшли чорний мінерал і разом з дровами поклали його у вогнище. Мінерал розжарився, видаючи великий жар. Цар, який сидів біля багаття, зацікавився горючим каменем, який був ні чим іншим, як кам'яним вугіллям. Оглянувши шматок горючого каменя, Петро I ніби вимовив пророчі слова: «Цей мінерал, якщо не нам, то нащадкам нашим, дуже корисний буде».

Це, звичайно, красива легенда. Немає точних даних, де й коли вона народилася. Одні стверджують — на Доні, інші — на Кальміусі. А коли вперше в кінці XVIII століття промислова розробка кам'яного вугілля почалася в Лисичій балці на Сіверському Дінці, цю легенду почали пов'язувати з місцевістю, де нині розташоване місто Лисичанськ. Проте ще на початку XIX століття відомий гірничий інженер і вчений Є.П. Ковалевський на основі архівних документів відкинув цю версію.

Щодо згаданої легенди, то ні на Доні, ні на Кальміусі, ні в районі нинішнього Лисичанська вона виникнути не могла. На Доні — через те, що там немає кам'яного вугілля. В інших названих місцях тому, що Петро I там не бував. Адже історія зафіксувала майже кожен крок царя. Краще всього, здається, легенда про горючий камінь прив'язується до місцевості, що лежить у верхній течії річки Лугані, правої притоки Дінця. Відомо, що 26 квітня 1709 року Петро I з Азова прибув у Троїцьку фортецю (Та-

ганрог), а 15 травня був уже в Бахмуті, звідки через день, 17 травня, виїхав на річку Лугань для зустрічі з військами. Там стояли Ізюмський і Харківський слобідські полки, якими командував бригадир (бригадний генерал) Ф.В. Шидловський.

Саме тут, у верхній течії Лугані, і знаходиться балка Скелевата, де в 1721 році бахмутські солевари Микита Вепрейський і капітан Семен Чирков уперше в Донбасі відкрили поклади кам'яного вугілля. Зв'язавши легенду про горючий камінь з цією місцевістю, у якій дійсно в травні 1709 року побував Петро I, ми наближаємося до реальних умов, додаємо їй правдоподібності. У такому разі легенда досягає своєї мети.

Перший документ про відкриття кам'яного вугілля в Донбасі

**ВЕРКОЛЕГИИ ПИСКА
ПРОШЛОМУ 27 ДУНВАРЯ
ЖОТНЯ БЕРКОЛЕГИИ ПИСКА
ДНЬ РОДСТВНИКАМ ТВИ
ГОДИНА ИЦНИ ИЛИ ИЦ
ВНИЯН ПУДИ ПИСКУ
ЧНАХИ В ЧНИМ ИНОСЯ
КОШЕ ПАНЕ И БАМЖИК
СОЛЯНЫХ ЗАВОДОВ.**

ЦДАДА СРСР, ф. Берг-колегії,
д. 629, арк. 71

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ПРО ВІДКРИТТЯ ДОНБАСУ

Відкриттю кам'яного вугілля в Донбасі присвячено багато книг. Проте проблема ця до останнього часу не була глибоко досліджена. Допускалася плутанина у висвітленні місцезнаходження вперше відкритих кам'яновугільних родовищ, необ'єктивно оцінювався внесок рудошукачів. Відкриття кам'яного вугілля в Донбасі безпідставно приписувалося російському рудошукачеві Г. Капустіну, який ніколи не був на українській землі. У той же час принижувалася роль справжніх першовідкривачів кам'яного вугілля в Донбасі — Микити Вепрейського та Семена Чиркова [62].

У 1949 році вийшла збірка документів за редакцією професора Зворикіна «Открытие и начало разработки угольных месторождений в России» [63], значна частина документів якої відноситься до Донбасу. У 1952 році був виданий скорочений варіант цієї книги. Заслуга вченого полягає в тому, що він виявив і опублікував багато документів архіву стародавніх актів, зробивши їх доступнішими дослідникам. Проте сам автор, як бачимо, не повністю зрозумів їх зміст. Найважливіший архівний документ — перше свідоцтво про відкриття кам'яного вугілля в Донбасі в 1721 році — він навіть не помістив у підбірці документів про відкриття кам'яного вугілля. Мова йде про запис у журналі Берг-колегії, який показує, що 20 січня 1722 року президент Камер-колегії Голіцин передав Берг-колегії зразки руд у двох бочонках і в одному бочонку кам'яне вугілля, яке було знайдене поблизу Бахмута. Про цей документ професор Зворикін лише повідомив у своїй вступній статті, не давши йому ніякої оцінки. Таким чином, найперший документ про відкриття кам'яного вугілля в Донбасі він свідомо проігнорував. Учений не зупинився на цьому. Він пішов на подальшу фальсифікацію документів, коли викреслив кінець листа англійського вугільного майстра Ніксона з

Бахмута в Берг-колегію від 7 січня 1725 року. У викресленій пропозиції було сказано: «А он, которому б надлежало показать уголье, здесь не обретается» [64].

У цих рядках мова йшла про Г. Капустіна. З усіх членів експедиції Ніксона лише один Капустін мав завдання показати ті місця, де він брав вугілля. Проте Г. Капустін до Бахмута не поїхав. Його функції були вичерпані ще в Белогір'ї на Дону. Коли експедиція встановила, що в тому місці в с. Белогір'ї, де ніби брав вугілля Капустін, насправді вугілля не виявилось, він повернувся до Петербурга. До Бахмута Капустіну нема чого було їхати. Він там ніколи не був і показати нічого не міг.

Однак професор Зворикін, перекручувавши документи, намагався створити видимість присутності Капустіна в Бахмутській провінції. Він стверджував, ніби Капустін, обстеживши родовище кам'яного вугілля на річці Біленькій, заявив: «Я сподіваюся, що тут можна добрий вугільний завод завести». Насправді ці слова належать англійському вугільному майстрові Ніксону [65].

Тепер цю фальсифікацію Зворикіна може легко виявити навіть школяр, прочитавши текст указанного донесення Ніксона в Берг-колегію від 7 січня 1725 року, який завдяки книзі «Відкриття Донбасу» став доступний читачам [62].

Дуже великий обсяг роботи виконали автори книги «Історія геологічних досліджень Донецького кам'яновугільного басейну». Вони простежили хід геологічних досліджень Донбасу за два століття, виявили безліч документів. Проте, не проявивши самостійності в аналізі, оцінці документів, вони пішли за схемою Зворикіна й щодо найважливіших моментів відкриття Донбасу стали на шлях спотворення істини.

Свій внесок у фальсифікацію історії відкриття кам'яного вугілля в Донбасі зробив і академік Г. Бакулев. У моногра-

фії «Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна» він двічі стверджував (на стор. 53 і 54), ніби Лодигін відправив Капустіна в 1721 році на Дон «для глибшого дослідження родовищ кам'яного вугілля». Це своє довільне твердження Г. Бакулев намагався обґрунтувати визначенням Берг-колегії від 28 грудня 1722 року. Проте і в тому, і в тому випадку він сильно грішить проти істини. По-перше, у 1721 році Г. Капустін не їздив на Дон. У той час він ще знаходився на півночі, в Устюжні Железнопольській. Поїздка відбулася тільки восени 1722 року. По-друге, того разу Капустін не їздив у місця залягання кам'яного вугілля. Він привіз тільки руду, узятую у Воронежській губернії поблизу містечка Середи за містечком Белогір'ям на Доні, про що Лодигін повідомляв Берг-колегії в листопаді 1722 року. Кам'яного вугілля Капустін того разу не привіз. Про нього не було навіть мови. Привезена ж ним руда виявилася порожньою породою, вона не містила дорогоцінних металів.

Перший раз Капустіна відправили за вугіллям на Дон, у Кундрюч'ї містечка за

указом від 27 грудня 1722 року і за визначенням Берг-колегії від 28 грудня того ж року. Поїхав він у січні 1723 року із солдатом Столбовим. У травні 1723 року Капустін привіз звідти 3 пуди вугілля, яке при випробуванні виявилось неякісним. Це була перша й остання поїздка Капустіна до Донбасу. Відбулося це майже через два роки після того, як бахмутські солевари М. Вепрейський і С. Чирков відкрили кам'яне вугілля в балці Скелеватій, у 25 верстах від Бахмута. Причому, побував Капустін тільки в Кундрюч'їх містечках (у межах нинішньої Ростовської області). У Бахмуті, як і взагалі в Україні, він ніколи не був.

Академік Г. Бакулев у спробі фальсифікувати історію йде ще далі. Він стверджує, ніби негативні висновки іноземних пробірних майстрів і Марка Реера, який вважався великим знавцем ковальської справи, підірвали авторитет Капустіна в очах царя. Петро I, за твердженням Бакулева, розпорядився провести повторні дослідження відкритих Капустіним вугільних родовищ. Незабаром для цієї мети прибув з Англії вугільний майстер Ніксон. Академіка не бентежить той

■
Тарас
Шевченко.
Хата
над водою.
1845

факт, що Петро І викликав англійського вугільного майстра Ніксона ще в 1722 році, задовго до поїздки Капустіна в Кундрюч'ї містечка за вугіллям. Академік Г. Бакулев, удаючись до вигадок і домислів, підтримав фальшиву схему професора Зворикіна, яка покликана була переконати читачів у думці, ніби першовідкривачем кам'яного вугілля в Донбасі був російський рудошукач Григорій Капустін [66].

На жаль, деякі автори продовжують перекручувати історію відкриття кам'яного вугілля й у наш час. Не переобтяжуючи себе вивченням архівних документів, вони переписують чужі фальшиві тексти, тиражуючи тим самим серйозні помилки. Так, наприклад, академік Академії гірничих наук України В. Ільюшенко і доктор технічних наук К. Сапіцький у колективному нарисі «200 років вугільному Донбасу» знову намагаються нав'язати читачам помилкову думку, ніби честь першовідкривача належить російському рудошукачеві Г. Капустіну [67].

У 2003 році в Москві під загальною редакцією Б. Братченка вийшла монографія колективу авторів «История угледобычи в России». Щодо питання відкриття кам'яновугільних покладів у Донбасі позиція авторів нечітка й суперечлива. З одного боку, вони прагнуть відстояти спростовану нами версію про першовідкривача Г. Капустіна. З іншого, — не можуть ігнорувати результати наших досліджень про те, що першовідкривачами кам'яного вугілля в Донбасі були бахмутські солевари М. Вепрейський і С. Чирков. На стор. 102 вони пишуть: «Можна було б обмежитися згадкою імені Г. Капустіна як першовідкривача викопного вугілля Донбасу. Проте в статті «Міф про першовідкривача Донбасу» (газета «Донецький Кряж» від 7 вересня 2000 р.) наводяться результати краєзнавчих досліджень якогось В. Подова з м. Лисичанська (Україна), який зробив спробу довести, що Г. Капустін не був на території Донецького басейну й вугілля тут

не відкривав...». На цьому можна перервати цитування книги.

Усе тут, м'яко кажучи, не точно, починаючи з прізвища. До того ж московські автори представляють автора (В. Подова) «якимсь» (невідомим) з м. Лисичанська (хоча автор з 1999 р. живе в Луганську), а головне — посилаються на газету, не називаючи книг, у яких висвітлено проблему відкриття кам'яного вугілля в басейні: «Открытие Донбасса» (Луганськ, 1991 р.), «Донбасс. Век XVIII-й» (Луганськ, 1998 р.), «Когда слепой ведет слепого» (Луганськ, 1998 р.) та інші.

Немає сенсу перераховувати все, що наплутали (або свідомо спотворили) автори згаданої книги. Сподіваємося, зацікавлені читачі, ознайомившись з цими книгами, зможуть у всьому розібратися, у тому числі і в абсолютній необґрунтованості докору на рівні марення про спробу «відсікти історію освоєння Українського Донбасу від російської його частини» (стор. 103).

Та все ж автори «Истории угледобычи в России» змушені були визнати, що в 1721 році М. Вепрейський і С. Чирков «організували перший видобуток кам'яного «вугілля» на території Донбасу» (стор. 103 — 104).

Правда все наполегливіше пробиває собі дорогу. Сприяли цьому Вседонецька наукова конференція, присвячена 275-літтю відкриття Донбасу і 200-літтю зародження вугільно-металургійного комплексу в Донбасі, проведена за ініціативою Луганського регіонального науково-дослідного центру з проблем історії Донбасу, а також Міжнародна наукова конференція, присвячена 280-літтю відкриття Микитою Вепрейським і Семеном Чирковим кам'яного вугілля в Донецькому басейні, проведена Луганським національним університетом імені Тараса Шевченка, Луганським регіональним науково-дослідним центром з проблем історії Донбасу та спільною краєзнавців Луганщини (Луганськ, 2002.)

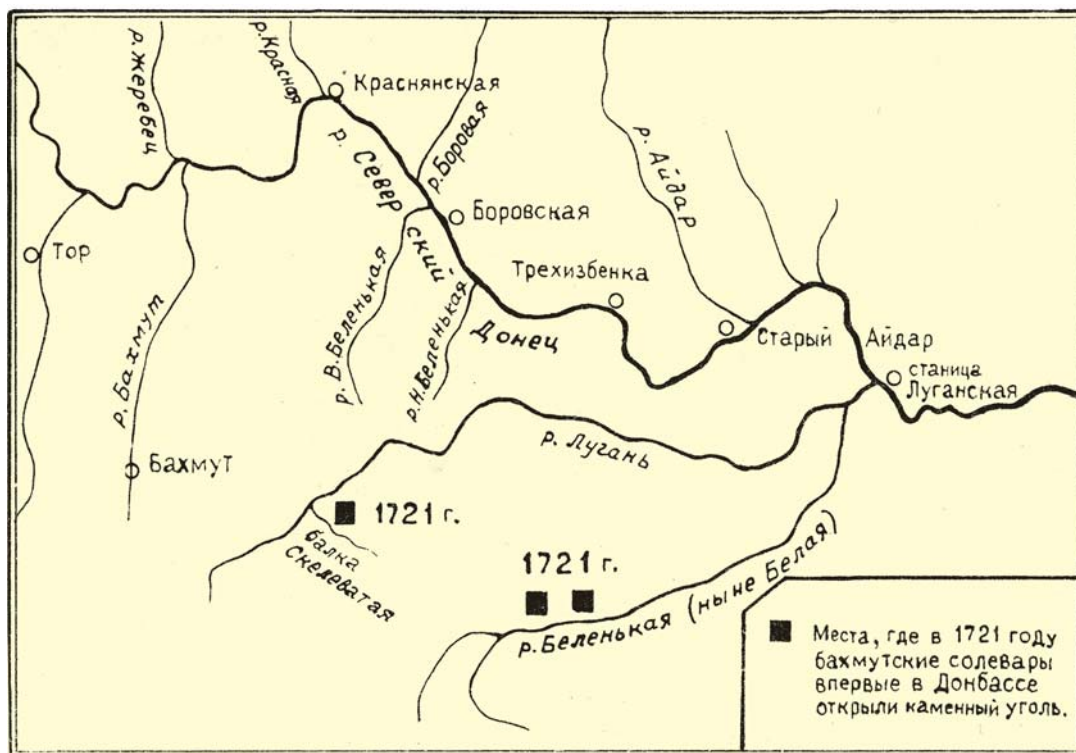
М. ВЕПРЕЙСЬКИЙ І С. ЧИРКОВ — ПЕРШОВІДКРИВАЧІ КАМ'ЯНОГО ВУГІЛЛЯ В ДОНБАСІ

Дослідження архівних документів показали, що видатну роль у відкритті кам'яного вугілля в Донбасі відіграли бахмутські солевари. Відкриття вугілля не було випадковим явищем. Воно викликане економічними потребами регіону й усєї тодішньої Росії. Це було закономірним явищем. Біля його витоків стояли бахмутські солевари на чолі з Микитою Вепрейським і Семеном Чирковим. Щоб уявити собі, як це відбулося, слід пригадати деякі події тих років.

Бахмутський солепромисел, що стихійно виник у 1701 році, розвивався в надзвичайно складних умовах. На його діяльність впливали такі чинники, як постійна небезпека нападу кримських татар і ногайців, боротьба за володіння солепромислом між донськими козаками та Ізюмським полком, відсутність робочої сили й палива. У результаті мінялося становище солепромислу. Перші роки він був приватним. У 1705 році його розорили булавінці. Наступний етап — перехід

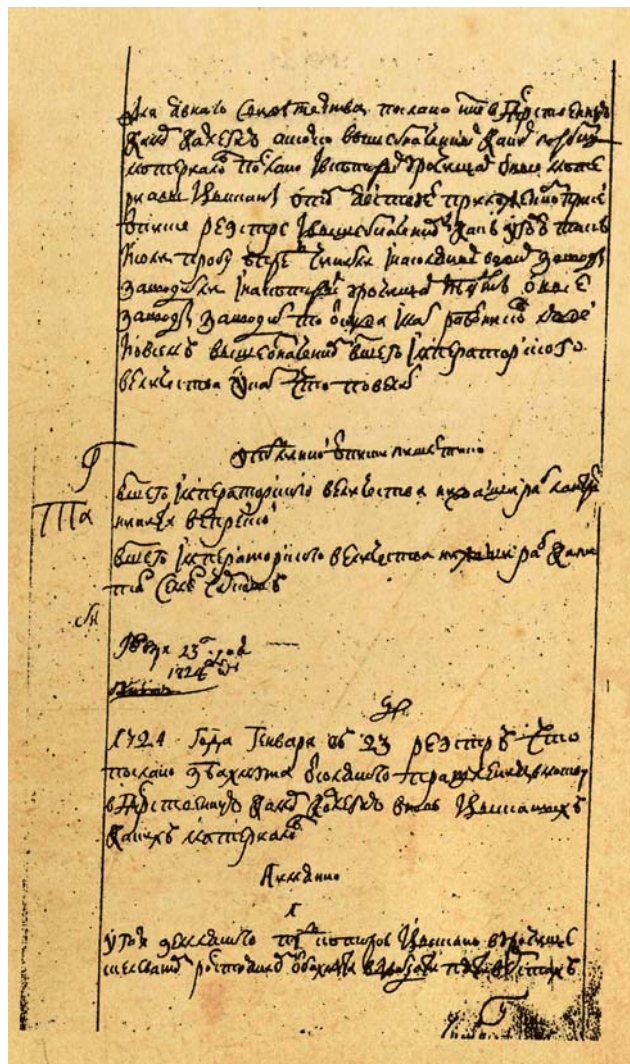
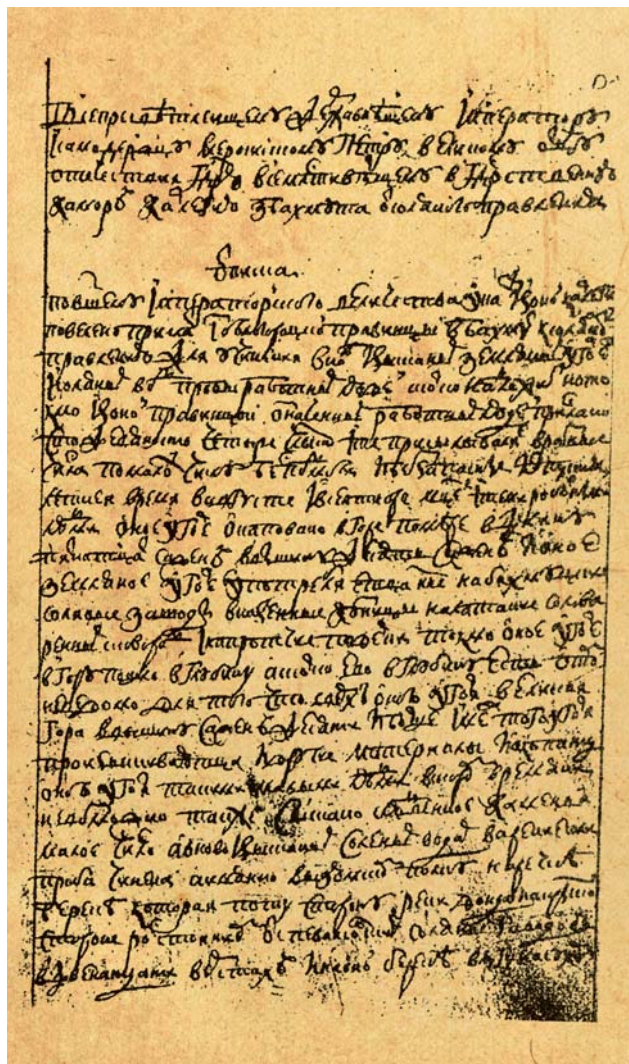
у ведення казни. Усе це протягом перших неповних двох десятиліть. Проте від передачі солепромислу до казни очікуваного ефекту не було. І казна вирішила віддати його на відкуп приватним особам.

Відкупники знайшлися на місці. Першим був капітан Семен Чирков, який командував сторожовим батальйоном у Бахмутській фортеці. У компанію до нього ввійшов лантрат Микита Вепрейський, який представляв у Бахмутській окрузі цивільну владу. За умовами, укладеними з казною, партнери зобов'язалися витягувати із солепромислу щорічно 326500 рублів прибутку. На ті часи — це досить солідна сума. Володіючи важелями управління, вони сподівалися навіть перевищити її, що обіцяло чималі вигоди. В умовах гострого браку робочої сили уряд зобов'язав командира чугуївських козаків щорічно посилати сюди на роботу 300 осіб. До того ж старшинам слобідських полків було наказано направляти щороку на

■ Місця, де в 1721 році бахмутські солевари вперше в Донбасі відкрили кам'яне вугілля

■ Места, где в 1721 году бахмутские солевары впервые в Донбассе открыли каменный уголь.

■ солепромисел 415 робітників. Пошук же палива компаньйони взяли на себе. Паливна проблема в Росії виникла вже на початку XVIII століття. На потреби металургійного виробництва витрачалися цілі масиви лісів. Уряд Петра I змушений був суворо заборонити рубання лісу з цією метою. В умовах же степового безлісного Донбасу проблема нестачі лісу відчувалася ще гостріше. Бахмутським солеварам ліс був потрібний для випарки солі. Багато його витрачалося для випалювання деревного вугілля, що йшло в казенні кузні. За короткий час по річках і балках у радіусі 30 — 40 верст від Бахмута вирубали все, що можна було рубати. Ліс у Бахмут, як і деревне вугілля, почали привозити

Фрагмент донесення М. Вепрейського і С. Чиркова

з віддаленіших країв, що призводило до дорожчання солі. М. Вепрейський і С. Чирков вихід бачили в застосуванні кам'яного вугілля, яке вже широко використовувалося в Англії та інших західноєвропейських країнах. Про це знали і Вепрейський з Чирковим. Буваючи в Петербурзі, вони не раз бачили, як привізні вугілля використовували в кузнях для кування коней. До пошуку мінерального палива захоплювався їх указ Петра I, прийнятий у 1719 році і який отримав назву Берг-привілеї. Цим указом дозволялося всім повсюдно шукати корисні копалини. А тому, кому випаде щастя знайти руду або мінерали, обіцяли щедрі винагороди. За бажання він міг навіть отримати жалувану гра-

моту (надавчий лист) на право розробки відкритого ним родовища. Цей важливий петрівський документ надихнув М. Вепрейського і С. Чиркова, людей сміливих і рішучих, на пошуки кам'яного вугілля. А незабаром був отриманий і позитивний результат. У 1721 році М. Вепрейський і С. Чирков відкрили родовище кам'яного вугілля в балці Скелеватій, у 25 верстах від Бахмута. Це у верхів'ях р. Лугані, на правому її боці, поряд із сучасним селищем Луганське Артемівського району Донецької області та Миронівської ГРЕС.

Незабаром про відкриття кам'яного вугілля в Донбасі стало відомо в столиці. Про свою знахідку М. Вепрейський і С. Чирков донесли своєму відомству — Камер-колегії, якій був підвідомчий Бахмутський солепромисел. Камер-колегія займалася державними доходами, казенними підрядами й відкупамі. Туди ж солевари направили й зразки взятого кам'яного вугілля в бочонку та у двох бочонках руд. Оскільки в Камер-колегії не було фахівців з якості корисних копалин, то вугілля й руди з Камер-колегії були переправлені в Берг-колегію — державне відомство, яке займалося пошуком корисних копалин і керувало гірничорудною промисловістю. Цей факт знайшов віддзеркалення в журналі Берг-колегії, де записано:

«В прошлом 1722 року января 20-го дня в Берг-коллегию от президента государственной Камер-коллегии господина Галицына прислано для объявления разных руд для проб в двух бочонках да еще в бочонке земляного уголья,

которые де сысканы близ Бахмутских соляных заводов» [68].

Це був перший документ, що зафіксував відкриття кам'яного вугілля в Донбасі в 1721 році. Хоча зафіксований він у Берг-колегії 20-м числом січня 1722 року, проте неважко собі уявити, що поки його випробовували на місці, везли до Бахмута, а потім переправляли з одного відомства в інше, пройшов не один місяць.

Доповівши про свою знахідку й відправивши проби вугілля, Вепрейський і

■
Експедиції
Г. Капустіна
1722 —
1723 рр.

Чирков просили своє відомство прислати в Бахмут людей для розробки вугілля. Тим часом вони видобували його своїми силами та використовували в бахмутських кузнях. Однак незабаром пласт затопило підґрунтовими водами. Це змусило Вепрейського та Чиркова шукати нові виходи пластів вугілля на поверхню. Так було відкрито друге родовище кам'яного вугілля в Донбасі — на річці Біленькій (сучасна назва Біла), правій притоці Лугані. За нинішніми орієнтирами це родовище знаходилося в районі сучасного селища Ящикове Перевальського району

■
Експедиція
Ніксона
1724 —
1725 рр.

Луганської області. На той час там поселень не було.

Поряд з розробкою кам'яного вугілля М. Вепрейський і С. Чирков розгорнули широку пошукову роботу по всій Бахмутській провінції та за її межами. Шукали нові родовища вугілля та руд, соляні джерела. Про результати своїх пошуків і проблеми вони доповідали Петру I і Камер-колегії в січні 1724 року. У донесенні повідомлялося, що на їхнє прохання з Белгородської провінції в Бахмут прислали в різний час робітників — загальною кількістю 194 особи.

Разом з рапортом вони надіслали нові зразки руд і кам'яного вугілля, у тому числі вугілля, узяті ними з берега річки Біленької [69] (нині Білої). Це вугілля в Москві випробував англійський майстер Ніксон, який приїхав за викликом Петра I. Даючи оцінку вугіллю, Ніксон порівняв його з кращим англійським [70].

Для дослідження покладів кам'яного вугілля на Рязанщині та Донбасі було сформовано експедицію на чолі з Ніксоном. До неї включили й Г. Капустіна. Його завданням було показати ті місця, де він брав вугілля, та вчитися в англійського майстра методів розвідування корисних копалин. Після розвідок, проведених біля Андріївського монастиря під Москвою та в селі Петрово на Рязанщині, експедиція приїхала до села Белогір'я на Дону. У подальшому маршрутом передбачалася поїздка в Кундрюч'ї містечка, а звідти — до Бахмута. Однак у Белогір'ї, у тому місці, де раніше начебто брав вугілля Г. Капустін, кам'яного

вугілля не виявилося. Про це Ніксон доповів у Берг-колегію [71].

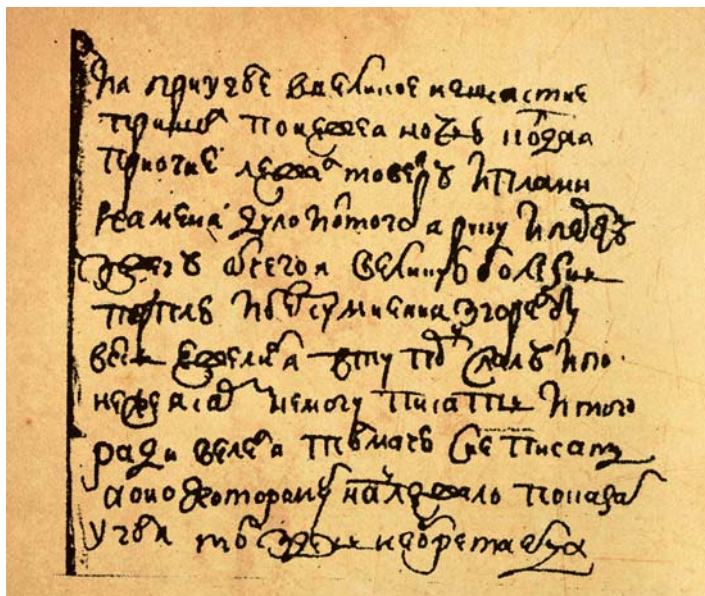
Після того, як з'ясувалося, що в с. Белогір'ї вугілля немає, довіра до Г. Капустіна була підірвана. Берг-колегія дала вказівку експедиції їхати прямо до Бахмута. А оскільки Капустін у Бахмутській провінції ніколи не був і нічого не міг там показати, йому залишалося тільки одне — покинути експедицію й повернутися до Петербурга. Він так і зробив. Г. Капустін у Бахмутську провінцію не поїхав, про що повідомляв у своєму донесенні Ніксон.

Експедиція Ніксона, оглянувши вказані місця на річці Біленькій та в балці Скелеватій у Бахмутській провінції, підтвердила відкриття М. Вепрейським та С. Чирковим родовища кам'яного вугілля. На річку Біленьку Ніксона супроводжував Микита Вепрейський. Про це Ніксон повідомляв у своєму рапорті в Берг-колегію від 7 січня 1725 року [72].

На річці Біленькій Ніксон виявив виходи пластів вугілля ще у двох місцях, одне на відстані від попереднього 3 версти, друге — у версті. Звідси Ніксон повернувся в балку Скелевату, 25 верст від Бахмута. Однак провести детальне розвідування можна було лише влітку.

Таким чином, експедиція Ніксона підтвердила відкриті М. Вепрейським і С. Чирковим родовища кам'яного вугілля в балці Скелеватій і на річці Біленькій (Білій) у Бахмутській провінції. У той же час експедиція не підтвердила факту знаходження Капустіним вугілля.

М. Вепрейський і С. Чирков навряд чи тоді усвідомлювали всю важливість результатів пошуків нового виду палива. Для них, людей захоплених, відкриття родовищ кам'яного вугілля в Донбасі було звичайною господарською робо-

тою. З позицій же нащадків — це одна з найважливіших подій в історії басейну та всієї країни. Дата відкриття Вепрейським і Чирковим кам'яного вугілля в документах зафіксована 1721 роком. Цей рік увійшов до історії як рік відкриття Донбасу.

Заслуга М. Вепрейського і С. Чиркова полягає не тільки в тому, що вони першими відкрили кам'яне вугілля в Донбасі та в цілому в Росії, але й у тому, що вони першими почали його розробку й використання у виробництві — у бахмутських казенних кузнях, хоча для виварювання солі вугілля тоді ще не використовувалося.

Так закінчився перший етап геологічних досліджень Донбасу. Вугілля було відкрито. Проте російсько-турецькі війни, постійні набіги кочівників, епідемії, мори, незаселеність краю та інші несприятливі чинники заважали нормальній діяльності Бахмутського солепромислу й широкому видобутку кам'яного вугілля.

■
Ксерокопія
заключної
частини
листа
Ніксона

ПРОДОВЖЕННЯ ПОШУКІВ КОРИСНИХ КОПАЛИН

Після російсько-турецької війни 1735 — 1739 років знову активізувалася діяльність Бахмутського солепромис-

лу. Як і раніше, гостро постала паливна проблема. Почалися пошуки кам'яного вугілля. Проте наглядач Бахмутських со-

ляних заводів Готліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер опирався застосуванню кам'яного вугілля у виварюванні солі. У відповідь на запит підполковника Глебін з Головного соляного правління про стан соляних заводів і про використання кам'яного вугілля при виварюванні солі Юнкер у грудні 1743 року писав, що кам'яне вугілля знайдене в 40 верстах від Бахмута, але за відсутності можливості доставки й витратах на видобування його з глибини навряд чи коштуватиме дешевше за дрова...

Не сподіваючись на Юнкера, підполковник Глебін приїхав сам до Бахмута для обстеження соляних заводів. Тут він ужив заходів, щоб прискорити розвідку й випробування кам'яного вугілля. 12 травня 1744 року він доповідав у соляну контору, що в Городньому байраці проводилися проби виплавки металу із знайденої поблизу залізної руди із застосуванням виявленого тут кам'яного вугілля. Якості цього вугілля він давав високу оцінку. Високо оцінив якість знайденого тут вугілля й пробірний майстер Берг-колегії Олександр Дунілов.

Зацікавившись результатами пошуків корисних копалини, Берг-колегія відправила сюди експедицію на чолі з Густавом Ульріхом Райзером. Райзер почав обстеження місцевості з річки Біленької (Білої) і Городніх байраків. Результати досліджень він наніс на план «Городни буераки, речка Белинка в 50 верстах от Бахмута». Кам'яно-вугільні родовища він виявив у двох місцях на березі річки Біленької. Перше він позначив на плані під номером 18. Друге родовище знаходилося в кількох верстах від першого. Пласт тут був пологішим. Ми вже знаємо його

якість. Це те вугілля, яке випробовував пробірний майстер Дунілов. Це були ті ж родовища кам'яного вугілля, які відкрили ще М. Вепрейський і С. Чирков і які підтвердив у грудні 1724 року англійський майстер Ніксон.

До середини XVIII століття назріло питання про застосування кам'яного вугілля у виварюванні солі. 19 грудня 1744 року Сенат дав указ Соляній конторі про проведення дослідного виварювання солі на одному кам'яному вугіллі. В указі ставилося завдання всебічно досліджувати процес виварювання солі на кам'яному вугіллі, ураховуючи витрати на його видобуток і доставку до соляних варниць. Пропонувалося порівняти, чи буде виварювання солі на вугіллі дешевше, ніж на дровах, і якщо буде, то на яку суму. Проте здійснити цю програму так і не вдалося. Камерний радник Юнкер виїхав до Петербурга, там і помер. Досліди не були проведені. Два десятиліття по тому бахмутські солевари знову повертаються до проблеми використання кам'яного вугілля у виварюванні солі. У листопаді 1764 року з Бахмута на р. Білу Лугань (так почали називати річку Біленьку, нині Білу) на відстань 60 верст відправили 10 солдатів для заготівки кам'яного вугілля. У той же час була зроблена чотирикутна сковорода, за її розмірами складено піч. Після запалювання дров вогонь почали роздувати міхами. Варіння солі продовжувалося три години. У результаті було знято 6 фунтів 72 золотники солі [73]. Проте дослід не було завершено, а в 1782 році солепромисел закрили. Отже, виварювання солі на кам'яному вугіллі не було здійснене.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ГРНИЧОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

З 80-х років XVIII століття починається третій етап дослідження покладів кам'яного вугілля в Донбасі. У цей період проявила себе група Василя Горіна, яка виявила низку родовищ вугілля й руд в області Війська Донського. У 1783 році купець Іван Фурсов відкрив кам'яне вугілля

біля села Білого на р. Біла Лугань. Роком пізніше донський козак Іван Двуженов знайшов кам'яне вугілля на р. Кріпенькій поблизу хутора військового отамана Платова. Він налагодив розробку вугілля й відправляв його в Таганрозький порт на опалювання [74].

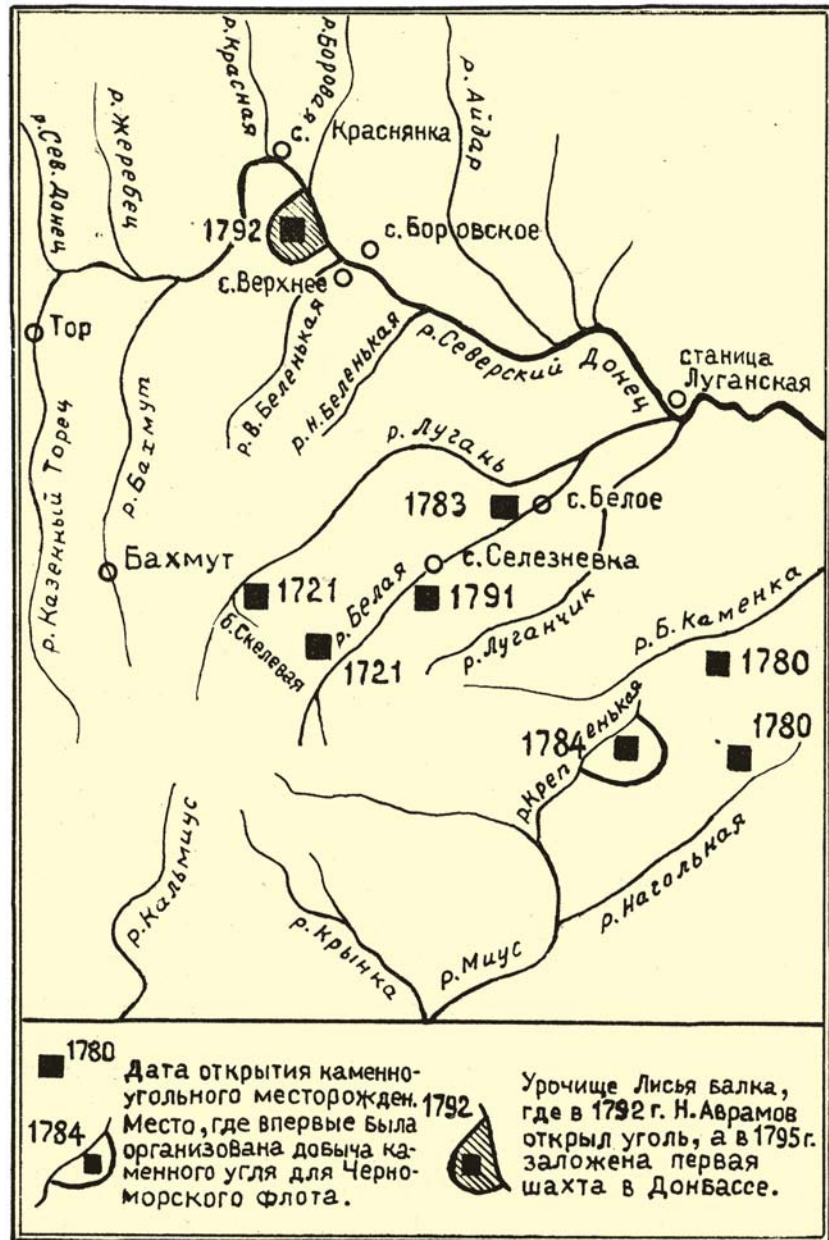
Усе більший попит на паливо пред'являли знову створений Чорноморський флот, морські порти й берегові фортеці — Таганрог, Севастополь, Херсон, Миколаїв, Одеса тощо. Для пошуків кам'яного вугілля та інших корисних копалин за розпорядженням Г. О. Потьомкіна була створена гірнична експедиція Чорноморського флоту, одним з керівників якої був гірничий інженер М.Ф. Аврамов. Під його керівництвом проводилося розвідування й видобуток кам'яного вугілля на користь Чорноморського флоту. Розгорнувши розробку кам'яного вугілля поблизу села Селезньовки на річці Білій, він відправляв вугілля підводами на пристань Кічкас на Дніпрі. Звідти вугілля йшло далі річковими судами до Херсона та Миколаєва.

Видобуток вугілля проводився відкритим способом, розроблялися пласти, що виходять на поверхню. Колезький асесор М.Ф. Аврамов у рапорті М.П. Фалєєву 21 вересня 1791 року повідомляв, що з 17 липня, з дня прибуття перших робітників, по 1 вересня 1791 року ним добуто вугілля «кращої доброти» до 12 тисяч пудів. Видобуток вугілля проводився відкритим способом селянами, які присилаються по нарядях повітовою владою. З відомості від 20 жовтня 1791 року видно, що з вересня по жовтень того ж року Аврамовим із Селезньовки до порту Кічкас було відправлено 267 хур, на яких було доставлено 15335 пудів кам'яного вугілля [75]. Під час доставки на таку відстань великий відсоток кам'яного вугілля ставав непридатним. Постає завдання відшукати нові родовища вугілля, розташовані ближче до річок, щоб можна було організувати доставку вугілля водою. З цією метою Катер-

инославський намісник В.В. Коховський наказав М.Ф. Аврамову провести пошук вугілля по берегах Дінця. До річч, уже тут, у Донбасі, за успіхи у відкритті й розробці кам'яного вугілля Микола Федорович Аврамов за клопотанням князя Г.О. Потьомкіна був підвищений у чині й став надвірним радником. Експедиція М.Ф. Аврамова виявилася дуже вдалою. Він відкрив родовище кам'яного вугілля в Лисичій балці на правому березі Сіверського Дінця. Це було в грудні 1792 року.

Разом з рапортом Аврамов відправив

■
Експедиція
М. Аврамова

Коховському зразки кам'яного вугілля. Він був дуже задоволений новим родовищем. Тут на невеликій площі в багатьох місцях пласти виходили на поверхню, якість його була краще того, який він видобував на річці Білій. До того ж, як він сподівався, вугілля можна буде доставляти споживачам водою по річці Донець. Весною 1793 року Аврамов почав розробку вугілля в Лисичій балці. Проте

незабаром шурф затопило водою. І він перейшов версти на 2 нижче, у балку Оріхову, де почав видобувати вугілля й відправляти його до Миколаєва. Це був третій етап відкриття кам'яного вугілля в Донбасі. Він завершився заснуванням у Лисичій балці казенної кам'яновугільної копальні, де було покладено початок промисловій розробці кам'яного вугілля в Донбасі, в Україні й у всій тодішній Росії.

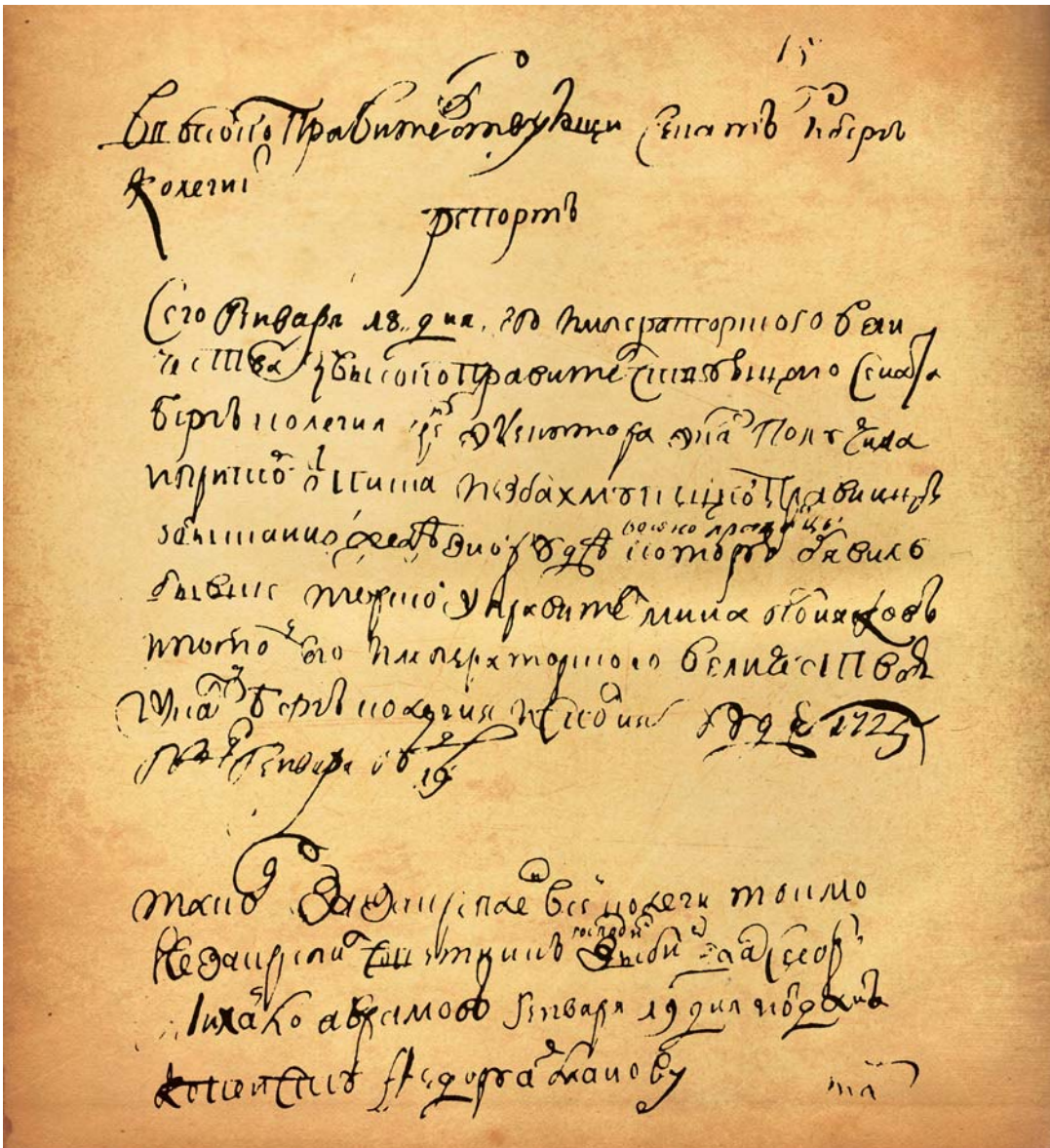
ПОШУКИ ЗАЛІЗНОЇ РУДИ

Разом з геологічними розвідками, що проводилися на кам'яне вугілля, у Донбасі йшли пошуки покладів залізної руди. Одним з перших залізну руду в Бахмутській провінції виявив Мина Позняков, колишній управитель Торського солепромислу. Це трапилося в січні 1725 року, на березі Сіверського Дінця в районі гирла р. Бахмут [76].

У 40-х роках XVIII століття в пошуках залізної руди в Донбасі проявили себе І.І. Морозов, який називав себе белгородським купцем, царицинський комендант полковник Петро Кольцов та їхні компаньйони. У 1743 році між річками Хопром і Волгою при гирлі річки Терси вони побудували невеликий металургійний завод і ввійшли до історії як терсиські компаньйони. У пошуках руди незабаром вони обернули свій погляд на Донецький басейн. На березі Сіверського Дінця, поблизу містечка донських козаків Сухорева, вони знайшли залізну руду, випробовували її та дійшли висновку, що за своєю якістю вона перевершує всі інші знайдені ними руди й придатна для плавки. Вони висловили навіть намір побудувати тут завод. З цією метою сюди в 1743 році прибули Іван Морозов, Гордій Фефелов з майстровими та робітними людьми, серед яких був і «залізний» майстер з Тули. Обстеживши район Сухорева та Ямполья, експедиція І. Морозова й Г. Фефелова прибула у верхів'я річок Лугані та Білої. Вона надіслала до Берг-колегії зразки знайдених там руд і мінералів.

Докладний звіт до Берг-колегії про роботу цієї експедиції надіслав Петро Кольцов. Посилаючись на Морозова, Фефелова й майстра з Тули, який працював у них за наймом, вони дійшли висновку, що біля містечка Сухорева при Сіверському Дінці завод будувати немає чого, мало руди. Їхню увагу більше привернув район верхів'я Лугані й Білої. Тут вони знайшли старовинні горна, зарослі травою, у яких, на їхню думку, «руда плавлена і залізо роблено було в давнину» [77]. Проте й тут, за їхнім висновком, були відсутні умови для будівництва заводу. При цьому вони послалися на незаселеність краю, відсутність міст і селищ, незахищеність «від набігів кримських татар та інших злодійських людей». Їх стримувала також абсолютна відсутність у тих краях продовольчого постачання.

У 1744 році в тих же місцях побувала експедиція Г. У. Райзера. Вона досліджувала не тільки місця залягання кам'яного вугілля, про що йшлося вище, але й провела велику роботу з розвідки покладів залізної руди. У верхів'ях Лугані й Білої Райзер виявив низку шурфів з ознаками покладів залізної руди, наніс їх на план, якому дав назву: «*Городни бояраки, речка Белинка в 50 верстах от Бахмута*». У шурфі, який він позначив під номером 14, Райзер відзначав багато темної червонуватої руди, яка залягає гніздовим методом. У цьому районі кількома місяцями раніше підполковник Глебін прово-

■
 Рапорт із
 Берг-колегії
 Правитель-
 ствуючому
 Сенату про
 знахідку в
 січні 1725
 року в
 Бахмутській
 провінції
 на березі
 Сіверського
 Дінця
 залізної руди
 колишнім
 торським
 управителем
 Миною
 Позняковим.
 ЦДАДА СРСР,
 ф. 271, кн. 5,
 арк. 15

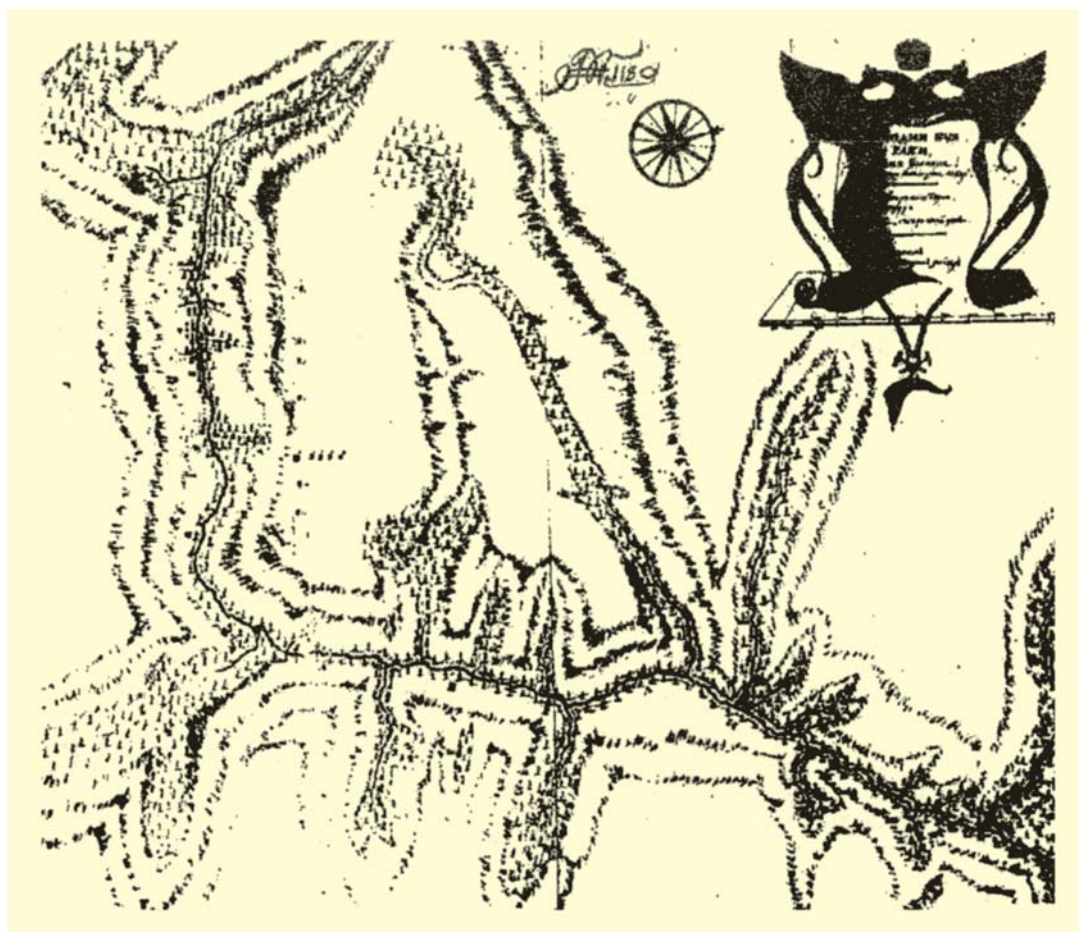
див проби виплавки металу із знайденої тут залізної руди на місцевому кам'яному вугіллі. Досвід показав хороші результати. Позитивний відгук про цю залізну руду дав і пробірний майстер Берг-колегії О. Дунілов.

Особливо велику роботу з дослідження покладів залізної руди провів Райзер у гирлі р. Бахмут. У шести верстах від Сухорева містечка він оглянув шурфи на залізну руду, які раніше проходили Морозов з Фефеловим, а потім сухоревські компаньйони на чолі з Іваном Генкіним. Це родовище залізної руди Райзер наніс на складений ним план, якому він дав на-

зву: «Реки Донец и Бахмут в провинции Бахмутской». На цьому плані показана ділянка річки Сіверський Донець від Ямпольського перевозу до впадання в неї річки Бахмут і нижня течія р. Бахмут.

На основі аналізу залізорудних родовищ у верхів'ях річки Біленької та районі Городніх байраків Г.У. Райзер дійшов висновку, що через відсутність достатньої кількості руди там будувати завод не можна. Він висловив надію, що в майбутньому будуть знайдені нові її поклади. Райзер схильний був будувати завод на березі Сіверського Дінця. Завершивши розвідку руд, він побудував

■
 План
 «Городини
 Бѹераки
 и речка
 Белинка.
 От города
 Бахмута 50
 верст».
 Склав
 Г.У. Райзер.
 1744 р.
 На річці
 Біленькій,
 правій
 притоці
 Лугані,
 позначено
 розвідувальні
 шурфи на
 кам'яне
 вугілля.

у Торі плавильну піч висотою 4 фути й провів у ній шість плавок руди. Він написав рапорт Берг-колегії про виконання експедицією завдання. Разом з рапортом він привіз до Берг-колегії 18 зразків руд, кам'яного вугілля й виплавленого ним заліза [78].

Розвідку на залізну руду в 90-х роках XVIII століття у верхів'ях р. Білої (колишньої Біленької) провела також Чорноморська експедиція за участю М.Ф. Аврамова. Як і колишні дослідники, вона констатувала наявність тут покладів залізної руди, придатної для

плавки. М.Ф. Аврамов вважав, що розташовані майже поряд запаси кам'яного вугілля й залізорудне родовище дозволяють побудувати у верхів'ях р. Білої доменну піч. Як на одну з переваг такого рішення він указував на близькість Сіверського Дінця, який міг служити транспортною артерією. Виходячи з цього, деякі автори схильні вважати Аврамова одним з авторів проекту Луганського ливарного заводу. Для цього, на наш погляд, немає підстав. Луганський завод був побудований у іншому місці, за іншим рішенням.

1.6. РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО

Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин у Донецькому краї у XVIII столітті, як і в сусідніх регіонах, характеризується переважанням натурального господарства при розвитку ремісничого виробництва й зародження мануфактури. У селянських господарствах майже все вироблялося для внутрішнього, власного споживання. Таке ж становище спостерігалось й у поміщицьких господарствах. На поміщиків працювали ті ж селяни, дрібні господарі. Поміщик примушував

їх виробляти продукт головним чином на власне споживання. Як у селянському, так і в поміщицькому господарстві, усе те, що вироблялося: хліб, овочі, фрукти, м'ясо, а також полотно, одяг, взуття тощо, в основному тут же і споживалося.

Проте і в тій, і в іншій категорії господарств частина виробленого продукту йшла на обмін. Це сприяло розширенню ринкових відносин, а також спеціалізації окремих товаровиробників і зростанню ремісничого виробництва.

ТКАЦТВО, ДЕРЕВООБРОБКА, ЦЕГЛЯНЕ ТА ІНШІ ВИДИ РЕМЕСЛА

Ремісниче виробництво, зазвичай, зароджувалося всередині натурального господарства. Виробляючи ту або іншу продукцію в господарстві, люди набували певних навичок, кваліфікації. У результаті деякі з них спеціалізувалися на виробництві окремих видів продукції, якої потребували інші люди або господарства.

Селяни, зазвичай, самі для себе виготовляли полотна, сукна. Візьмемо, наприклад, невелике село Пришиб на березі Сіверського Дінця. В Економічних

примітках до Слов'яносербського повіту його називають зменшувальним словом «сільце». У цьому документі сказано, що селяни сільця на поміщицькому виробі промишляють хліборобством, жінки понад польову роботу прядуть льон і шерсть, тчуть полотна та сукна для себе й на продаж [79]. Те ж сказано й про заняття жінок казенного села Верхнього в Економічних примітках до Бахмутського повіту.

Зрозуміло, що не всі селяни мали ткацькі верстати, навіть прості. Той, хто не

■
Тарас
Шевченко.
Подвір'я
на селі.
1845

В. Тропінін.
Дівчина
українка
в пейзажі.
1820-і

мав, змушений був звертатися до сусіда, у якого був такий верстат. Проте не кожний умів ним користуватися. У такому разі йому ткав полотна той, у кого був верстат. Звичайно, на певних умовах — за плату або за частину сировини. Так відбувалося неодноразово. Урешті-решт, володар ткацького верстата почав розуміти, що йому вигідно залишити землю та своє селянське господарство, яке мало приносить доходу, а зайнятися виключно ткацькою справою. Так з'являється ремісник, який виробляє продукцію не для особистого споживання, а на замовлення та на продаж.

Таким же шляхом виділялися шевці, чинбарі, гончарі, майстрові, які виготовляли ті ж ткацькі верстати, та інші ремісники. Таким чином, з домашніх промислів виникає ремесло. А ремісниче виробництво — це перший ступінь промисловості. Одні ремісники працювали вдома разом зі своїми сім'ями, інші створювали майстерні, залучали найману працю. Вони виготовляли вироби з матеріалів замовника й придбаних на ринку. Їхні вироби теж значною мірою йшли на ринок. Відокремившись від домашніх промислів, ремісники стають дрібнотоварними виробниками.

Розвиток ремесла призводить до роз-

поділу праці, коли майстер виготовляє не весь виріб цілком, а виконує лише окремі операції. Розподіл праці у свою чергу призвів до нової стадії промисловості — виникнення мануфактурного виробництва. Мануфактура, як відомо, розвиває розподіл праці, а також об'єднує ремесла, що були раніше самостійними. Розподіл праці при мануфактурі сприяв зростанню його продуктивності. З іншого боку, мануфактуру засновано на ручній праці. І це було гальмом у подальшому підвищенні продуктивності праці. Необхідною умовою зростання виробництва був перехід до машинної індустрії. Серед ремесел значного поширення в Донбасі у XVIII ст. отримало ткацтво. Воно було характерне для всіх повітів. В Економічних примітках до Біловодського повіту було сказано, що жінки «понад польову роботу вправляються в рукоділлі: прядуть льон, плоскінь і шерсть, тчуть полотна й сукна для свого вживання та на продаж»[80]. У Маріуполі в кінці XVIII століття були відомі ремісники, які займалися тільки ткацтвом.

У Донбасі, як і в інших краях, було відомо шкіряне, кушнірське, швейне, бондарське, деревообробне виробництва. Останнє мало місце на Бахмутському й Торському солепромислах, де виконувалися теслярські й столярні роботи. На солепромислах були деревообробні верстати та інструменти. В інвентарних книгах 1750 року записані різні сокири, тесла, пазники, струги, рубанки, долота, бурави, різці колісні, циркулі, верстати для нарізки дерев'яних гвинтів, домкрати, подовжні й поперечні пили. Серед них були ручні й такі, що приводяться в рух за допомогою водяного або вітряного млина. На Торських соляних промислах ще з кінця XVII століття діяв цегляний завод. У відомості за 1750 рік указується, що цей завод з 1 червня по 1 липня виробив 8500 штук цеглин різних розмірів. У 1753 році Торський цегляний завод виготовив 75490 штук цеглин, що використовувалася для кладки й ремонту печей солеварень [56].

Цеглу виготовляли також у Бахмуті та в інших містах. У Маріуполі в 1782 році з

2948 жителів і 149 осіб займалися ремеслом. Тут багато хто виробляв шкіри. У місті працювала фабрика чорного сап'яну. Існували також салотопне виробництво, бондарське, були кузні та збройові майстерні, цегляне та черепичне виробництво. Було поширене ремісниче виробництво і в інших селищах Маріупольського повіту. У с. Ве-

ликий Янісоль виробляли цеглу, черепицю, глиняний посуд, тут ткали килими, полотна, в'язали шерстяні вироби, вичинювали шкіру. Виготовлялися тут і знаряддя праці селян — коси, граблі. У селі Старий Керменчик (Старомлинівка) цього ж повіту, окрім землеробства й тваринництва, жителі займалися ткацтвом, вичинкою шкір.

МЕТАЛООБРОБКА

Металообробка, ймовірно, почалася з ковальської справи. Тому коваль — одна з найдавніших професій. У XVIII столітті в Донбасі діяло багато казенних і приватних кузень. Казенні були на Бахмутських і Торських солепромислах. Вони виготовляли для випарки солі металеві сковороди. Ці сковороди, постійно знаходячись під впливом вогню, швидко прогорали. У ковалів тому було багато роботи: треба було латати сковороду. Про цю операцію ми маємо документальні відомості. У січні 1724 року лантрат Микита Вепрейсь-

кий і капітан Семен Чирков, які першими відкрили кам'яне вугілля в Донбасі та організували його видобуток, повідомляли Петру I і Камер-колегії, що «земляне вугілля, яке видобувається, використовується нині на Бахмутських соляних заводах у казенних кузнях на латання сковорід солеварень і на інші вироби» [81]. Уже в 1704 році в Бахмуті було 9 кузень. Пізніше, коли солепромисел значно розширився, їх налічувалося десятки.

З рапорта Г.У. Райзера, який проводив у 1744 році розвідку на вугілля та залізну

■
Микола
Пимоненко.
(1862 —
1912)
Українська
ніч.

■ Михайло Йосипович Микешин. Лейб-гусари біля водопою. 1853

руду в Бахмутській провінції, ми знаємо, що в Бахмуті в казенних кузнях він випробував у куванні знайдене ним кам'яне вугілля. Райзер безпосередньо на робочому місці познайомився з ковалями. У рапорті він повідомив, що тутешні ковалі — солдати Бахмутського батальйону [82]. Звідси можна зробити висновок, що казенних ковалів у Бахмуті не вистачало.

Архівні документи свідчать, що кузні на Бахмутських і Торських соляних заводах були оснащені різноманітним устаткуванням та інструментами.

Залізо для виготовлення солеварених

сковорід у Бахмут доставлялося з Тули та інших російських місць. Проводилися пошуки залізної руди і в Бахмутській провінції. Вона була виявлена в районі гирла річки Бахмута на березі Сіверського Дінця, а також у верхів'ях р. Лугані й Біленької (нині Білої). У середині XVIII століття існував залізобудівний завод на річці Кам'янці, притоці Айдару, між слободою Осиновою та Закотною. Він належав Я. Корюкову, який продав цей завод підпрапорному Харківського полку Назаренку, який займався виробництвом селітри. Співробітники Луганського обласного краєзнавчого музею за допомогою місцевих ентузіастів у 1962 році провели археологічні дослідження. Вони знайшли залишки цього заводу в урочищі «Рудня», у 6 кілометрах на північній захід від села Осинове-II Новопсковського району Луганської області. Вони розкрили 2 домниці й землянку металургів, виявили залізну крицю вагою більше 2 пудів. Вона представлена в експозиції Луганського обласного краєзнавчого музею.

Були спроби організувати в Донбасі видобуток й інших металів. Белгородський купець І. Гінкін зі своїми компаньйонами в 40-х роках XVIII століття намагався видобувати срібну руду на березі Дінця, а на річці Кременній, притоці Красної, — свинцеві руди. Проте внаслідок низької якості руд роботи незабаром були припинені.

СКЛЯНЕ ВИРОБНИЦТВО. ДОБУВАННЯ МЛИНОВОГО КАМЕНЯ ТА ІНШІ ПРОМИСЛИ

Відомо, що в наш час Донбас є великим центром скляного виробництва України. Проте далеко не всі знають, що ця важлива галузь промисловості виникла в наших краях ще на початку XVIII століття. У той період у межах Ізюмського полку діяло кілька склозаводів. У 1720 році був побудований склозавод у с. Богородицькому, що належало Святогірському монастирю. На склозаводах у ту пору виробляли віконне скло, посуд і прикраси.

У 1997 році археологічна експедиція Східноукраїнського національного уні-

верситету імені В. Даля під керівництвом кандидата історичних наук С. Санжарова проводила розкопки на лівому березі Сіверського Дінця в Кременському районі. Тут, на території Серебрянського лісництва, виявили злитки скла та інші свідчення скляного виробництва, що існувало колись. Належало воно, ймовірно, Святогірському монастирю.

У надрах Донецької землі серед багатьох інших корисних копалин є чималі поклади каменя-пісковика. Його здавна використовували для виготовлення млинових жорен.

Про видобуток млинового й точильного каменю, а також кременю повідомляється в Економічних примітках до села Білого Слов'яносербського повіту. Про це ж розповідав у 1794 році у своєму листі й власник цього села поміщик П. Штерич. Серед корисних копалини, що залягають у надрах землі цього села, поміщик називав збройовий камінь, а також точильний.

У лісових місцевостях Слобожанщини та лівобережної частини Донбасу в ті роки були поширені такі промисли: випалювання поташу й деревного вугілля, гонка дьогтю й смольчуги. У 50 — 60-х роках цим промислом займалися однодворець села Співаківка Ізюмського полку

Я. Долженков і торський житель П. Смолянський. Продукція цих промислів поставлялася армії, а також для Бахмутських і Торських соляних заводів. Співаківський однодворець Я. Долженков за контрактом із соляною конторою повинен був поставити Торським соляним заводам 500 відер дьогтю. А торський житель П. Смолянський у 1750 році зобов'язався за контрактом виготовити Бахмутській соляній конторі 1500 четвертей деревного вугілля по 11 коп. за четверть.

У лівобережній частині Донбасу практикувалося й селітроваріння. За відомостями Вільного економічного товариства в 1768 році селітроварний завод був у с. Лиман.

МУКОМЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО

Відомо, що для помелу зерна й виготовлення круп люди здавна застосовували ручні жорна та ступи. Проте з часом усе більше поширювалися в Донбасі водяні

й вітряні млини зі ступами. Як повідомляється в Грамоті Петра І Ізюмському полковникові Шидловському від 14 листопада 1704 року, на річці Жеребець побудовано

■
Костянтин
Трутовський
(1826 —
1893).
На сіновалі.
1872

■ З млини. Один — на гирлі Жеребця донського козака сухоревського жителя Петра Чумакова. Поблизу того млина його двір. Верстах у трьох угору — інший млин сухоревського жителя Федора Кромченінова, біля млина його двір. Вище у 2-х верстах — млин ямпольського жителя ізюмського козака Павла Рубана. Вище за млин у версті — двір Павла Рубана.

*Петро
Левченко.
Водяний
млин.
1910-і рр.*

У середині XVIII століття тільки в Слов'яносербії було вже 16 водяних і 1 вітряний млин.

Водяний млин у 60-х роках XVIII століття діяв і на притоці Бахмутки річці Ближніх Ступках. Належала вона протоіереєві Покровської церкви м. Бахмута. Незадовго до своєї кончини протоіерей заповідав половину свого млина Покровській церкві, а другу половину — священникові тієї ж церкви Сімеону Башинському.

У 60-х роках XVIII століття тільки на річках Боровій і Красній, притоках Дінця, було побудовано 8 водяних млинів. У Біловодському повіті в кінці 70-х років було 44 водяних млини. А в кінці XVIII — на початку XIX століття в Бахмутському повіті діяли 71 водяний і 76 вітряних млинів. Як видно з Економічних приміток до Слов'яносербського повіту, у той же час майже в кожному селищі був один, а то й два млини. Наприклад, у с. Суходолі, яке належало Федору Михайловичу Ванії, синуви колишнього протопопа полку Шевича, на р. Луганчику було 2 мукомельних млини. Подекуди при млинах були сукновальні. А всього в Слов'яносербському повіті діяло 72 водяних мукомельних млини і 7 вітряних.

ВИНОКУРІННЯ. ВИРОБНИЦТВО ПИВА

Значного поширення в Донбасі у XVIII столітті отримало винокуріння. Сприяли цьому пільги, надані слов'яносербським поселенцям. У 1756 році указом Сенату їм дозволялося курити вина безмитно. Тому при обзаведенні господарством офіцери Бахмутського гусарського полку влаштовували винокурні. Винокурінням як прибутковою справою займалися інші поміщики, а також церковнослужителі. Відомо, що винокурню на 4 казани мав Святогірський монастир. У 1799 році священник Іоанн Федоров слободи Новобіленької Старобільського округу, який мав винокурний завод, зробив замовлення Луганському ливарному заводу на виготовлення чавунних ґрат для застосування вугілля на його винокурному заводі.

Поміщик Божедарович для свого заводу замовляв чавунний куб на 250 відер.

Українські козаки ще раніше отримали пільги на винокуріння. Проте уряд Росії не раз намагався вводити обмеження. У 1750 році був виданий указ про заборону курити й продавати горілку «черкасам і козакам Малоруських і Слобідських полків, які живуть у великоросійських містах і повітах». На цій підставі влада чинила перешкоди у винокурінні жителям містечок і сіл Тор, Райгородка, Маяки, Ямпіль, Цареборисів, Співаківка.

Згідно з Економічними примітками, у Слов'яносербському повіті діяло 16 винокурних заводів.

На винокуріння йшло багато хліба, що нерідко призводило до його подорожчан-

ня. Академік Гільденштедт у 1774 році у своїх путніх замітках відзначав, що в районі села Маяки на Сіверському Дінці, як і у всій Малоросії, на винокуріння йде величезна кількість зернового хліба, що

підвищує ціни на хліб і викликає пияцтво.

Жителі Донбасу залучалися й до пива. Тільки в Слов'яносербському повіті, за даними Економічних приміток, було 2 пивоварних заводи та один солодовний.

БДЖІЛЬНИЦТВО, РИБАЛЬСТВО, МИСЛИВСТВО

У Донбасі були відомі й такі галузі відомого промислу, як бджільництво, рибальство й мисливство. Про бджільництво ми знаємо за наслідками виявлення поселень по берегах Дінця, зробленого царським урядом у зв'язку із суперечкою донських козаків з Ізюмським полком через Бахмутський солепромисел. У результаті стало відомо, що по берегах річок Красної, Жеребця та інших у кінці XVII і початку XVIII століть багато жителів займалися бджільництвом.

У ріках, річках і озерах Донбасу колись водилося багато риби, яка була важливим джерелом харчування жителів. На рибний лов і за здобиччю звіра до Донбасу відвіку приходили вільні люди. Донські й запорозькі козаки мали тут свої рибні та мисливські угіддя.

Жителі селищ, розташованих на ліво-

му березі Дінця, ловили рибу в річці та заплавлених озерах. Вона використовувалася не тільки для місцевого споживання, але й ішла на продаж в інші міста. В архівних документах збереглися відомості, що жителі м. Тора на початку червня 1685 р. відправили на продаж до Харкова 45 возів риби, виловленої в Торських озерах [9]. Багато риби було і в інших озерах. З окладної книги Бахмутської провінції за 20-і роки XVIII століття видно, що селу Боровському належало 10 верст р. Сіверський Донець, 2 версти р. Борової й багато заплавлених озер, у яких жителі села ловили рибу. Серед озер названі Туба, Підпісочне, Залужне, Бобровське, Заніна й Морове. За ці рибні угіддя жителі с. Боровського платили казні щорічний податок 6 руб. 45 коп. Окрім названих, у боровчан були озера й трохи менше, у яких водилася риба.

Сергій
Василь-
ківський
(1854 —
1917).
Сільська
вулиця

■
*Микола
Сергєєв
(1855—
1919).
Уночі
в степу.
1889 р.*

Академік І. А. Гільденштедт, проїжджаючи по берегах р. Міусу в 1774 році під час своєї подорожі по півдню Росії, писав, що в р. Міусі мало риби, особливо тепер, коли млинові дамби, побудовані на річці, перегороджують шлях риби у верхів'я річки. Тому тепер тут водяться тільки місцеві види риби — щука, окунь та інші, які не мають промислового значення. Природно, що риба в Донбасі в той час виловлювалася в основному для місцевого споживання. Тільки в кінці XVIII століття, коли було ліквідовано Кримське ханство й почало освоюватися побережжя Азовського моря, становище змінюється. Жителі Донбасу, які отримали вільний доступ до Азовського моря, почали займатися рибальством. У кінці XVIII століття в Маріуполі вже діяло 13 невеликих рибозаводів [7].

У ту пору, коли землі Донецького басейну ще не були заселені, тут мешкало безліч дикого звіра й птаха. І не випадково сюди приїжджали в той час на лов звіра

вільні люди з віддалених місць, зокрема донські й запорозькі козаки. Про те, що на правому березі Дінця ще в середині XVIII століття водилося багато дичини, свідчать спогади генерала С.С. Пішчевича. Під час поселення слов'яносербів по правому берегу Дінця капітан С.С. Пішчевич, серб за національністю, очолював роту полку Івана Шевича. Його рота заснувала с. Раївку. У перший рік поселення вони зазнавали великих труднощів у забезпеченні продуктами харчування. Їх виручало полювання на дичину, якої було дуже багато.

Ще й у 80-х роках XVIII століття, як повідомляється в «Описі міст Азовської губернії», у цих краях збереглося багато звірів і птахів. У лісах і степах водилися ведмеді, вовки, чакалки (малі вовки), дикі кози, кабани, лисиці, зайці, борсуки, кролі та ін. дрібні звірі. З диких птахів мешкали орли, дровхи, фазани, журавлі, великі й малі тетеруки, деркачі, куріпки, перепілки, лебеді, чаплі, гуси, качки, гари, кури водяні та ін. [83].

1.7. ПРОМИСЛОВІСТЬ ДОНБАСУ У XVIII СТОЛІТТІ

ВИДОБУВАННЯ СОЛІ

Соледобувальники — найстаріша робітнича професія в Донбасі. Виварювання солі на Торських соляних озерах почалося ще в кінці XVI століття. Про діяльність Торських солепромислів у XVII столітті збереглося багато писемних джерел. Про це говорять свідчення рильського пушкарського сина Васильєва 27 травня 1622 року. Він стверджував, що після втечі з Рильська разом з іншими козаками займався полюванням, бортництвом і варив сіль на Торі в 1619 і 1620 роках. Солеварінням у ту пору займалася й белгородська «гуляща» людина Сидоров. У 1621 році він пішов на Тор варити сіль, звідти разом з донськими козаками відправився до Польщі воювати проти турок. Коли в 1622 році знову повернувся на Тор, був зарештований. На допиті Сидоров повідомляв, що багато людей з Белгорода на Торі варять сіль.

Зазвичай улітку на Тор приїжджали варити сіль як з Лівобережної України, так і з сусідніх повітів Росії. Літом 1625 року на Тор їздив варити сіль житель Валук П. Котельников. У листі до російського уряду він повідомляв, що в Торських озерах щорічно варять сіль жителі Белгорода, Валук, Оскола, Єльця, Курська, Лівен, Воронежа, а від татар вони будують укріплення. Котельников пропонував побудувати біля озер фортецю й направити для її охорони військову команду. У той же час він пропонував, створивши безпечні умови, завести тут казенні варниці, від яких би царська казна мала чималий прибуток. Навіть якщо тут варитимуть сіль найжджі люди, то й вони за охорону платитимуть казні тамгу — десяту бочку солі, писав він [84].

За вказівкою уряду в 1645 році біля Торського перелазу була побудована невелика фортеця, у якій з квітня до кінця листопада зобов'язані були нести служ-

бу поперемінно 20 чугуївських козаків. Отаман валуйських козаків Протасєв, який супроводжував кримських гінців з Валук на Тор, за дорученням воеводи оглянув місця, де видобували сіль, і дійшов висновку, що найбільш підходящим місцем для будівництва містечка є район Маяцького озера. А у квітні 1648 року царська грамота зобов'язувала белгородського воеводу направити людей на Тор для будівництва містечка. На будівництво виділялося 30,5 тис. руб. Проте ці плани не вдалося здійснити через заворушення, які прокотилися в той період по Росії.

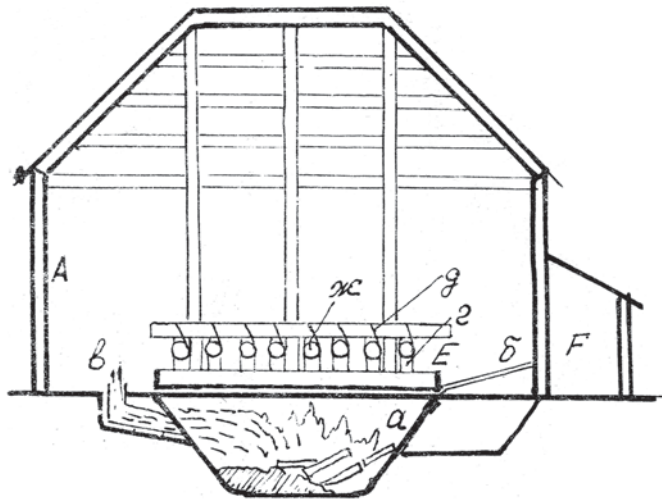
У 1664 році за дорученням воронезького воеводи Б. Рєпніна житель м. Воронежа С. Титов зробив опис Торського солепромислу [9]. Він повідомляв, що на Торських озерах для державних солеварів побудовано 3 курені. У куренях 15 печей поганих і 25 добрих. У печах умазано 20 казанів, а з інших 20 печей казани вийнято. Казани в багатьох місцях прогоріли... Далі Титов повідомляв, що того року солі на казну не варили через відсутність робітників.

Окрім казенних варниць, на солепромислі було 418 казанів, що належали найжджим солеварам з багатьох навколишніх міст. У 323 з цих казанів, як повідомляв Титов, виварювали сіль 648 господарів та їхні робітні люди, а 95 казанів стояли порожніми. Для захисту від набігів татар солевари почали будувати укріплення. Проте в 1668 році українські козаки, які підтримували гетьмана І. Брюховецького, який зрадив російському цареві, зруйнували Торський солепромисел.

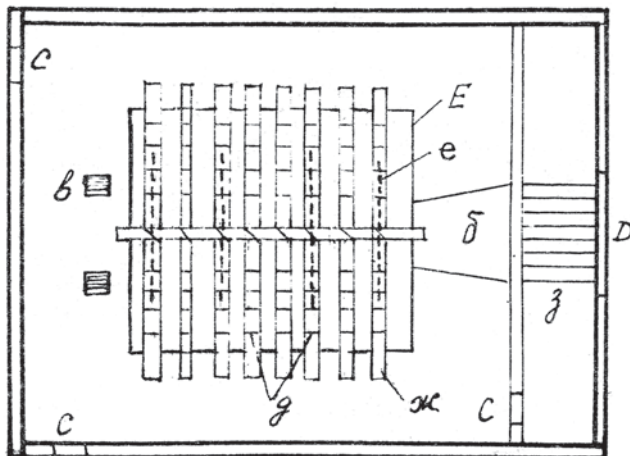
У 1676 році біля Торських соляних озер було побудовано містечко Соляне (Тор) з фортецею, що поклало початок нинішньому Слов'янську. Це сприяло подальшому розвитку видобутку солі.

Уже наступного року відзначалося, що в Тор варити сіль приїжджають щорічно до 10 тисяч осіб. Соледобувальники не обмежувалися Торськими озерами. Вони шукали нові соляні джерела. У 1681 році торські солевари виявили соляні озера біля річки Чорний Жеребець і просили Чугуївського воеводу Г. Косогова дозволити їм тут виварювання солі. У той же час почали солеваріння й маяцькі жителі. При розборі суперечки донських козаків з ізюмцями солевари І. Клушин і Т. Сазонов показували капітанові Р. Скурихіну, що вони з дозволу чугуївського та белгородського воевод у 1681 році жили на

■
Будова
«чорної»
варниці

A — дерев'яна будова; C — проходи; E — панва;
D — вхідні двері; F — прибудова для зберігання дров
a — топка; б — лядя; в — димохід; д, ж, г, е —
деталі кріплення панви на ланцюгах; з — запас дров

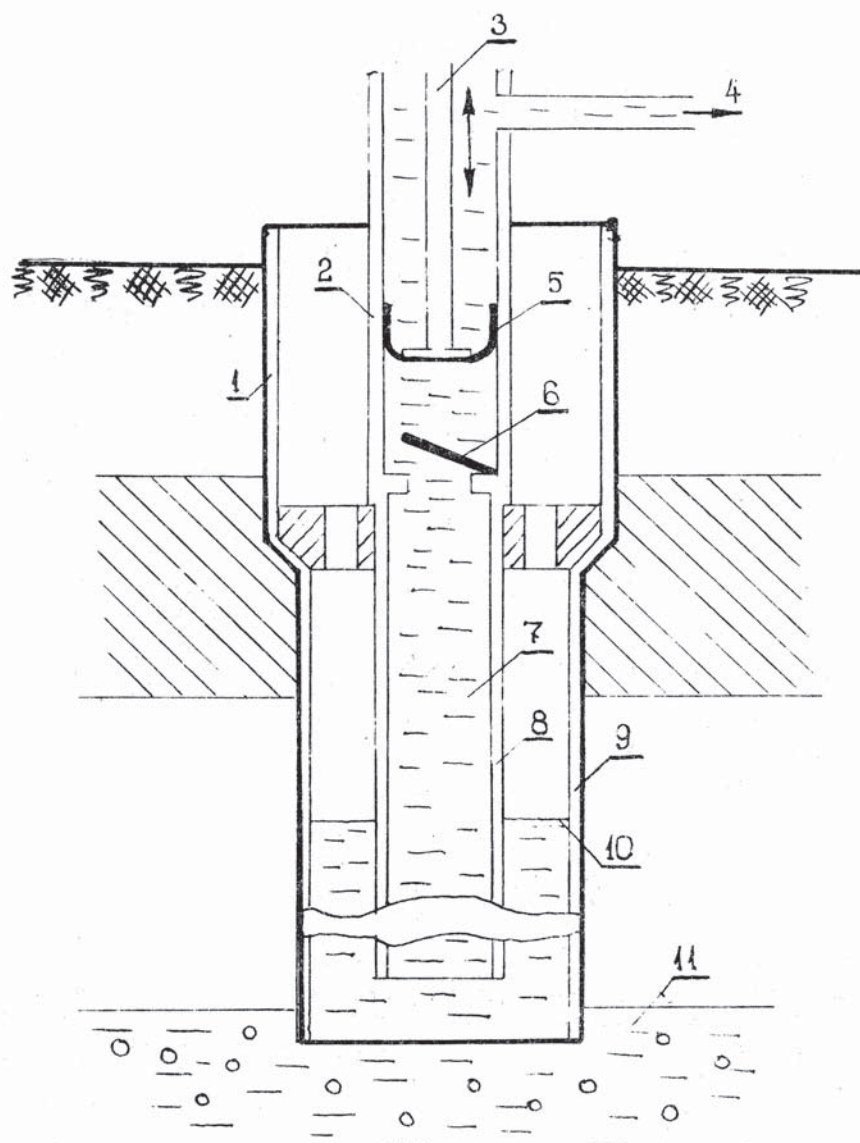
березі р. Жеребець куренями й варили сіль. Маяцькі жителі підтверджували це. Вони повідомляли, що в 1681 — 1691 роках на р. Жеребець було 70 солеварних колодязів, які належали російським та українським солеварам.

У 1701 році виник Бахмутський солепромисел, через який між донськими козаками та Ізюмським полком розгорілася запекла суперечка. У своїй скарзі на ім'я Петра I донські козаки писали, що ще в 1683 році вони знайшли соляні води поблизу р. Бахмутки, викопали колодязь і почали варити сіль. За відомостями ж Ізюмського полку, Бахмутські соляні промисли були початі ізюмським сотником Л. Нікіфоровим у 1701 році.

Не довіряючи донським козакам, уряд віддав Бахмутський солепромисел у ведення Ізюмського полку, за винятком російських людей, які були підпорядковані Торській приказній людині.

На Бахмутському солепромислі концентрація солі в розсолі була вищою, ніж у Торських озерах. Тому виварювання солі на Бахмуті обіцяло великі доходи. Державою були вжиті заходи для збору мита. У Бахмуті з'явилася митна хата й ратуша. У 1704 році солевари вже мали 15 анбарів, 9 кузень. У колодязів солеварень було 140 сковорід солеварень, крім того, 30 сковорід було у вільних, найбагатших солеварів. Для захисту від нападу кочівників тут була побудована дерев'яна фортеця [12].

Проте донські козаки не могли погодитися з тим, що їх позбавили відкритого ними промислу. У 1705 р. Булавін розорив солепромисел. Дізнавшись про бунт, Петро I наказав відібрати соляні промисли в Ізюмського полку, відписати їх «на государя» й передати у ведення Семенівської канцелярії. Указом від 15 серпня 1708 року Петро I зобов'язав Азовського губернатора І. Толстого взяти Бахмутську фортецю й солепромисел у своє ведення. У грудні 1709 року цар нагадав про це губернаторові листом. Толстой приїхав до Бахмута, оглянув місто й солепромисел. Він переконався, що фортеця зруйно-

■
Будова
розсолонідійомної
машини.

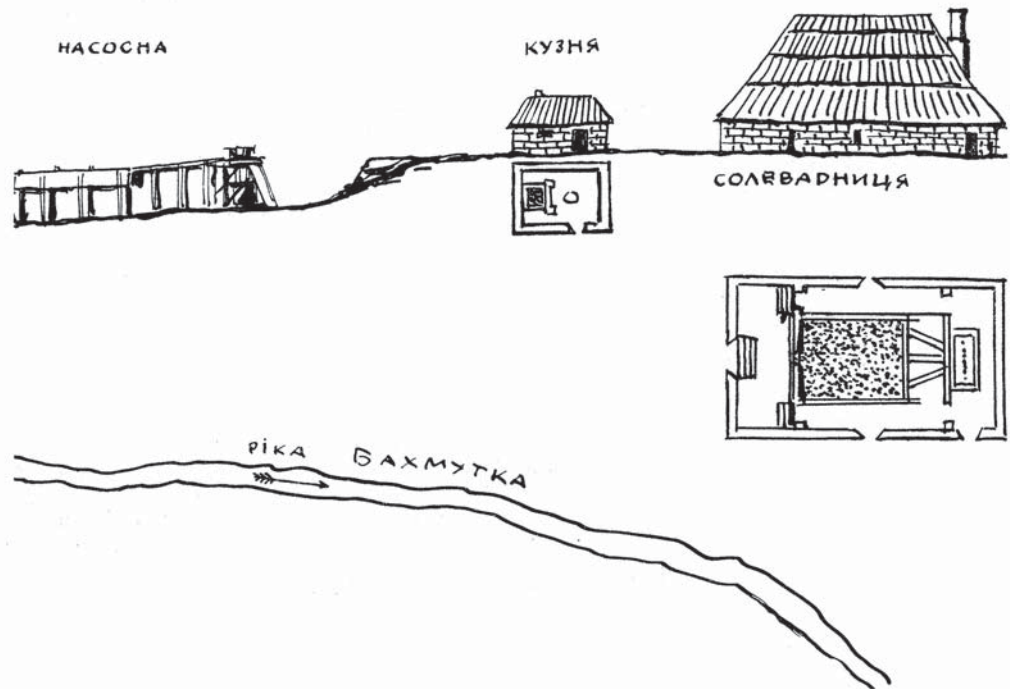
- 1 — матриця;
- 2 — смоктунка;
- 3 — шток поршня;
- 4 — вихід розсолу;
- 5 — поршень;
- 6 — клапан;
- 7 — розсіл;
- 8 — розсолонідійомна труба;
- 9 — весла труба;
- 10 — рівень розсолу;
- 11 — розсіл у пласті

вана, солепромисел у запустінні. Губернатор склав кошторис на відновлення солепромислу — скільки потрібно сковорід, які будуть витрати на відродження солеваріння. Проте соляні заводи, як писав губернатор царю, «заводити небезпечно», поки не буде побудована в Бахмуті фортеця, «щоб злодії не розграбували». У 1710 році на місці зруйнованої була побудована земляна фортеця, почав відроджуватися солепромисел.

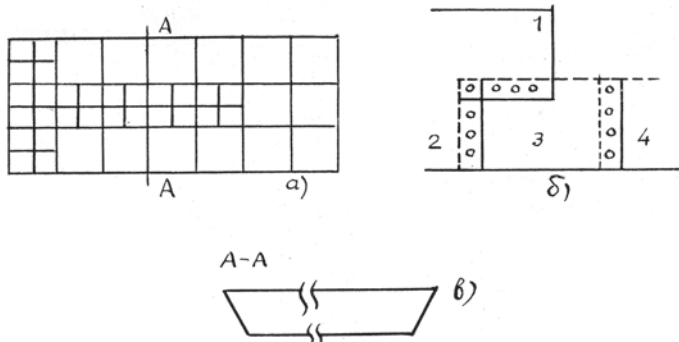
Казні потрібні були доходи, які могла дати сіль. У 1705 році за царським указом у Росії вводиться державна монополія на сіль. Тепер сіль повинна була продаватися

вдвічі дорожче за ціну, яку держава платила постачальникові. У 1715 році Торські солепромисли теж переходять у казну.

У той час державні варниці являли собою великі навіси без стін, тільки дах на стовпах. Під навісом розміщувалися цегляні печі. Над ними підвішувалися на балках сковороди. Розсіл черпали з колодязя дерев'яними відрами й наливали на сковороди. Під сковородами палав вогонь у печах. Черни розжарювалися, вода випаровувалася. Сіль, що залишилася на сковородах, згрібали залізними греблами й зсипали в садовниціях. Там вона підсихала, потім її переносили в комори.

■
Зовнішній
вигляд
і будова
солеварниці
на березі
р. Бахмутки

■
Будова
клепаної
панви (а),
спосіб
клепання
полиць (б),
в — переріз
панви

У Бахмуті одне варіння продовжувалося 12 годин. За цей час з панви знімали до 150 пудів солі. У Торі ж, де концентрація солі була нижчою, за добу знімали тільки 45 — 50 пудів солі.

На перших порах виварювання солі давало великі доходи. Проте епідемія чуми, відсутність робочої сили та інші причини приводять Бахмутський солепромисел до занепаду. І казна вирішує здати його на відкуп приватним особам. У 1719 році солепромисел бере на відкуп командир Бахмутського сторожового батальйону капітан Семен Чирков. У ком-

панію до нього ввійшов лантрат Микита Вепрейський. Це були перші орендарі в Донбасі. Вони обіцяли витягувати із солепромислу щорічно 326500 руб. [85]. Проте для цього треба було вирішити два завдання: забезпечити солепромисел робочою силою й паливом. У забезпеченні робочою силою обіцяв допомогти їм уряд. Він зобов'язував командира чугівських козаків і старшин слобідських полків присилати на солепромисел 415 осіб робітних людей і 300 козаків на рік, а також забезпечити продаж випарюваної солі в цьому краї, не допускаючи привозу солі з інших країв.

Вирішення другого завдання — забезпечити солепромисел паливом — компаньйони взяли на себе. Це була важка проблема для степового, безлісового Донбасу. Небагато лісів, які росли по довколишніх річках і балках, були вже майже повністю вирубані. А дрова були потрібні і для виварювання солі, і для випалювання деревного вугілля для казенних кузень. М. Вепрейський і С. Чирков вихід бачили в застосуванні кам'яного

вугілля, яке, як їм було відомо, уже давно використовувалося в Англії та інших західноєвропейських країнах. І вони організували пошук кам'яного вугілля. Пошук увінчався успіхом. У 1721 році у 25 верстах від Бахмута, у балці Скелеватій, вони відкрили перше родовище кам'яного вугілля в Донбасі, а через нетривалий час і друге — на річці Біленькій, нині Білій, правій притоці Лугані в 60 верстах від Бахмута.

Вугілля, що видобувалося в балці Скелеватій, Вепрейській і Чирков відправляли в бахмутські казенні кузні, де воно використовувалося, як вони самі писали, для латання солеварних сковорід та на інші вироби [86]. Для виварювання солі тоді кам'яне вугілля ще не використовувалося. Хоча деякі автори й намагаються стверджувати, ніби на вугіллі тоді вже виварювали сіль, проте такі твердження не мають під собою підстави.

Ті ж причини, що й раніше — незаселеність краю, напади кочівників, хвороби та мори, відсутність робочої сили — не дозволили Вепрейському й Чиркову повною мірою виконати свої обов'язки. І солепромисел був знову взятий у казну, а через деякий час, у 1733 році, відданий на відкуп компанії московських купців на чолі з В. Озеровим строком на 10 років. Їм дозволялося здавати в наймання окремі панви на казенному промислі приватним солеварам зі сплатою казни особливого податку. У Бахмуті цей податок складав 6 рублів сріблом на добу, у Торі — 1 рубль 80 копійок за панву.

На той час була скасована державна монополія на продаж солі, відновлена вільна торгівля сіллю. Мито за продаж солі почало стягуватися за особливим уставом «О соляных промыслах и торговле солью», виданому в 1727 році при Катерині І. Компанії купців В. Озерова надавали право продавати сіль у Бахмуті до 10 копійок за пуд, у Торі — до 11 копійок, а для підтримки цін на цьому рівні не допускалося ввезення в ці місця дешевшої ельтонської й донської солі.

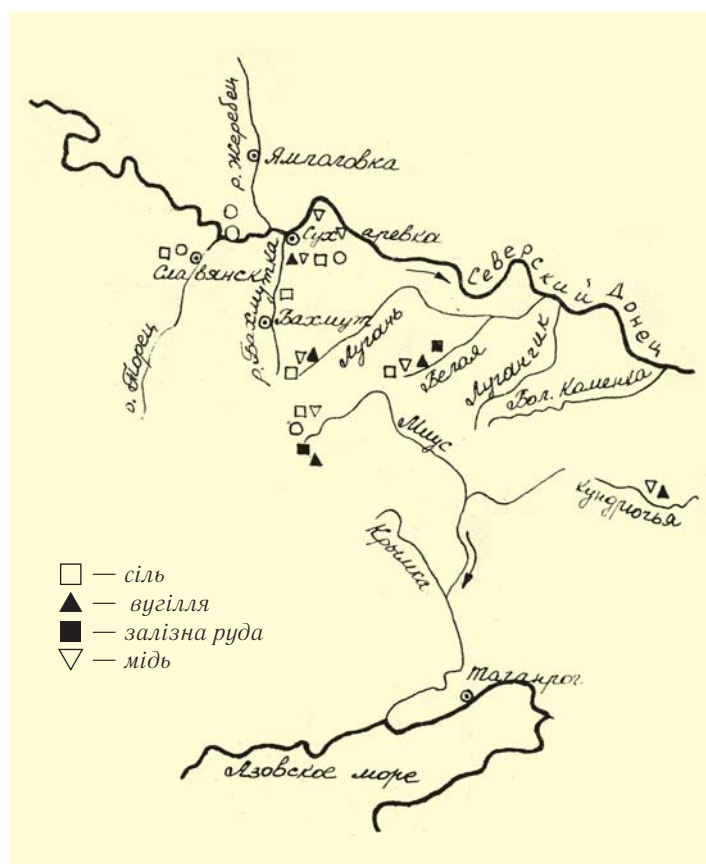
Проте й на цей раз передача соле-

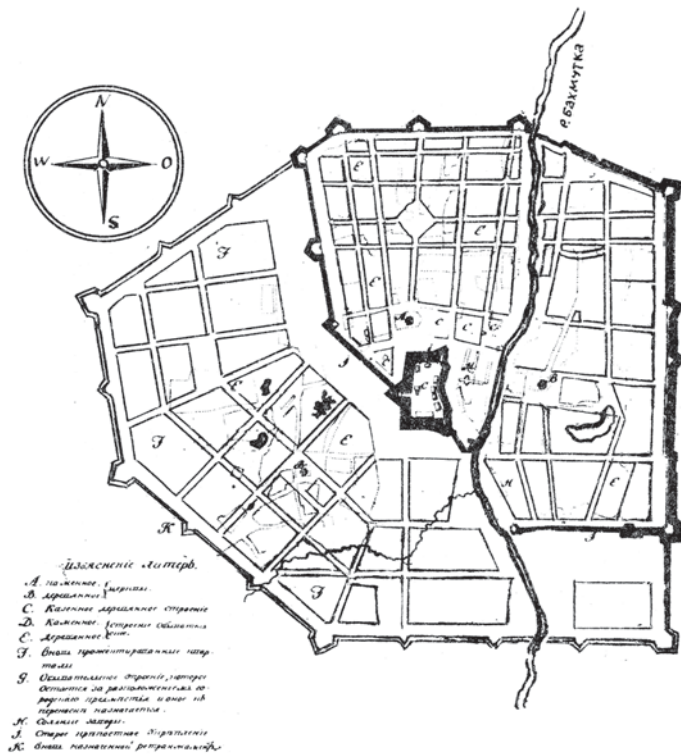
промислу до приватних рук не виправдала себе. Видобуток солі неухильно падав, знижувалися доходи. Причини були ті самі — нестача палива й робочих рук, небезпека нападу татар.

Нестійка робота Бахмутських і Торських солепромислів змушувала їх керівників шукати нові, вигідніші джерела. У 1720 році були влаштовані солеварні біля села Співаківки, у 14 верстах від Ізюма, а трохи пізніше — на озерах біля річки Ємельянівки. Проте через низьку концентрацію розсолу в Співаківці роботи були припинені в 1726 році, а солеварні на Ємельянівці на початку 30-х років узяті в казну. Вони отримали назву — государеві солоні заводи. Сюди були прислані солеvari з Бахмута й Тора, а як робоча сила — белгородські однодворці. Незабаром з'ясувалося, що видобута сіль не виправдовує витрат. Роботи були припинені [5].

Зазвичай попит на бахмутську сіль зростав або падав залежно від притоку

■ Місцезрозташування розвіданих родовищ корисних копалин у районі Бахмута й Тора

■ План фортеці Бахмут

її з інших регіонів. Під час російсько-турецької війни 1735 — 1739 років, коли доставка кримської солі на південь України припинилася, урядом були вжиті заходи щодо вдосконалення роботи Бахмутського й Торського солепромислів. З таким завданням сюди в 1737 році присилають уродженця Саксонії Юнкера, який за рекомендацією головнокомандуючого російськими військами Мініха царицею Анною Іванівною був призначений надвірним камерним радником і наглядачем Бахмутських і Торських соляних заводів.

Юнкер не мав ніякого уявлення про соляну справу. Поки він зібрав деякі відомості про розвиток видобування солі в Росії і в Німеччині, пройшло кілька років. Він зустрічався в німецькому місті Фрейберзі з М.В. Ломоносовим, де той навчався, отримав від нього консультації й важливі відомості про стан видобування.

Повернувшись до Росії, Юнкер просив на перебудову солепромислів 60000 руб., які, на його переконання, за рік виправдають себе. У 1741 році Бахмутська соляна контора виділила йому 10000 руб.,

6500 з них витратив на будівництво варниць і комор для зберігання солі в Торі, а 3500 — на закупівлю на Тульських заводах листового заліза для виготовлення сковорід та інструмента. Усіма роботами з реконструкції заводу керував інженер-капітан І. Мазовський.

До осені 1742 року в Торі було побудовано 2 нові варниці на 6 сковорід кожна й дві комори для зберігання солі. Були зведені корпуси ще для двох інших варниць, завезли для них устаткування. Усе це робилося без зупинки роботи на старих сковородах. Нові варниці являли собою закриті приміщення. Від печей були виведені через дах димарі. Були вдосконалені панви. Площа їх складала 4,5 кв. м, а висота бортів — понад 30 см. За допомогою залізних гачків вони кріпилися до балок у стелі над печами, щільно встановлювалися на печі. Розсіл на сковороди з колодязів тепер подавався не вручну, як раніше, а спеціальними насосами, які приводилися в дію за допомогою кінного приводу.

На Торських і Бахмутських заводах побудували нові кузні, у них установили молотобійні машини, що приводяться в дію водою. Це значно полегшило працю ковалів і молотобійців при виготовленні сковорід. Були побудовані також цегляні заводи, які забезпечували промисли цеглою. У 1747 році в нових солеварнях було проведено пробне варіння солі. У Торі за добу вони давали до 87 пудів солі, що вдвічі перевищувало колишній результат. До того ж економилися дрова. За указом Сенату Юнкер отримав ще одне важливе завдання — провести випробування роботи печі солеварні на одному кам'яному вугіллі. Проте це завдання не було виконане. Юнкер виїхав до Петербурга, де в 1746 році помер. Усі роботи з реконструкції Бахмутського й Торського солепромислів були припинені.

Перше випробування виварювання солі на кам'яному вугіллі в Бахмуті було проведене в 1764 році. Солдати видобули на р. Білій Лугані (колишній Біленькій, нині Білій) 199 пудів кам'яного вугілля,

привезли його в Бахмут. На солепромислі побудували спеціальну цегляну піч, відповідну розмірам сковороди. Сковороду спеціально виготовили з казенного сковорідного заліза квадратної форми. Її ширина й довжина дорівнювала 14 вершкам без чверті, висота бортів складала три дюйми. У піч поклали півплахи дрібноколених соснових дров, усипали 2 четверики кам'яного вугілля. На піч поставили сковороду, налили розсолу два відра з чвертю.

Імовірно, у печі не було колосників, оскільки для роздування вогню використовували ковальські міхи. Через 45 хвилин розсіл закипів. Протягом трьох годин зі сковороди було знято 6 фунтів 72 золотники солі. У документі повідомляється про витрати. Солдатам платили по 2 коп. за день. За два з половиною дні вони отримали 50 копійок. За перевезення вугілля сплатили 4 руб. 20 коп. Везли його 10 чоловік на 10 підводах, у які були запряжені воли, протягом 7 днів. 9 робітників, які приводили в дію міхи, отримали, як сказано в документі, 15 копійок $\frac{3}{4}$ з осьмою і 24 часткою [87]. Проте дослід залишився незавершеним.

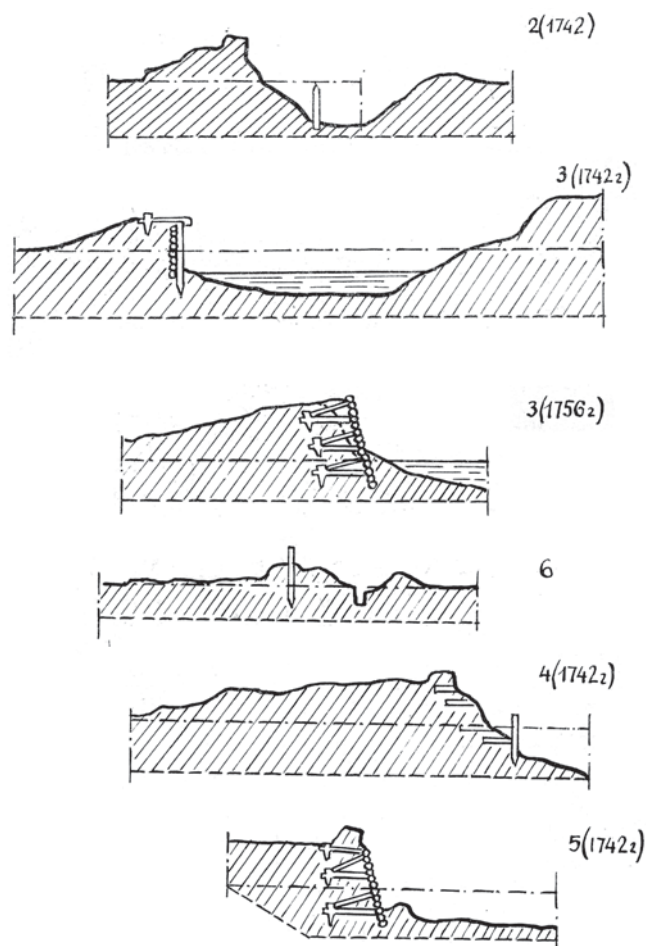
Подорожуючи в 1774 році по Бахмутській провінції, академік І.А. Гільденштедт після Торського солепромислу відвідав Бахмутський. Наведемо зроблений ним опис солепромислу. Академік відзначає, що між фортецею й лівим берегом річки Бахмут побудована солеварня, а всередині неї знаходяться обидва колодязі, з яких береться розсіл для випаровування. Головне джерело називається Кирилівським. Його глибина — 3 сажні 5 вершків. Розсіл повинен бути таким міцним, щоб у ньому плавало яйце. Тоді аптечна міра в 27 унцій дає 1 унцію 7 драхм і 45 гран залишку (указана концентрація складає 7,14 відсотка). На колодязі стоять 12 насосів, які приводяться в рух машиною з кінним приводом (як у Торі). Одночасно в ходу знаходяться не більше 6 насосів, а більше число їх встановлено тільки для того, щоб якщо та або інша труба продріжиться, не було

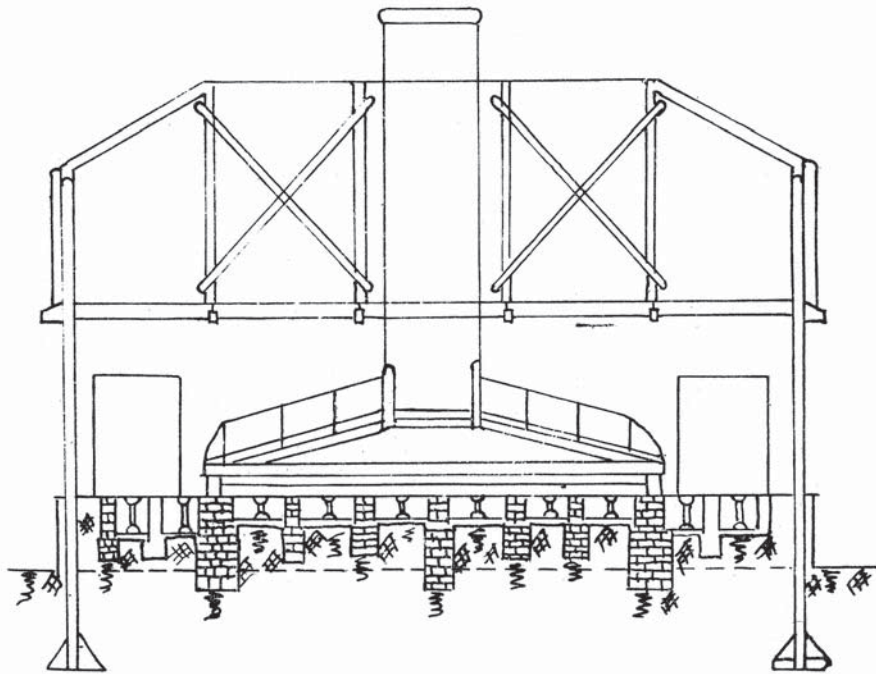
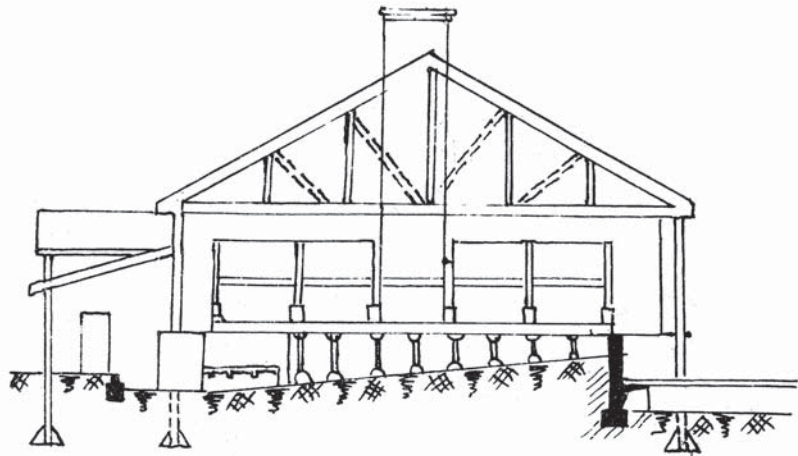
б зупинки. З такої ж обережності велике махове колесо, на якому знаходиться збруя, зроблене подвійним, по обидва боки колодязя.

Уся солеварня, усередині якої знаходиться колодязь, а по боках приводна машина, має 14 сажнів у довжину, 4 сажні завширшки. Піднятий насосами розсіл іде з малого басейну у великий (по похилій трубі). З великого критого басейну розсіл по трубах прямує у варниці, що стоять навколо, у подовжніх стін яких лежать дерев'яні корита (великі видовбані колоди), у яких збирається розсіл і по потребі випускається в сковороди.

У 6 сажнях на південь від Кирилівського колодязя знаходиться інший колодязь, названий Хайловським. Його глибина тільки 13 футів, а розсіл зараз стоїть на 8 футах. Відкритого стоку він також не має, але його можна повністю викачати.

■
Елементи
кріплення
фортеці
Бахмут

■
Будова
солеварні
й спосіб
установки
панви
(а, б);
а —
поздовжній
і б —
поперечний
розрізи

На цьому колодязі стоять 4 насоси. З них одночасно працює тільки два.

Протягом останніх 20 років видобуток проводився тільки з цих 2-х колодязів. Інші, описані Юнкером, а саме Конотопський, Баклановський і Цицан, — лежали на кілька верст нижче по річці й тепер засипані. Русло р. Бахмут віддалене від колодязя Хайловського на 20 сажень на південь, і між руслом річки й цим колодязем споруджена двосажнева гребля завдовжки в 100 сажнів, щоб попередити затоплення колодязів і солеварень весняним розливом. У 3-х верстах вище за

ці колодязі й у 2-х верстах нижче їх вода в р. Бахмут дуже солена. Але найбільш могутні нальоти солі видно в долині, що примикає до міста, особливо на лівому березі, чому, вірогідно, обидва колодязі мають стік туди.

СОЛЕВАРНІ. У Бахмутській солеварні протягом останніх 20 років діяло до 60 сковорід, останні 2 роки — тільки 50, а цього літа — тільки 30. У кожному сараї стоять 10 сковорід. Сарай має довжину 32 сажні, ширину — 4, висоту 1 сажень по стінах і $1 \frac{2}{3}$ під дахом. Будова їх така ж, як і в Торі в нових сараях. Сараї Юнкера

тут ніколи не використовувалися. Сковороди такої ж круглої форми й розміру, як і в Торі, проте печі простіші, ніж у Торі. Піч має висоту 6 футів, з них 5 футів у землі й 1 фут над землею. Отвір печі має 5 футів у висоту і 2,5 фути завширшки. По боках печі є 2 чотирикутні отвори шириною в 1 фут для тяги полум'я й диму, яка, проте, виходить по всьому колу сковороди й прямує до отвору печі.

Тут спалюють кожні 24 години 4 куб. саж. дров. Найдешевші дрова коштують тут 4 руб. 20 коп. сажень. Вони привозяться частиною з Дінця, з місцевості в гирлі Бахмуту, частиною з району витоків річок Булавін Колодязь і Міус. До обох цих місць від 60 до 70 верст. На річках тепер зовсім немає лісу, тільки розсіяний дрібний чагарник. На 4 куб. саж. дров при 4 робітниках у Бахмуті отримують з кожної сковороди за 24 години від 120 до 125 пудів солі, тобто вдвічі більше, ніж у Торі. Тому зі сковороди стягується й удвічі більший податок, а саме — 20 руб. за 24 години і 27 з половиною копійок за машину. Протягом 24 годин 6 разів знімається сіль і щодня — нагар. 4 робітники отримують при варінні для казни по 1 коп. за пуд, а для приватних осіб — 2 руб. платні й полтинник на харчування.

Дирекція тутешньої соляної адміністрації, якій підкоряється також Торська, називається Бахмутська заводська контора. Директором тепер є підполковник Іван Васильович Шабельський, місцевий житель, у минулому командир Бахмутського козачого полку, пише академік. Цими словами він закінчив свою розповідь про солепромисел.

У 50-і роки XVIII століття рівень видобування солі на Бахмутському солепромислі був найвищим у другій половині століття. Частково це можна пояснити проведеною реконструкцією. Проте не були усунені головні причини, що стримували виробництво: забезпечення робочою силою й паливом. Низькою була й кваліфікація робітників. Через відсутність кваліфікованих фахівців ковалями, солеварами й підсобними робітниками

часто ставали солдати Бахмутського батальйону.

Як повідомляв у своєму звіті в 1746 році Р. Райзер, ковалями в Бахмутських казенних кузнях працювали солдати, які отримували по 5 копійок на день. Солепромислу було потрібно багато підсобних робітників, яких за нарядом губернських властей направляли старшини слобідських полків. Відповідно до даних заводської адміністрації Белгородська провінція з 1750 по 1753 роки щорічно на солепромисел прислала в середньому по 145 осіб, з 1754 по 1759 рік — по 153. В інші роки число робітників було значно меншим. Проте й ті, яких прислала, часто втікали.

У зв'язку із зростанням населення Бахмута Сенат у 1765 році своїм указом усі підсобні роботи, які раніше виконували прислані робітники з Белгородської та Воронежської губерній, перекладав на солеварів. Адміністрація 6 липня 1765 збрала більше 150 солеварів, яким писар Волнянський зачитав указ Сенату. Вислухавши указ, солевари заявили, що «в казенні роботи йти не бажають». Тоді прапорщик Опанас Голубков намагався пояснити їм необхідність цих робіт і через їхніх отаманів почав призначати солеварам наряд. З групи робітників вийшов солевар Борис Андреев і заявив, що на роботу не піде. За цей вчинок Борис Андреев був покараний батогами, а солеварів змусили виконувати підсобні роботи [87].

Проте проблема забезпечення робочою силою, а також паливом не була вирішена до кінця діяльності солепромислів. Це негативно впливало на їхню продуктивність. Працювали вони вкрай неритмічно.

Незважаючи на діяльність Бахмутського й Торського солепромислів, завжди на півдні, у тому числі й на Слобожанщині, існувала проблема забезпечення населення сіллю. А під час російсько-турецької війни вона неминуче загострювалася. Це пояснювалося тим, що, з одного боку, потреба в солі зростала у зв'язку з присутністю на цій території великої кіль-

кості військ. З іншого, — значно скорочувався ввіз кримської солі. Тому власті вдавалися до обліку солі, створення її запасів по містах і селах, для чого будувалися спеціальні соляні комори.

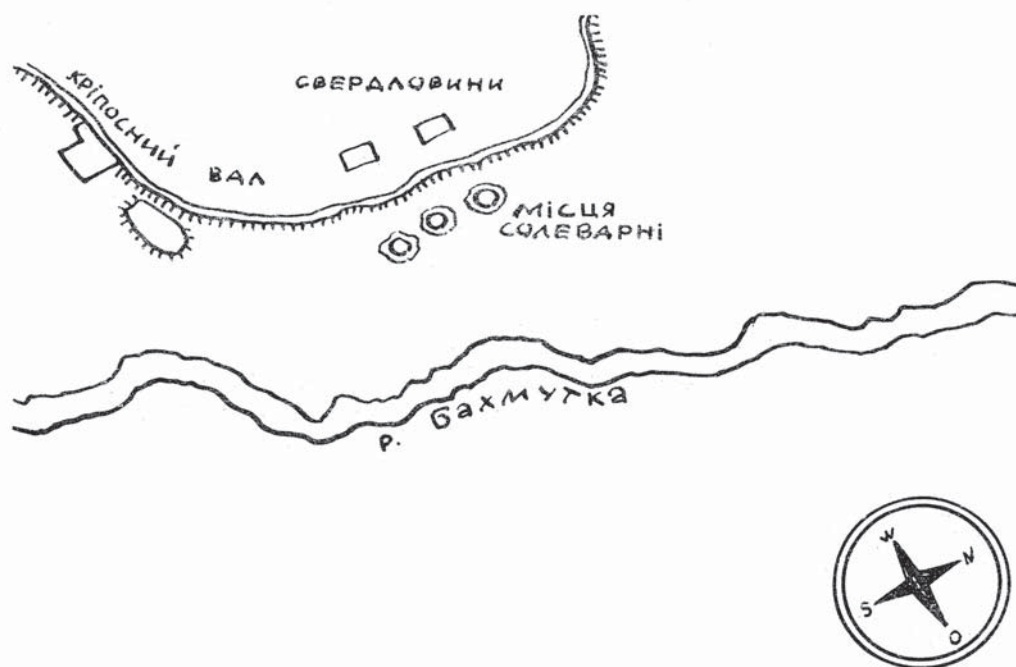
Уживалися заходи й до збільшення видобутку солі, хоча вони не завжди були достатніми. У зв'язку з нестачею казенних робітників обладнання часто простоювало. Тому варниці та окремі сковороди здавалися в оренду вільним солеварам. У 1759 році, наприклад, на Бахмутських солепромислах було здано в оренду 1366 сковорід, а в Торі — 419. У 1763 році кількість сковорід, що здаються, відповідно складала 1521 і 668. За даними соляної контори, у 1768 році на Бахмутському солепромислі виварювали сіль жителі 129 сіл — усі із Слобожанщини. Серед вільних солеварів були й місцеві жителі. У 1772 році майже половина орендованих сковорід — 52 із 105 — була здана бахмутським жителям.

■
В. Радомський.
Чумаки.
Ксило-
гравюра
Ю. Баранов-
ського.
1890 р.

Після розгрому Кримського ханства в російсько-турецькій війні уряд Росії в 1773 році дозволив привіз дешевої кримської солі. Тим самим Бахмутський і Торський солепромисли були приречені. Вони не могли конкурувати з кримською та ельтонською самосадною сіллю. У грудні 1782 року Азовська губернська канцелярія ухвалила рішення закрити солепромисли. Князь Потьомкін затвердив це рішення й наказав усе майно солепромислу продати з публічного торгу. Майно оцінили в 10 тисяч руб., а з публічного торгу його продали за 12 тисяч.

У кінці XVIII століття у зв'язку з початком діяльності першої казенної копальні Донбасу в Лисичій балці й будівництвом Луганського ливарного заводу в керівників гірничого й соляного відомства виникла думка організувати виварювання солі, використовуючи як паливо кам'яне вугілля. За проектом директора Бергколегії М.Ф. Соймонова передбачалося

■
План
місцевості
розта-
шування
Бахмутських
солеварень,
складений
Є.П. Кова-
левським

на влаштування печей та інших споруд і устаткування витратити 98324 руб., та на щорічне утримання солепромислу було потрібно більше 40 тис. руб. Суму цю Сенат «визнав непомірною, а користь від виварювання солі — сумнівною». Тому проект не був затверджений. Разом з тим Сенат наказав Головні соляній конторі провести дослід варіння солі на кам'яному вугіллі. На це було асигновано 9278 руб. Це випробування доручили радникові Катеринославської казенної палати Ставровському разом із солеваром Ашитковим з Дедюхінських соляних промиселів. Витративши 6 тисяч руб. на чищення соляних колодязів, виготовлення сковороди (панви) і кладку печі, вони приступили до дослідів. Проте успіху не

добилися. Кам'яне вугілля дуже швидко пропалювало залізну сковороду. Досліди припинили.

І все-таки Луганський ливарний завод зробив свій вагомий внесок у розвиток соляної промисловості Донбасу. У 1803 році при будівництві каналу робітники Луганського заводу знайшли кам'яну сіль, що свідчило про її наявність у надрах Донецького басейну. А через півтора десятка років, у 1818 році, Є.П. Ковалевський, у минулому фахівець Луганського ливарного заводу, обстежив колишні Бахмутські й Торські солеварні, провів геологічні дослідження з розвідки покладів солі. Закладена ним бурова свердловина показала: тут є кам'яна сіль. Життя блискуче підтвердило ці важливі прогнози.

ВИНИКНЕННЯ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ В ДОНБАСІ

Російсько-турецькі війни кінця XVIII століття принесли російській армії рішучі перемоги. У результаті було ліквідовано Кримське ханство — агресивну середньовічну державу; звільнено від турецької влади Північне

Причорномор'я. Склалися сприятливі умови для розвитку економіки Півдня Росії. Чорноморський флот, що виник, берегові фортеці й нові порти на Азовському та Чорному морях — Таганрог, Севастополь, Херсон, Мико-

■
Карл Гаскойн.
Портрет.
Невідомий
художник.
Гірничий
музей.
Санкт-
Петербурґ

лаїв, Одеса — усе більше потребували палива, озброєння, виробів з металу. На порядок денний самим життям було поставлено питання про створення в Донбасі паливно-металургійної бази півдня Росії. Вирішенню цієї проблеми сприяло швидке заселення Новоросійського краю. Існувала ще одна вельми важлива причина, яка вимагала негайного спорудження тут ливарно-гарматного заводу. Росія повинна була готуватися до вирішальної сутички з Оттоманською імперією за Чорне море. Передові діячі російської держави того часу добре розуміли, що Туреччина, яка втратила в попередніх війнах Північне Причорномор'я, готує реванш.

До кінця XVIII століття зусиллями багатьох геологів у Донбасі були розвідані великі запаси кам'яного вугілля, знайдено залізну руду. У 1794 році уряд відрядив у Донецький басейн директора Олександрійського (м. Петрозаводськ) гарматного заводу, статсь-

кого радника Карла Гаскойна. Перед ним стояло завдання — ознайомитися з відкритими родовищами кам'яного вугілля й залізної руди, вибрати місце для будівництва в Донбасі ливарного заводу.

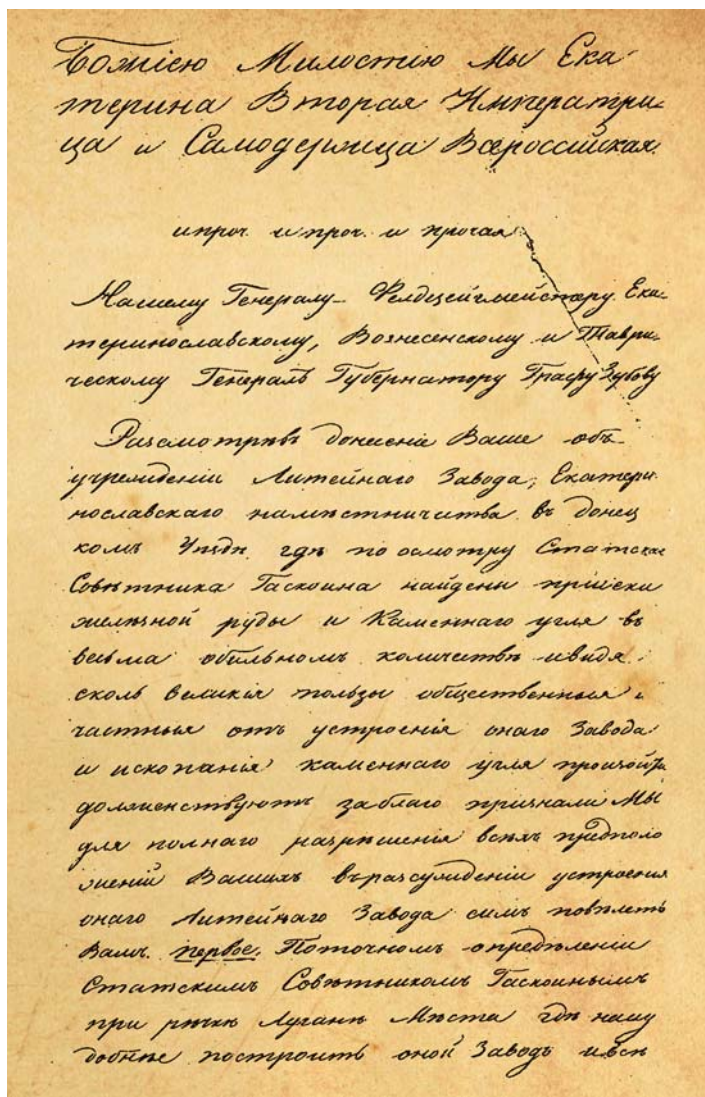
Весною 1794 року К. Гаскойн приїхав до Донбасу. Ливарний завод він вирішив побудувати в нижній течії р. Лугані, там, де в неї з правого боку впадає річка Ольхова. Базовим родовищем залізної руди для заводу він вибрав Городищенське, розташоване у верхній течії річки Білої, правої притоки Лугані. Його відкрив у 40-х роках XVIII століття белгородець І.І. Морозов зі своїми компаньйонами. Одне з достоїнств цього залізрудного родовища полягало в тому, що розташовувалося воно порівняно недалеко від того місця, де передбачалося побудувати завод — кілометрах у сімдесяти. На початку 90-х років XVIII століття на це залізрудне родовище звернула увагу Чорноморська гірнична експедиція. Один з керівників цієї експедиції гірничий інженер М.Ф. Аврамов пропонував побудувати доменну піч безпосередньо біля родовища руди на річці Білій.

Ознайомившись з відкритими на той час родовищами кам'яного вугілля в Донбасі, К. Гаскойн зупинився на родовищі, відкритому М.Ф. Аврамовим у 1792 році в Лисичій балці на правому березі Дінця. Приїхавши сюди в липні 1794 року, Гаскойн зустрів Аврамова, де той зі своєю командою розробляв кам'яне вугілля в балці Оріховій, у трьох верстах вище села Третья Рота, як писав потім сам Гаскойн. Аврамов інформував його про достоїнства цього родовища, показав ті місця, де він раніше робив спробу видобувати вугілля в Лисичій балці. Тут на невеликій підвищеній місцевості виходило назовні кілька пластів. Неглибоке їх залягання дозволяло швидко та з мінімальними витратами організувати видобуток кам'яного вугілля. І в цьому відношенні родовище в Лисичій балці було унікальним. Іншого такого просто

не існувало. Та і якість вугілля була достатньо високою.

Це родовище мало ще одну перевагу. Воно знаходилося на самому березі річки Сіверський Донець, на що не міг не звернути уваги Гаскойн. Кілька років потому, пояснюючи свій вибір, К. Гаскойн у рапорті керівникові Гірничого відомства М.Ф. Соїмонову 9 січня 1798 року писав про Лисичу балку: «Расположение поверхности земли и многие приметы угольные в сей окружности побудили меня зачать прииски и разработку в сем месте предпочтительно другим, которые хотя и были ближе к Луганскому заводу, но не представляли столь хорошей надежды. При том же меня к тому побудили близость реки Донца и удобность коммуникации оного к заводам, так и местам, из коих удобно будет оной доставлять на продовольствие Черноморского флота» [Див.: 88].

Обґрунтування будівництва ливарного заводу на річці Лугані Карл Гаскойн передав генерал-губернатору Новоросії П. Зубову, який у свою чергу представив матеріали Катерині II. У результаті російська імператриця підписала Указ від 14 листопада 1795 року «Об устроении литейного завода в Донецком уезде при речке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля» [89]. Цей документ мав величезне значення для розвитку всього півдня Росії. Він зумовив зародження вугіль-

но-металургійного комплексу Донбасу, поклав початок розвитку металургії й вугільної промисловості басейну.

ЛУГАНСЬКИЙ ЛИВАРНІЙ ЗАВОД

Основною силою, що приводила в рух заводські механізми, у той час була вода. Тому місцем будівництва Луганського ливарного заводу К. Гаскойн вибрав правий берег Лугані в гирлі р. Ольхової, де можна було влаштувати гідротехнічні споруди. Це була земля казенного села Вергунки. З весни 1796 року розгорнулися роботи, підготовка до яких була організована ще з осені 1795 року англійським майстром

Томасом Ропером, який приїхав сюди з Петрозаводська. Заготовляли будівельні матеріали, сировину, паливо. Спочатку побудували два цегляні заводи — один для виробництва вогнетривкої цегли, інший — для виготовлення звичайної цегли, необхідної для споруди заводських будівель. Відразу ж заклали доменну піч, кладку якої доручили вільнонайманому підрядчикові Дмитру Спиридонову. У той

■
Перша сторінка Указу Катерини II від 14 листопада 1795 р. «Об устроении литейного завода в Донецком уезде при речке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля»

же час почали будувати плавильні печі, а також печі для випалення руди, будівлі заводських цехів.

Директором Луганського ливарного заводу був призначений Карл (Чарльз) Гаскойн, родом із Шотландії, який залишався керівником Олександрійського гарматного та Кончезерського ливарного заводів в Олонецькій губернії. Луганський ливарний завод будувався під керівництвом англійських майстрів. Першими металургами тут були майстри, переведені за указом Катерини II з Олександрійського (м. Петрозаводськ) і Липецьких заводів.

Для приведення в дію заводських механізмів на заводі була споруджена складна гідротехнічна система.

У вересні 1797 року на Луганському ливарному заводі було завершено будівництво першої плавильної печі, розрахованої на відливання 100 пудів боєприпасів на тиждень. У квітні 1798 року артилерійське управління військового відомства Росії прислало заводу замовлення на ціле п'ятиліття. Ним передбачалося виготовлення 345 гармат різних калібрів і 387157 снарядів.

Луганський ливарний завод мав істотну особливість. На відміну від металургійних заводів півночі Росії й Уралу, які в той час ще працювали на деревному вугіллі, на Луганському заводі планувалося освоїти виплавку металу на кам'яновугільному коксі. З цією метою на казенній копальні в Лисичій балці були побудовані коксувальні печі, налагоджено виробництво кам'яновугільного коксу. 19 квітня 1799 року керівник копальнею Адам Сміт повідомляв про це директору заводу. У кінці квітня того ж року К. Гаскойн повідав у гірниче відомство М.Ф. Соймонову, що разом з суперінтендантом Д. Валкером вони випробували кокс трьох пластів вугілля при Третій Роті в плавці місцевих руд... «Чавун вийшов відмінної доброти», — писав він [90].

Восени 1799 року на заводі були проведені досліді з відливання чавунних виробів із застосуванням кам'яновугільного коксу.

З кінця XVIII століття на Луганському ливарному заводі почалося систематичне виробництво снарядів та знарядь для Чорноморського флоту і берегових фортець Азова, Керчі, Єнікалі, Кінбурна, Севастополя, Очакова та інших, а також для Київського фортечного району. Сировиною для плавки й відливання знарядь та боєприпасів служили знаряддя, що вийшли з ладу, та інший чавунний лом. А надалі завод працював як переробний на привозному уральському чавуні.

Перший дослід доменної плавки із застосуванням коксу був проведений весною 1800 року. У доменну піч завантажили 31594 пуди сировини: 8555 пудів залізної руди із сіл Городища, Платової та з П'ятої Роти, а також з Липецька, 14776 пудів коксу, 7494 пуди 18 фунтів сирого кам'яного вугілля. Після плавки отримали 3581 пуд 19 фунтів чавуну. Цю плавку вважали видатним експериментом виробництва на Луганському ливарному заводі.

Проте доменний процес далі досліді не пішов, хоча поверталися до нього не раз. Чавун завжди виходив низької якості. Фахівці Корпусу гірничих інженерів визнали, що з місцевої залізної руди неможливо отримати хороший чавун, досліді були припинені. Завод працював на привезеному уральському чавуні. Подальші досліді доменної плавки залізної руди на кам'яновугільному коксі були перенесені до Керчі, а потім на Петрівський і Лисичанський заводи в Донбасі. Але це вже було в XIX столітті.

Луганський же ливарний завод, окрім виробництва гармат і снарядів, аж до закриття в 1887 році виготовляв багато видів цивільної продукції. Асортимент її був вельми широкий — від простих чавунних ґрат для спалювання кам'яного вугілля в топках печей до складних машин: сокири, коси, підкови, пили, обручі, інструменти для розвідки корисних копалин, сівалки, локомотиви, парові машини тощо. Показником високої майстерності луганських ливарників стало художнє литво, що проводилося на заводі. Тут відлили барельєф

першого директора заводу К. Гаскойна, бюсти Петра I і О.В. Суворова, монументальну колону з деталями для пам'ятника Слави на честь перемоги над шведами під Полтавою, пам'ятник для м. Полоцька на честь перемоги російських військ над Наполеоном і багато інших.

Луганський ливарний завод відіграв

видатну роль у розвитку гірничозаводського виробництва не тільки в Донбасі, але й у всьому південному краї, в Україні в цілому. Разом з першою копальнею Донбасу він поклав початок комплексному освоєнню природних багатств Донбасу, розвитку промислового виробництва краю.

ПЕРША КОПАЛЬНЯ ДОНБАСУ

Із заснуванням Луганського ливарного заводу уряд бажав комплексно використовувати природні ресурси Донбасу. На донецькому кам'яному вугіллі планували організувати виплавку чавуну з місцевої руди. У той час у Росії металургійні заводи працювали виключно на деревному вугіллі. Тому ідея використання кам'яновугільного коксу була новою не тільки для Донбасу, але й для всієї Росії. Проте перед першою копальнею Донбасу ставилося завдання не тільки забезпечити кам'яним вугіллям Луганський ливарний завод, але й задовольнити в паливі потреби знов виниклих фортець і портів на Чорному морі, промислових закладів і населення південного краю країни.

Для видобутку кам'яного вугілля на копальню з Луганського ливарного заводу були направлені майстри, переведені з Олександрійського заводу (м. Петрозаводськ) і Липецьких металургійних заводів. Вони стали першими шахтарями Донбасу. Розробку вугілля на копальні вони почали під керівництвом англійського майстра Томаса Ропера. Від поверхні до першого пласта опустили шахту. На плані її позначали номером один [91]. Глибина її складала 17 сажнів (36,21 м). Виїмка вугілля проводилася за допомогою горизонтальних ходів.

Видобуток продовжувався до тих пір, поки не траплялися перешкоди через відсутність кисню. Тоді ще не було примусової вентиляції. У такому разі в 30 — 40 сажнях від першої опускали на пласт нову шахту. З'єднавшись ходами, вони могли служити як вентиляційні. Кріплен-

ня виробок через нестачу лісу було вельми обмеженим. Щоб уникнути обвалів, між робочими ходами залишали стовпи з вугілля. Це й було природне кріплення. Лісом кріпили тільки стовбур, опускаючи в нього зруб з дубових розпилів. Підйом вугілля на поверхню й відлив води проводився бадьями або ящиками за допомогою ручного або кінного коловорота. У квітні 1796 року перша копальня Донбасу видала на-гора вугілля.

З часом число шахт копальні росло. Одні з них вироблялися, інші по сусідству будувалися.

Зазвичай, видобуток проводився одночасно з кількох шахт. З 31 травня 1797 року на посаду керівника вугільною ломкою в Лисичій балці вступив англієць Адам Сміт.

У початковий період обсяг видобутку вугілля на копальні був невеликим. За весь 1796 рік добули тільки 13142 пуди 39 фунтів вугілля. У подальші роки видобуток поступово зростає. У 1797 році вже було видобуто 127018 пудів вугілля, а в 1798 році — 190306 пудів. У ту пору майже все видобуте вугілля йшло на Луганський ливарний завод. У подальші роки зростає частка вугілля, що відправляється на продаж.

Доповідаючи імператорові Павлу про відкриття й діяльність казенної копальні в Донбасі, керівник гірничого відомства М.Ф. Соймонов писав, що на копальні до 1 вересня 1797 року опинилося в залишку на 3717 руб. видобутого вугілля. Він звернувся до Адміралтейства Чорноморського флоту з пропозицією, щоб

вугілля для морських портів купували на казенній копальні в Лисичій балці. У той же час М.Ф. Соїмонов наказав директору заводу Гаскойну організувати вільний продаж кам'яного вугілля, сповістивши про це земські правління, місцеві селища, власників кузень, вапняних і винокурних заводів. Продажна ціна за пуд вугілля встановлювалася в 4 копійки. Для того, щоб кам'яне вугілля могли використовувати селяни для опалювання будинків, у печах були застосовані спеціальні чавунні ґрати. Такі ґрати виготовляв Луганський ливарний завод.

Ще в кінці XVIII століття на копальні в Лисичій балці була побудована коксвальна піч. У 1799 році тут було отримано першу партію кам'яновугільного коксу для Луганського ливарного заводу. 19 квітня 1799 року керівник копальнею Адам Сміт повідомляв директору заводу Карлу Гаскойну, що в березні він зафіксував 14000 пудів кам'яного вугілля з першого (головного) пласта і 5000 пудів з нового пласта. Цієї кількості, писав він, достатньо для роботи вагранки протягом двох місяців. Так було покладено початок виробництву кам'яновугільного коксу в Донецькому басейні. У той же час це був перший кокс в Україні та в цілому в Росії. Казенна кам'яновугільна копальня в Лисичій балці була першим і до 1802 року єдиним підприємством кам'яновугільної промисловості, що зароджується, не тільки в Донецькому басейні, але й у всій тодішній Російській імперії. За перше десятиліття своєї діяльності було видано 2 млн. 200 тисяч пудів кам'яного вугілля.

У перші роки на копальні розроблялися пласти, що лежали ближче до поверхні. З накопиченням досвіду і знань гірники почали переходити до розробки глибших пластів. Для цього будувалися більші шахти. У 1831 році була закладена шахта Володимирівська на глибину 40 сажнів. Через 2 роки заклали шахту Митрофанівську. У 1835 році була закладена шахта Петропавлівська на глибину 28 сажнів [92].

Великою шахтою на той час була шахта Капітальна, що діяла в середині XIX століття. На ній уперше в Донбасі в 1844

році для відливу води застосували парову машину. На шахтах упроваджувалися нові технічні вдосконалення. У 1838 році в основному штреку Петропавлівської шахти, що будувалася, був укладений перший рейковий шлях із штабового заліза завдовжки 76 метрів, по якому вугілля відкатувалося в дерев'яних візках.

На копальні вдосконалювалася система розробки вугілля. При проходці міцних порід застосовувалися буропідривні роботи.

Найбільш високого рівня видобутку вугілля копальня досягла в середині XIX століття. У 1846 році на копальні було видобуто 411180 пудів вугілля. З цього числа генерал-майорові Черткову для бурокоцукрового заводу було відправлено 101226 пудів, у м. Слов'янськ на заводи солеварень — 107985 пудів, у Бахмут на опалювання — 22983 пуди. На Луганський завод відправили 73141 пуд вугілля і 15899 пудів витратили на опалювання в Лисичанську. У великих кількостях лисичанське вугілля купувалося Чорноморським флотом.

У зв'язку з конкуренцією приватних шахт, що виникли, розташованих ближче до споживачів, а також зважаючи на відсутність транспортного зв'язку, попит на лисичанське вугілля падає. Деяке пожвавлення діяльності копальні було досягнуте в 70-х роках XIX століття у зв'язку з уведенням Лисичанського чавуноплавильного заводу. Проте незабаром завод був закритий, а шахти копальні віддані в оренду приватним особам [93].

Перша копальня Донбасу, закладена в Лисичій балці, що діяла в комплексі з Луганським ливарним заводом, поклала початок промисловій розробці кам'яного вугілля в Донбасі й у цілому в Україні та в Російській імперії. Тут зародився новий загін робітничого класу країни — шахтарі, тут виникло й удосконалювалося гірничче мистецтво. Це була своєрідна лабораторія передових методів у гірничій справі. Усе нове, що пропонувала наука й практика, відпрацьовувалося на копальні в Лисичій балці, а потім переносилося на інші шахти Росії.

1.8. ТОРГІВЛЯ В ДОНЕЦЬКОМУ КРАЇ

Торгівля — важлива галузь народного господарства. Зародившись ще в стародавності як процес реалізації товарів за допомогою купівлі-продажу, що забезпечує їхнє просування зі сфери виробництва у сферу споживання, торгівля постійно розвивається. Її характер і роль визначається способом виробництва. Торгівля й усе господарське життя Донецького краю були органічно пов'язані з розвитком всеросійського ринку. Зростання суспільного розподілу праці, розвиток землеробства, ремесла й мануфактурного виробництва вело до розширення обміну продуктами праці всередині Донбасу та за його межами. Розвиток торгівлі й грошового обігу сприяв виникненню у феодальному суспільстві нового класу — буржуазії.

Одним з важливих предметів торгівлі в Донбасі була сіль. Видобута на Торських озерах, вона ще в XVII столітті продавалася на місцях і відправлялася в різні райони Слобожанщини, у Курський, Белгородський та інші краї. Проте на шляху розвитку торгівлі стояли чимало перешкод. У Росії до середини XVIII століття існувала система внутрішніх митних зборів. По дорогах і мостах стояли застави, на яких знаходилися казенні збирачі або відкупники, які збирали торгові й мостові мита. Жителі Тора користувалися пільгами. Вони не платили торгове й проїждже мито. Це заохочувало їх до заняття продажем солі.

В архіві збереглися записи мешканців міста Тора за 1685 рік, де зафіксовано імена тих, хто возив сіль і рибу з Торських озер на продаж у різні міста. З 4 вересня 1684 року по 10 серпня 1685 року жителі Тора вивезли на продаж 340 возів солі. Зокрема до Харкова Андрій Долгов — 30 возів, Овсій Афанасьєв — 5 возів, Кирило Киянець до Сум віз 7 возів. У червні 1685 року житель Тора Тимофій Никонов віз до Харкова 10 возів риби з Торських озер, Тимофій і Павло Кушнарьови везли 12 возів риби, Михайло Чорний — 14

возів. А всього за кілька днів червня було відправлено на продаж 45 возів риби [9].

Але нерідко збирачі мит допускали свавілля. У 1690 році жителі м. Тора в чолобитній у Розрядний приказ, послаючись на недавно отриману жалувану грамоту, писали: *«а в той вашей, великих государей, грамоте написано, чтоб с нас, холопей ваших, в городах на местах мостовщин и на перевозах перевозов и никаких статей иметь не велено и на Торских озерах таможенно сложить, приказного М. Мезенцева и откупщика Я. Чулкова из Тора выслать»*. Замість висланих з'явилися інші, які збільшили побори. Далі вони писали: *«А ныне откупщик на Торских озерах Иван Володимеров да верные головы чугуевец Абрам Марченков да цареборисовский Тихон Широблюдин забирают в вашу в. г. казну в Соляном напротив вашего в. г. указу по дважды и по трижды с воза проезжие деньги и дров с воза по плахе с нас холопей ваших и бьют; да чугуевский же голова и откупщик берут денежного сбора и в Маяцком и с нас же холопей ваших и приезжих людей да он же откупщик Иван Володимеров в Маяцком*

■
Василь
Штернберг.
Малоросійський
шинок.
1837 р.

берет с нас, холопей ваших, с будары посаженкину с сажня по гривне... да с нас же с торских жителей проезжие деньги берут в Изюме и в Чугуеве и в иных городах и в Харькове и в Змиеве с соляной продажи берут же и воеводы в разных украинских городах. Вашем в. г. указом и грамотами и боярским отпискам чинится непослушны и проезды с нас емлют попрержнему и от тово нам, холопом вашим, из городов приезде людям нет [Див.: 9, с. 156].

Бахмутський купець Гаврилов 22 серпня 1757 року звернувся до контори Бахмутського соляного заводу зі скаргою. Він писав, що взяв підряд доставити Бахмутському соляному заводу 500 сажнів дров. Але по дорозі гусари слободи Серебрянки за проїзд беруть з воза по колоді дров. Чимало було й таких соледобувників і торгових людей, які всякими шляхами ухилялися від сплати митних зборів, об'їжджали застави та навіть чинили фізичний опір збирачам. Боротьба з ухиленням від сплати мита за сіль на початку XVIII століття настільки ускладнилася, що полковник Ізюмського полку Ф.В. Шидловський пропонував збирати мито тільки в Бахмуті. У 1753 році внутрішні митні збори були скасовані. У той же час на товари, що привезли до Росії, мито було підвищене на 13 відсотків.

Зміцненню економічного й суспільного стану купців, організації внутрішньої та зовнішньої торгівлі на початку XVIII століття сприяла політика, що проводиться Петром I. Оформилися станові міські органи, були створені Головний магістрат, купецькі гільдії, державний орган керівництва торгівлею — Комерц-колегія. З початку XVIII століття до торської солі додалася бахмутська сіль, загальний обсяг видобування якої значно перевищував торську. У м. Бахмуті, який був заснований у 1701 році, через три роки вже були зафіксовані ратуша — орган самоврядування й митна хата. Семенівською канцелярією був організований збір торгових мит і плата за проїзд через міст.

Місто Бахмут, що займало до середи-

ни XVIII століття околичне положення на півдні, відіграло важливу роль і в зовнішній торгівлі. Через Бахмутську митницю йшла торгівля з Кримським ханством, Туреччиною та іншими країнами. Це знайшло віддзеркалення і в царському указі від 7 липня 1764 року, у якому було сказано, що великоросійські й малоросійські купці та запорозькі козаки через Дніпро й Українську лінію та від Бахмута по слабкому баченню митниць явно, а більшою мірою й таємно, різними вигаданими засобами в торгах до Січі Запорозької, а від неї через Дніпро провозять срібну монету в Кримський бік, де купують виноград, вино та інші товари, а запорожці купують сіль з Ханського озера. І за точним консульським інформуванням тієї срібної монети кожне літо залишається в Криму до 60000 й більше. У Криму її переробляють на свої гроші та вживають на ханські витрати ...бо іншого срібла хан Кримський нізвідки дістати собі не може. Указом підтверджувалася заборона, що існувала з 1774 року, на вивіз срібної монети, а платню запорожцям вирішено було платити мідними грошима.

Важливим показником розвитку торгівлі є ярмарки. У всіх містах і багатьох великих селищах Донецького басейну проводилися ярмарки. Вони продовжувалися часто по 2 — 3 і більше днів підряд. У кінці 70-х та у 80-х роках XVIII століття в Лимані та Сватовій Лучці проводилося по 4 ярмарки на рік. Таке ж число ярмарків проводилося в м. Біловодську і в Білокуракиному, у Білолуцьку — 2.

У плані міста Біловодська, затверженому 20 квітня 1786 року, указано місця для соляних і винних магазинів з караульнями, а також для гостинного двору. В Економічних примітках по Біловодському повіту Воронежської губернії повідомляється, що на ярмарки в Біловодськ приїжджали купці з Харкова, Воронежа, Валуек з сукнами, шовком, а також «дріб'язковими галантерейними» товарами. Селяни навколишніх сіл привозили хліб, дьоготь, колеса, сани, дерев'яний посуд та їстівні запаси. Донські козаки

приганяли табуни російських, донських і калмицьких порід коней, велику рогату худобу та овець [94].

На правому березі Дінця через відсутність поселень, за винятком Тора, Маяків та Бахмута, торгівля почала розвиватися з середини XVIII століття. Ще в 1742 році белгородець І.І. Морозов, який дослідив залізородні родовища у верхів'ях р. Білої Лугані, писав, що тут неможливо було будувати доменний завод унаслідок незаселеності краю, відсутності міст і селищ, а також абсолютної відсутності в тих краях продовольчого постачання. Тільки в Бахмут, під час варіння солі, і в Черкаське, під час лову риби, повідомляв він, у травні-червні іноді здалека привозили хліб для продажу.

До кінця століття правий берег Дінця був заселений. Тут швидко розвивалося землеробство, тваринництво, виникли багато промислів і ремесел. Усе це створювало сприятливі умови для розвитку торгівлі. Цьому сприяло також право

слов'яносербських поселенців безмитно курити вино й на пільговий його продаж. У багатьох містах і селищах засновувалися ярмарки. Як повідомляв академік Гільденштедт, у Бахмуті в 1774 році проводилися ярмарки в день Петра і Павла та 1 вересня. Через кілька років число ярмарків подвоїлося.

В «Описі міст Азовської губернії» Я.П. Новицького повідомляється, що у 80-х роках XVIII століття в містах Бахмуті, Маріуполі, Торі проводилося щорічно по 4 ярмарки, у Маяках — один. На ярмарки в міста Азовської губернії з'їжджалися купці з Туреччини, Константинополя, Криму, Черкаська, донських станиць, Харкова, Полтави та інших міст. Вони привозили парчу, шовк, англійські та інші сукна, ситець, китайки, набійки, полотна голландські. З інших видів товарів відмічаються золоті, срібні й діамантові вироби, юхта, сап'яни, шкіри, залізо, мідь, олово, кришталевий і скляний посуд. З продуктів сільського госпо-

■
Василь
Штернберг
(1818 —
1845).
Ярмарок в
Україні

■ Іван Соколов
(1823 —
1918).
Біля шинка.
1864 р.

дарства — сірі кримські й чорні смушки; шерсть, прядиво, льон, хліб, сало. І, звичайно, на кожному ярмарку продавали рибу, дьоготь. Але найголовніший товар — велика рогата худоба, коні й вівці. До того ж худоба «помірно і недорогою ціною продається».

Іноземні судна доставляли в Таганрозький порт вина, родзинки, фініки, винні ягоди, імбир, каву, мигдальні, турецькі й волоські горіхи, лимони, сік лимонний, помаранчі, апельсини, маслини, дерев'яне масло, ладан, смирну, турецький тютюн, турецькі шовкові та бавовняні тканини. Природно, що з Таганрозького та інших портів заморські товари поширювалися по багатьох ярмарках Донецького басейну.

Окрім ярмарків, у містах Донбасу по недільних днях проводилися торги, купцями утримувалися шинки й лавки. У Біловодську в 70-х роках було 3 шинки й 2 лавки. Збереглися документи про відкриття шинку в першому шахтарському селищі в Лисичій балці, де заклали першу копальню Донбасу. У 1797 році один з власників винного заводу вирішив побудувати в шахтарському селищі шинок.

Оскільки поселення належало Луганському ливарному заводу, керівник кам'яновугільною копальнею Адам Сміт заперечував проти цього, про що він повідомив директору заводу. Ще в червні 1795 року у своїй пропозиції про будівництво Луганського ливарного заводу Карл Гаскойн поставив умову, «щоб строго було заборонено продавати вина і всякі міцні напої не тільки на заводі, але і в околицях його...». Він обґрунтовував свою пропозицію тим, що робітники, приохотившись до вина, «почнуть продавати з себе плаття, інструменти та ін., а потім і все те відносити будуть у шинки, що можуть понести із заводу...» [95].

У торговий обіг усе більше залучалося людей. У м. Бахмуті в 1783 р. з 1759 жителів налічувалося 163 купці. У Маріуполі в той же час з 1506 жителів прошарок купців складав 144 особи. У Торі було 15 купців. Якщо в Бахмутському й Слов'янському (Торському) повітах купці проживали в центрах повітів, то в Маріупольському повіті купецький стан був поширений по багатьох населених пунктах. Усього в Маріупольському повіті в 1782 році було 937 купців. Пояснюється це тим, що багато переселенців з Криму — греки, вірмени, грузини — традиційно займалися торгівлею. У 1795 році в Маріуполі налічувалося 163 торгових заклади та заїжджий двір. Місцеві купці підтримували торгові зв'язки з Кримом. У Біловодському окрузі в 1793 році було 16 купців. У м. Донецьку, на початку XIX століття перейменованому в Слов'яносербськ, на межі XVIII і XIX століть було 9 купців. Це місто через своє околичне положення в повіті не отримало значного розвитку. Певний вплив на цей процес робило й виникле в 1795 році

місто Луганськ, що стало привабливим центром економіки та культури повіту. У той же час у Донецькому (у подальшому Слов'яносербському) повіті проводилося 15 щорічних ярмарків. Окремі села цього повіту перетворилися на торгові центри. У містечку Іванівському проводилося щорічно 4 ярмарки, у селі Біле — 5, у селах Красний Кут та Успенському — по 3 ярмарки, у Штеричівці — один [96].

Виділення цих сіл пояснюється, з одного боку, їхнім розташуванням на великих дорогах. Село Успенське лежало на великій дорозі з Донецька до Таганрога. Містечко Іванівське знаходилося на перехресті великих доріг з Бахмута і з Донецька до Таганрога. Це полегшувало доставку купцями товарів на ярмарки. З іншого боку, неабиякою мірою заснування ярмарків залежало від власників селищ. Селами Білим і Штеричівкою володів поміщик П.І. Штерич, містечко Іванівське належало його дітям. Якщо ми пригадаємо, що в селі Петрово-Красносілля, що належало тому ж П.І. Штеричу, діяли солодовий, пивоварний і винокурний заводи, а в селі Ящикове, яке належало дітям П.І. Штерича, теж працював винокурний завод, то стане зрозуміло, що Штерич був зацікавлений у збуті вина й пива. Продажем цих напоїв, імовірно, займався сам поміщик через своїх людей, які не були виділені в стан купців. Усе це приносило великі доходи поміщикам. Розповідаючи про своє село Біле, де щорічно проводилося 5 ярмарків, П.І. Штерич писав про свої доходи: «Від продажу гарячого вина, пива й меду та іншого напою — 1500 руб.». На своїй землі він розробляв поклади каменя-пісковику, з якого виготовляли жорна. Ці вироби він теж продавав. Від продажу кам'яних плит, точил і брусів він отримував дохід у 300 руб. [97].

Багато казенних і поміщицьких селян займалися візництвом або були чумаками. Одні їхали в Бахмут і Тор, а часто й до Криму по сіль, інші на Дон і до моря за рибою, візши туди хліб та інші товари. Усе це сприяло розвитку торгівлі в краї.

З Опису міст і сіл, що вийшов у 1781 році, відомо, що в Біловодському повіті місцеві жителі займалися підрядним візництвом. Вони перевозили сіль, хліб та інші вантажі. Жителі слободи Олександрівки, Білокуракиної та Танюшівки Біловодського повіту, поміщицькі селяни, які мали робочих волів, навантажували вози хлібом і відвозили його до Черкаська, Ростовської фортеці та інших місць, де вигідніше продати хліб. Звідти вони наймалися перевозити купецькі поклажі в різні місця. Їздили навіть у такі віддалені міста, як Ярославль, Нижній Новгород, Казань, Саратов, Царицин. З тих місць теж не їхали порожніми, везли товари назад по підрядах.

Чумацькі вози із зерном, прядивом постійно можна було бачити на дорогах до Таганрога й Маріуполя. Звідти вони везли рибу, заморські товари. У кінці XVIII століття, коли Чорноморська гірничка експедиція почала видобувати вугілля для нових портів і фортець на Чорному морі, по дорогах на Таганрог і порт Кічкас на Дніпрі потягнулися обози з кам'яним вугіллям. У вересні-жовтні 1791 року Савва Озерський, Максим Немець, Василь Чорнухін, Іван Лисинський, Трохим Худолей, Костянтин Горб, Іван Шкабурда й Осип Дорвінтець доставили із села Селезньовки Донецького повіту на пристань Кічкас на березі Дніпра 267 хур, на яких було привезено 15335 пудів кам'яного вугілля. Звідти його відправляли річковими судами до Херсона й Миколаєва [98].

Візництвом займався і вже знайомий нам поміщик П.І. Штерич. У вересні 1795 року на власних підводах він доставив у Таганрозький порт кам'яне вугілля, заготовлене Аврамовим і Лебединським у 3-й Роті і в слободі Уткіна, — 40491 пуд 15 фунтів, за що отримав 4079 руб. 79 коп. У тому ж місяці П. Штерич доставив на власних підводах ще одну партію кам'яного вугілля в Таганрозький порт з Третьої Роти й хутора Платова на р. Крипінській у цілому 54549 пудів, за що йому видано 4778 руб. 4 коп. [99].

1.9. КЛАСОВА БОРОТЬБА

У XVII—XVIII століттях Росія була кріпосницькою державою. Основним пануючим класом були феодала, які за підтримки царського уряду жорстоко експлуатували кріпосне селянство. Непримиренні суперечності між експлуататорами та експлуатованими нерідко виливалися в селянські бунти, повстання й селянські війни. Від кріпосного гніту страждали й інші верстви трудового народу — козаки (особливо

підпомічники й підсусідки), однодворці та інші категорії казенних селян, робітні люди та ремісники. Усі вони були залежні від кріпосницької держави й експлуатувалися нею. Важке економічне становище, безправ'я змушували їх боротися за покращення умов свого життя. Виступи пригноблених мас Донецького басейну у XVIII столітті проходили в єдиному потоці боротьби трудящих усієї Росії.

ЗАГІН РАЗІНЦІВ НА ДІНЦІ

■
Зображення
Степана
Разіна в
додатку до
гамбурзької
газети.
1670 р.

У 1670 — 1671 роках Росію сколихнула селянська війна під проводом Степана Разіна. Її хвилі досягли й берегів Дінця. Поставивши за мету підняти проти царя Слобожанщину, разінці направили з Дону вгору по Сіверському Дінцю загін на чолі з Олексієм Хромим. Уже 1 жовтня 1770 року разінці зайняли містечко Маяки. Тут вони встановили свою владу. В. Рибінін, який очолював військову команду містечка, був страчений повстанцями. На козакому колі отаманом обра-

ли козака О. Субочева. Просуваючись на північ, загін О. Хромого через два дні оволодів Цареборисовим. Разінців підтримали солевари Тора. Сприяючи заго-ну Хромого, торські солевари закликали жителів міста Богодухова підтримати Степана Разіна. Четверо з них тут були заарештовані властями, але учасники мітингу звільнили їх.

Стурбовані власті кинули проти разінців військову силу. Каральну експедицію очолив белгородський воевода полковник Григорій Косоков. Сили були нерівними, і загону Олексія Хромого довелося відступити. Коли карателі Косокова 1 листопада вийшли з Цареборисова на Маяк, того ж дня Олексій Хромий з кінними козаками втік з Маяка, а піші повстанці на чолі з отаманом Чортонликом відправилися на судах униз по Сіверському Дінцю. Команда Косокова переслідувала групу повстанців, які йшли по берегу Дінця до гирла річки Жеребець. Тут він вирішив зустріти повстанців, які відступали по Дінцю на судах. Тим часом козаки Сумського слобідського полку за наказом Косокова наздогнали повстанців. Зав'язався бій, у якому повстанці були розгромлені, а багато хто полонений.

Разінці, які пливли по Дінцю, дізнавшись про засідку, 3 листопада зупинилися за 10 верст, не доїжджаючи гирла Жеребця, де чекав їх Косоков. Через два дні

отаман Чортомлик досяг Рипнінського юрта й зупинився в 5 верстах від табору Косогова. Тут він з командою повстанців, яка налічувала 540 осіб, на правому березі Дінця, під лісом, влаштував укріплення, а 100 кращих повстанців разом з ним пішли до табору Косогова, щоб оглянути укріплення урядових військ. Але Косогов не чекав нападу повстанців. Проявивши ініціативу, він направив свої війська по обидва береги річки до табору повстанців. Тут відбувся бій, що тривав 5 годин. У результаті разінці зазнали поразки, утративши знаряддя, прапори та інші речі. У разінців було близько 300 суден,

у числі яких знаходилося 20 баркасів, 42 великих човни, 320 малих та інші. Усі судна війська Косогова спалили, а основна маса повстанців, яка відмовилася здатися, була знищена. Розіпнуті тіла багатьох повстанців на барках і човнах були відправлені вниз за течією на Дон для залякування інших.

Розгромивши загін Чортомлика, урядові війська жорстоко розправилися з тими, хто підтримав їх і навіть співчував їм. У Маяках були повішені спійманий осавул Воротов і 13 козаків, а також обраний на козачому колі отаман О. Субочев та інші прихильники Разіна [100].

БУЛАВІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ

На початку XVIII століття на території Донбасу виник селянсько-козацький рух під керівництвом Кондратія Булавина, що перекинувся потім на Дон, Волгу та інші райони Російської імперії. Повстання було викликане посиленням феодальної експлуатації селянських мас і козачої голоти. Безпосереднім поштовхом до повстання послужили дії карального загону князя Ю.В. Долгорукого, відправленого на Дон для розшуку й повернення збіглих селян.

Виконуючи покладену на нього царем місію (указ Петра I від 6 липня 1707 року [101]), Ю. Долгорукий свій загін, у якому було 172 особи, розділив на кілька частин. Ці загони з Азова й фортеці Троїцької попрямували вгору по Дону та його притоках, учиняючи насильство й розправу. Зі своїм загonom Юрій Долгорукий восени 1707 року опинився на р. Айдар. Тут 9 жовтня 1707 року біля Шульгинського козачого містечка на князя Долгорукого напав загін повстанців Кондратія Булавина, у якому налічувалося 200 осіб. Вони вбили князя Ю.В. Долгорукого, його офіцерів і солдатів. Про подальші дії Булавина на Айдарі та Дінці розповідається в листі полковника І. Тевяшова, написаному в жовтні того ж 1707 року.

Дізнавшись про те, що трапилося в Шульгинському містечку, полковник Ри-

бінського (Острогозького) полку І. Тевяшов зібрав своїх старшин на кордонах свого полку із землями Донських козаків, де спалахнуло повстання, установив пости для спостереження. «Таємним звичаєм» він послав у козачі містечка свого посильного для розвідки. Повернувшись 19 жовтня, розвідник доповів, що після вбивства Ю. Долгорукого Булавін *«послав от себе письма прелестные по Айдару и в донецкие, и в донские верхние городки, и на Медведицу, и на Хопер»*. У цих листах К. Булавін закликав «побити до смерті» направлених Долгоруким карателів, а козакам велів іти до нього, а хто не приєднається, тим загрожував стратою.

У листі полковника Тевяшова повідомляється, що Булавін відправив у Черкаське містечко на Дон третю групу своїх людей з метою залучити донських козаків. Звідси видно, що до цього були послані ще дві такі групи. Але на дві попередні ще не було відповіді. З донських містечок до нього ще ніхто не прибув. Розвідник повідомив полковнику Тевяшову, що *«хочет он, Булавин, собрався, итить в украинные города, которые с ними пограничны, для коней и для добычи, потому что при нем собралось много бурлаков, бесконны и безоружны, и безденежны...»*. Думається, що під

бурлаками тут слід розуміти не стільки тих волзьких трудяг, які тягнули на собі судна по річці, скільки збіглих людей, які не мали притулку, бродили по південних просторах країни.

Того ж дня, 19 жовтня, прийшов до полковника Тевяшова козак його полку Володимир Мануйлов з товаришем своїм і розповів, що були вони «на Бахмуті для промислу свого». Поверталися звідти через козаче містечко Старе Боровське, як називали у той час нинішнє Боровське. 12 жовтня в Старе Боровське приїхали булавінці на чолі з отаманом. Жителі містечка вітали повстанців. Проте в отамана Старого Боровського містечка неспокійно було на душі. Він сказав Булавіну і всім його старшинам: «Заколихали всією державою. Що робитимете, якщо прийдуть війська з Росії? — І сам відповів: — Тоді й самі пропадете, і ми загинемо». У відповідь на ці зауваження Булавін сказав: «Не бійтеся, цю справу я почав робити не просто. Був в Астрахані, у Запоріжжі і на Терках. І вони, астраханці, запорожці й терчани (малися на увазі терські козаки) усі йому присягу дали, що прийдуть до нього на допомогу, і незабаром вони будуть тут».

Чи був насправді Булавін у всіх названих краях, чи заручився підтримкою, не зовсім зрозуміло.

Можливо, щоб заспокоїти козаків Боровського, він видавав свої мрії за дійсність. Що ж до подальшого маршруту Булавіна із Старого Боровського, то Мануйлов повідомив, що «підуть вони по козачих городках в Нове Боровське, у Краснянськ, на Сухорев, на Кабанне, на Міловий Брід, на Сватови Лучки, на Бахмут». Містечка тут названі не послідовно один за одним по дорозі, а врозкид. Отже, мова йшла не про певний маршрут, а тільки перераховувалися містечка, що лежали на північний захід від Старого Боровського.

У листі полковника повідомлялося, що булавінці по дорозі будуть козаків до себе «привертати». А якщо які з ними не підуть, повернувшись назад, вони будуть палити й грабувати. А коли містечка свої до себе схилять, підуть по землі Ізюмсь-

кого полку по містах до Рибного (Острогозька). Тут вони «і кіньми, і рушницею, і платтям поповняться». Після цього підуть до Азова й Таганрога та звільнять засланих і каторжних, «які їм будуть вірні товариші». А навесні, зібравшись, планували піти «на Воронеж і до Москви».

Тут зображена ціла програма повстанців і методи її здійснення. Імовірно, сам Булавін оголосив про це козакам Старого Боровського містечка. Можна вважати, що в успішному її здійсненні були чималі сумніви не тільки в рядових козаків, але й у самого ватажка.

На перших порах повстанців підтримали жителі шести козачих містечок, які лежали по Дінцю й Айдару: «Трехизбянской, да Старое и Новое Боровское, да Новый Айдар, Шулгин, Белянск, и пошли за ними ж, в тех городках жителей 291». Проте чотири містечка не підтримали повсталих: «...А Закотной городок и Осинава Лука не сдались; также и в Старой Ойдар и в Краснянск их, воров, не пустили».

Детальніше розповідається про невдалу спробу Булавіна схилити на свій бік козаків Староайдарського містечка. У той час, коли Булавін підійшов до Старого Айдара, у цьому містечку знаходилася якась стороння людина, ймовірно, від князя Юрія Долгорукого. Булавін дві доби стояв перед Старим Айдаром, вимагав видати йому посланця, щоб убити його. Проте отаман і козаки Старого Айдара були непохитними. Вони не схилилися на бік Булавіна і, як повідомляв очевидець, «у містечко до себе його не пустили, і посланого не видали». У кінці листа повідомлялося, що з «донських містечок, які по річці Дону, при ньому, Булавіні, немає жодної людини». Таким чином, перші дні повстання показали, що навіть тут, на батьківщині Булавіна, серед козаків не було єдності. Сорок відсотків містечок відмовили йому в підтримці.

До останнього часу не було ясності, де знаходилися Нове й Старе Боровське містечка, згадувані в документах про Булавінське повстання. Нам удалося

встановити, що Старе Боровське містечко — це нинішнє Боровське, селище, підпорядковане Сіверськодонецькому міськвиконкому. Нове ж Боровське містечко було утворене в 1707 р. вихідцями з Боровського на р. Боровій. Згодом його назвали Боровеньками.

Намагаючись здійснити свою програму, Булавін піднявся вгору по Айдару, щоб іти вбік Острогозька (Рибного). Проте в районі містечка Закотного шлях його загонам перегородили вірні царю домовиті козаки й калмики на чолі з донським отаманом Лук'яном Максимовим. Повстанці зазнали поразки в бою й були розсіяні. К. Булавін з групою вірних козаків утік у незаселені місця на Міус, звідти перейшов в урочище Клинове на Кальміусі, а потім поїхав на Запорожжя. У Січі він з'явився до кошового отамана й показав знадливі листи до Війська Запорозького від усього Війська Донського. При цьому

він заявив, ніби Військо Донське відокремилось від государя, і почав кликати запорожців іти на Русь бити бояр, дворян, відкупників і піддячих. Тричі з цього приводу збиралася рада в Січі. Проте в запорожців не було єдиної думки. Молоді козаки вимагали від старшини йти на Україну бити панів і орендарів. Але їх стримували люди похилого віку, які бачили дві перешкоди проти походу: тепла зима, не зовсім замерзли річки. І друге — у Москві знаходилися запорозькі козаки, які поїхали за платнею. Через бунт січовиків вони могли втратити голови.

Після цього Булавін вийшов з Чортомлицької Січі й піднявся у фортецю Кодак. Звідси він знову почав підбивати запорожців на бунт. Кошовий Петро Сорочинський рішуче відмовився діяти з Булавиним. Тоді молоді запорожці змістили Сорочинського й кошовим обрали Костянтина Гордієнка. Але й він відмовив у

■
Микола
Пимоненко.
У похід.
1902

підтримці Булавину. Тоді молоді запорожці заявили, що вони підуть з Булавиним тільки тоді, коли він залучить на допомогу собі калмиків, черкес, татар Белгородської й Ногайської орд. А поки придуть орди, Булавину дозволили збирати до себе вільних людей.

Незабаром до Булавина приєдналося кілька сотень вільних запорожців. З ними він перейшов на лівий берег Дніпра й зупинився на річці Вороній, нижче Звонецького порогу. Окопавшись там, він почав розсилати від себе закличні грамоти. У січні 1708 року на берегах Кальміусу і в районі між Тором та Бахмутом з'явилися загони запорозьких козаків, озброєних артилерією.

У березні 1708 року Булавін прибув на Хопер. Пристанське містечко, де знаходився отаман повстанської армії, перетворилося на центр повстання. Звідси розсилалися знадливі листи із закликом до повстання, яке швидко поширювалося на сусідні повіти, а також на Лівобережжя й Слобідську Україну. На початку квітня 1708 року Булавін попрямував до адміністративного центру донського козацтва Черкаська. Назустріч ньому двинув свої сили отаман війська Донського Л. Максимов. На р. Лисковатці, нижче містечка Паньшина, 9 квітня відбувся бій. Булавінські загони розбили військо отамана Максимова. Рядові козаки перейшли на бік повстанців [102].

1 травня 1708 року відбулося повстання в м. Черкаську. Місто майже без бою перейшло до рук повстанців. 9 травня 1708 року К. Булавін був обраний отаманом Війська Донського. Колишнього отамана Л. Максимова повстанці стратили. Намагаючись організувати похід на Москву, Булавін прагнув заручитися підтримкою запорозьких і кубанських козаків, старовірів і навіть Ногайської орди. Царський уряд направив на Дон війська. Щоб перешкодити цьому, Булавін надіслав лист Петру І. Загони повстанців під керівництвом отаманів І. Некрасова, І. Павлова и Л. Хохлача він двинув на Волгу. 12 — 13 травня 1708 року вони

взяли Дмитрієвськ, 26 травня приступили до облоги Саратова, проте оволодіти містом були не в силах. Тоді повстанці направили свої загони на Царицин і 7 червня захопили його.

Лист К. Булавина на ім'я отамана запорожців К. Гордієнка прийшов 17 травня. Булавін повідомляв про перемогу в Черкаську, про страту колишнього отамана Л. Максимова й про обрання Булавина отаманом Війська Донського. Тут же він писав про концентрацію державних полків на р. Дінці біля Святогірського монастиря та про їхній намір іти на місто Черкаськ, де знаходився штаб повстанців.

У кінці травня Булавін прибув до Бахмута й звідти надіслав на Січ універсал, у якому закликав усіх запорожців іти під слободу Ямполь, щоб дати відсіч князеві Василю Володимировичу Долгорукому, який прийшов на південь, щоб знищити всіх узагалі козаків. Отримавши цей універсал, запорожці почали переходити до Булавина окремими групами з кількох сотень козаків. Наприклад, 30 травня до Булавина перейшла з кумачовими прапорами партія в 300 козаків, 9 червня перейшла друга партія в 500 осіб. Усього набралось близько 1200 козаків.

Дізнавшись про це, цар Петро І направив князеві В.В. Долгорукому лист від 14 червня, у якому вимагав гострозоро стежити за тим, щоб не дати об'єднатися запорожцям з донцями. Запорожці ж 24 червня 1708 року одержали лист наказного отамана Війська донських козаків Іллі Григор'єва. Він переконував запорожців не вірити «знадливим листам і словам того злочинця Кіндрашки Булавина», який поширює брехню, ніби Військо Донське відійшло від великого государя, навпаки, вірно служило й служить своєму великому государеві Петру Олексійовичу та готове скласти свої голови за православну віру й за великого государя.

Не дивлячись на сміливість, відвагу й винахідливість, проявлені Кіндратом Булавиним, успіх його був нетривалим. Прагнучи поширити повстання на значній території, булавінці розпоростили свої

сили. Усіх добровольців, які прийшли до нього, він розділив на два загони. Перший загін у складі 5000 чоловік він направив під місто Азов. Другий загін діяв під керівництвом отаманів М. Голого, С. Драного, С. Безпалого, який відправився в район Сіверського Дінця й Слобідської України. У ніч на 8 червня 1708 року під м. Валуйками на р. Уразовій він розгромив Сумський слобідський полк.

Віддругого загону відокремився третій під керівництвом С. Драного і С. Безпалого. У його складі знаходилося 6500 чоловік, зокрема 1500 запорозьких козаків. Він попрямував у бік Тора, Маяків та Ізюма. З великою стурбованістю Шидловський повідомляв про це Київському воєводі Д.М. Голіцину і князеві В.В. Долгорукому. Він виступив проти повстанців і просив підкріплення.

Шидловський 5 липня 1708 року повідомляв О. Меншикову, що Драний і Безпалий з п'ятитисячною армією донських козаків і півтора тисячею запорозьких козаків прийшли під Тор і стали обомом. Читали свої звабливі листи, у яких говорилося, що стали вони за правду і йдуть до Москви... Вимагали видати самого Шидловського та його казну, здати без бою Тор, який вони обложили. Проте нападом узяти не змогли й відійшли до Дінця, до урочища Крива Лука.

1 липня Шидловському підійшло підкріплення — кавалерія полковника Кропотова. Почався наступ на булавінців, у якому взяли участь війська Ізюмського, Харківського, Ахтирського й Полтавського полків та кавалерія Кропотова. Бій тривав з 3-х годин дня до 2-х ночі. Отаман Драний загинув. Утративши півтори тисячі чоловік, булавінці відступили.

Запорозьким козакам, які були разом з Драним, удалося врятуватися втечею. Вони попрямували в Бахмут і там засіли. По їхніх слідах кинувся Ізюмський полк і оточив місто Бахмут. Запорожці опинилися в безвихідному становищі. Не маючи боєприпасів і терплячи голод, вони виявили готовність скласти зброю. Проте полковник Ізюмського полку не прий-

няв умов капітуляції. Він підпалив місто й перебив їх.

У роду полковника Ізюмського полку Ф.В. Шидловського довго пам'ятали про його активну участь у розгромі Булавінського повстання. Один з його нащадків С.І. Шидловський у «Матеріалах для очерка служебної діяльності Шидловских в Слободской Украине (1696 — 1727 гг.)», опублікованих у 1896 році, писав: «У 1708 році розігрався Булавінський бунт, і Федір Володимирович, окрім діяльності чисто військової, стикався із шайками Булавіна та його отаманів» [104]. Так стикався, додамо ми, що від Бахмута не залишилося каменя на камені.

Розрізнені сили повстанців терпіли поразки і в інших місцях. Невдачею закінчилася спроба повсталих 6 липня захопити Азов. У столиці Дону Черкаську верхівка козацтва організувала змову. 7 липня 1708 року змовники обложили хату, у якій знаходився отаман, розправилися з Булавіним. За однією версією, він сам, бачивши безвихідне становище, наклав на себе руки, за іншою — був убитий у перестрілці.

Після загибелі Булавіна боротьбу проти царських військ на Доні й Волзі продовжували окремі загони повстанців на чолі з отаманами М. Голим, І. Некрасовим, С. Безпалим і І. Павловим. 4 листопада 1708 року в бою з військами В.В. Долгорукого в станиці Решетівській на Дону зазнав поразки загін Микити Голого. Отаманові із жменькою козаків ледве вдалося врятуватися втечею. Проте незабаром М. Голий був схоплений карателями.

Урядові війська придушили повстання. Карателі жорстоко розправилися з повстанцями. Багато хто з них був схоплений, страчений, інші відправлені на каторгу. Донські козаці містечка, які підтримали Булавіна, були зруйновані та спалені.

Ватажок повстання Кіндрат Опанасович Булавін — з козачого містечка Трьохізбенки, що на лівому березі Сіверського Дінця нинішньої Луганської

області. Жителі Донбасу глибоко шанують пам'ять народного героя. Про нього написано багато книг, серед яких поема А. Медведенка «Сказ о Булавин-

ском бунте». У 1997 році до 290-ліття повстання в селі Трьохізбенці відкрито йому пам'ятник. Ще раніше встановили пам'ятник К. Булавину в м. Артемівську.

НАРОДНИЙ ПРОТЕСТ

У феодальній Росії XVIII століття, де панували свавілля, безправ'я й жорстока експлуатація, боротьба народних мас приймала різні форми — від стихійного протесту до озброєних повстань і селянських воєн. У Донбасі одним з перших таких протестів була відмова бахмутських солеварів у 1765 році виконувати роботи. Постійною проблемою на Бахмутському солепромислі була настаха робітників, особливо допоміжних. За указами Сенату й нарядами адміністрації Белгородської та Воронежської губерній на солепромисел щорічно направляли сотні селян і козаків, які неохоче йшли сюди, а часто втікали. Коли в 60-х роках у Бахмуті й Торі чисельність населення збільшилася, Сенат 6 липня 1765 року своїм указом звільнив Белгородську й Воронежську губернії від обов'язку посилати людей на солепромисел. Тепер усі допоміжні роботи повинні були виконувати самі солеварі та члени їхніх сімей. Це викликало незадоволеність солеварів, що призвело до інциденту, який виразився в непокорі адміністрації. В один з днів адміністрація, зібравши солеварів, зачитала їм указ Сенату. З натовпу, у якому було 150 солеварів, вийшов Борис Андреев. Він заявив, що не виконуватиме допоміжних робіт. Роз'яснення прапорщика Голубкова не тільки не заспокоїли солеварів, але й ще більше розпалили в них незадоволеність. Андреев схопив Голубкова за груди, порвав сорочку, заподіяв тілесні ушкодження. Адміністрації вдалося переконати солеварів виконувати роботи. Відносно непокірного Бориса Андреева власті наказали: «Учинить в Бахмутской соляной конторе наказания плетми и о том для ведома к солеварской команде послать указ» [105].

У цей період у Донецьких краях поши-

рювався антифеодальний рух гайдамаків. У їхніх загонах були представники бідних верств населення України — селяни, запорозькі козаки, збігли поміщицькі кріпосні. Прояви дій гайдамаків виявлялися у Сватовій Лучці, Торі, у центральних районах Донбасу. Гайдамаки нападали на поміщицькі маєтки, забирали худобу, майно.

Про боротьбу селян за свої колишні вільності проти кріпосницького гніту свідчать події, що відбувалися в Біловодську. У 1767 році сюди помилково надіслали вказівку вобрати від двірських селян делегатів у законодавчі комісії. Вибрали 6 чоловік на чолі з Йосипом Москаленком. Селяни їм дали наказ виклопотати колишні вільності черкас, повернути їх землі. У Валуйках селянських депутатів не прийняли. Тоді селяни відправили ходоків Саву Ануфрієва й Василя Кабанова з наказом до Москви. Там вони теж не мали успіху.

Але селяни слобід Біловодської, Марківки та Йовсуга не зупинилися на цьому. Вони вирішили не платити оброк, відмовилися виходити на роботу. Валуйський воєвода вирішив застосувати силу. У слободу на Деркул направили військовий загін у складі 50 солдатів і 50 козаків під командуванням поручика Макарова. Селяни, озброївшись рушницями й списами, зустріли військовий загін біля хутора Кабикіна. Відбувся справжній бій. Здолавши військових, селяни закували в ланцюги поручика Макарова й посадили його в комору. Палацова конюшенна канцелярія знову наказала Валуйському воєводі відправити військову команду. Цього разу карателі взяли І. Москаленка та двох його товаришів — Лук'яна Рильнова і Григорія Кравченкова. Понад п'ять років вони просиділи у в'язниці, закуті в ножні кайдани і в ланцюгах.

■
Пам'ятник
К. Булавину,
сmt Трьох-
ізбенка
Слов'яно-
сербського
району, 1998,
скульптор
М. В. Можаяєв.

Таким же шляхом шукали свої вільності й селяни слободи Микитівки, Білокуракиної й Танюшівки, яких покріпачив князь О.Б. Куракін. Вони заявили про непокору поміщикаві, не бажаючи бути

в його підданстві, відмовлялися платити казенні податі. Для втихомирення селян з Валук була направлена команда регулярного полку з гарматою. Силою зброї селяни були приведені до покори.

ВІДГОМОНІ СЕЛЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВОДОМ О. ПУГАЧОВА

■
Омелян Пугачов у в'язниці. Портрет, доданий до видання «Истории пугачёвского бунта» О. С. Пушкина, 1834

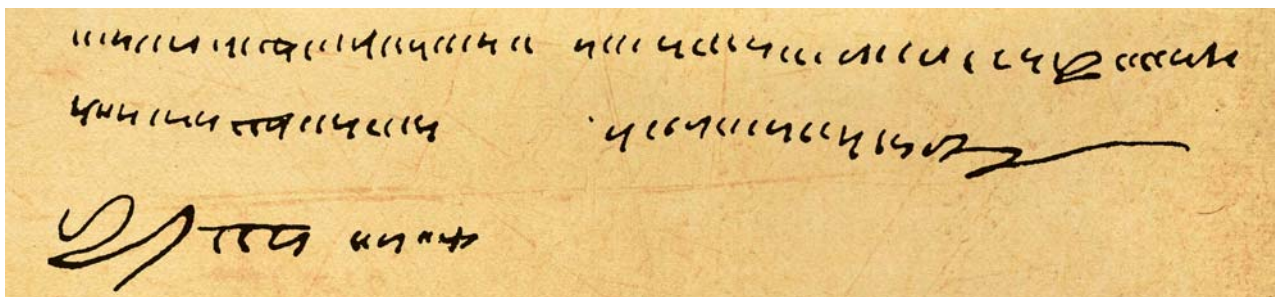
дився і О.І. Пугачов. Тут донці провели зиму, а весною 1769 року були направлені на турецький фронт під Бендери. Восени 1769 року донські козаки знову прибули на Донець на зимові квартири, а в 1770 році, навесні, їх знову направили до Бендер. У вересні того ж 1770 року російські війська взяли Бендери. У той же час Омелян Пугачов отримав звільнення від служби через хворобу й прибув на Дон.

Утікаючи з Дону, Пугачов у 1772 році опинився в селі Кабаньому (нині смт Красноріченське Кременського району Луганської області) у будинку Осипа Коровки. Пугачов розповідав господареві, що їде він до Кременчука, а звідти до Бендер. Ніби там генерал Каменський поселяє всякого, там жити можна вільно. Осипу Коровці, який був старовіром, сподобалася ідея переселення на нове місце. Він сказав: *«Здесь нашей братье — староверам жить нельзя, я же за крест и бороду страдал в Белгороде с сыном лет семь... Коли принимают, так, поедешь назад, заезжай и скажи мне. Я б со всем домом туда поехал»*. Тут Пугачов зізнався, що в нього немає паспорта, а туди без паспорта їхати не можна. Коровка сказав: *«Я велю сыну тебе написать паспорт»*.

Так і зробили. Син Осипа Коровки

У 1773 — 1775 роках у Росії проходила селянська війна під проводом Омеляна Пугачова. Її відгомін докотився й до Донбасу. Ще до повстання Омелян Пугачов кілька разів побував на території нинішнього Донбасу. У 1768 році після оголошення Туреччиною війни Росії в Бахмутську фортецю для посилення місцевого гарнізону була направлена частина донських козаків, у складі якої знахо-

■
Підпис Пугачова под указом. Автограф неписьменного Пугачова. XVIII ст.

Антон написав на ім'я Пугачова паспорт, тільки не козаком його назвав, а хорунжим. І підписався, підробивши підпис полковника Денисьєва. Узявши паспорт, Пугачов поїхав. Але незабаром повернувся, тому що через епідемії на дорозі були введені карантини. Побачивши знову у своєму будинку Пугачова, Осип Коровка запитав: «Що ж, селяться під Бендерами?» Пугачов, одурюючи Осипа, відповів: «Я їздив, і там селяться, тільки потрібно тобі самому їхати і виправити указ». Коровка йому сказав, що самому йому їхати не можна, а запропонував узяти сина. Син Осипа Антон Коровка в написаний ним паспорт Пугачова вписав себе під ім'ям донського козака Набокова. Осип Коровка дав Пугачову 50 руб., пару коней, і поїхали Пугачов із сином О. Коровки Антоном. Доїхавши до Єлизаветинської фортеці (нині м. Кіровоград), вони дізналися, що в Бендерах поселень немає. Звідси повернули вони до Польщі. На випадок, якщо в дорозі зустрінуться російські роз'їзди, Антон Коровка написав новий паспорт, з якого виходило, ніби вони відпущені від Краснощоківа (був такий донський козацький полковник) на Дон. Але їм не повезло. Попалися вони російському офіцерові, який забрав у них коней і гроші, а самих відпустив. Прийшли вони пішки у Ветку, у селище на р. Сож, верстах у 30 вище Гомеля. Це, звичайно, була Білорусія, але тоді вона ще була під Польщею. Тому й говорили вони, що їдуть до Польщі. На Сож їхали вони не випадково. Ветку заселили старовіри-розкольники, які тікали з Росії. Коровка знав про це. У них там були знайомі. А Пугачов замишляв повстання, намагався заручитися їхньою підтримкою [104].

Побувши трохи у Ветці, Пугачов залишив там Антона, а сам повернувся в Кабанне. Природно, Осип Коровка зразу запитав, де ж його син? На це Пугачов відповів, що Антон скоро буде, але не зізнався, що Антон у Ветці. Переночувавши в Осипа Коровки одну ніч, Пугачов виїхав. Осип дав йому 5 руб. Так Пугачов показав на слідстві про своє знайомство

з Коровкою. Після придушення повстання й страти Пугачова Антон ширив чутки, ніби замість Омеляна Пугачова була страчена інша людина, а сам Пугачов повернувся на Яїк, де збирає війська, щоб продовжити озброєну боротьбу. Антон Коровка орієнтував селян на приєднання до того війська. Царські власті заарештували Антона Коровку. Після допиту й жорстоких тілесних покарань його заслали до Сибіру. Сім'я Осипа Коровки теж знаходилася під слідством. У квітні 1773 року дочка Осипа з відома батьків намагалася залучити в розкольницькі марновірства, як повідомлялося в документі, дочку жителя с. Кабаннього Федора Мерочникова Тетяну. Коли факт цей розкрився, сім'я О. Коровки втекла й проживала в розкольницькій слободі Білій [106].

У селянській війні під проводом О. Пугачова брали участь селяни Велиководської, Біловодської, Деркульської, Йовсузької, Марківської та інших волостей. З місцевих селян був створений загін, який очолив Остап Овчаренко. У серпні 1774 року він відправився на допомогу Пугачову. Проте ватажок повстання в цей час був схоплений царськими властями. Селянський загін Овчаренка повернувся в рідні краї й тут піддався арешту. У складі загону були Федір Воронько із слободи Баранниківської, Андрій Стриженко й Леонтій Ковуненко із хутора Зелеківки та інші [107].

Проте довго ще в Донбасі, як і в сусідніх краях, були чутні відгомони селянської війни Пугачова. У Бахмуті й на Айдарі побував Василь Журба, який видавав себе за полковника Омеляна Пугачова. У 1777 році в Україні з'явився новий самозванець, який видавав себе, як і О. Пугачов, за Петра III. Він заявляв, що йде збирати сили для продовження боротьби. Побував він і в Бахмуті. Навіть у 1792 році в районі Маріуполя з'явився «розголошувач», який розповідав народу, що О. Пугачов живий і готується до боротьби з кріпосниками. Віра в самозванців підтримувалася в народі сильним бажанням позбавитися від тяжкого гніту кріпацтва.

РОЗДІЛ 2

ДОНЕЦЬКИЙ КРАЙ У ХІХ СТОЛІТТІ

2.1. ЗАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

На початок ХІХ століття кількість вільної казенної землі в Донбасі значно скоротилася. Тому переселенська політика уряду була стриманою. Уживалися заходи щодо закріплення вже прибулих поселенців. Ще 12 грудня 1796 року на користь дворянства було прийнято указ про припинення самовільного переходу селян з місця на місце в Катеринославській губернії. Уряд іде й на інші поступки землевласникам. Раніше, як ми знаємо, існувало положення, за яким у землевласників вилучалися неосвоєні в строк землі й передавалися іншим. 7 квітня 1802 року був прийнятий новий указ, за яким навіть незаселені землі, якщо за них справно вносилися податок, залишалися за власником.

■
Герб
Катеринославської
губернії

У цей час переселення казенних селян на вільні землі могло проводитися тільки на добровільних засадах. З боку казни переселенцям ніякої допомоги не надавалося. У липні 1800 року був опублікований закон, за яким казенні селяни могли переселятися в інші селища, багаті на землі, тільки за власним бажанням. При цьому на кожну душу чоловічої статі повинно було відводитися по 15 десятин землі. Незабаром було прийнято інше положення. 27 грудня 1805 року міністр фінансів звернувся до царя з доповіддю, у якій передбачалося дозволити казенним селянам, а також тим, які переселяються з одного місця на інше, «безгрошовий відпуск лісу, оскільки казна ніякої допомоги в переселенні їм не надає».

На межі ХVІІІ — ХІХ століть потік переселенців у Донбасі був достатньо високим, хоча темпи переселення поступово знижувалися. За даними В.М. Кабузана, у Катеринославській губернії, до якої належав Донбас, з 1793 по 1816 рік було засновано 362 населених пункти, з них 41 — державний. У Бахмутському повіті за той же період було створено 62 нових поселення, зокрема 8 державних. З 1747 по 1802 рік виникло 24 нових селища, з яких 4 були державними. А з 1803 по 1816 рік,

■
Карта
Катеринославської
губернії

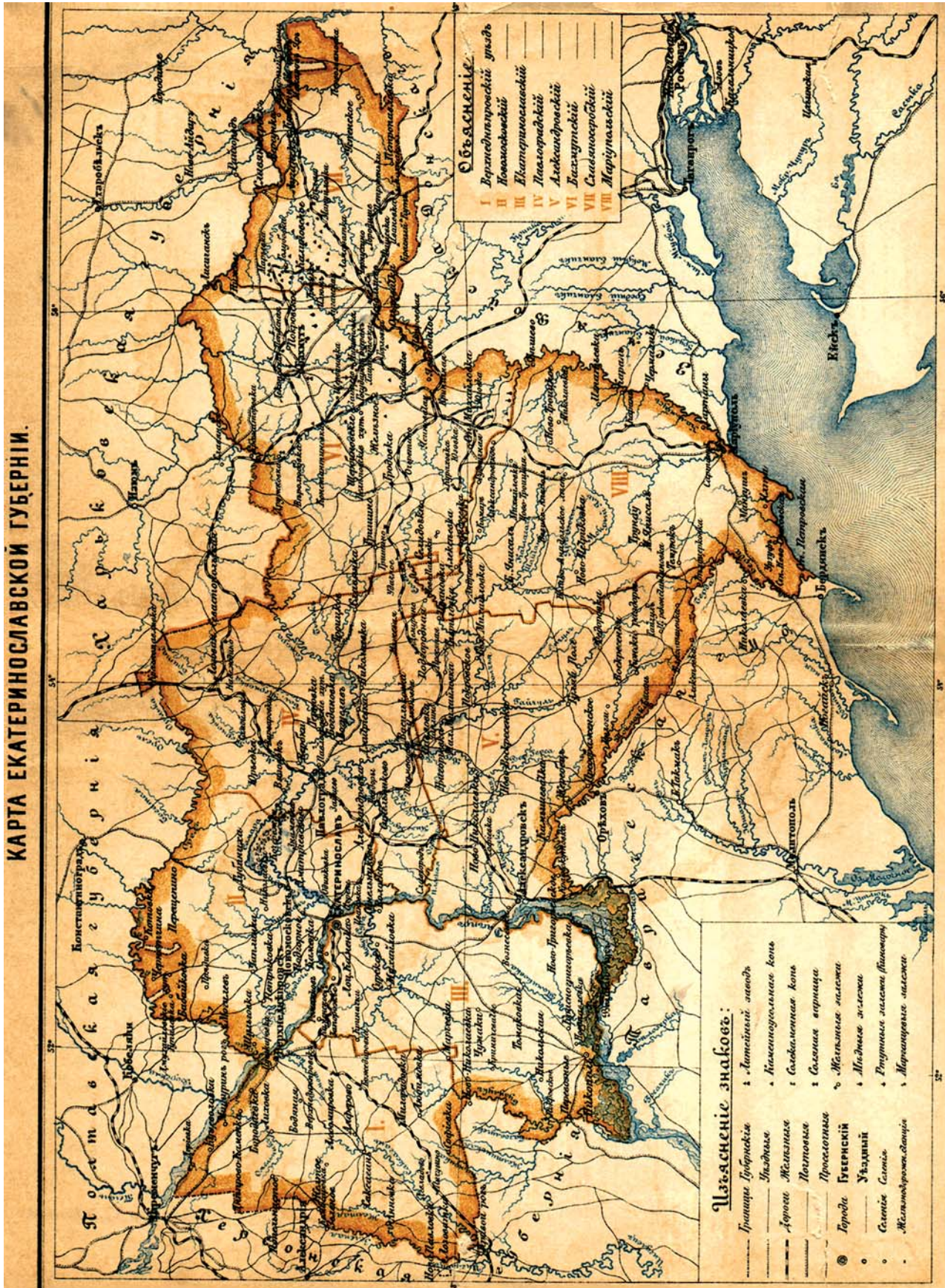
тобто за 14 років, — створено тільки 7, з них 2 державних. У Слов'яносербському ж повіті за цей час було засновано тільки одне нове поселення — поміщицьке.

Разом з новими поселеннями, за рахунок зайшлих і збіглих, зростала чисельність існуючих селищ і сіл. Для залучення селян поміщики використовували різні прийоми. Спочатку обіцяли, що селяни працюватимуть за землі тільки 1 день на тиждень. Потім за пригощання горілкою й закускою вони працювали 3 дні. З часом це входило в норму. У «Сборнике статистических данных по Екатеринбургскому уезду» розповідається про такий прийом. У селі Великий Іванівці на ярмарку вербувальники розкидали намети, садили там музикантів. Музика приваблювала сюди людей. Вербувальники розмовляли з мужиками, шукали серед них потрібних їм, пригощали горілкою й закускою, а потім садили на вози та відвозили до іншого поміщика. Так вони переманювали селян від одного поміщика до іншого. Цей спосіб називався тут вергункою (вербуванням).

Населення Донбасу зростало й за рахунок тих, хто самовільно переселявся. Так, наприклад, у 1800 році в Бахмутському повіті, до складу якого ввійшла й територія в той час ліквідованого Донецького повіту, самовільно переселилося 80 осіб міського населення та 115 державних селян.

Селяни центральних губерній Росії, як і вихідці з українських губерній, які маса-

КАРТА ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНІИ.

ми переселялися на вільні землі Півдня, не отримували ніякої підтримки з боку уряду. Багато хто з них опинявся в край важкому становищі, були випадки, коли під час переселення гинули від голоду й хвороб. Іноземці, які в той же час переселялися сюди, отримували допомогу від держави й значні пільги.

Указ, прийнятий 17 липня 1812 року, надавав п'ятирічну пільгу тим, хто переселився після 1805 року, і тим, хто надалі бажав переселитися на нові землі. У той же час закон давав право місцевому начальству видавати тим, хто потребує, грошові позики з сум за винний відкуп, а також хліб на посіви й прожиток з хлібних запасних магазинів. Односельці, які залишилися на місцях, зобов'язані були протягом півтора року виконувати всі повинності переселенців, які вибули, за землю, що їм залишили.

У 1824 році, 22 березня, був прийнятий новий указ, який уточнював умови переселення. За цим указом можна було переселятися в усі губернії, де була можливість відвести новоселам по 15 десятин землі на ревізку душу. Право на переселення надавалося державним селянам малоземельних губерній, які мали менше 5 десятин на ревізку душу й не могли отримати її у своїй губернії. Селяни при необхідності могли відправляти своїх ходоків на нові місця, щоб оглянути виділені їм ділянки землі. Закон звільняв переселенців на новому місці від усіх податей на 3 роки, у тому числі й від рекрутської повинності. Як ми бачимо, цим указом термін пільг був скорочений проти указу 1812 року з 5 до 3 років. У тих же селах, звідки вибули переселенці, селяни повинні були платити податі за вибулих не півтора року, як раніше, а протягом трьох.

Заселенням місцевості займалися й поміщики, зацікавлені в освоєнні отриманих ними земель.

У 1803 році в Бахмутському повіті отримали землі генерал Котляревський, а також поміщики Марткович і Плещеев. Котляревський незабаром помер, передавши свою землю ад'ютантові Шултену, який заснував села Олександро-Шултено,

Карлівку першу й Карлівку другу. Він поселив тут селян, які добровільно вийшли, а також куплених у Белгородському й Слов'яносербському повітах. Марткович у 1805 — 1807 роках заснував село Богданівку, поселивши тут селян, які прийшли з різних місць. Пізніше генерал Криворотов купив у Мартковича частину маєтку Богданівки з 25 сім'ями селян і поселив їх на купленій ділянці. Утворилося нове село Григорівка, яке також називали Криворотівкою. Плещеевим же в цьому районі заселені села Петрівка та Іванопілля [1].

Багато різних селищ і сіл було засновано в 1-й половині ХІХ століття. Села Петрівка перша і Петрівка друга були засновані на початку століття прибулими селянами з різних місць. Але основні партії переселенців прибули сюди в 1820 році з Орловської, а в 1835 — з Тульської губерній. Восени 1837 року було засновано село Мар'яно-Новоселівка. Сюди переселилася частина селян із села Петрівки П. Фурсова, а потім прийшли росіяни, українці та литвини (білоруси). У той період деякі з цих поселень об'єднувалися, зникали, інші виникали знову. Називали їх часто за іменами власників та їхніх дітей, тому багато було поселень однойменних. Зустрічалися села й з оригінальними назвами.

Тамбовський поміщик Африканов заснував у 1836 році село, перевівши сюди своїх селян з Тамбовської губернії. Незабаром це село відійшло до іншого поміщика Дмитра Головіна. Африканов відвів своїх селян назад у свій тамбовський маєток, а Головін поселив тут своїх селян, назвавши село ім'ям своєї улюбленої дочки Віри — Віролюбівкою.

У Донбасі все щільніше заселялися приватновласницькі й казенні землі. На початку 20-х років ХІХ століття довелося потіснитися й грекам колишнього Маріупольського повіту, яких спочатку було 16476 осіб, зокрема 8865 чоловічої та 7611 жіночої статі. У 1823 році чисельність їх збільшилася до 20925 осіб (11262 чоловічої та 9663 жіночої статі). При цьому виявилось, що в них залишалось багато зайвої землі. При поселенні їм відводилося по 30 десятин на ревізійну душу,

понад того 12 тисяч десятин для вигону й 6 тисяч десятин для рибальства. Значна частина цих земель залишалася неосвоєною. Тому в 1817 році було проведено межування земель грецьких поселенців, тут почали створювати нові селища.

Ще в 1796 році було засновано одне селище німців — менонітів. Тепер поряд з греками почали селити вихідців із Західної Пруссії, Польщі та Чехії, які постраждали й розорилися внаслідок наполеонівських війн. У 1823 — 1825 роках у районі Маріуполя вже було 17 нових іноземних поселень, зокрема 6 католицьких, жителі яких походили в основному з Данцига, Марієнбурга та Ельбінга [2]. Окрім католиків, тут поселилися лютерани й меноніти. Вони наділялися землею по 60 десятин на двір на правах майорату, при якому земля нероздільно успадковувалася старшим у сім'ї або роді. Їм надавалися щедрі кредити. На цій території утворився Маріупольський менонітський округ. Центром німецьких поселень став Остгейм (з 1935 року — Тельманово). Серед поселенців було невелике число поляків. У 1831 році в цей округ були переселені

124 сім'ї з Чернігівської губернії, а у 1834 році — 749 душ чоловічої статі. Вони утворили тут ще 5 нових поселень.

У цьому районі Приазов'я робилася спроба поселити і євреїв, вихідців з Білорусії. Відомо, що в 1804 році царський уряд вирішив переселити з Білорусії на Південь 340 тисяч євреїв. Влаштувалися вони в основному в Херсонській губернії. У 1823 — 1825 роках на 2 тисячі душ єврейських поселенців було відведено 30 тисяч десятин землі в Приазов'ї. На ній створили три єврейські поселення — Зеленопілля, Хлібодарівська та Іванопілля. Проте закріпити тут єврейських поселенців, які не були пристосовані до сільськогосподарської праці, так і не вдалося. З часом вони перебралися в міста.

У 1831 році в Приазов'я був переведений Дунайський полк, утворений у 1828 році з нащадків запорожців, які переселилися після знищення Запорозької Січі в 1775 році до Туреччини й жили за Дунаєм. На початку російсько-турецької війни 1828 — 1829 років задунайські козаки на чолі з кошовим отаманом Йосипом Гладким повернулися в російське підданство

■
Микола
Сергєєв
(1855 —
1919).
Літній
пейзаж.
1891 р.

■ й брали активну участь у війні проти Туреччини. У 1831 р. з них було утворено Азовське козацьке військо й поселено на північно-західному узбережжі Азовського моря. Йому було відведено 74 тисячі десятин землі в Олександрівському повіті між Азовським морем і річками Бердою та Обиточною. Чисельність Азовського козацького війська складала близько 6 тисяч

Тарас Шевченко.
На околиці
1845

■ Козак Азовського козацького війська. 1833 — 1838 рр. З книги «Историческое описание одежды и вооружения российских войск», 1944

КАЗАКЪ
Азовскаго Казачьяго войска, 1833—1838.

осіб разом із сім'ями. У його обов'язок входило спостереження за східним узбережжям Чорного моря за допомогою озброєної флотилії з дрібних судів. Військо являло собою автономну військово-адміністративну одиницю з призначеним отаманом. Підкорялося воно генерал-губернатору Новоросії. Внутрішнє правління знаходилося в руках наказного отамана й військового правління. Центр — у станиці Петрівській. До Азовського козацького війська приєднали раніше заселений Петрівський посад, Новопокровське й Новоспаське, заселені вихідцями з Чернігівщини. Козаки заснували станиці Микільську й Покровську, кілька хуторів. У 1834 році в Азовському козацькому війську налічувалося 971 сімейство — 2661 чоловічих і 2284 жіночих душ.

У 50-х роках уряд почав переселення азовців на Кубань. Це викликало хвилювання серед козаків. Переселилася тільки частина козаків, які на Кубані утворили 4 станиці. На підставі указу від 11 жовтня 1864 року Азовське військо було скасоване. Козаки, які залишилися, були обернені в селянський стан і наділені землею. Офіцери отримали по 200 — 400 десятин, рядові по 9 десятин на ревізську душу. На території, яку займало Азовське військо, утворили дві волості — Покровську й Микільську.

Заселення неосвоєних земель у цьому районі продовжувалося. У 1835 — 1845 роках на південь від річки Вовча переселенці з Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини заснували 38 поселень, зокрема — Мар'їнівку, Костянтинівку, Катеринівку, Павлівку, Єлизаветівку та інші. Тут поселилося понад 20 тисяч осіб чоловічої статі. У 1894 році на узбережжі Азовського моря донськими козаками заснована станиця Новомиколаївська. Незабаром вона стала центром Міуського округу. Нині це — м. Новоазовськ, центр району Донецької області.

За даними «Сборника статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. III. Бахмутский уезд», у селі Луганському в 1844 році було поселено 200 сімей поляків.

2.2. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ДОНБАСУ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

У першій половині ХІХ століття провідною галуззю економіки Донецького басейну, як і у ХVІІІ столітті, залишалося сільське господарство. Воно, як і раніше, мало екстенсивний характер. Розвиток сільськогосподарського виробництва відбувався в основному за рахунок розширення посівних площ. Упровадження нових

агротехнічних прийомів у землеробство тільки-тільки починалося. Унаслідок того, що на початку століття в Донбасі залишалося ще багато неосвоєних земель, які можна було використовувати для випасів худоби, тут простіше було розвивати тваринництво. Тому в той період скотарство переважало над землеробством.

ТВАРИННИЦТВО

На півдні України тваринництво здавна було традиційною формою заняття сільського населення. Розведення коней, великої рогатої худоби, овець та інших домашніх тварин вимагали менше витрат праці, ніж землеробство. У той же час воно швидко давало віддачу, легше забезпечувало насущні потреби населення в їжі та одязі. До того ж коні й воли служили головною тягловою силою в господарстві. Основна маса селян розводила худобу головним чином для свого споживання. Лише невелика частина селянської худоби йшла на продаж. Поміщики ж розводили худобу в основному для ринку.

Розвиткові тваринництва сприяли й природні умови. Наявність достатньої кількості пасовищ і можливість випасати худобу майже весь рік дозволяли отримувати тваринницьку продукцію з мінімальними витратами. Тому багато поміщиків, бажаючи отримати віддачу від землі, займалися розведенням худоби. Вони створювали кінні заводи, ферми великої рогатої худоби, кошари. За повідомленням губернатора К.С. Гладкого, у 1807 році в Катеринославській губернії, до якої входив Донбас, було 465 кінних, 643 великої рогатої худоби і 638 кошарних заводів. У Слов'яносербському повіті кінні заводи були в поміщицьких маєтках сіл Устинівка, Миколаївка, Макаровий Яр, Біле.

Поміщики вели товарне тваринництво. Для них стада великої рогатої ху-

доби й овець становили головну статтю доходу. Продажем худоби займалися й купці. На ярмарках вони купували молодняк, відгодовували його протягом літа на землях, узятих в оренду, а потім продавали. Нерідко вони гнали худобу на продаж до Москви, Петербурга та інших промислових центрів. Коней поміщики продавали казні для армії.

Деякі поміщики залучалися до розведення тонкорунних овець. Таганрозький градоначальник генерал-майор П. Панков у 1812 році придбав у П. Штерича маєток Красний Кут Слов'яносербського повіту. Земельна площа, що перевищувала 7 тисяч десятин, дозволяла займатися тваринництвом. У маєтку було 1250 душ кріпосних селян. У 1813 році Панков купив більше сотні тонкорунних овець. Незабаром він перетворив свій маєток на велике багатогалузеве господарство, засноване на кріпосній праці. Високі ціни на шерсть обіцяли солідні доходи. Ціна пуда шльонської митої шерсті доходила до 32 рублів. Генерал Панков мав і ангорських кіз. У 1835 році їх налічувалося 300 голів, а до 1848 року стада кіз виростили до 1000 голів.

Тонкорунних овець почали розводити й інші землевласники Слов'яносербського повіту. У 1835 році поміщик Сомов придбав партію овець з кошар князя Ліхновського в Сілезії. У 40-х роках А. Булацель (Успенська волость) придбав тонкорунних овець у Саксонії. До 1849 року кількість

мериносових овець у Слов'яносербському повіті доходила до 108200 голів, у той же час простих овець залишилося тільки 22700 голів. До кінця 60-х років кількість мериносових овець у Слов'яносербському повіті зросла до 200 тисяч.

Зростало й поголів'я великої рогатої худоби. Так, наприклад, коні в маріупольських греків були переважно кримської породи, змішані з чорноморською та донською. Серед овець переважала татарська порода «чундук».

По мірі заселення повітів Донбасу та збільшення розорювання земель площа випасів поступово скорочувалася. У результаті до середини ХІХ століття землеробство в Донбасі стало головною галуззю сільського господарства, відтіснивши тваринництво на другий план. Катеринославський губернатор Лонгінов у своєму звіті за 1833 рік підкреслював, що хліборобство в губернії є головним джерелом добробуту поселенців.

ЗЕМЛЕРОБСТВО

У першій половині ХІХ століття в Донбасі вже переходили до трипільної системи землеробства, при якій рілля ділилася на поля. Кожне з них засівалося спочатку озимими, потім яровими, а на третій рік залишалося під паром. При трипільній системі землеробства врожайність підтримували не тільки парою та добривами, але й чергуванням культур. Проте в багатьох поміщицьких господарствах, де ще залишалася необроблена земля, як і раніше, у ХVІІІ столітті, була поширена перелогова система землеробства. Рілля в такому разі оброблялася протягом кількох років, а потім відпочивала в перелогі. А багато кріпосних селян не знали ніякої системи, вони орали й сіяли так, як указував поміщик.

Серед сільськогосподарських культур у Донбасі, як і у всьому Південному краї, переважали пшениця, жито, ячмінь, гречка, просо, овес. У цих краях значного поширення набула посухостійка пшениця «арнаутка», що користувалася великим попитом і на зовнішньому ринку. Ярові культури в той час у 1,5 — 2 рази переважали над озимими.

Із знарядь сільськогосподарської праці застосовувався великий український плуг, у який упрягали чотири пари волів. Разом з ним набув поширення й малий плуг. Ним можна було орати за наявності однієї пари волів. Переселенці з Російських губерній застосовували й дерев'яну соху. Примітив-

на сільськогосподарська техніка не могла сприяти зростанню врожайності. Зернові культури давали невисокі врожаї.

Найурожайнішим роком у першій чверті ХІХ століття в Катеринославській губернії видався 1807-й. Того року населення губернії складало 413259 душ обох статей. Посіяно озимини було 129717 чвертей, а ярових 241180. Зібрано ж озимини 905606 чвертей, а ярових 1772486. Таким чином, на душу населення було зібрано 6,4 чверті хліба. В інші роки збір урожаю був значно нижчий. Так, у 1805 році він склав 3,3 чверті на душу населення, у 1808 році — 5,5, у 1811 році — 4,5, у 1813 — 2,6. У 1821 році й того менше — усього 1,5 чверті на душу населення, а у 1823 році ледве зібрали посіяне.

Іноземні поселенці, які раніше на своїй батьківщині розводили картоплю, почали на півдні України культивувати цю нову для цієї території культуру. У 1825 році ними було посіяно 419 пудів картоплі, зібрали ж 1640 пудів, по 0,2 пуда на душу населення.

Посіви картоплі в Росії, як відомо, упроваджувалися поволі. 16 лютого 1842 року був виданий царський указ про розведення картоплі. При організації виконання указу не обійшлося без серйозних ексцесів. У ряді губерній Росії виникли «картопляні» бунти. Про впровадження картоплі на Луганському ливарному заводі нам відомо з рапорту гірничого начальника заводу Бекмана в жовтні 1843

року штабу Корпусу гірничих інженерів. У рапорті наголошувалося, що жителі Луганського гірничого округу почали розводити картоплю на своїх городах з великим успіхом. Сприяв цьому луганський 3-ої гільдії купець Савелій Хрипко, який займався вільним землеробством. Він щорічно брав в оренду землю в Луганському окрузі й розводив картоплю [3].

Узявши під оренду 100 десятин землі, він виростив 15000 чвертей бульби, продав їх селянам по 40 коп. за пуд, хоча ринкова ціна становила по 1 — 1,5 руб. сріблом за пуд, а бідним для розмноження роздавав безкоштовно. За сприяння в розмноженні картоплі Савелій Хрипко був нагороджений срібною медаллю.

Дуже поволи впроваджувалася й така нова культура, як кукурудза. Спочатку вона культивувалася як городня культура.

Розвивалося в Донбасі й садівництво. Сади були майже в кожному поміщицькому маєтку. Так, сад був у поміщика Ніколаєва в с. Оріхове, у поміщиків сіл Гірське, Устинівка та багатьох інших. У невеликому селі Світличне, де мешкали поміщики Ілля та Іван Мессарошеви, було

2 сади. Усього ж по Слов'яносербському повіту відмічено 34 поміщицькі сади. У поміщицьких маєтках Бахмутського, Слов'янського й Маріупольського повітів на початку ХІХ століття було 88 садів.

Сади мали не тільки поміщики, але й жителі міст. Вирощували в Донбасі й виноград. Катеринославський губернатор у звіті за 1807 рік писав, що в повітах Бахмутському й Слов'яносербському в казенних селищах, де живуть молдовани, і в деяких поміщицьких володіннях розводять виноград «не в малих кількостях». Є також виноградні сади в маріупольських греків.

Новою галуззю було тут шовківництво. У 1804 році в Павлоградському та Бахмутському повітах було посаджено 1941 дерево. В Економічних примітках по Слов'яносербському повіту сказано, що в м. Слов'яносербську була шовковична плантація. Шовківництвом займалися й деякі приватні особи, зокрема, обер-бергмейстер Луганського ливарного заводу Чернявський і поміщик Алексєєв. А в колоніста Калери на території Маріупольського округу було до 10 тисяч шовковичних дерев. Він виробляв шовк,

■
Сергій
Васильківський
(1854—
1917).
Український
пейзаж

а з відходів — вату, яку використовували на виготовлення стьобаного одягу й ковдр. Проте шовківництво в Донбасі не отримало промислового розвитку через несприятливі кліматичні умови.

Багаторічний досвід показав, що сільськогосподарське виробництво в Донбасі носить ризикований характер. За десятиліття тут у середньому тільки два роки буває гарний урожай. Решта років він або задовільний, або дуже низький. А нерідко й узагалі бувають страшні неврожаї. Уразливим місцем тут є непостійність клімату. Донбас схильний до впливу сухих пекучих східних і південно-східних вітрів, що дмуть через Каспій, які у відсутність дощів ущент випалюють степ. Навесні зелений, він улітку протягом кількох тижнів перетворюється на бурий. Не встигнувши налитися, посіви зернових вигоряють, тварини позбавляються кормів. У результаті настає голод. Неврожаї були справжнім лихом для народу. З 1799 по 1856 рік в Україні було 28 неврожайних років [4].

Окрім жорстоких суховіїв, тутешнім

жителям доводилося випробовувати дію й інших стихійних сил природи — буревіїв, злив і граду, нальотів сарани та інших шкідників полів. Неминучим наслідком неврожаїв були масові захворювання людей і падіж худоби.

Уже на початку ХІХ століття південний край унаслідок нашестя наполеонівських військ, а також чуми й неврожаю опинився у важкому становищі. Людям загрозувала голодна смерть. Губернатор Е. Рішельє в листі від 9 лютого 1814 року на ім'я Міністра фінансів клопотав про звільнення від податей на 3 роки населення Новоросії й стягання з нього недоїмок. При цьому він указував, що уряд визнав можливим зробити значне полегшення для винних відкупників, у тому числі й по Катеринославській губернії, які абсолютно не постраждали від чуми. Тим більше треба проявити увагу до поселенців, які опинилися в біді [2]. Фахівці відзначали, що Донбас належав до тих регіонів, які найчастіше страждали від засухи, буревіїв, штормів, нашестя шкідливих ко-

■
Сергій
Васильківський
(1854–1917).
Околиця.

мах (перш за все сарани) і від поголовних хвороб — холери, чуми й, деколи, цинги.

У 1833 році неврожай уразив усю Катеринославську губернію. Губернатор повідомляв, що на полях здебільшого посіви не сходили, а деякі, якщо зійшли, то засохли через відсутність дощів і пекучість вітрів. Від голоду страждали й селяни та робітники. Майстрові Луганського ливарного заводу в 1833 р. звернулися до Миколи I з проханням видавати їм додатково провіанту по пуду на місяць. У проханні їм відмовили. У 1848 р. посуха збіглася з епідемією холери. Усе літо — з квітня по вересень — не випадали дощі. Худоба від безкорм'я настільки виснажу-

валася, що неможливо було підвезти хліб з інших губерній. Тільки протягом трьох місяців 1848 р. у губернії занедужало 47940 осіб, померло 14990 [5]. У цілому по країні епідемія холери в 1848 році забрала 668012 життів — уп'ятеро більше, ніж у 1847 році. Усього хворіло в 1848 році 1648849 осіб.

Стихійні лиха й масові хвороби повторювалися не раз. У сувору зиму 1849 року Катеринославська губернія втратила 280 тисяч голів худоби, а всього Росія — більше мільйона. На півдні Росії відзначалася епідемія цинги, яка охопила Донбас і Харківську губернію. Хворіло 260444 особи, з них 67958 померло [Там само].

ПОМІЩИКИ Й ПОМІЩИЦЬКІ ГОСПОДАРСТВА

Основними категоріями землевласників у Донбасі були поміщики й селяни. Поміщицьке землеволодіння переважало. З усієї земельної площі Катеринославської губернії, що складала в 30-х роках ХІХ століття 6110247 десятин, 56 відсотків (3420832 десятини) належало поміщикам, а в 40-х роках частка поміщицької землі зросла до 68 відсотків. Для кріпосного панщинного господарства характерними були такі ознаки: 1) панування натурального господарства; 2) наділення безпосереднього виробника (селянина) засобами виробництва, у першу чергу землею, і прикріплення селянина до землі; 3) особиста залежність селянина від поміщика — позаекономічне примушення; 4) крайній низький, рутинний стан техніки.

У першій половині ХІХ століття вже повним ходом ішов розпад кріпосного господарства. Цей процес виражався в порушенні вищезазначених неодмінних умов його існування. Вторгнення товарно-грошових відносин підривало натуральний характер кріпосного господарства. Поміщики виробляли все більше продукції. У зв'язку із збільшенням виробництва хліба на продаж розширювалося панське заорювання. А це призводило до скорочення селянських наділів. Селяни,

відволікаючись від землі, усе більше втягувалися в інші промисли, що підривало другу умову існування кріпосного господарства — прикріплення селян до землі.

Під впливом нових соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні, зазнавала зміни й третя умова існування кріпосного господарства — позаекономічне примушення. У техніці сільськогосподарського виробництва теж відбувалися деякі зрушення.

Сам процес розпаду кріпацтва носив суперечливий характер. У неземлеробських губерніях селян переводили з панщини на оброк. У результаті дещо послаблялося позаекономічне примушення. У землеробських же районах, навпаки, росла панщина. Таким чином, посилювалося позаекономічне примушення. Отже, з одного боку, посилювалася грошова рента, з іншого — посилювалася відробіткова рента — панщина. У зв'язку з цим зростало число панщинних селян. Але в епоху розпаду кріпацтва відробіткова рента (панщина), на відміну від попереднього періоду, була направлена на виробництво товарної продукції. Тим самим вона сприяла розпаду кріпосного ладу.

Криза кріпацтва виявлялася в першу чергу як криза панщинної системи. Це

знаходило своє відображення в падінні продуктивності панщинної праці. Проте навіть найбільш далекоглядні поміщики на цьому етапі не могли замінити її продуктивнішою вільнонайманою. У тих умовах, коли ринок робочої сили був ще вузьким і наймання робітників вимагало від поміщиків значних засобів, для поміщика було вигідно використовувати дармову селянську працю. Щоб підвищити прибутковість своїх маєтків, поміщики збільшували число панщинних днів на тиждень, вводили урочну систему (норми денного виробітку панщини), іноді практикували часткову оплату панщинних робіт. Ці заходи стимулювання й інтенсифікації панщини, проте, не могли відшкодувати втрати від падіння продуктивності панщинної праці. Окремі поміщики прагнули підвищити прибутковість своїх маєтків за рахунок нових методів господарювання. Вони вводили багатопільну сівозміну, запрошували з-за кордону фахівців-фермерів, виписували дорогі сільськогосподарські машини, добрива, нові сорти насіння, покращені породи худоби. Усе це вимагало засобів, які мали у своєму розпорядженні не всі поміщики. Але й у багатих поміщиків усі ці раціоналізаторські досліди в умовах кріпосницької Росії часто закінчувалися невдачами. Про це свідчить і досвід поміщика Панкова із села Красний Кут Слов'яносербського повіту. Панков отримував прибуток шляхом жорстокої експлуатації селян. Селяни, які зневірилися, у жовтні 1825 року звернулися зі скаргою до Олександра I на жорстокого поміщика.

Безперспективною була й спроба поміщиків ввести нову агротехніку при збе-

реженні старих, феодальних виробничих відносин. Поміщицьке господарство все більше занепадало. Про це свідчить зростання заборгованості поміщиків. Ще в другій половині XVIII століття при отриманні позик поміщики почали закладати в кредитних установах кріпосних селян. Особливо швидко зростало число закладених поміщицьких селян у 30—50-і роки XIX століття, після того, як своїми маніфестами від 1830 і 1831 років Микола I збільшив розмір позики, яка видавалася поміщикам державними кредитними установами, й одночасно знизив банківський відсоток. У 1833 році по країні в заставі числилося 4,5 млн. душ, а в 1859 році вже 7,1 млн., що складало 65% усіх кріпосних селян Росії. У тому ж році загальна сума поміщицького боргу складала 425,5 млн. руб.

Борг українського панства за закладені до державних кредитних установ маєтки в 1856 році дорівнював 77 млн. руб. Крім того, поміщики повинні були сплатити більше 1 млн. руб. боргу за закладені незаселені землі й близько 5 млн. руб. різних недоїмок. На 1856 рік в Україні було заставлено й перезаставлено 27757 поміщицьких маєтків. Невикуплені маєтки продавалися на публічних торгах. Їхніми власниками ставали більш хазяйновиті поміщики, а частіше купці й підприємці.

Усе більше поміщиків переконувалися в тому, що кріпацтво стало гальмом розвитку господарства. Багато хто з них бачив вихід у відміні кріпосного права. Проте відміну кріпацтва вони хотіли провести так, щоб залишити за собою основну частину землі й узяти великий викуп за селянські наділи та за самих селян.

СЕЛЯНИ

Селяни в дореволюційній Росії ділилися на три основні категорії: поміщицькі, державні, удільні. У Донбасі селян удільного відомства не було. Існували тільки дві перші категорії. За формою феодальної експлуатації поміщицькі селяни ділилися на оброчних і панщинних. У центральних

промислових губерніях більше половини поміщицьких селян знаходилися на оброку. В Україні ж на оброку знаходився лише невеликий відсоток поміщицьких селян. Це було пов'язано з родючістю землі й нестачею робочих рук. Основною формою експлуатації поміщицьких селян

■
Микола
Пимоненко
(1862—
1912).
Жнива
в Україні

тут була панщина. Ширше поміщики застосовували змішану форму експлуатації селян — поєднання панщини з оброком. Ця форма відображала проникнення в село товарно-грошових відносин.

Панщина складала 4 — 5 днів на тиждень, а іноді й більше. Окрім польових робіт, поміщицькі селяни працювали в садах і городах, копали ставки й будували греблі, виконували інші роботи. Також селяни повинні були приносити панові курей, гусей, полотно, горіхи, ягоди тощо. Експлуатація поміщицьких селян посилювалася. Росли їхні феодальні повинності. Про це свідчить і збільшення панського заорювання. З кінця XVIII до середини XIX століття воно зросло на 65%, а розмір оброку — у 2,5 — 3,5 рази. У той же час скорочувалися селянські земельні наділи. Кращі землі відбиралися в селян під панське заорювання. Селянам віддавалися менш родючі землі. А частина кріпосних селян зовсім позбавлялася наділу й переводилася у дворові. Унаслідок цього в землеробських губерніях чисельність дворових з 1833 по 1858 роки зросла у 2 — 3 рази. У Бахмутському повіті в 1858 році з 54122 осіб обох статей приватновласницьких селян дворові

складали 11048 душ, майже п'ята частина [6]. Житла дворових часто нагадували казарми, а за своїм становищем вони були кріпосними пролетарями.

Збільшення поміщицького заорювання вимагало від селян усе більше часу віддавати панщині. Для обробки свого наділу в них не вистачало часу. Звідси — зниження врожайності на селянських полях. Отже, кріпацтво підривало продуктивні сили селянського господарства.

До того ж кріпосні селяни не мали особистих прав. Вони були позбавлені права переходу до іншого поміщика, не мали права на вільний шлюб. Поміщик міг продавати їх, дарувати, застосовувати тілесні покарання. Користуючись своїм правом на залежних селян, багато поміщиків-кріпосників жорстоко, нелюдяно поводитися зі своїми селянами. Таким садистом був князь Шахматов, власник села Олександрівка під Луганськом. Не витримавши його знущань, селяни кийками й колами в листопаді 1813 року вбили його у дворі маєтку. Після вбивства вони не розбіглися, а чекали прибуття членів суду. Прибулі представники влади побачили: 70 мужиків знаходилися на панському дворі, а перед ними лежало мертве

тіло князя Шахматова. Поряд з тілом знаходилися знаряддя вбивства. На питання властей селяни одноголосно відповідали, що Шахматова точно вбили вони. І навіть мертвий він був битий жінками й малолітніми дітьми за жорстоке з ними поводження й обтяження їх непосильною працею.

Разом з кріпосними селянами, яких у Катеринославській губернії в 1801 році налічувалося 193925 душ чоловічої статі, тут було 165759 душ чоловічої статі поміщицьких селян, яких не покріпачили. У документах вони йменувалися поміщицькими підданими. Це були вільні селяни, які переселялися на південь з малоземельних губерній. Вони платили поземельні, установлені поміщиком. Розмір же подушної податі для них складав 56 копійок з накладними по 2 копійки з рубля. Проте після внесення їх у ревізські казки селяни могли стати кріпосними, проти чого вони постійно боролися, здійснювали масові втечі.

Указ 21 вересня 1815 року «О людях, отыскивающих свободу из помещичьего владения», підтверджував заборону кріпостити вільних людей. При цьому підкреслювалося, що й десятирічна давність перебування на поміщицькій землі не спричиняє за собою втрату селянами особистої волі.

Державні селяни, на відміну від приватновласницьких, належали казні й офіційно вважалися «вільними сільськими обивателями». Їх також називали казенними. До категорії казенних належали залишки незакріпачених селян, колишні чорносошні, відібрані в монастирів за указом 1764 р., які отримали назву «економічних», однодворці й колишні військові поселенці, переведені на становище казенних селян. У казенних селищах повіту, як і всього Донбасу, існувало общинне землеволодіння. Характерним для нього був періодичний переділ землі. Лише в поселеннях українських козаків існувало подвірне землеволодіння з принципом спадкування.

Переведення казенних селян на становище зобов'язаних робітників торкнулося інтересів багатьох сіл. У долі ж поселян Кам'яного Броду й Третьої Роти

відбувався крутий перелом. Колишні гусари Слов'яносербських рот, після розформування Бахмутського гусарського полку в 70-х роках ХVІІІ століття, були переведені на становище державних селян. Не пройшло й півстоліття, а феодална держава переводить їх у нову якість, не питаючи згоди людей. Важка незвична робота на заводі й копальні, 14-годинний робочий день, воєнізований режим, грубе поводження гірничого начальства — усе це викликало протест колишніх військових поселян. Вони звертаються зі скаргами у вищі інстанції.

Так, жителі Третьої Роти в скарзі Олександрю І писали про утиски й образи з боку адміністрації копальні. Вони скаржилися, що керівник Козін та унтер-шахтмейстер Черепанцев карали людей тілесно, Козін ввів зобов'язаних робітників у збитки перебудовою дзвіниці, не повністю їм видавав провіант і платню, забороняв видавати дочок в інші селища. Крім того, старшина Кудрич відвів на користь Козіна 40 сінокісних паїв, відібравши їх у тих, хто не мав худоби. Жителі просили повернути їх у колишнє становище казенних селян.

Після розслідування, яке затягнулося на ціле десятиліття, справу розглядали в Луганському військовому суді. Рішення його було не на користь селян, а, як і слід було чекати, на користь сильного — феодалної держави.

Так і було з правами державних селян. Усе сильніше тиснув їх і податковий прес. Оброк і подушна подать державних селян постійно росли. За першу половину ХІХ століття вони збільшилися втричі.

Державні селяни в цілому були краще забезпечені землею, ніж поміщицькі. Норми селянських наділів установлювалися такі: 8 десятин на душу чоловічої статі в малоземельних і 15 десятин у багатоземельних губерніях. Фактично ж державні селяни мали землі значно менше норми. З 43 губерній Росії, у яких знаходилися державні селяни, на початку 40-х років ХІХ століття тільки в семи губерніях наділ перевищував 8 десятин. У 30 губерніях він був

■
Костянтин
Крижицький
(1858—
1911).
Вечір
на Україні.
1901 р.

нижчий 5 десятин, а в 13 губерніях складав від 1 до 3 десятин на ревізку душу.

Протягом першої половини ХІХ ст. капіталістичні відносини проникали в усі сфери економічного життя країни. Розкладання феодально-кріпосницької системи господарства переросло в стійку кризу. Нестача кріпосних в умовах товарного господарства, що розвивалося, сприяла застосуванню найманої праці й упровадженню машин. Усе більшого значення набували селянські промисли. Селяни виробляли полотна й сукна не тільки для свого споживання, але часто й на продаж.

Розвивалося селянське візництво, чумацтво. На початку ХІХ століття головним вантажем були сіль, хліб, риба. З 30-х років — кам'яне вугілля, хліб. З одного боку, поліпшувалися умови діяльності чумаків. Тепер не було небезпеки нападу кочівників на чумацькі обози. Ліквідовані й внутрішні митні збори. З іншого, — становище ускладнювалося. У зв'язку з розорюванням земель усе менше залишалося земель і лугів для випасу чумацьких волів. За випаси й водопій доводилося платити приватним власникам.

СОЦІАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА

На селі в усі часи існувала майнова нерівність. За певних економічних умов, коли створювалися можливості експлуатувати чужу працю, це призводило до соціального розшарування селянства. Експлуатація здійснювалася двояким шляхом: або за допомогою найму бідних селян, або шляхом торгово-лихварських операцій. Цей процес був пов'язаний із загальними умовами економічного розвитку країни — зростанням промисло-

вості й торгівлі, суспільним розподілом праці, а також з розвитком продуктивних сил у селянському господарстві.

Розкладання феодально-кріпосницької системи характеризувало поглиблення соціальної диференціації селян. У 1863 році тільки 54,3% козачих сімей Харківської та Полтавської губерній володіли землею. 25,6% цієї категорії селян мали лише одні садиби, 4,4 % займалися ремісництвом, 15,7 за офіційними даними належали до

■ *Йосип Крачковський (1854–1914). Баштан*

бідняків. Насправді ж близько половини козачих сімей належали до бідноти, а чверть їх можна віднести до справжніх сільських пролетарів, які володіли лише однією садибою. Аналогічне становище було в інших губерніях України й Росії [4].

Безземельні й малоземельні селяни шукали собі роботу. Вони йшли на південь, у тому числі і в Донецькі степи. Так формувався ринок робочої сили. Частина прийдешнього населення, яке займалося ремеслом, осідала в містах. Зростало число міщан. Цей стан збільшувався і за рахунок запису в міщанські звання вільних селян, які прагнули уникнути закріпачення. Проте їхній зв'язок із землею не припинявся. Вони поповнили ряди вільних орендарів поміщицьких і казенних земель. Називали їх десятишниками. Вони платили власникові за землю частиною врожаю. Наймаючи робітників, вони виробляли хліб не тільки для себе, але й на продаж.

Разом з біднотою зростав прошарок заможних селян. Це мірошники, власники крупорушок, торговці, крамарі, землевласники, яких називали кулаками. Вони вкладали накопичений капітал у промислове виробництво, торгівлю, купували або орендували землю. У своїх господарствах вони застосовували найману працю, поневолювали бідне селянство.

У першій половині ХІХ століття з колишніх кріпосних селян, які відкупилися й були відпущені поміщиками з кріпосної залежності, утворилася нова категорія селянства — вільні хлібороби. У 1858 році в Бахмутському повіті таких було 62 сім'ї — 492 душі обох статей [6].

Зміни, що відбувалися в повітах Донбасу, знайшли віддзеркалення в становому складі населення. Якщо, наприклад, міський стан Бахмутського повіту в 1808 році складав 539 осіб, то в 1858 році він зріс до 2180 душ чоловічої статі.

АНТИФЕОДАЛЬНИЙ РУХ У ДОНБАСІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Процес розкладання феодально-кріпосницької системи в Росії в першій половині ХІХ століття супроводжувався

зростанням масового антикріпосницького руху. Основною соціальною силою, що виступала проти феодально-кріпосниць-

ких порядків, було кріпосне селянство. Феодальний гніт для нього ставав нестерпним. Проте селянство виступало не тільки проти експлуатації, що посилювалася. Усе більш наполегливо воно добивалося свободи господарської діяльності.

Протест селян проти кріпацтва виражався в різних формах: у втечі від поміщиків, подачі скарг і прохань царю, у вбивствах поміщиків і управителів їх маєтками, у відмовах від виконання панщини, у рубанні лісів і, нарешті, у масових заворушеннях і повстаннях.

Усі ці прояви мали місце і в Донбасі. У червні 1800 року 150 ревізьких душ села Георгіївки Бахмутського повіту втекли від поміщика на територію Війська Донського, яка знаходилася поряд. У другій половині 1800 року продовжувалися масові втечі кріпосних селян з Бахмутського й Маріупольського повітів. У вересні того ж року кріпосні селяни слободи Кринки відмовилися виконувати роботи поміщика Луковкіна. Для підкорення селян була введена військова команда. У січні — липні 1809 року знову повторилися масові втечі кріпосних з Бахмутського повіту на територію Війська Донського.

У 1808 році, 3 березня, був виданий указ про встановлення крайнього терміну для подачі прохань про звільнення від кріпосної залежності. 14 сіл Бахмутського повіту виступили проти цього указу, оскільки він обмежував можливість їхньої боротьби за волю. У липні 1819 року кріпосні селяни поміщика Шевича села Успенки Слов'яносербського повіту подали скаргу імператору Олександрові I. Посилаючись на важкі умови життя, вони просили перевести їх у «вільні хлібороби».

Багато поміщиків жорстоко поводитися зі своїми кріпосними, що примушувало селян удаватися до крайніх дій. Як повідав Катеринославський цивільний губернатор, 12 листопада 1813 року кріпосні селяни с. Олександрівки Слов'яносербського повіту вбили свого поміщика князя Шахматова. Під час слід-

ства з'ясувалося, що селяни вбили його за жорстоке з ними поводження й за обтяження непомірними роботами. Того ж дня вбивці та співучасники в кількості 90 чоловік були взяті під варту.

Протягом десятиліть боролися за волю жителі слободи Штормове Старобільського повіту. Ще в 50-х рр. їх, тоді вільних поселенців, шляхом обману закріпачив підполковник Штром, німець за походженням. У ХІХ ст. естафету боротьби за волю перейняли їхні нащадки. За словами губернатора, двічі вони відшукували свободу, але іменними найвищими веліннями були затверджені в поміщицькому володінні. У 1820 р. жителі Штормового відновили боротьбу за волю. Вони відправили до Петербурга з проханням до царя жителя Нового Айдара Новикова, який узявся клопотатися за них. Однак цар, як і колись, відмовив їм у звільненні від кріпосної залежності. Для оголошення результатів отаман слободи Коробкін 12 травня зібрав жителів. Однодворець Новиков, який повернувся з Петербурга, зачитав відповідь царя. Звістка ця не обрадувала селян. Обурені жителі заявили, що виконувати панські роботи не будуть. На селян намагався впливати земський суд, але марно. Тоді він попросив командира Кінбурзького драгунського полку ввести в слободу Штормове ескадрон драгунів. Але й після цього селяни не змирилися, заявивши, що не стануть коритися. Деякі з селянських активістів були заарештовані. У той же час влада звернулася до командира 4-го Резервного кавалерійського корпусу генерал-майора Бороздіна, щоб він направив у Штормове два ескорти Кінбурзького драгунського полку, який квартирував у Старобільську, і розмістив на квартирах селян на повному їх забезпеченні доти, поки вони не прийдуть до покори. Притому, влада намагалася знову зробити арешти, але селяни вночі втікали в ліси. Тільки в лютому 1821 р. вони повернулися з лісів.

Багато селищ Донбасу охопив селянський рух, що розпочався в 1820 р.

■ *Костянтин Крижицький (1858–1911). Вечір на Україні. 1901 р.*

на Дону. По Донській землі з селища в селище передавалося письмове підтвердження, щоб поміщики не залучали до робіт селян, які їм належали. Отримавши таку звістку, селяни відмовлялися коритися поміщикам, ставали бунтівниками. У селах Міуського округу селяни нападали на поміщицькі маєтки, забирали речі своїх панів. Свою поміщицю, старшинську дружину Грекову, селяни вигнали з будинку, випровадили на межі Катеринославської губернії й залишили там майже без одягу. Влада вживала рішучих заходів. У слободі Мартинівка 5 найголовніших призвідників були засуджені до покарання батою і заслання в Нерчинськ на роботи, 9 осіб — до покарання батою й заслання до Сибіру на поселення, двоє — до віддачі в солдати й покарання батою [7].

Як повідомив бахмутський земський справник Шидловський, у трьох поміщицьких селах селяни, ставши абсолютними бунтівниками, з дрюччями в руках пішли на Дон. Інші, набравши зі свого середовища загони, запасуються піками та різним знаряддям з твердим переконанням захищати себе проти законного переслідування. На бунтівників впливали жителі сіл Григорівка, Макіївка й Зуївка.

Катеринославський віце-губернатор Шеміот звернувся до командира 3-ої гусарської дивізії генерал-майора князя Вадбольського з вимогою військової допомоги в боротьбі проти бунтівників. Тим часом збурювання зростало. Бунт охоплював усе нові й нові села. Віце-губернатор писав, що 23 червня у віддаленому куточку Слов'яносербського повіту в поміщицьких селищах Булацеля Миколаївці, Шахова — у Макаровому Яру, що лежать по Дінцю, селяни почали виходити з покори. Віце-губернатор з полковником Андріяновим за допомогою військових підрозділів роззброїли юрбу суходольських і павлівських селян, які направлялися до Головаївки або Толстої Могили для відшукання указу, який зробить їх вільними від поміщицького володіння.

У той же час за дорученням віце-губернатора капітан Бутягін з Маріупольським гусарським полком утихомирював селян-бунтівників сіл Устинівка, Голубівка, Чутина, Сокольники й Пришиб Слов'яносербського повіту. У своєму повідомленні віце-губернатор Шеміот писав, що, утихомиривши 46 повсталих сіл, де мешкало до 7 тис. ревізьких душ селян, він відправився в Ростовський повіт для заспокоєння селян-бунтівників.

2.3. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

На початку ХІХ століття розкладання феодалізму й паростки нового, що приходив йому на зміну, ладу, уже можна було помітити, як кажуть, неозброєним оком. Капіталістичний спосіб виробництва

формувався, перш за все, у промисловості. У цій сфері виробництва нові суспільно-економічні процеси виявлялися набагато інтенсивніше, ніж у сільському господарстві.

ПРОМИСЛИ Й ДРІБНА ПРОМИСЛОВОІСТЬ

Важливим кроком до розвитку промисловості були селянські промисли. У повітах Донбасу набуло поширення виробництво полотен, сукна, чумацтво й деякі інші промисли, які були відомі тут ще з ХVІІІ століття. Полотна й сукна багато селян виробляли не тільки для свого споживання, але й на продаж. Проте в Бахмутському повіті найважливішим заняттям селян були чумацтво й візництво, які найбільший розвиток отримали в Степанівській, Казенно-Торсько-Олексіївській, Гришинській і Семенівській волостях, а також у Добропіллі, Водяному та інших селах західної частини повіту. У східній частині цим промислом займалися селяни Камишеваської, Олександро-Шултинської, Авдіївської, Скотоватської та ін. волостей [1]. Ці населені пункти знаходилися у сфері притяжіння двох великих доріг на Дон, до Азовського й Чорного морів.

Цими відомими шляхами чумацькі обози йшли на південь, до північного узбережжя Азовського моря й до Криму. У міста Маріуполь, Бердянськ, Таганрог, Ростов доставлявся хліб, вирощений на поміщицьких полях і землях багатих селян. Звідти чумаки везли рибу, інші товари для внутрішнього ринку. Коли відкрилися Щербинівські копальні, до Криму, для севастопольського адміралтейства з Донбасу пішло кам'яне вугілля, яке доставляв туди підрядним способом бахмутський купець Гаврилов. У північному напрямі чумацькі шляхи пролягали в Слов'янськ і Харків. До Харкова везли

■
Чумаки.
Народна
картина.
Слобожанщина.
ХІХ ст.

вовну, кам'яне вугілля й сіль. У Катеринослав чумаки їхали за лісом, який надходив туди сплавом по Дніпру з півночі. Предметом візництва бахмутських селян був також алебастр, який видобували в районі Бахмута.

У Слов'яносербському повіті, як і в Бахмутському, чумацтво було великою підмогою в економіці селянства. Крім того, багато селян промишляли доставкою вугілля на значні відстані. Селяни с. Михайло-Лазарівки возили кам'яне вугілля з Успенської копальні в станицю Каменську за 90 верст. Селяни с. Нижнього доставляли снаряди з Луганського ливарного заводу до Севастополя, а селяни з Хорошого — ядра з того ж заводу до Катеринослава.

У ряді селищ селяни ламали камінь. З каменя, що видобувається в селах Василівка і Глафірівка Слов'яносербського повіту, виготовляли молотильні катки, у с. Ящикове з каменя виготовляли млинові жорна. У Гірсько-Іванівській волості видобували вапняк і випалювали вапно. В

інших місцях ламали будівельний камінь, зокрема в Кам'яному Броді. З видобутого тут білого каменю будували будинки в Луганську. У селах Макаровому Яру й Анастасіївці здавна видобували фарфорову й горщикову глину та займалися промислом горщиків. У селі Білому тривалий час діяли поміщицькі каменоломні, які поставляли на продаж камені-плити й точильні камені.

У багатьох селах і містах Донбасу були цегляні й черепичні заводи, що задовольняли місцеві потреби. У поселенні Луганського ливарного заводу ще з кінця XVIII століття існувало 2 цегляних заводи. У 50-х роках тут було 5 цегляних і черепичних заводів. Здавна існували такі заводи і в Бахмуті. У Маріуполі в 1824 році, судячи зі звіту, було 3 черепичних заводи. На кожному з них був майстер з трьома робітниками. У тому ж році на них було вироблено 135 тисяч штук черепиці. У середині XIX століття тут було вже 2 цегляних і 4 черепичних заводи. У селі Олександрівці під Луганськом діяли поміщицькі цегляний і черепичний заводи.

Багато місцевих підприємств було пов'язано з переробкою сільськогосподарської продукції. Відповідно до Економічних приміток, у першій третині XIX століття в Слов'яносербському повіті діяло 72 водяних і 7 вітряних млинів. Приблизно така ж кількість борошномельних млинів була і в Бахмутському повіті. Надалі в борошномельній галузі відбулися деякі зміни. З одного боку, вони були пов'язані з кліматичними явищами, з іншого — з розвитком техніки.

У спекотне літо 1833 року малі річки пересохли. Млини не могли працювати. Люди змушені були харчуватися немеленим зерном. Ця біда змусила переорієнтуватися на вітряні млини, яких почали будувати все більше. Створювалися й земляні млини, які приводилися в рух кінцями. Ще продуктивнішими й надійнішими були парові млини. З виробництвом на Луганському заводі парових машин парові млини набули значного поширення. Великий паровий млин на

48 жорен був побудований у Таганрозі. Він чистив зерно, молов, виробляв різних сортів крупу. У Маріуполі в 1834 році відкрили макаронну фабрику, яка виробляла макарони, галети, сухарі для флоту й на експорт.

Відбулися зміни й у винокурінні. Ще в XVIII столітті майже всі поміщики Донбасу обзавелися винокурнями, які приносили чимало доходів. На початку 30-х років XIX століття в Слов'яносербському повіті діяло 16 винокурних заводів, 2 пивоварних, 1 солодовий [8]. У Бахмутському повіті було більше трьох десятків винокурень. Це були кустарні підприємства з примітивним устаткуванням і застарілою технологією. У 20-х роках в Україні з'явилися перші парові винокурні. На зміну старій вогняній технології у винокурінні прийшла нова технологія — парова. Вона не тільки прискорила процес, але й збільшила вихід горілки з одиниці сировини. Старі, вогняні винокурні, не витримавши конкуренції, закривалися або реконструювалися. Різко зменшилася кількість винокурень і в Донбасі, хоча обсяг вироблюваної продукції зріс.

Велику питому вагу в промисловому виробництві в той час займали салотопні заводи, які діяли в Бахмутському, Слов'яносербському повітах і в грецьких селах. У Бахмуті була зосереджена восьма частина цього виду виробництва всієї губернії. Розширювалася ця галузь і в Маріуполі, де було розвинено тваринництво. У 1810 році в Маріуполі витоплювалося 600 пудів сала, а у 22 грецьких селах — 4500 пудів. Через півтора десятка років обсяг витоплюваного сала збільшився більше, ніж у півтора рази. У 1824 році в Маріуполі було витоплено 1200 пудів, а селах — 6500 [2]. Власники салотопних заводів переважно були купці, які використовували найману силу. Вони забезпечували сировиною свічкові й миловарні заводи. Їхня продукція йшла в інші губернії та за кордон. У Луганську в 50-х роках було 9 салотопних заводів.

З тваринництвом було пов'язано й шкіряне виробництво. Значного поши-

рення набуло вироблення й дублення шкір, які йшли за кордон, для пошиву взуття. Овчини використовувалися для пошиву одягу.

Новою галуззю в Донбасі в першій половині ХІХ століття була суконна промисловість. У Слов'яносербському повіті її представляла суконна фабрика поміщика П. Панкова. Він зайнявся розведенням тонкорунних овець, потім купив і розвів до 1000 голів ангорської породи кіз. Отже, у нього вже була шерсть — сировина для виробництва сукна. Було й паливо — вугілля на полях поселення виявлене ще при колишньому власникові — П.І. Штеричі. Була в наявності й дармова робоча сила — кріпосні селяни. Панков купив стригальні, прядильні та ткацькі верстати, інше устаткування. Було побудовано три кам'яні будівлі. Камінь для них добувався тут же, на землі маєтку. Так виникла суконна фабрика. Устаткування приводилося в рух паровою машиною.

Красний Кут — велике село на дорозі із Слов'яносербська до Таганрога. У кінці 30-х років ХІХ століття в ньому проживало 608 душ чоловічої статі. Усі вони були кріпосними поміщика Панкова. 97 чоловіків і хлопчиків, а також 101 душу жіночої статі з дівчатками від 10 років і

більше поміщик направив на фабрику [2]. Серед робітників переважали жінки. Дітей примушували щипати й очищати шерсть та козиний пух. Ткачі й пряжи отримували «задельною» (відрядну) платню, решта робітників річний оклад від 18 рублів і вище. Поміщик відвів робітникам по клаптику землі. Для її обробки він відпускав їх на три тижні на рік.

У 30-х роках ХІХ ст. суконна фабрика в Красному Куті виробляла 700 — 750 кусків сукна і 150 кусків фланелі та ковдр на рік. Продукція збувалася частиною на місці, а частиною — у Таганрозі, Новочеркаську та інших віддалених ринках.

Разом із суконною мануфактурою поміщик Панков у Красному Куті створив виробництво вишуканих тканин кашеміру з козиного пуху. З тканини робили шалі й хустки. Для обробки козиного пуху він виписав із Франції 11 фахівців, які обслуговували машини. Були найняті також кваліфіковані фахівці з досвідом: машиніст-прядильник, ткач і чесальник. Робочий персонал фабрики укомплектовували з кріпосних. Усього тут працювало 148 душ обох статей. У 1845 році обидві фабрики Панкова видали продукції на 103616 рублів.

Суконна й кашемірова фабрики Панкова мали небачений успіх. У Красному

■
Володимир
Орловський
(1842 —
1914).
Український
пейзаж
з вітряним
млином.
1882 р.

Куті були також паровий і водяний млини, які приносили 2 тисячі руб. на рік, цегляний завод. Сучасники прославляли поміщика Панкова за організацію зразкового енциклопедичного (багатогалузевого) маєтку. Ці відомості дійшли до імператора. Микола I 19 лютого 1838 року оголосив відставному генералові Панкову своє «благовоління» за особливе, як було сказано в документі, *«споспешествование отечественной промышленности»*.

Проте кризові явища, що охопили феодальну Росію, не могли не вплинути й на підприємства Красного Кута. Фабрики базувалися на кріпосній праці. Селяни й робітники піддавалися жорстокій експлуатації. Недаремно селяни ще в жовтні 1825 року скаржилися імператорові Олександрові I на жорстокість поміщика Панкова. На початку 50-х років, після смерті поміщика, маєток перейшов до опікуна барона Фітінгора, при якому експлуатація ще більше посилилася. Кріпосні робітники не витримали, восени 1853 року вони відмовилися підкорятися. Для придушення хвилювання були викликані військові підрозділи [9]. Зупинені фабрики так і не були запущені.

На узбережжі Азовського моря розвивався рибний промисел. У Маріуполі та його околицях число рибозаводів до 20-х років ХІХ століття виросло майже вдвічі й наблизилося до двох десятків. А всього на узбережжі в межах Донбасу кількість рибозаводів обчислювалася багатьма десятками. Їхні власники були представниками різних станів — купці,

міщани, поміщики. Працювали на рибозаводах вільнонаймані. Це були місцеві жителі, вихідці з внутрішніх губерній, які займалися відхожим промислом, збігли. Лов частіше проводився взимку й весною. Ловили білугу, севрюгу, осетра, стерлядь, оселедця та інші види риби. Солону й в'ялену рибу, балики та ікру відправляли з Маріуполя за кордон. Купці й чумаки везли її в міста Донбасу та інші губернії України й Росії.

Землеробство Донбасу й губернії вимагало більш досконалих знарядь праці, упровадження сільськогосподарських машин. Деяку частину потреби в них задовольняв Луганський ливарний завод. У 1840 році недалеко від Луганська, у районі нинішньої станції Мілова, у селі Штейндорф Слов'яносербського повіту виник завод сільськогосподарського знаряддя й машин І.О. Шумана. З уральського металу завод виготовляв молотарки, сівалки, віялки, соломорізки, плуги, кінні граблі та ін. Завод був невеликим. Тут працювало близько 70 чоловік. Проте значна частина з них мала достатньо високу кваліфікацію, отримавши практику на Луганському заводі. Працювали вони за вільним наймом, що було не зовсім звичним для того часу. Вони отримували від 8 до 18 руб. на місяць залежно від кваліфікації. Власник підприємства не брав на себе ніяких зобов'язань за їх утримання, лікування [10] тощо. Завод цей мав риси капіталістичного підприємства. Продукція заводу мала великий попит землевласників. З 1840 по 1850 рік обсяг виробництва на заводі зріс у 13 разів.

ВЕЛИКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

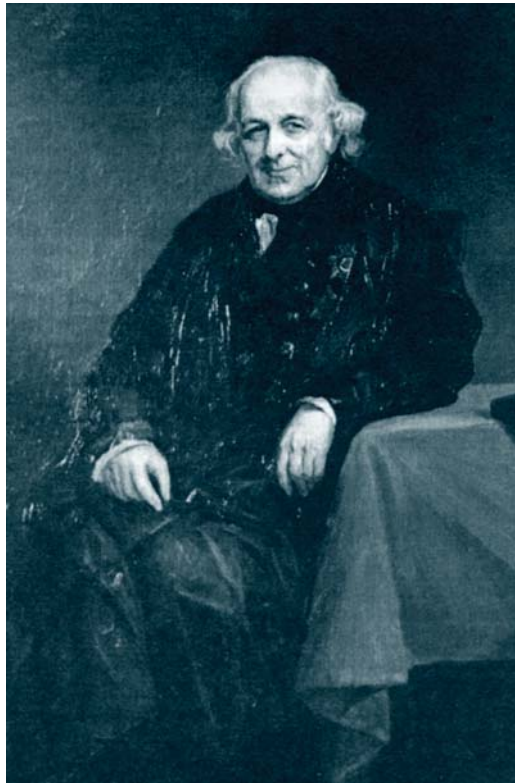
На межі ХVІІІ і ХІХ століть в економіці Донецького басейну відбулася подія, що зробила вирішальний вплив на подальший розвиток усього регіону. Тут виник вугільно-металургійний комплекс, зародження якого було зумовлене природними багатствами надр басейну. На перших порах гірничо-металургійний промисловий комплекс представляли два казенні

підприємства — Луганський ливарний завод і перша кам'яновугільна копальня басейну в Лисичій балці.

Питання про створення вугільно-металургійного комплексу Донбасу було поставлене самим ходом розвитку продуктивних сил країни. У результаті перемоги над Оттоманською імперією наприкінці ХVІІІ ст. до Росії були приед-

нані Північне Причорномор'я та Крим. Виникли Чорноморський флот, нові порти й військово-морські бази: Севастополь, Таганрог, Херсон, Миколаїв, Одеса. Вони все більше потребували палива, озброєння, металевих виробів. Задовольнити їх запити міг тільки Донбас. Інший аспект цієї проблеми був пов'язаний із зміцненням обороноздатності країни. Туреччина не змирилася з поразкою, готувала реванш. Військові діячі того часу по-різному підходили до вирішення цієї проблеми. Розуміючи, що зіткнення з Туреччиною неминуче, командир Чорноморського адміралтейства віце-адмірал М. Мордвинов наполягав на негайному переозброєнні Чорноморського флоту. Складність полягала в тому, що важке озброєння в той час вироблялося далеко на півночі, у Петрозаводську й на Уралі. У разі виникнення війни доставка його на південь вимагала б величезних зусиль і часу. Тому, щоб там не було, ливарно-гарматний завод треба було будувати в Донбасі.

Слід було вирішити й інше важливе питання — який вид озброєння вибрати для Чорноморського флоту. З цього приводу існували дві думки. Адмірал Пушчин та його прибічники пропонували озброїти флот мідними гаубицями. Віце-адмірал Мордвинов наполягав на оснащенні флоту чавунними каронадами системи Гаскойна, який очолив свого часу Карронський завод у Шотландії. М. Мордвинов підрахував, що для флоту буде потрібно 2814 гармат різних калібрів. Якщо їх виготовляти з міді, як це було до сих пір, буде потрібно 287324 пуди міді. Вартість її виллється у величезну для того часу суму — 6 млн. 643 тис. 500 руб. Та й чинник часу необхідно було враховувати. Для видобутку такої кількості міді тоді потрібно було б кілька років. Важливе значення мала і якість озброєння. За багатьма параметрами каронади перевершували мідні гармати. Віддаючи перевагу каронадам, М. Мордвинов наполягав на необхідності найшвидшого будівництва гарматного заводу в Донбасі. Він на-

■
М. Мордвин-
нов. Худ.
Дж. Доу.
Луганський
обласний
художній
музей

віть вважав за можливе відкласти на рік будівництво гребного флоту, щоб кошти направити на будівництво заводу.

Переконливі докази адмірала подіяли. Уряд прийняв його пропозицію. Навесні 1794 р. він відрядив директора Олександрівського гарматного заводу Карла Гаскойна в Донбас для ознайомлення з родовищами кам'яного вугілля й залізної руди та вибору місця для будівництва заводу.

Місце для будівництва ливарного заводу К. Гаскойн вибрав у гирлі р. Ольхової, на правому березі Лугані, навпроти села Кам'яного Броду. Звідси він поїхав в урочище Лисича балка, що знаходилося на землі селян села Третя Рота, на правому березі Сіверського Дінця, щоб ознайомитися з родовищем кам'яного вугілля, відкритого тут у грудні 1792 року Миколою Аврамовим. В одному зі своїх донесень Гаскойн писав потім, що в трьох верстах вище села Верхне (Третя Рота) він зустрів М.Ф. Аврамова з командою робітників, які ламали кам'яне вугілля для Чорноморського флоту. Родовище кам'яного вугілля було гідно оцінене

■ Пам'ятник Карлу Гаскойну в Луганську. Скульптор А. Редькін, архітектор Г. Головченко

Гаскойном. Він твердо вирішив почати тут видобуток кам'яного вугілля для Луганського ливарного заводу. Залізну руду передбачалося видобувати в околицях сіл Городище й Петропавлівка.

Проект будівництва ливарного заводу на річці Лугани й відкриття кам'яновугільної розробки в Лисичій балці на березі Дінця, складений К. Гаскойном, послужив основою для подання графом Зубовим імператриці. У результаті Катерина II 14 листопада 1795 року підписала указ «Об устройении литейного завода в Донецком уезде при речке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля».

В указі було 11 пунктів, у яких висловлювалися проблеми спорудження заводу й копальні та шляхи їх вирішення.

У третьому й четвертому пунктах указу мова йшла про кадри вугільного виробництва. Гаскойну доручалося викликати з Англії майстрів, які б під його наглядом почали розробку кам'яного вугілля, побудували б і встановили машини для

підйому вугілля та відливу води, виготовили необхідні інструменти для розробки вугілля. Указ передбачав заміну з часом англійських фахівців вітчизняними.

У документі називалися різні джерела робочої сили для підприємств. Основні кадри кваліфікованих робітників Луганського заводу указом 14 листопада 1795 року передбачалося забезпечити за рахунок переведення сюди майстрових і робітників з колишніх Липецьких заводів, які в той час не діяли. З Липецька намічалось перевести 300 чоловік з їх сімействами.

Олександрівському заводу, що знаходився в Петрозаводську, указом наказувалося виготовити для Луганського заводу необхідні машини й механізми та відправити їх зимовим шляхом на найближчих підводах. На влаштування й приведення в дію Луганського ливарного заводу та запровадження ламання кам'яного вугілля в Лисичій балці було потрібно за кошторисом 650 тис. руб. Указ дозволяв графу П. Зубову використовувати для цієї мети 715733 руб. 25,5 коп. із суми, що залишилася у відомстві Чорноморського флоту від озброєння 72 військових шхун.

Директором Луганського ливарного заводу призначили Карла Гаскойна. Чарльз Гасконье (Госкуань), якого в Росії звали Карлом Гаскойном, був родом із Шотландії, мав ґрунтовні для того часу знання, великий виробничий досвід. У 1786 р. його було запрошено до Росії та призначено директором Олександрівського гарматного заводу в м. Петрозаводськ Олонецької губернії. У той же час він керував Кончезерським ливарним заводом. Одинадцятим пунктом указу затверджувалися штати гірничої експедиції Катеринославської казенної палати й штати самого заводу та копальні.

Указ від 14 листопада 1795 року став важливою віхою на шляху розвитку продуктивних сил Донбасу, України й тодішньої Російської імперії. Він знаменував собою виникнення вугільно-металургійного комплексу Донецького басейну.

Луганський ливарний завод

Ранньою весною 1796 року на правому березі Лугані, у 15 верстах від її впадіння в Донець, розпочалися роботи зі спорудження Луганського ливарного заводу. Це було перше металургійне підприємство в Донбасі. Під завод відвели 4500 десятин землі з дачі казенного села Вергунка й купили маєток поміщика Ванія. Насамперед ввели два цегляні заводи — один з виробництва вогнетривкої, інший — звичайної цегли. Заклали доменну піч. Незабаром приступили до споруди плавильних і випалювальних печей, будівель цехів.

Кадрами кваліфікованих робітників завод комплектувався за рахунок майстрових, переведених сюди за указом від 14 листопада 1795 року з Петрозаводська й Липецька. У формулярному списку майстрових, переведених з Олександрівського заводу (Петрозаводськ), 82 особи: 33 дорослих чоловіки, 9 хлопчиків і підлітків до 15 років і 40 осіб жіночої статі. Майже всі вони прибули у квітні

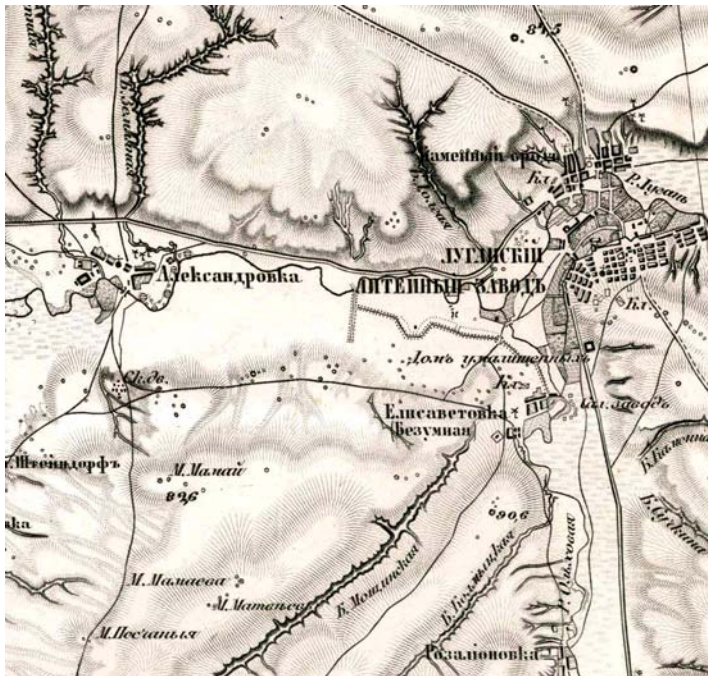
1796 року. Серед робітників були ті, які освоїли видобуток і промивання руди, формування й відливання снарядів, свердлення гармат, доменне виробництво, теслярську, столярну й слюсарну справу. Зі 100 осіб на Лугань з Олександрівського заводу прибуло 33 майстрових. З Липецьких же заводів замість 300 чоловік, як передбачалося Указом, прибуло 463 особи, з них у травні 1796 року — 153. Усього ж з числа переведених з Липецька на 1 жовтня 1797 року на Луганському заводі числилося 759 душ чоловічої та 790 жіночої статі. Робітникам, які прибули з Петрозаводська й Липецька, випала висока честь стати засновниками Луганського ливарного заводу й міста Луганська.

У серпні 1797 року на Луганський завод прибули 68 майстрових і 29 членів їхніх сімей з Херсона. Це були ті робітники, яких ще у 80-х роках XVIII століття князь Г.О. Потьомкін перевів з Росії до Херсона.

Усі вони були казенними робітника-

■
Віктор Скубак.
Вивіз продукції заводу.
Музей історії і культури міста Луганська

■ Луганський ливарний завод. Фрагмент карти ХІХ ст.

ми, залежними від кріпосницької держави. Їхня праця була підневільною, обов'язковою. У той же час на Луганському заводі застосовувалася й вільнонаймана праця. Кладку доменної печі вела підрядна артіль на чолі з Дмитром Спиридоновим. За даними Луганського обласного державного архіву на 1 жовтня 1797 року на різних ділянках будівництва працювало 194 особи вільнонайманих — каменотеси, пильщики, каменярі. Усі вони були з центральних губерній Росії.

Нестачу робітників казна заповнювала за рахунок військових. З перших років на заводі знаходилася військова команда у складі 109 чоловік, більшість з яких несли караульну службу, а частина виконувала заводські роботи. У 1804 році за рекрутським набором на завод було направлено 500 знову набраних солдатів, непридатних до стрійової служби. Частина з них передали на кам'яновугільну копальню.

■ Пам'ятник пушкарю біля Луганської міської ради

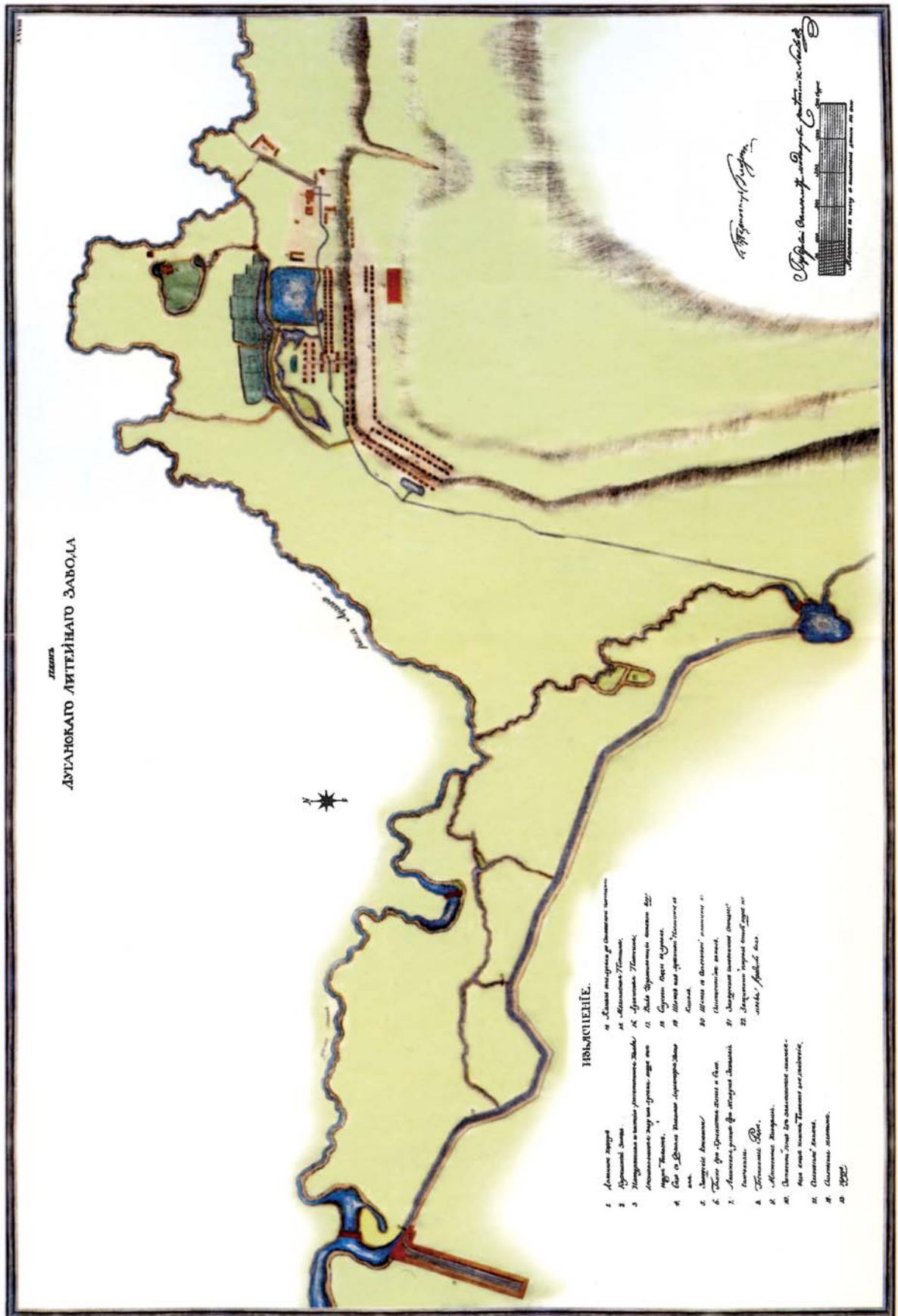
Спорудження й організацію діяльності Луганського заводу уряд доручив англійським фахівцям, які мали досвід виплавки чавуну й ливарної справи, а також видобутку кам'яного вугілля. Директором заводу за контрактом був при-

значений Чарльз Гасконьє, шотландець за походженням, який прийняв російське підданство. У Росії його звали Карлом Гаскойном. Ще в 1786 році він приїхав до Росії на запрошення уряду, щоб очолити Олександрівський гарматний завод у м. Петрозаводську Олонецької губернії. К. Гаскойн, який управляв групою північних заводів Росії, постійно жив у Петербурзі. Луганським же заводом керував шляхом нечастих наїздів і листування з правлінням.

Англійських фахівців на заводі було 12 осіб. Вітчизняних фахівців на перших порах було мало. Членами правління заводу були М. Чернявський, який закінчив у 1793 році Петербурзьке гірниче училище, Іван і Семен Першини, які незабаром отримали чини шихтмейстерів. На заводі й копальні проходили практику випускники столичного гірничого училища. У 1799 році за указом Берг-колегії сюди прибули практиканти Іван Ільїн, Василь Пиленко та Іван Соколов. Два перші стали потім видатними фахівцями гірничої справи. У 1810 році після закінчення Гірничого кадетського корпусу на Луганський завод прибув Є. Ковалевський, який згодом став ученим і громадським діячем, почесним членом Петербурзької Академії наук. До кінця другого десятиліття на заводі не залишилося іноземців, управляти стали вітчизняні фахівці. У вересні 1797 року почала працювати перша повітряна піч, розрахована на відливання 100 пудів боєприпасів на тиждень. Замовники давно чекали цього моменту. Петербурзьке артилерійське управління прислало замовлення на ціле п'ятиліття, по 1802 рік. Воно визначало виготовлення 345 гармат різних калібрів і 387153 снаряди [11]. Окремі замовлення надійшли з Київського фортечного району та інших місць. З тих пір вироблені в Луганську гармати й снаряди почали йти на озброєння Чорноморського флоту, морських і берегових фортець Азова, Керчі, Єнікале, Кінбурна, Севастополя, Очакова, Київського фортечного району.

Снаряди й гармати відливалися з при-

візного чавуну та металобрухту. Перед заводом же ставилося завдання освоїти виплавку чавуну з місцевої залізної руди на кам'яновугільному коксі. Проте введення доменної печі затягувалося. Поволі йшло будівництво головного каналу — Олександрівського. Річ у тому, що Луганський ливарний завод був вододіючим, де машини й механізми приводилися в дію силою води. Він являв собою велику гідротехнічну споруду. Для подачі до заводу води на річці Лугані й річці, що впадала в неї, Білій була побудована величезна гребля, яка піднімала воду на 6 аршин і мала посередині спуск шириною 50 сажнів, через який стікала зайва вода. Від цієї греблі йшов канал, що впадав у річку Ольхову. Річка Ольхова також була піднята подібною греблею, звідки канал ішов під горою до самого заводу. Поблизу заводу був зроблений величезний резервуар, щоб зберегти запаси води на все літо. А сам завод, розташований у низині, що підтоплюється весняними водами, був обнесений високим валом, на зразок фортечного.

На вказаних об'єктах потрібно було провести величезний обсяг земляних робіт. Введення каналу затримувалося, що не дозволяло своєчасно включити в роботу домну № 1. Тому першою включили вагранку або малу доменну піч. У квітні 1799 року в ній провели випробування плавки залізної руди на кам'яновугільному коксі, яке дало гарні результати. Директор заводу К. Гаскойн з цього приводу писав президентові Берг-колегії М. Соймонову: *«Я и господин Валкер делали испытание коксу от 3-х слоев земляного угля добытого в 3-й Роте, в отношении оного к проплавке руды здешнего края. И к величайшему удовлетворению моему имею честь Вашему превосходительству донести, что чугуи вышел отменной доброты, так что я ныне совершенно уверен, что со временем на здешнем заводе можно будет отливать всякого рода чугуиные вещи лучшей доброты»* [11].

■ Президент Берг-колегії М. Соймонов

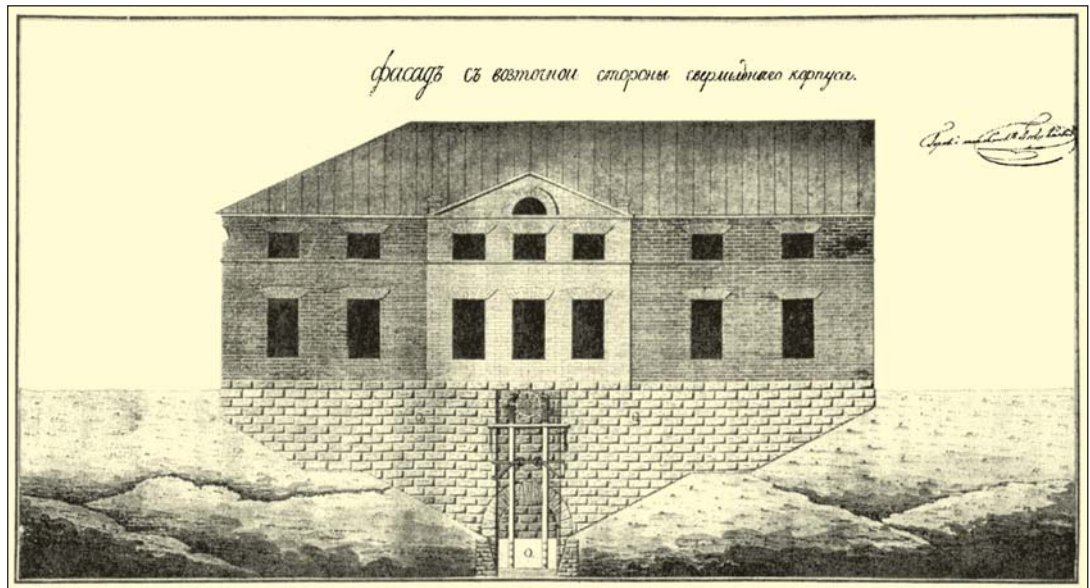
Це було перше застосування кам'яновугільного коксу у виробництві не тільки в Донецькому басейні, але й в Україні та в усій тодішній Російській імперії. Восени 1799 року на Луганському ливарному заводі були проведені дослідні відливання чавунних виробів з використанням коксу, приготовленого на копальні в Лисичій балці.

Тим часом завершилося спорудження головного заводського каналу. Навесні 1800 р. увели в дію доменну піч № 1. У неї завантажили 31594 пуди сировини: 8555 пудів залізної руди з поселень Городище, Платової та 5-ої Роти (Привілля), а також з Липецька, 14776 пудів коксу, 7494 пуди й 18 фунтів сирого кам'яного вугілля. У результаті плавки отримали 3581 пуд 19 фунтів чавуну. Цю плавку вважали видатним експериментом доменного виробництва на Луганському ливарному заводі [Там само].

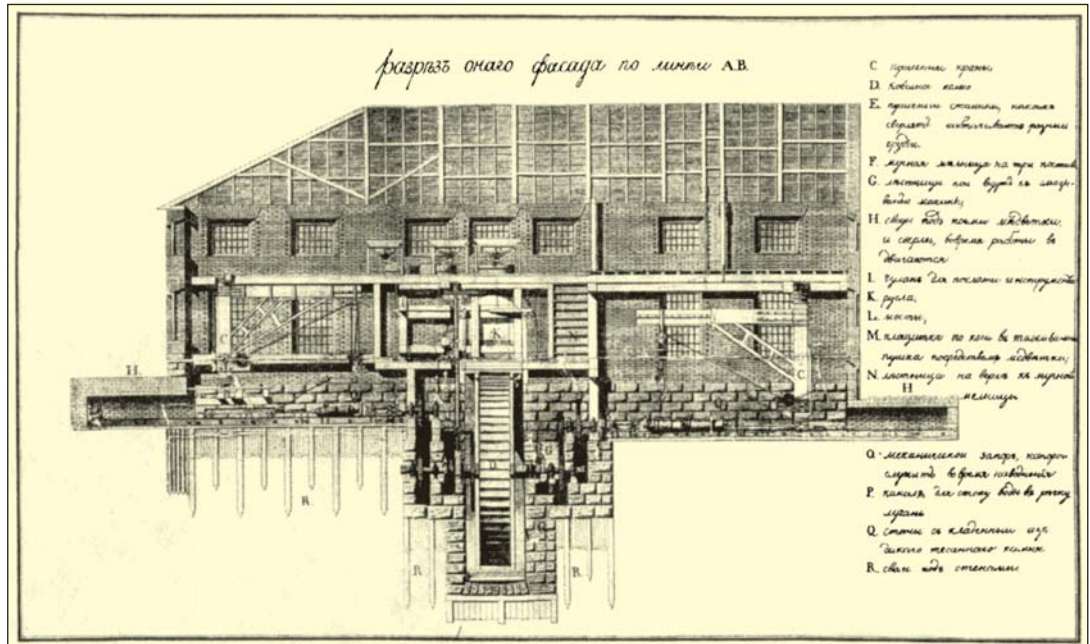
Луганський ливарний завод розширювався. У 1803 р. закінчили домну № 2, що була на третину менше першої. Через рік установили парову машину для свердління гармат (раніше механізми на цій ділянці приводилися в рух силою дії води). Крім доменного й ливарного, на

■ План Луганського ливарного заводу, початок ХІХ ст.

Луганський ливарний завод. Східний фасад будови свердильного корпусу

Розріз будинку свердильного корпусу

заводі працювали ковальський, слюсарний, столярний, токарський цехи, виробництво з обробки каменю. Зводилися адміністративні будівлі й житлові будинки. Однак не все відповідало задуманому. На заводі були дві доменні печі, дві вагранки й п'ять повітряних печей. Але діяли тільки повітряні печі, що здійснювали вилівок гармат, ядер і гранат з привізного чавуну. Домни простоювали. Доменний процес далі експериментів не пішов. Організувати промисловий процес виплавки ча-

вуну на мінеральному паливі не вдалося. Природно, гірниче відомство було невдоволено, 25 вересня 1805 р. воно винесло догану директорові заводу Гаскойну.

Така несподіванка для Гаскойна була не з приємних. Й однак він рішуче налаштувався на справу, повідомив правління заводу, що вирішив направити на завод фахівця-доменника, обіцяв пустити в 1806 р. на повну потужність підприємство. Цього вимагала й уся обстановка, що ускладнювалася. На полях Європи

гриміла війна. До кордонів Росії наближалася наполеонівська армія. І мало хто сподівався уникнути зіткнення з новим завойовником Європи. Уряд Туреччини під впливом французької дипломатії в грудні 1806 р. оголосив війну Росії, сподіваючись повернути володіння в Північному Причорномор'ї, захопити Грузію.

У Росії турбот додалося. Потрібно було терміново зміцнити берегову оборону на Чорному й Азовському морях, поповнити озброєння Чорноморського флоту й військово-морських фортець. Гарматами озброювалися навіть торговельні судна. Збільшувалися замовлення заводу на виробництво гармат і снарядів. Вони були потрібні для оснащення Кавказької армії й не меншою мірою для тих армій, які готувалися у всеозброєнні зустріти грізного ворога із заходу.

На заводі вживалися заходи щодо збільшення випуску гармат, снарядів і бомб. Директор збільшив число робочих днів, за подвійну оплату викупив у робітників усі святкові дні, за винятком двох днів Різдва й двох днів Великодня, а також неділі. Для заохочення робітників вводилася система премій з прибутку від продажу продукції. Перед грізною небезпекою міцнів дух патріотизму в робітників. Однак директорів заводу Карлові Гаскойну побачити результатів патріотичного підйому не довелося. 20 червня 1806 р. він раптово помер.

За вказівкою Гірничого департаменту ще раз провели розвідки руд, досліди їх плавки. Проте з місцевої руди хороший чавун отримати не вдавалося. Постало питання про існування заводу. Переміг, проте, здоровий глузд. Новий гірничий начальник, який прийшов на зміну Гаскойну, Я. Нілус наполіг продовжити діяльність підприємства. *«Несмотря на недостаток пригодных руд, — писав він, — Луганский завод надлежит продолжать навсегдашние времена, поскольку сибирские заводы заменить его не могут».* (Сибірськими в той час називалися уральські заводи.)

Значне віддалення копальні від заводу

■
Герб міста
Луганська

викликало проблему перевезення вугілля. Були й інші проблеми. Для перевезення вугілля з Лисичої балки до заводу було приписано 2600 душ селян казенних сіл Городище, Фащівка, Оріхове й Петропавлівське Слов'яносербського повіту. Кожен з них зобов'язаний був протягом року перевезти з кам'яновугільної копальні в Луганськ на відстань 80 верст 120 пудів вугілля. Завод виплачував за них податки до казни. Однак обов'язки, покладені на селян кріпосницькою державою, виявилися їм не під силу, багато хто з них були доведені до розорення. Приписні селяни не раз зверталися зі скаргами й проханнями до різних інстанцій. Наприкінці 1817 р. вони писали російському імператорові Олександрові: *«Воззри милостивым*

■
Снаряди,
відлиті на
Луганському
ливарному
заводі.
Музей історії
і культури
міста
Луганська

оком на несчастных, обремененных возкой по дальнему расстоянию угля и лишенных надежды к будущему благосостоянию жизни, о избавлении нас от завода просим Вашего августейшего воззрения».

Усім було зрозуміло, що залишати на заводі категорію приписаних селян недоцільно. Уряд вирішив замінити їх зобов'язаними робітниками. Найбільш підходящими для цієї мети вважали жителів казенних сіл Кам'яний Брід, розташованого поруч із заводом, і Верхне (Третья Рота), на землі якого було відкрито копальню. У пропозиції гірничої ради підкреслювалося, що жителів цих сіл варто перетворити в зобов'язаних робітників з усією приналежною їм землею, з усіма їхніми дітьми, «ныне у них находящимся и впредь родиться от них имеющими». Олександр I 10 січня 1821 р. підписав указ, за яким жителі сіл Кам'яний Брід і Верхне, у минулому військові селяни, а тепер казенні, переводилися на становище зобов'язаних робітників Луганського ливарного заводу. Така категорія допоміжних робітників вводилася на Луганському ливарному заводі за прикладом уральських заводів. На жителів Кам'яного Броду покладали заводські роботи. Селян села Верхне зобов'язали перевозити на завод кам'яне вугілля, виконувати інші роботи на копальні. Зобов'язаним робітникам призначався провіант — два пуди борошна на місяць на робітника й пуд на утримання, грошове жалування 20 руб. на рік.

Говорячи про кадри робітників, нагадаємо, що на земляних роботах якийсь час використовувалася праця арештантів і колишніх польських військовополонених.

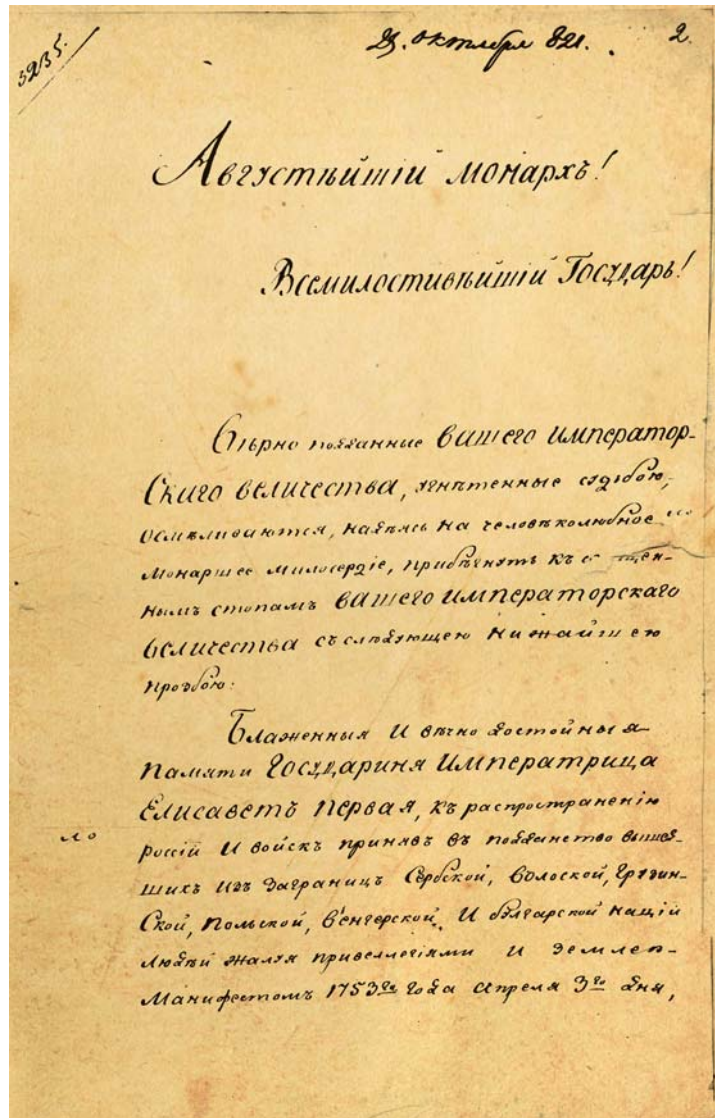
Особливість Луганського ливарного заводу полягала в тому, що він був першим підприємством в Україні й у всій Росії, яке розпочало виплавку чавуну на мінеральному паливі. Однак досліди доменної плавки на коксі не були завершені. Чавун, привезений з Уралу, обходився дорого. У результаті завод опинився в скрутному економічному становищі. Якщо з 1799 по 1816 р., за винятком

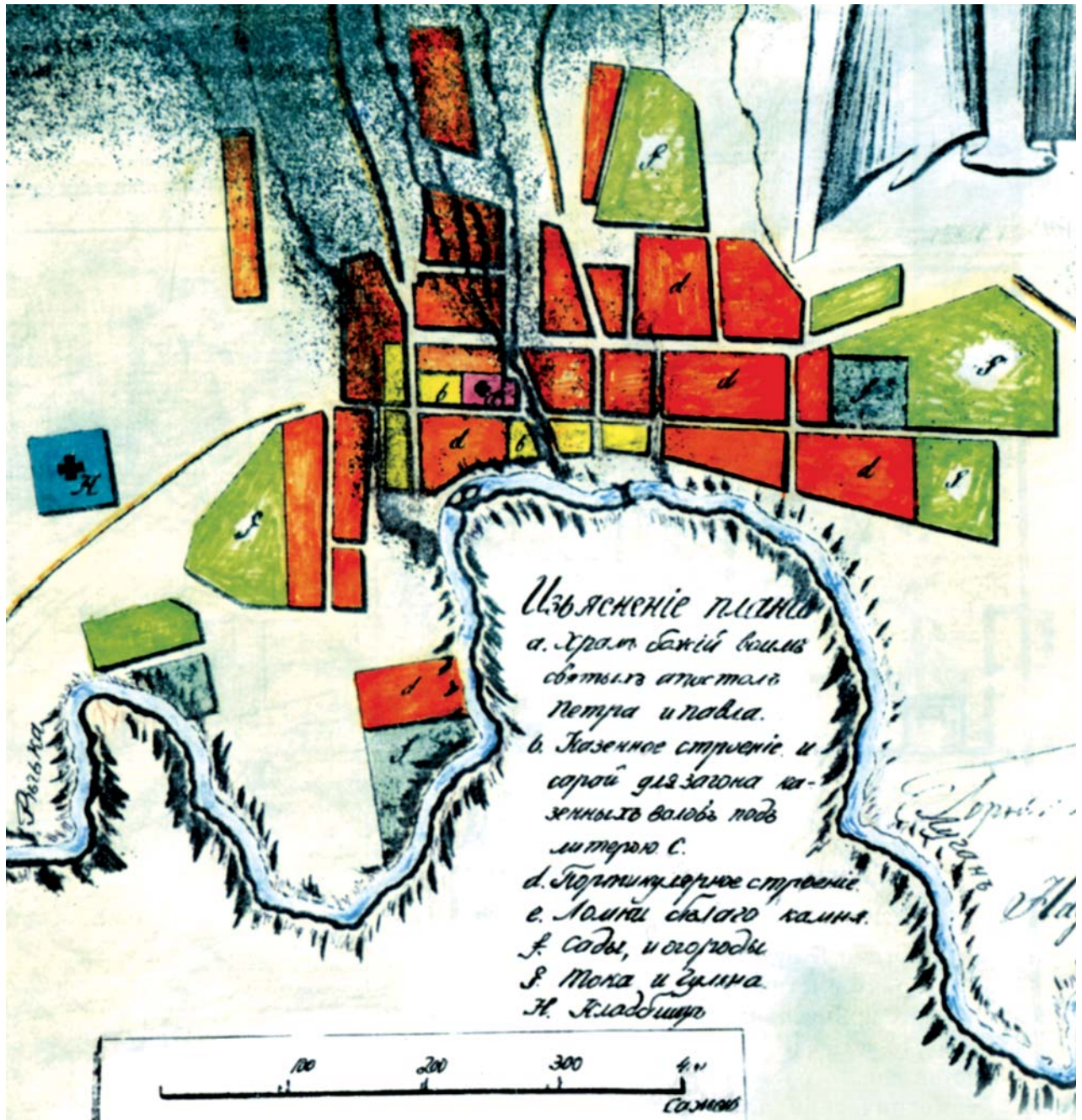
1809-го, підприємство працювало прибутково, то з 1816 р. воно стало приносити одні збитки. Були потрібні екстрені заходи, щоб привести завод у кращий стан. З цією метою на посаду начальника заводу був направлений досвідчений гірничий фахівець І. Ільїн, який служив до цього смотрителем Кронштадського ливарного заводу, а для розвідки корисних копалин і проведення дослідної плавки руд — командир Гірничого кадетського корпусу обер-берг-гауптман 5-го класу Є. Ковалевський. Обидва вони раніше служили на Луганському заводі.

Ознайомившись із заводом, Є. Ковалевський розробив план поліпшення його

■
Карта земель, які належали Луганському ливарному заводу. Початок XIX століття

■
Перша сторінка скарги зобов'язаних робітників із села Верхне (3-я Рота) 23 жовтня 1821 року

■ Фрагмент геометричного плану казенного поселення Кам'яний Брід. Перша чверть XIX ст.

діяльності. Він стверджував, що існування Луганського заводу не тільки корисне, але й необхідне, відзначивши при цьому, що навколишні місця рясніють невичерпними запасами кам'яного вугілля.

Як на важливий аргумент на користь Луганського заводу вказувалося й на той факт, що розташований він недалеко від торговельних міст Таганрога, Ростова, Черкаська, Харкова й Вороне-

жа. Розвиток їх промисловості вимагає машин і різних інструментів, які міг би виробляти Луганський завод. Цей завод потрібний був і чорноморським портам. Крім виливки для них артилерійських снарядів, Луганський завод може забезпечувати їх кам'яним вугіллям, різними металевими виробами, уживаними при побудові й оснащенні судів, і, нарешті, машинами всякого роду, особливо для

пароплавів, борошномельних млинів та інших пристроїв.

Є. Ковалевський визначив основні напрями діяльності заводу. Окрім відливання артилерійських снарядів та інших чавунних виробів по казенних нарядах, він запропонував низку нових пунктів діяльності підприємства. Зокрема, відливання з чавуну виробів для приватної промисловості, виготовлення кіс і серпів, виробництво різних машин, особливо парових; виготовлення листової міді, болтів та інших мідних виробів. Крім того, відливку артилерійських гармат пропонувалося тимчасово відмінити, а виробництво снарядів скоротити. За цей рахунок пропонувалося збільшити випуск виробів для приватної промисловості й на замовлення.

Важливе місце серед виробів заводу повинно було зайняти виробництво кіс, молотарок, сівалок, плющильних, водопідіймальних, пожежних і парових машин. Планувалося протягом двох років провести подальші розвідки корисних копалин, а з метою швидкого освоєння виплавки чавуну з місцевих руд на кам'яному вугіллі Ковалевський про-

понував виписати із Шотландії або із Сілезії майстра з підмайстром, які б досконало знали практику плавки залізної руди кам'яним вугіллям. На здійснення програми кошторисом передбачалося 253 тис. руб. на рік. Понад це потрібно було в перший рік відпустити 25 тис. руб. на виправлення доменної печі й перебу-дову циліндрового міха.

Усі пункти плану Ковалевського були прийняті, у тому числі відносно зупинки виробництва знарядь на 5 років. Пункт 18 плану передбачав перетворення недобудованих будівель для свердління знарядь на фабрику металевих виробів і різних машин. Луганському заводу дозволялося мати в околишніх торговельних містах як під час ярмарків, так і у всякий інший час свої особливі крамниці або магазини для продажу кіс та інших приватних виробів без платежу акцизу.

У програмі приведення Луганського заводу до кращого стану знайшли відбиття не тільки необхідність технічного й організаційного вдосконалювання підприємства, але й потреби капіталістичного способу виробництва, що зароджувався в надрах кріпосницького ладу.

■
Гармата
«Крепостной
единорог» в
Успенському
сквері
м. Луганська.
Початок
XX ст.

■ Про це свідчить визнання більш вигідним використовувати вільне наймання транспорту для перевезення вугілля, застосування відрядної оплати праці, що стимулює її продуктивність, виробництво машин для устаткування нових приватних фабрик, елементи комерції в діяльності заводу.

*В. Мокляк.
Євграф
Ковалевський.
Музей
Луганського
верстатобудівного
заводу*

У 1830 році на Лугані побував керівник Департаменту гірничих і соляних справ генерал-лейтенант Єгор Карнеєв. Він дійшов висновку, що відкриті при с. Нагольному залізні руди можуть легко забезпечити дію однієї доменної печі. Розглянувши це питання, Гірнична рада визнала за необхідне спершу видобути 180 тис. пудів залізної руди, а для її про-

плавлення облаштувати 2 доменних печі. Одна призначалася для дії, інша — як запасна. Цю думку 4 лютого 1831 року затвердив Міністр фінансів Канкрін.

За імператорським велінням для проплавлювання руди з Верхньої Сілезії на Луганський завод у 1832 році був запрошений гірничий чиновник Мадейський. Дослідивши руди, видобуті в Городищі й Нагольному, а також кам'яне вугілля з Лисичої балки, Мадейський дійшов висновку: ці руди при правильному сортуванні й певних добавках можуть дати хороший чавун. Кам'яне вугілля з пласта Сплінт, на його думку, теж давало хороші надії. Побудували нову доменну піч, дві печі для випалення руди, обдувні міхи й печі для виробництва коксу. У кінці жовтня 1833 року домну ввели в дію, 2 листопада був випущений перший чавун. Через деякий час випуск чавуну повторили. На думку фахівців, чавун виявився щільним, дрібнозернистим, темнуватого кольору. Мадейський пояснив, що недостатньо був розжарений горн. Надалі чавун почав покращуватися, переходячи поступово в сірий, м'якший і щільніший. Проте дослід був припинений. У зв'язку з лютими морозами кількість води в каналах сильно скоротилася, міхи не могли подавати навіть половини необхідного повітря.

Дослід показав, що плавку руди кам'яним вугіллям здійснити можна. У 1834 році заводу було асигновано 50 тис. руб. на пошуки залізної руди й додаткову суму на її проплавлення. Щоб закріпити ці обнадійливі результати, до Сілезії в 1834 р. відрядили заводського хіміка надвірного радника Шумана, гірничих інженерів штабс-капітана Анісімова й поручика Іваницького. З ними поїхали майстри Тимофій Потьомін, Максим Сорокін, Ілля Чекменев і Онисим Шелехов, яким належало потім узяти участь у плавках руди. Поїхав до Сілезії й Мадейський. Проте він на завод не повернувся. Заводські фахівці, які повернулися ж із Сілезії, у 1835 і 1836 роках тричі вводили в дію домен-

ну піч. Результати були невтішними. Як повідомляли фахівці Штабу Корпусу гірничих інженерів, чавун постійно виходив жорсткий, поганої якості, придатний тільки на відливання баласту.

На початку 1835 року на Луганському заводі були зроблені спроби виробити залізо. З цією метою побудували відбивну піч і молот. Для досліду вжили чавун катеринбурзький 6 пудів, чавун у виробках, відлитих на Луганському заводі, — 46 пудів і кришки 318 пудів, а кам'яного вугілля 2350 пудів. У результаті отримали 44 пуди і 12 фунтів заліза, яке обійшлося у 85 руб. за пуд. Але гірничий начальник Луганського заводу В.І. Ільїн стверджував, що надалі він сподівається довести ціну заліза до 7 руб. за пуд. Частина виготовленого на Луганському заводі заліза — смуга вагою 21 фунт 12 золотників — була відправлена до С.-Петербурга на монетний двір для випробування. Однак В.І. Ільїну не довелося здійснити свій намір щодо зниження вартості заліза. 30 жовтня 1835 року він був усунений з посади. Гірничим начальником Луганського ливарного заводу Гірничий департамент направив

колишнього помічника начальника Олонецького заводу Федора Мевіуса.

Новий гірничий начальник відповідно до плану Ковалевського після консультацій у Петербурзі на ряді підприємств почав вводити на заводі відрядну оплату праці. Організація праці передбачалася артільною. При обчислюванні оплати зважали й на кількість випущених виробів з урахуванням якості роботи. Із належної суми віднімали вартість провіанту, що відпускався майстровим та їхнім родинам. Упровадження відрядної оплати праці помітно підвищило її продуктивність, знизилася собівартість продукції. Виросли заробітки. Однак в умовах кріпосницького ладу застосування відрядної оплати праці носило обмежений характер.

З другої половини 30-х років у виробничій діяльності заводу почалося деяке поживлення. Підприємство виконувало замовлення приватних фабрик і заводів, млинів. Завод освоїв випуск нових машин, побутових виробів, художнє лиття. У 1837 р. у Катеринославі була влаштована виставка місцевих природних і мануфактурних виробництв. Луганський за-

■
Декоративні таріли (бронза, чугун).
Діаметр 22 см.
Майстер Т. І. Сушков.
60-70 рр. XIX ст.
Музей історії і культури міста Луганська

■
Фігура заводського коваля. Музей історії і культури міста Луганська

тие публики и куплены в один день. Не исчисляя всех, можно указать на следующие как на примечательнейшие по отделке: духовая печь нового устройства, модели пушки и единорога, браслеты и перстни, отделанные в позолоте, часовые футляры, чернильницы, пряжки, бюст Александра I и прочее».

Успіхам заводу неабиякою мірою сприяла писемність робочих. Ще в 1823 році на заводі, уперше в Донбасі, була відкрита початкова гірнична школа. У 1839 році відповідно до «Положення про навчальні заклади Луганського гірничого округу» була створена ціла система професійної освіти на підприємствах і в гірничих селищах.

На заводі відливалися відомі пам'ятники й пам'ятні знаки. На величезній чавунній плиті, що на могилі полковників Іскри й Кочубея в Києво-Печерській лаврі, є напис: «Відлита на Луганському заводі». У Луганську відлили й подібну плиту, що на могилі відомого донського козака полковника Краснощокова, яка знаходиться поруч з могилою Іскри й Кочубея.

На Луганському заводі відлита головна частина пам'ятника Слави, що увічнив перемогу російського й українського народів над шведами в Полтавській битві в 1709 році, — монументальна колона з деталями. Прикрашена бронзовими вінками й лікторськими знаками, колона завершується півсферою та позолоченою

вод теж брав участь у ній. Газета «Одеський вісник» з цього приводу писала: «Превосходные чугунные изделия, доставленные начальником Луганского литейного завода, по справедливости возбудили живое внимание и учас-

■
Медаль «На честь возведення монумента в пам'ять 100-річчя Полтавської перемоги». 1809 р.

■
Гармата,
відлита на
Луганському
заводі,
біля
Луганського
обласного
краєзнав-
чого музею

скульптурою орла з вінком Слави в дзьобі й стрілами в кігтях.

У середині ХІХ ст. Луганський завод узяв участь у спорудженні пам'ятника в білоруському місті Полоцьку. Це був один із 16 пам'ятників на честь перемоги російської армії над Наполеоном. Загальна вага чавунних, залізних і мідних частин пам'ятника становила 13472 пуди. Установлювати пам'ятник відправилися майстер Федір Бровкін, 10 слюсарів і 2 майстри. Голова Вітебської казенної палати П. Рубцов повідомляв незабаром Департаменту гірничих і соляних справ, що бронзові й золочені частини до пам'ятника доставлені в Полоцьк, «обробка їх досить гарна». *«Прибыв на место производства работ 25 числа, — писав далі П. Рубцов, — я нашел, что крест с шаром, 8 орлов и 8 медалей уже установлены и укреплены на памятнике и верхняя часть лесов снята, а надписи на сторонах оного в настоящее время прикрепляются. Отделка всех этих бронзовых вещей, особенно позолота, отлично хороша, а вид памятника вообще весьма красивый».*

На заводі було відлито барельєф пер-

шого директора К. Гаскойна, у кількох варіантах фігуру заводського коваля. Один з таких варіантів після Всесвітньої виставки, яка проходила в 70-х роках у Лондоні, було взято до Лондонського музею. Інші зберігаються в обласному краєзнавчому та художньому музеях. Одна зі статуєток знаходиться в мешканця м. Ялта (Крим) В. Велькера. Написи, зроблені на її постаменті, несуть цінну історичну інформацію про заводських умільців, місце виготовлення, джерела сировини. Напис «Гірничі інженери Сергій, Лев, Андрій і Михайло Шостаки», зроблений з лицьового боку, увічнив імена славної династії луганських металургів Шостаків. Напис праворуч говорить: «Чавун Лисичанський», ліворуч: «Антрацит Грушевський», з тильного боку — «Робота Луганського заводу».

Проте казенних замовлень було мало. Виявилися й інші серйозні причини, що впливали на продуктивність підприємства. Віджили своє гідротехнічні споруди, що служили заводу 50 років. Позначалися й кліматичні умови, які стали суворішими. Канали взимку вимерзали, а влітку через обміління річок не вистачало

води. Ненадійними виявилися й греблі, сильно пошкоджені під час великої повені в 1849 році.

У результаті обсяг виробництва на заводі знизився у 2 — 2,5 рази. У цих умовах учений комітет Корпусу гірничих інженерів ухвалив рішення перетворити Луганський ливарний завод з вододіючого в пародіючий.

Поки вирішувалися технічні та інші проблеми, багато людей бездіяло. По-стало питання про скорочення або зовсім про закриття заводу. Значну частину робітників перевели на власний прожиток. У 1853 році передбачалося подальше згортання виробництва. Більше, ніж удвічі, повинні були скоротити штати, хоча вже 928 робітників числилося у відпустці, на власному прожитку, а 128 майстрових переводилися в урочники. Завод наділив їх ділянками польової землі, а вони повинні були за це відпрацювати. Старі робітники й інваліди звільнялися з незначною пенсією.

Кримська війна призупинила програму

реорганізації заводу. З'явилися термінові військові замовлення. День і ніч завод робив снаряди для захисту Севастополя та інших об'єктів. Більше 100 підвід щодня відправляли до Севастополя. Невтомна діяльність майстрових забезпечила різке збільшення обсягу виробництва зброї та боєприпасів. Якщо в 1853 році на заводі відлито 32715 пудів бомб і ядер, то в 1855 році випуск снарядів зріс більше ніж у 9 разів і склав 298 299 пудів.

Луганські робітники своєю самовідданою працею вписали славу сторінку в історію оборони Севастополя в роки Кримської війни 1853 — 1856 років. Виготовлені ними гармати встановлювалися в севастопольських бастіонах, перетворюючи їх на неприступні фортеці. Як і на Бородінському полі в 1812 році, вони служили тут основою оборони. Наші сучасники й тепер можуть побачити деякі з тих гармат, що віділилися в Луганську, на пам'ятному полі Бородінському та на рудатах Малахового кургану в Севастополі.

Після закінчення Кримської війни вій-

■ Франц Рубо
(1856–1928).

Відбиття
бомбардування
англо-французького
флоту з боку
Олександрівської
батареї
5 жовтня
1854 року.
Севастополь.
1905 р.

ськові замовлення знову скоротилися, а з 1859 року казна зовсім перестала їх давати. У зв'язку з цим скорочується число робітників. Якщо в 1860 році на заводі працювало 1088 чоловік, то наступного року тільки 504, а в 1862 році — 430. Завод перейшов на випуск виключно мирної продукції — сільськогосподарських машин, локомотивів, виробів для місцевої промисловості й населення. У 60-х роках окремі замовлення були виконані для Петрівського (у межах нинішнього м. Єнакієво), що будується, і Лисичанського чавуноплавильних заводів.

Луганський ливарний завод був підприємством казенним. Основна його функція полягала в забезпеченні знаряддями та снарядами Чорноморського військового флоту й берегових фортець. Як і на всякому військовому підприємстві, виробництво тут процвітало напередодні воєн і в період бойових дій. Проте заборона мати Росії військовий флот і бази на Чорному морі, накладена за підсумками Кримської війни, поставила Луганський завод на межу ліквідації. Не рятувало й виробництво цивільної продукції. Після відміни кріпосного права, коли в Донбасі з'явилися приватні металургійні підприємства Пастухова та Юза, а в Росії набирали силу машинобудівні заводи в Петербурзі, Коломні, Сормово та інших місцях, Росія взяла курс на підтримку приватних підприємців і ліквідацію нерентабельних казенних заводів і шахт.

У 1876 р. уряд намагався віддати Луганський завод в оренду. Однак бажаних не нашлося. Якийсь час завод протримався за рахунок замовлень у зв'язку з російсько-турецькою війною 1877 — 1878 рр. Але вони були нетривалими. І завод прийшов до свого сумного кінця. 20 червня 1887 р. цар підписав указ, перший пункт якого повідомляв: «Дію Луганського заводу припинити».

Луганський ливарний завод був першим великим металургійним підприємством у Донбасі. Він відіграв видатну роль у розвитку гірничозаводського виробництва не тільки в Донецькому басейні, але й у

■
Медаль «У пам'ять останніх днів існування Луганського казенного заводу». 27 березня 1876 р.

всій Україні, поклавши початок комплексному освоєнню природних багатств краю.

Неоцінним є внесок Луганського ливарного заводу і в забезпечення захисту рубежів країни та досягнення перемоги у Вітчизняній війні 1812 р., в оборону Севастополя в роки Кримської війни 1853 — 1856 рр.

Луганський ливарний завод поклав початок гірничій освіті в Донбасі. Завод поєднував кращі сили гірничих фахівців, служив науковим центром Донецького басейну, де зароджувалося й розвивалося гірничозаводське мистецтво, розроблялися й практично вирішувалися багато проблем гірничої науки й техніки. Звідси вийшло чимало видатних фахівців гірничої справи й учених, які збагатили вітчизняну науку й виробництво.

ПЕРША КОПАЛЬНЯ ДОНБАСУ

Програма діяльності Луганського ливарного заводу припускала комплексне використання природних ресурсів Донбасу. Найважливішим з корисних копалини, до розробки якого приступили на межі XVIII і XIX століть, було кам'яне вугілля. Відповідно до указу від 14 листопада 1795 року в урочищі Лисичої балки, на правому березі Сіверського Дінця, була закладена перша копальня Донбасу.

Кам'яновугільне родовище в Лисичій балці в грудні 1792 року відкрив один з керівників Чорноморської гірничої експедиції М. Аврамов. Проте, як це часто трапляється, щодо М. Аврамова, як і М. Вепрейського та С. Чиркова, була допущена найбільша несправедливість. Відкриття родовищ вугілля було необґрунтовано приписано російському рудошукачеві Г. Капустіну, хоча він ніколи не бував на українській землі, а лише раз у східній частині Донбасу, у Кундрюч'їх містечках, на території нинішньої Ростовської області, звідки на початку 1723 року привіз три пуди вугілля. При випробуванні вугілля виявилось неякісним. Відбулося це майже два роки після того, як бахмутські солевари М. Вепрейський і С. Чирков відкрили кам'яне вугілля в балці Скелеватій і на річці Біленькій, нині Білій [12].

Копальня в Лисичій балці призначалася для забезпечення кам'яним вугіллям Луганського ливарного заводу, Чорноморського флоту, а також для задоволення потреб промислових підприємств і населення в паливі.

Це родовище виявилось унікальним. Через особливі геологічні умови тут виходило на поверхню кілька пластів, що залягали на невеликій глибині. Ніби самою природою тут були створені всі умови для початку розробки кам'яного вугілля в Донбасі.

На перших порах копальня комплектувалася робітниками з Олександрівського (Петрозаводськ) і Липецьких металургійних заводів. Вони починали тут промисловий видобуток кам'яного вугілля,

ставши першими шахтарями Донбасу. Уже у квітні 1796 року перша копальня Донбасу видала вугілля.

Відомо, що кам'яне вугілля тут намагалися видобувати й раніше. Однак то була примітивна розробка пластів, що виходять на поверхню. Такий метод видобутку називався поверхневим, або кар'єрним. Були відсутні й постійні кадри гірників. Для розробки вугілля адміністрація повітів надсилала на короткий час селян за нарядами. У 1794 р. К. Гаскойн побував в урвищі Лисичої балки й зустрівся з М. Аврамовим, який вів тут розробку вугілля для Чорноморського флоту. Пізніше Гаскойн відзначав, що робота почалася не з тих пунктів, з яких варто було б. Не схвалював він і відкритий метод розробки пласту. Вважав, що розробку вугілля треба вести за правилами гірничого мистецтва, а для цього потрібні знання, тому пропонував викликати з Англії кількох досвідчених майстрів.

Перша копальня Донбасу в Лисичій балці, яку згодом стали називати Лисичанською, була закладена під керівництвом англійського гірничого майстра Томаса Ропера. Він приїхав у Донбас ще наприкінці 1795 р. для організації будівництва Луганського ливарного заводу й кам'яновугільних розробок.

Перша шахта знаходилася на південному схилі Лисичої балки [13]. На планах вона позначалася номером один. Її глибина складала 17 сажнів (36,21 метра). Виїмка вугілля велася за допомогою горизонтальних ходів. Від поверхні до пласта опускали шахту. Коли вона перетинала вугільний пласт, від неї в обидва боки за простяганням пласта проводили горизонтальний штрек. Від нього на кожних трьох сажнях за підняттям і падінням пласта засікалися поперечні ходи, які з'єднувалися з поздовжніми штреками. Виробка продовжувалася до тих пір, поки не траплялася перешкода через відсутність кисню, адже штучної вентиляції тоді ще не було. У такому разі на відстані 30 — 40 саж-

нів від першої опускалася на пласт нова шахта. З'єднавшись ходами, вони могли служити і як вентиляційні.

Кріплення виробок через нестачу лісу було досить обмеженим. Щоб уникнути обвалів, між робочими ходами залишали стовпи з вугілля. Це й було природне кріплення. Лісом кріпили тільки стовбур, опускаючи в нього зруб з дубових розпилів. Основними знаряддями праці шахтарів були кайло, молот, залізний клин, а засобами доставки вугілля від вибою до підйому — тачка й сани. Роботи виконувалися винятково вручну. Лише на підйомі й водовідливі застосовувалася найпростіша механізація — ручний і кінний коловорот.

Число шахт на копальні постійно зростало. Одні вироблялися, інші відкривалися. З 31 травня 1797 р. на посаду управителя копальні вступив А. Сміт. Навесні 1798 р. він доповідав директору заводу: *«Я начал проходку шахты с намерением подвести ее к пласту № 2 на прямой линии с тремя другими шахтами. Новая шахта находится в расстоянии около 25 сажень от шахты № 4 и на прямой линии с вышеупомянутыми тремя шахтами. Что касается пласта № 1, то мне удалось сделать ход сообщения к трем различным шахтам и потому имеется циркуляция воздуха на протяжении около 110 сажень. Уголь очень хорошего качества и залегаєт на широком пространстве, удобном для разработки. Мы выдаем из шахт ежемесячно от 20 до 25 тыс. пудов. Я беру на себя смелость сказать, что я редко видел где-либо лучший уголь»* [14].

Тут, у Лисичій балці, на першій копальні Донбасу, уперше не тільки в Україні, але й у Росії, було організовано коксування кам'яного вугілля. Кокс відправлявся на Луганський завод. Адам Сміт 19 квітня 1799 року повідомляв Гаскойну, що в березні він закоксував 14000 пудів кам'яного вугілля з першого (головного) пласта і 5000 пудів з нового пласта. Цієї кількості, писав він, достатньо для роботи вагранки протягом 2-х місяців

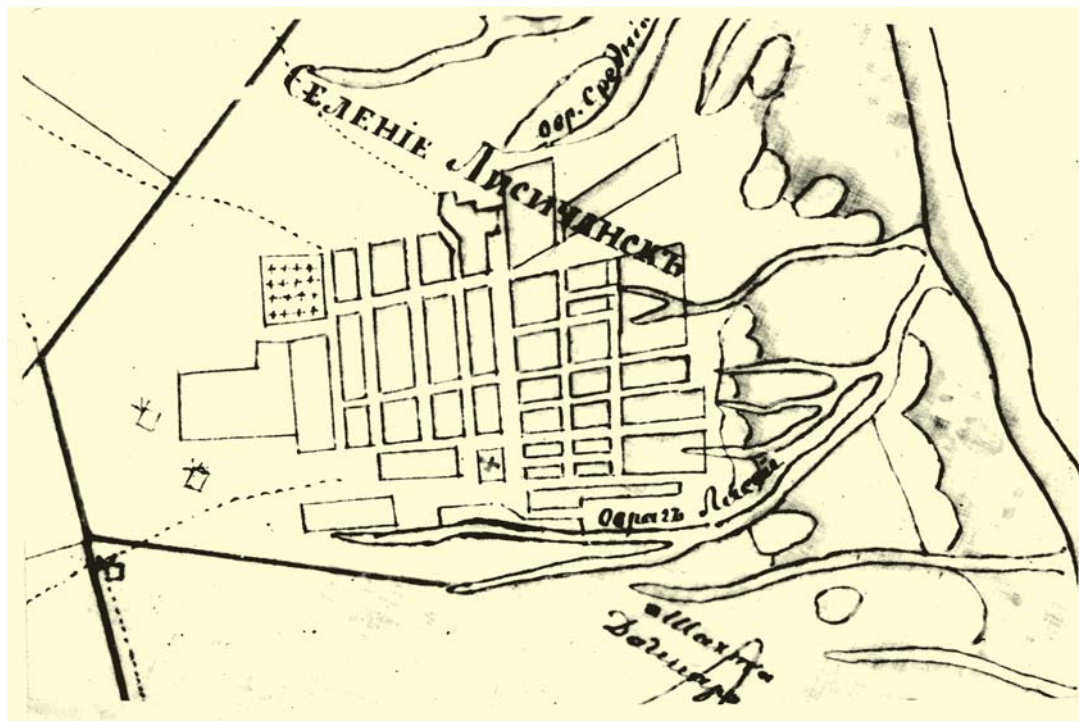

[Там само]. Якість коксу, на думку фахівців, була високою.

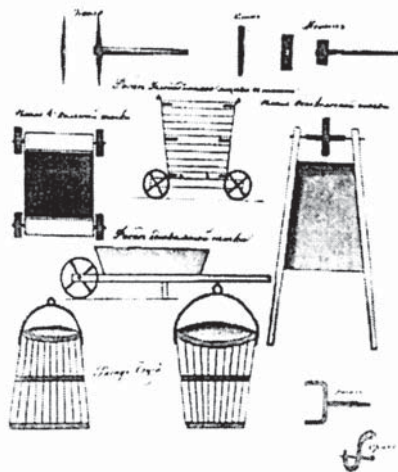
Копальня збільшувала видобуток вугілля. Якщо за перший рік видобуто 13142 пуди, то в 1799 році — до 249322. З цього числа заводу було поставлено 249322 пуди, а 34750 пудів продано. Гірниче відомство звернулося до Адміралтейства Чорноморського флоту, щоб вугілля для морських портів купували на казенній копальні. У той же час був організований вільний продаж кам'яного вугілля для кузень, вапняним і винокурним заводам, на опалювання. Продажна ціна встановлювалася в 4 коп. за пуд. Завод запропонував жителям установлювати в печах чавунні ґрати для спалювання вугілля.

У кінці 1797 року зразки кам'яного вугілля, видобутого в Лисичій балці, були

■ Геометричний план місцезнаходження вугільної ломки при 3-й Роті (фрагмент). На північному схилі Лисичій балки позначено перше шахтарське поселення — майбутній Лисичанськ. На південному схилі — перші шахтні копальні

■
План села
Лисичанська.
70-і роки
XIX ст.

■
Креслення
робочого
інструмента,
що застосо-
вувався на
Лисичансь-
кій копальні

показані імператорові Павлу I. До Петербурга в трьох ящиках було доставлено вугілля, у четвертому кокс, а в п'ятому — кварц. Один шматок вугілля вагою 4 пуди й 18 фунтів керівник гірничого відомства Соймонов наказав відправити до гірничого училища, забезпечивши його написом про час і місце, де він був узятий [15].

До 1802 року казенна кам'яно-вугільна копальня в Лисичій балці була єдиним підприємством кам'яно-вугільної промисловості, що зароджу-

валася, не тільки в Донецькому басейні, але й у всій Росії. За перші десять років своєї діяльності вона видала 2 млн. 200 тисяч пудів вугілля.

Тут усе починалося вперше, тому важко було уникнути витрат. Були вони й у методах розробки вугілля. Спочатку кожний пласт розробляли самостійними шахтами, розкриваючи пласти вертикальними стовбурами. Число їх швидко зростало. Це викликало велику витрату коштів. Цього не міг не помітити Є. Ковалевський, інспектуючи копальню. Він дійшов висновку, що головним недоліком методів ведення гірничих робіт на копальні було спорудження багатьох дорогих стовбурів. Для видобутку 110 тис. т кам'яного вугілля з 1796 по 1820 рр. тут було пройдено більше 70 підйомних стовбурів загальною довжиною більше 4 тис. м.

За чверть століття верхні пласти в основному були вироблені. Накопичений досвід і будівлі дозволяли гірникам глибше зазирнути в надра землі. У 1831 р. була закладена шахта «Володимирська» на глибину 40 сажнів. Через два роки, у 1833 р., почали будувати шахту «Митрофанівську» глибиною 31,5 сажнів. У

1836 р. заклали шахту «Петропавлівську», а потім більшу — «Капітальну».

У зв'язку з відкриттям Чорноморського пароплавства, яке відбулося в 1837 році, почалися роботи з удосконалення Лисичанської копальні. У 1837 році була закладена водовідливна штольня в Лобовому яру, а через рік на третій пласт опустили капітальний стовбур. Уживалися заходи щодо вдосконалення методів розробки вугілля.

На першій копальні Донбасу освоювали гірничу справу практиканти Петербурзького гірничого училища (надалі Корпусу гірничих інженерів, Гірничого інституту), сюди приїжджали провідні гірничі фахівці того часу.

На копальні йшли пошуки нових прийомів і методів роботи, вводилися технічні вдосконалення. У 1838 році в основному штретці шахти Петропавлівської був укладений перший рейковий шлях зі штабового заліза завдовжки 76 метрів, по якому вугілля відкатувалося в дерев'яних візках. У зв'язку з проведенням гірничих робіт на великій глибині та зі збільшенням притоку води на шахті Капітальна в 1844 році для відкачування води була встановлена парова машина. Розробки шахт Капітальної і №9 були з'єднані діагональним відкаточним ходом. У шахті №9 відкачування вугілля проводилося у візках, що вміщали до 15 пудів. Вони рухалися по рейках зі штабового заліза. Підйом вугілля проводився чотирикінним коловоротом. На шахті «Капітальна» вугілля на поверхню піднімали клітьми, які були оснащені спеціальним механізмом, що називався «парашутом».

Система розробки вугілля на копальні постійно вдосконалювалася. У якості дослідів в 1839 році інженер-майор Теплов, який вивчав гірничу справу у Франції, Бельгії та Англії, ввів розробку вугілля за анзенською системою. У співпраці з гірничим інженером Анісимовим на пласті №2 вони успішно застосували суцільну систему розробки із закладкою. Завдяки введенню стовпової й суцільної систем на копальні вдавалося підвищити продуктивність праці

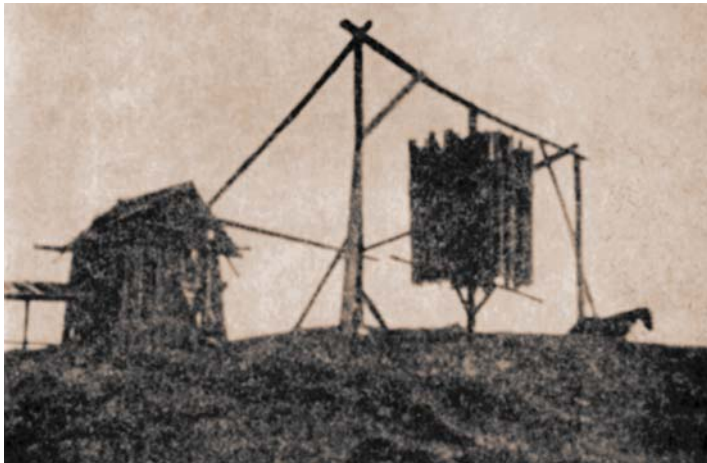
забійників майже вдвічі. Замість 30 пудів за зміну почали здобувати по 50. З 1839 по 1842 рік цим методом на копальні було видобуто 700 тис. пудів вугілля.

У середині ХІХ століття в землях, відведених Лисичанській копальні, було вже відомо 23 кам'яновугільних пласти. Проте придатними до розробки вважалися тільки 7, зокрема Лисичанський, Мейн, Сплінт, Кеннельський. Англійці дали вугільним пластам англійські назви, тому що вони були схожі на ті, які розроблялися в Англії. Був ще пласт чері (вишня). Таку назву він отримав, тому що мав червонуватий колір. Усе вугілля Лисичанського родовища — малоспікливе. Воно містить від 50 до 52 відсотків коксу. Окрім родовища власне Лисичанського, відкритого в урочищі Лисича балка, розроблялися пласти в Ісаєвій балці, а також в Орловській і Матроській.

У 1846 р. видобуток Лисичанської копальні склав 411180 пудів вугілля. З цього числа було продано у Воронежську губернію генерал-майорові Черткову для цукробурякового заводу 101226 пудів, у м. Слов'янськ на солеварні заводи 107985 пудів, у м. Бахмут на опалення 22983 пуди. На Луганський завод відправили 73141 пуд, а 15899 пудів витратили на опалення в Лисичанську.

З розвитком вуглевидобутку праця шахтарів удосконалювалася, набувала спеціалізації. Серед гірників виділялися підбійники, кріпильники, прохідники, саночники. З середини ХІХ ст. у шахтах для відкачування вугілля стали використовувати коней. Шаhtarів, які працювали під землею на конях, називали ватажками. Ця назва часто переносилася на саночників, яких називали ще витягальниками. З упродовження на шахтах механізмів і машин з'явилися спеціальності машиністів, слюсарів та інших робітників, зайнятих обслуговуванням техніки при видобутку вугілля. На Лисичанській копальні при проходці твердих порід застосовувалися підривні роботи. Їх називали порохострільними.

Життя вимагало вдосконалюван-

■ Шахта
з кінним
коловоротом

ня й оплати праці шахтарів. Довгий час вона залишалася грошовонатуральною. Майстровий отримував 2 пуди борошна на місяць і пуд на утримання, а грошове жалувannya становило 20 рублів на рік. Така оплата не стимулювала росту продуктивності праці. На початку 40-х рр. на копальні застосовували відрядну оплату праці. У 1843 р. їй застосування було дозволено Гірничою радою. Однак на копальні вона не завжди давала позитивний ефект. Управитель Лисичанської копальнею В. Соколов доповідав у головну контору заводу, що в лютому 1840 р. на шахті №7 пройдено по дуже міцному вапняку тільки 2 фути й по піщанику півтора. За це робітникам належало разом з відливом води всього 13 руб. 99 коп. Витратили ж матеріалів на більшу суму. Так що 15 майстрових не тільки нічого не заробили, але навіть залишилися винні 15 руб. 91 коп. Управитель просив виплатити шахтарям *«хотя бы окладное жалование во уважение того, что цены на провиант и фураж против прошлого 1839 г. значительно повысились»*.

З даних про відрядну виробку за місяць, представлених В. Соколовим, видно, що кожний відпрацював по 29 робочих днів. За цей час штейгер Василь Алфьоров заробив 2 руб. 51 коп. Рядові прохідники Матвій Попов, Роман Кузенко, Петро Зоз, Леон Мустафа, Іван Жуков, Кирило Сюсюра, Гарасим Северин та інші заробили по 88 коп. На такому ж рівні заробітки

залишалися й в інші місяці, хоча ціни на продукти харчування порівняно з початком століття виросли у 2 — 3 рази. Звернемо увагу на прізвище прохідника Кирило Сюсюри, наведене в списку. Це прадід нашого земляка, видатного українського поета Володимира Сосюри, ім'я якого він не раз згадував у романі «Третя Рота». Саме таке прізвище — Сюсюра, а не Сосюра, — носили предки поета.

До середини ХІХ століття на першій копальні Донбасу склалася несприятлива ситуація. З одного боку, удосконалювалася система розробки вугілля, вводилися технічні нововведення. З іншого — падав попит на вугілля. Ще в 1854 р. потреба в лисичанському вугіллі була на рівні 500 тис. пудів на рік. У наступному вона знизилася до 400 тис. Надалі тенденція падіння попиту зростала. Головна причина в тому, що в ряді районів Донбасу з'явилися приватні кам'яновугільні розробки. Ще у 20-і рр. виникли поміщицькі й селянські шахти в Бахмутському та Слов'яносербському повітах. Стрімко розвивався видобуток антрациту в Грушевському гірничому районі. Ці шахти лежали ближче до основних споживачів, їх вугілля було дешевше. Скорочувалися поставки лисичанського вугілля й на Луганський ливарний завод. Позначалася, природно, і відсутність надійних транспортних сполучень Лисичанська зі споживачами. У 60 — 70-х рр. відбулося деяке поживлення діяльності Лисичанської копальні у зв'язку з відкриттям тут чавуноплавильного заводу. У цей період були відкриті нові шахти «Дагмара», «Матроська» і П'ятиротська копальня. Продовжувала існувати шахта «Капітальна». За десятиліття з 1865 по 1875 рр. на Лисичанській казенній копальні видобули 2173991 пуд вугілля. Незабаром, однак, Лисичанський чавуно-плавильний завод був закритий, у зв'язку з чим відпала необхідність утримувати шахти. Вони були віддані в оренду приватним особам з публічних торгів.

Так закінчилася діяльність першої копальні Донбасу, що проіснувала вісім десятків років.

ПОМІЩИЦЬКІ Й СЕЛЯНСЬКІ КОПАЛЬНІ

Разом з казенними копальнями, у Донбасі на початку ХІХ століття виникають кам'яновугільні розробки на приватних землях. Поміщики, зрозумівши вигоду від видобутку вугілля, на своїх дачах відкривають шахти. Таку можливість надавав їм той закон, що існував у Росії з 1782 року, за яким власники землі були власниками її надр. Поміщик П. Штерич ще в 90-х роках ХVІІІ століття видобував вугілля на своїй землі на правому березі р. Кріпенькій навпроти хутора Платова і возив на продаж у Таганрозький порт [16]. З 1801 р. він періодично розробляв виходи пластів на своїй землі в с. Білому Слов'яносербського повіту.

Поміщицькі кам'яновугільні розробки існували з 1812 року в землях с. Іванопілля на р. Кривий Торець, з 1821 р. у землях сіл Єленівки на р. Лозовій, Дмитрівки в гирлі р. Нагольчик і Ломоватки, а з 1824 року в селі Олександрівка Бахмутського повіту. У 1827 році шахти поміщика Шевича працювали на землях сіл Михайлівки й Георгіївки Слов'яносербського повіту. У 1830 році у своєму маєтку Красний Кут Слов'яносербського повіту шахту відкрив поміщик Панков. У 1831 — 1840 роках нові пласти були відкриті поблизу Адріанополя та Ящикова. У цей час біля с. Ящикове вже було відомо 5 пластів, проте потужність була невеликою.

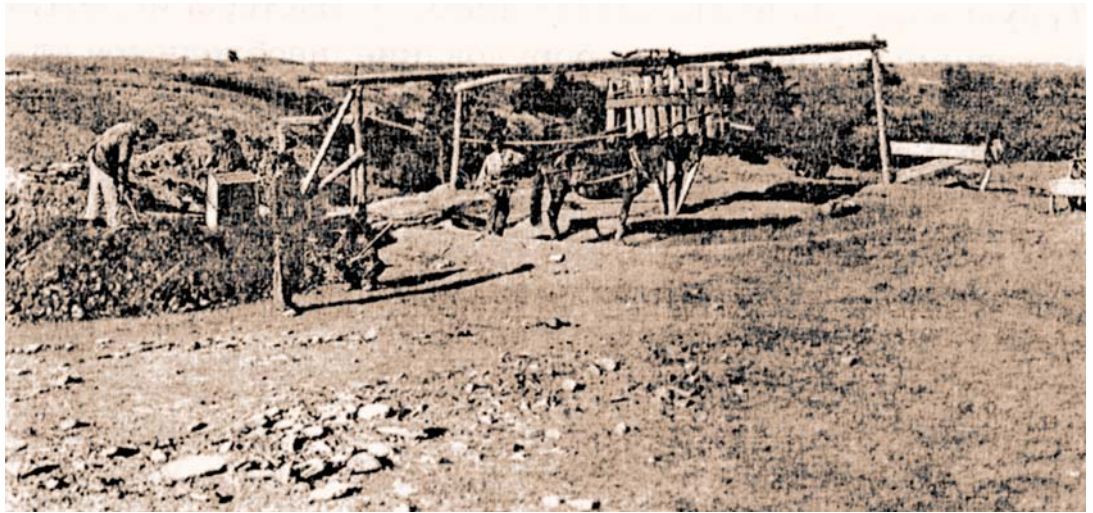
Усі ці поміщицькі копальні були дрібними кустарними підприємствами. Діяльність їхня носила сезонний характер. Оскільки видобуток вугілля проводили кріпосні селяни, зайняті в літню пору сільгоспроботами, вугілля видобували тільки восени та взимку. На шахтах Георгіївській і Михайлівській поміщика Шевича працювали вільні селяни. Один тиждень вони видобували вугілля поміщикам, а інший — для себе. Видобуте на поміщицьких шахтах паливо використовувалося на власних винокурних та інших заводах, а також продавалося Луганському заводу й Чорноморським портам. При цьому за рахунок нічим не обмеженої експлуатації робочої сили власники копалень отримували

вали високий прибуток. Так, наприклад, витрати видобутку вугілля на шахті в с. Красний Кут у 1839 році склали 1 руб. 04 коп. за тонну. Продажна ціна тони вугілля — 1 руб. 83 коп. сріблом [17].

Відкриття в 1827 — 28 роках гірничим інженером Олів'єрі в районі Старобешєво, а в 1832 р. Іваницьким у долині Кальміусу кам'яновугільних пластів сприяло розвитку кам'яновугільної промисловості в центральному Донбасі. У цьому районі почали виникати великі копальні. Такою була копальня Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора графа Воронцова. Найнятий ним гірничий інженер Гур'єв у 1841 р. провів детальні дослідження місцевості, визначив ділянку для копальні недалеко від села Олександрівки Бахмутського повіту. Місце це мало низку переваг: висока якість вугілля, недалеко дороги й річка Кальміус, яка могла служити артерією для сплаву вугілля до Азовського моря, наявність по сусідству сіл — джерел робочої сили.

Першою була закладена центральна шахта Олександрівської копальні, яку ввели в 1842 році. Її називали Гур'євською. На ній уперше в Донбасі підйом вугілля здійснювали за допомогою парової машини [18]. Потім були відкриті шахти Михайлівська та Єлизаветська.

Перші кам'яновугільні розробки на землях державних селян у центральному Донбасі почалися в 1806 році. Видобуток вугілля вели селяни сіл Зайцево, Залізного, Щербинівських хуторів. До 1820 року селяни на своїх землях могли відкривати шахти без дозволу властей. Проте з того часу видобуток вугілля був відданий на відкуп. У 1826 році уряд колишній договір на відкуп відмінив. Замість нього був уведений закон про попудний платіжний акциз. Крім того, відкупники зобов'язані були тепер проводити гірничі роботи на копальнях під наглядом чиновників, які відряджаються. Це призвело до скорочення видобутку кам'яного вугілля. Якщо в 1820 — 25 роках у селянських шахтах було видобуто

■
Селянська
шахта
ХІХ століття

3,3 тисяч тонн вугілля, то з 1825 по 1829 рік видобуток знизився до 300 тонн.

У 1829 році був виданий новий закон, що дозволяв вільну розробку всіх вугільних пластів на казенних землях. Він надавав

право підприємцям проводити гірничі роботи на свій розсуд. У зв'язку з цим видобуток вугілля селянськими шахтами знову зріс і в 30 — 40-х роках ХІХ століття складав від 2,5 до 5,2 тисяч тонн вугілля на рік.

УСПЕНСЬКА, ГОРОДИЩЕНСЬКА Й КАТЕРИНИНСЬКА КАЗЕННІ КОПАЛЬНІ

Організувавши видобуток кам'яного вугілля на першій копальні Донбасу в Лисичій балці на відстані 80 верст, Луганський ливарний завод продовжував пошуки кам'яного вугілля ближче до заводу. У результаті вугільні родовища стали відомі в багатьох місцях недалеко від заводу. Так з'явилися нові казенні копальні.

Успенська копальня знаходилася біля села Успенка, у 25 кілометрах від Луганська. Про поклади вугілля в цих місцях стало відомо ще в 90-х роках ХVІІІ століття. З 1802 року гірничка експедиція Луганського заводу з дозволу власника землі поміщика Шевича надсилала сюди робітників для розробки вугілля. У 1803 році було видобуто 9184 пуди вугілля, а в 1804 році — 22409 пудів.

Поміщик Шевич вирішив відкрити свою копальню. Для його селян казенна копальня стала школою навчання гірничої справи. На подяку за навчання селян Шевич у 1830 р. передав Луганському заводу ділянку землі площею 85 десятин 395 кв. сажнів у вічне користування. Тут

залягали крутоспадісті пласти невеликої потужності: 1 — 1,5 аршина. Усього було 4 пласти. Спочатку шахти були до 10 сажнів глибини. Надалі глибина шахт збільшилася до 20 і більше сажнів. У східній частині яру Бузиноватого була створена водовідливна шахта.

До 1850 р. на Успенській копальні пройшли 15 шахт. За півстоліття видобули 2211707 пудів вугілля. Середня ціна його за пуд становила 3,3 коп. Стовбури кріпилися зрубом з двоверхових дубових дощок, а штреки або галереї розколотими надвоє дерев'яними обрубками.

Городищенська антрацитова копальня знаходилася на землі казенного села Городище, у 76 верстах від Луганська. Кам'яне вугілля тут знайшли наприкінці ХVІІІ ст., розробка розпочалася в 1842 р. Вугілля належало до антрацитів. Розробляли пласт у Парамоновій балці. Його потужність — 2 фути 4 дюйми. Розробка велася за досвідом Лисичанської копальні стовповою системою із закладкою виробленого простору породою. Тут, як і на Ус-

пенській копальні, особливої команди для видобутку вугілля не існувало, завод надсилав своїх робітників. Антрацит продавався приватним особам, Чорноморському пароплаванству. Частина вугілля вживалася на Луганському заводі для плавки чавуну й опалення. З серпня 1842 по 1852 рр., крім 1851 р., у Городищі було видобуто 231757 пудів антрациту. Собівартість 1 пуда становила 3,77 коп. сріблом. Доставка 1 пуда на завод — від 2 до 3 коп.

Катерининська антрацитова копальня знаходилася на землі Війська Донського, у чотирьох верстах від Катерининської станиці. Антрацит був відкритий у 1839 р. ковалями станиці. У 1842 р. за клопотанням Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора графа Воронцова від землі Війська Донського було відведено ділянку 129 десятин 1805 кв. сажнів і

передано в розпорядження Луганського ливарного заводу. Тут було 2 антрацитових пласти, розробка яких проводилася штольнями й неглибокими шахтами. Кріплення застосовувалося в найбільш необхідних місцях — у робочих ходах і в деяких штреках, які служили вентиляційними. Копальня повинна була служити зразком для шахтарів Війська Донського.

З 1842 по 1849 рр. на Катерининській копальні було видобуто 523830 пудів антрациту. З них продано 190520 пудів. Грушевські антрацитові розробки, які на той час давали більше половини видобутку Донбасу, захопили ринки збуту. Не знаходячи споживача на місці, Луганський завод відправив більше 220000 пудів антрациту на судах у Ростов-на-Дону, Таганрог, Керч і Сухумі, де він був реалізований по 10 — 13 коп. за пуд.

ГРУШЕВСЬКІ АНТРАЦИТНІ РОЗРОБКИ

У середині 30-х років ХІХ століття в нижній течії Дінця було відкрито Грушевське родовище антрациту. Проте землевласники самі не могли його розробляти. Річ у тому, що на відміну від інших губерній Росії, власники землі у Війську Донському мали право тільки на поверхню землі, надра ж її знаходилися у веденні військового правління. Коли були відкриті великі поклади вугілля й стало зрозуміло, що кам'яновугільний промисел міг принести великі доходи, військове правління добилося від царського уряду ухвалення нового законоположення. Відповідно до нього землі, на яких виявлено корисні копалини, підлягали передачі в загальновійськову власність, а власник наділявся рівною за площею ділянкою в іншому місці. Це стримувало розвиток вуглевидобування. Власники землі почали приховувати наявність у надрах їхніх ділянок корисних копалин. Тому до кінця 30-х років невеликі розробки велися тільки на річці Грушевіці.

Уряд вимушений був змінити порядок видобутку вугілля. Відповідно до положення, прийнятого в 1840 році, кожен

житель області Війська Донського отримував право проводити видобуток вугілля, але не більш, ніж в одному місці. За кожен видобутий пуд він зобов'язаний був виплачувати Війському правлінню 0,55 коп. сріблом (33 коп. за 1 тонну). До 1856 року діяли певні обмеження. Видобуток вугілля дозволявся тільки на Грушевському родовищі. Особи не військового походження до розробок вугілля не допускалися.

Перша ділянка для розробки вугілля була відведена поблизу села Попівки в 1841 році. Її розділили на 124 частини площею по 0,68 га кожна. Об'єднувати їх для розробки однією шахтою не дозволялося. Це обмеження було зняте тільки в 1857 році. Зрозуміло, що в області Війська Донського не було ні досвіду розробки вугілля, ні фахівців цього профілю. Тому як гірничий начальник знову був відряджений гірничий інженер Анисимов. Під його керівництвом на одній з ділянок була закладена перша шахта. Вона була показовою. За її зразком повинні були будуватися інші шахти. Вони були невеликими й за осінньо-зимовий сезон давали від 60 до 260 тонн вугілля. Через

3 — 4 роки тут було відкрито близько 80 шахт. У 1899 році видобуток склав 14,8 тис. тонн. Таким чином, Грушевські антрацитні розробки перевершили за обсягом видобутку решту частину Донбасу. Вугілля споживалося Чорноморським флотом і морськими портами.

І все-таки мізерні розміри ділянок стримували нарощування видобутку. Дещо покращилося становище, коли в 1851 році ділянки були збільшені до 0,72 га, а в 1856

році — до 1,4 га. У той же час ділянки з великою глибиною залягання пласта довелися до 2,2 га. Надалі площа розробки антрациту розширилася. У 1860 році вона складала 8 км у довжину і 400 м завширшки [19]. На видобутку вугілля застосовувалася наймана робоча сила. Обсяг видобутку збільшувався. До кінця 50-х років він склав 73 % усього видобутку Донбасу. Центр вугільної промисловості басейну перемістився в нижню течію Дінця.

ВІДРОДЖЕННЯ СОЛЯНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Після закриття у 1782 році Бахмутського солепромислу думка про відродження видобутку солі в Донбасі постійно витала в повітрі. У кінці XVIII століття Луганському ливарному заводу, який тільки-но виник, гірниче відомство доручило організувати виварювання солі в Бахмуті на кам'яному вугіллі. Розпочатий дослід, проте, не був завершений. Через два десятиліття гірниче відомство Росії знову повертається до цієї проблеми. Відряджаючи в січні 1818 року в Донбас Є. Ковалевського, Департамент гірничих і соляних справ наказував йому зробити огляд Бахмутського та Слов'янського соляних джерел, описати їхній стан.

Є. Ковалевський зробив докладний опис соляних варниць і висловив свою думку щодо їхньої подальшої дії. З урахуванням його думки та у зв'язку з нестачею солі в країні казна в 1819 році дозволила жителям Бахмута й Слов'янська влаштувати виварювання солі із застосуванням дров [20]. Виварювання солі розгоралося поволі. Позначалася нестача дров, які доводилося привозити здалеку. Солезагодчики пристосувалися отримувати дрова в обмін на сіль. І ось у 1831 році, коли солезагодчики заготували до чергового сезону величезну масу дров, уряд заборонив виварювання солі на дровах. Як паливо дозволялося використовувати кам'яне вугілля. Призначена була навіть премія тому, хто першим почне виварювати сіль на кам'яному вугіллі. Власники варниць, які вклали свої кошти в дрова,

розорилися. Справа виварювання солі застопорилася.

Цілих шість років не діяли солепромисли. Виснажилися запаси слов'янської солі. Чумаки підкидали кримську, але вона була дорогою. Виникла проблема із засолкою м'яса. У виварюванні місцевої солі були зацікавлені вже й скотопромисловці. І ось один зі скотопромисловців і двоє солезагодчиків поїхали до Лисичанська на кам'яновугільну копальню. Домовленість була досягнута. Керівники копальні відпускали за доступною ціною кам'яне вугілля й обіцяли для споруди печей під вугілля направити своїх майстрів.

Перший завод на кам'яному вугіллі побудував житель міста Слов'янська Плоскоголовий. У 1832 році він почав варити сіль. Услід за ним виникали інші заводи. На виварювання пуда солі був потрібний один пуд кам'яного вугілля. Удосконалювалася й технологія виробництва солі. Для підвищення концентрації солі в розсолі почали застосовувати градирні. У 1840 році на заводи солеварень до Слов'янська було продано 107985 пудів кам'яного вугілля. Зросла й кількість заводів. У середині XIX століття їх уже було 12. З 1837 по 1863 рік у Слов'янську було виварено 1 060 358 пудів солі.

Справжнє поживлення соляної промисловості Донбасу почалося в другій половині XIX століття, коли в Бахмутській улоговині були розвідані могутні пласти кам'яної солі й почалася інтенсивна їхня розробка.

2.4. ГЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОНБАСУ

Важливою передумовою розвитку економіки Донбасу стало дослідження надр басейну, що таїли в собі незчисленні багатства. Діючи в дуже скрутних умовах незаселеної місцевості, піддаючи себе найбільшій небезпеці, першопроходці, зробивши чудові відкриття, навіки прославили свої імена.

Відкривши в 1721 році перше родовище кам'яного вугілля в Донбасі в балці Скелеватій, а потім на річці Біленькій (нині Білій), правій притоці Лугані, бахмутські солевари Микита Вепрейський і Семен Чирков [12] створили реальні умови для промислової розробки кам'яного вугілля в басейні. Важливий крок у цьому напрямку зробив потім керівник Чорноморської гірничої експедиції М. Аврамов, який у 1791 році досліджував низку родовищ кам'яного вугілля й залізної руди в південній частині Донецького повіту, а в грудні 1792 року відкрив родовище кам'яного вугілля в Лисичій балці [21], яке незабаром стало відомим на весь світ. У результаті всіх цих відкриттів та інших досліджень у Донецькому басейні на межі XVIII і XIX століть з'явилися перші великі підприємства вугільно-металургійного комплексу.

Розвиток гірничої промисловості вимагав подальшого й детального дослідження надр Донбасу. З початку XIX століття пошуки корисних копалин на користь підприємства й на перспективу проводилися фахівцями Луганського ливарного заводу та Лисичанської копальні. У 1819 році розвідки околиць заводу здійснювалися під керівництвом маркшейдера Козіна, який обстежував Нагольний кряж. У 1820 році Козін відправився в Ровенецьку слободу, де виявив поклади кам'яного вугілля. Заслуга його і в тому, що він склав стратиграфічний розріз кам'яновугільних відкладень Лисичанського родовища. У 1824 — 1826 роках О.І. Шуман і Ф.О. Созі провели

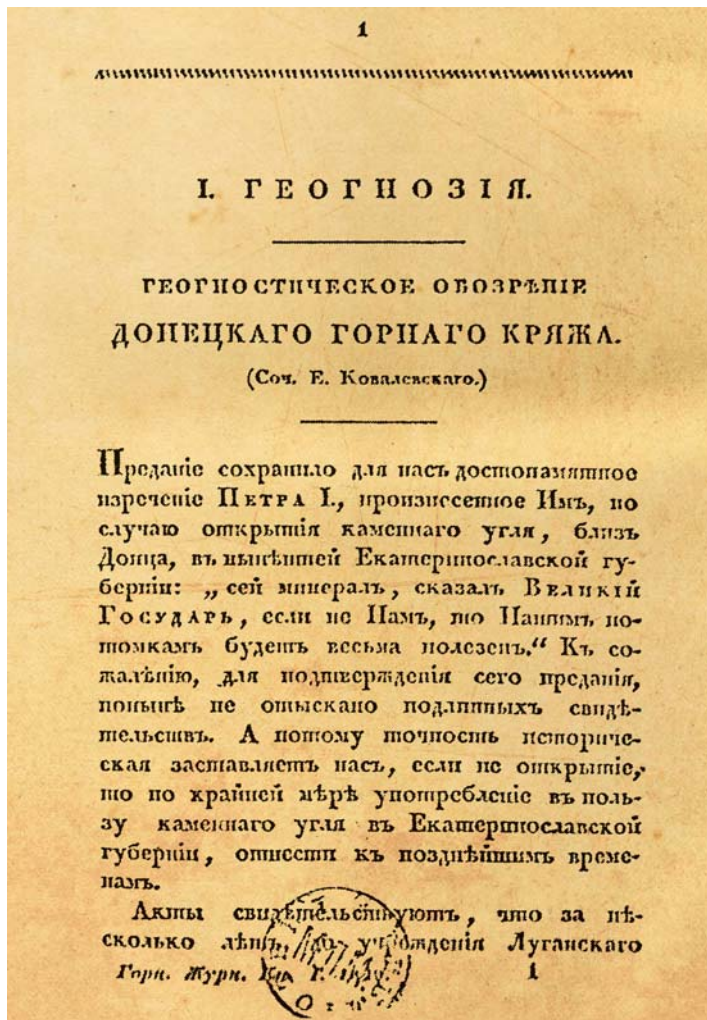
розвідку Микитівського родовища, установили там наявність робочих пластів.

Луганські гірничі фахівці були причетними й до відкриття в Донбасі покладів кам'яної солі, ознаки якої вперше були виявлені в 1803 році в околицях Луганського заводу.

У 1818 році до Донбасу відряджався Є. Ковалевський. Побувавши на Луганському заводі, він відправився в Бахмут і Слов'янськ, де вивчив архіви, обстежив колишні варниці Бахмутського й Слов'янського солепромислів. У результаті він написав ґрунтовну доповідь, у якій

■
Титульний
аркуш
«Горного
журнала»

■ Перша сторінка статті Є. Ковалевського в «Горном журнале» № 1 за 1829 р.

виклав історію розвитку соляних промислів на півдні Росії, а також зробив опис соляних варниць, які вже довгий час не діяли. На підставі цих досліджень Ковалевський написав статтю «Історичні і статистичні відомості про Слов'янські й Бахмутські соляні варниці». Він склав план місцевості, де були розташовані Бахмутські солеварні, провів розвідку покладів солі. У результаті дійшов висновку, що сіль у цьому районі є, треба тільки продовжити дослідження. Надалі цей прогноз блискуче підтвердився.

У кінці 1826 року уряд вирішив ужити заходів з покращення діяльності Луганського ливарного заводу. Гірничим інспектором на завод у 1827 році направили Є. Ковалевського, обер-гауптмана 5-го класу, який на той час був на посаді командира Гірничого кадетського корпусу

(у майбутньому — гірничого інституту). У його обов'язки входило також організувати геологічні дослідження. Обстеживши Донецький басейн, Ковалевський обробив матеріали попередніх досліджень, склав геологічну карту і стратиграфічний розріз відкладень. У ході цієї роботи в нього не могла не виникнути низка питань. Щоб з'ясувати їх, Ковалевський організував три експедиції, які проводили роботу за його інструкціями.

Експедиція на чолі з Першиним прямувала для виявлення руди в околиці Нагольного кряжа. Експедиція, якою керував Анісимов, займалася пошуками залізної руди. Розвідку покладів кам'яного вугілля доручили експедиції Соколова. Результати діяльності експедицій були узагальнені Ковалевським і послужили основою для доповіді Комітету з обладнання гірничих заводів.

Є. Ковалевського в першу чергу цікавили залізна руда й кам'яне вугілля, які потрібні були для нормальної діяльності Луганського ливарного заводу. Це положення знайшло віддзеркалення і в його доповідній записці, яка намічала програму систематичних геологічних пошуків.

Підсумки геологічних досліджень Є. Ковалевський зробив у статті «Досвід геогностичного дослідження в Донецькому гірничому кряжі», яка була опублікована в «Гірничому журналі» у 1827 році [22]. У той же час у ній були висловлені наукові передумови проведення геологічних досліджень у басейні.

Ця робота стала широковідомою й тим, що в ній Ковалевський виклав своє уявлення про гірничі утворення басейну. Він був першим, хто, подивившись широким поглядом на цей дивовижний край, побачив його у всьому обсязі й точно назвав Донецьким гірничим кряжем. Цей термін «Донецький кряж» міцно ввійшов до історії й побуту.

Тим часом робота з дослідження надр Донбасу продовжувалася. На практиці перевірялися й теоретичні уявлення Ковалевського. Нові дані вимагали уточнення або перегляду висловлених

припущень. Це було зроблено в іншій його роботі — «Геогностичний огляд Донецького гірничого кряжа», опублікованій у «Гірничому журналі» в 1829 році [23]. До неї додавалася карта з деякими виділеними Є. Ковалевським формаціями. Це була перша геологічна карта Донецького кряжу.

У той час у світовій геологічній науці відбувався інтенсивний розвиток стратиграфії. Цілком природно, що Ковалевський глибоко зацікавився послідовністю нашарування осадових порід у Донбасі, відносним віком кожного пласта, що дозволяло визначати вугленосні та інші структури. Ковалевський дав характеристику вугілля басейну, виділивши антрацит, пісне й коксівне, указав райони їхнього поширення. Так було покладено початок вугільній геології [19].

На початку, як відомо, кам'яновугільні родовища відкривали дослідницьким шляхом. З розвитком стратиграфії стало відомо, з якими геологічними відкладеннями пов'язані кам'яновугільні пласти Донбасу. Тепер можна було ставити питання про поширення вугільних пластів басейну. Роботу щодо визначення контурів, у межах яких можна з упевненістю шукати нові кам'яновугільні поклади, було доручено гірничому інженерові Луганського ливарного заводу А.І. Олів'єрі.

Будучи досвідченим фахівцем, Олів'єрі протягом 1828 і 1829 років зробив дуже багато. Він з'ясував контур так званого відкритого Донбасу, для чого пройшов багатьма маршрутами по Дінцю, Кальміусу, Міусу та інших річках, що впадають в Азовське море. У той же час він установив і описав контакт осадових перехідних утворень з кристалічними породами, а також загальне субширотне простягання порід Донецького кряжа. Вельми важливим був висновок Олів'єрі про те, що вік осадових відкладень Донецького басейну підвищується з півдня на північ, а найбільш стародавні з них розвинені в басейні р. Кальміус. Олів'єрі хвилювали не тільки наукові проблеми, але й питання розвитку вугільної промисловості ба-

сейну, збут вугілля, про що свідчать його виступи в пресі.

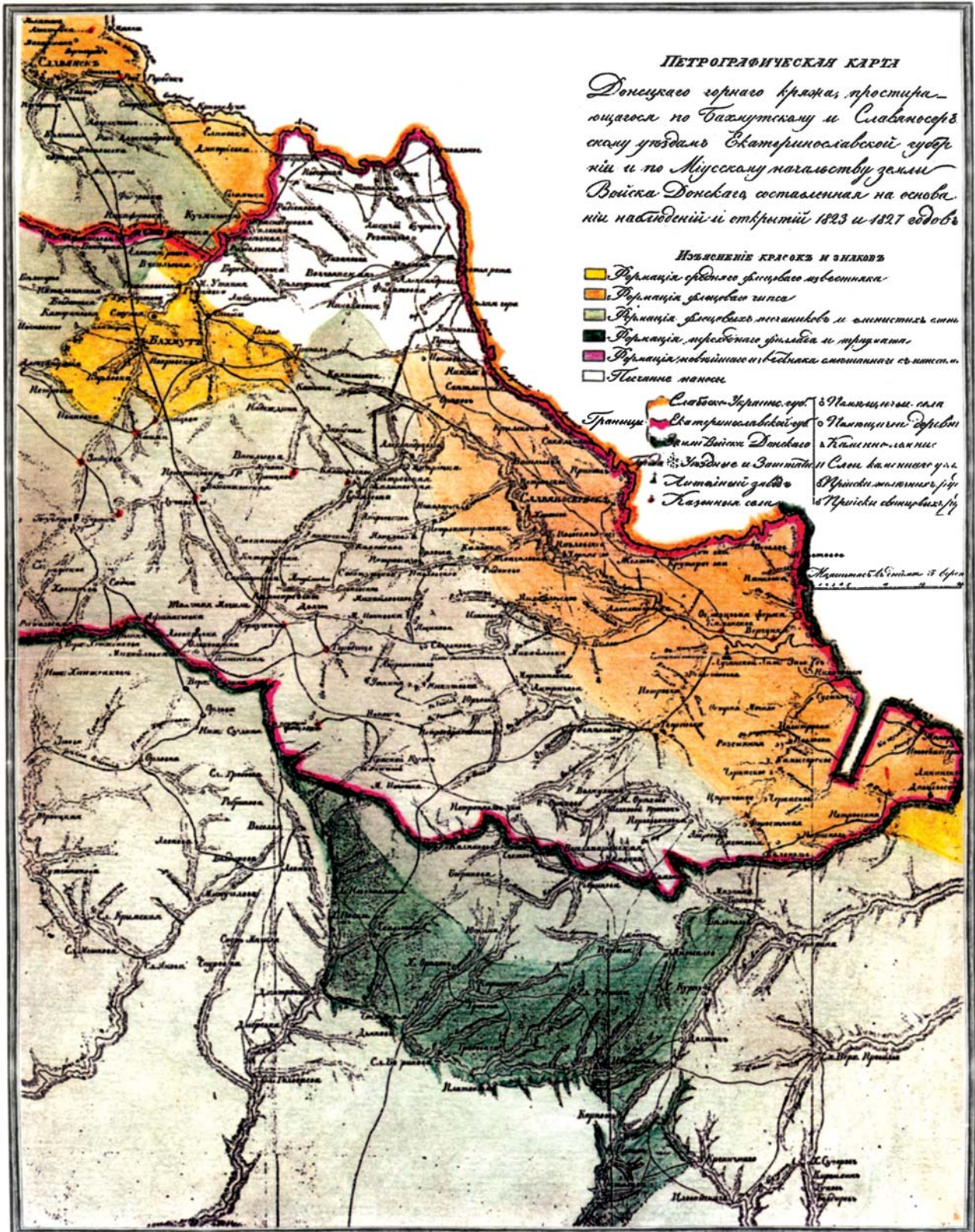
Вивчити поширення вугленосних пластів у південно-західній частині Донбасу було доручено Іваницькому. З 1832 року він почав геологічні дослідження, що дозволили з'ясувати стратиграфію й тектоніку цього краю. Іваницький уточнив південні та південно-західні межі залягання кам'яного вугілля в басейні й склав геологічну карту цієї території. Результати дослідження він виклав у роботі «Геологічний опис Маріупільського округу».

Ще в 1831 році, коли біля слободи Петрівської, на захід від основних виходів вугільних пластів, знайшли кам'яне вугілля, практично підтвердилася думка Є. Ковалевського про те, що кам'яновугільні осадки з пластами вугілля не зникають у межах голої частини басейну, а продовжуються далі під покривом молодших утворень.

Проте тривалі дослідження, проведені в цьому районі Анісимовим і Васильєвим, не дали бажаних результатів. Питання про те, чи можливе розширення меж Донбасу в західному напрямі, не було вирішене. Були потрібні додаткові дослідження.

Це завдання поклали на гірничого інженера Б.К. Бледе, який проявив себе в ході дослідження вугільних родовищ у Сілезії й Польщі. Бледе в 1839 році зробив поїздку по півдню Харківської губернії, вивчив околиці Петрівського кам'яновугільного родовища. Зібрані ним палеонтологічні дані дозволили зробити висновок, що в районі Петрівської слободи розвинена така ж кам'яновугільна формація, як і на Лисичанській височині. Ці й подальші дослідження Б.К. Бледе, а також думки попередників дозволили йому висловити припущення про можливість розширення межі Донецького басейну під молодими осадками й намітити контур їх поширення, названий згодом Великим Донбасом [19].

Складовою частиною досліджень, проведених у зв'язку з уточненням ідеї розширення Донбасу й оконтурюванням його площі, було вивчення К.І. Томіло-

вим і особливо А.Б. Іваницьким у 1838 — 1839 роках Бахмутської улоговини. У цей час було остаточно встановлено відсутність тут кам'яновугільних відкладень. При цьому Іваницький висловив припущення, що кам'яне вугілля може бути під крейдяною товщею на північ від Дінця. Тим паче, що на той час уже було відомо про наявність кам'яного вугілля в районі Кремінної. Ще у 20-х роках ХІХ століття жителями було знайдено вугілля біля Кремінної. У 1825 році поклади вугілля знайшов тут практикант Корпусу гірничих інженерів Першин, а через рік управитель кам'яновугільними розробками в Лисичій балці Анісимов досліджував пласти, що залягають у Кремінній, і встановив, що вони є продовженням кам'яновугільних пластів, які залягають на правому березі Дінця біля Лисичанська й Привілля. Ці ідеї й факти були використані інженером Бледе, про якого мова йшла вище, а гірничий інженер Луганського заводу І.Ф. Фелькнер ще раз підтвердив їх на практиці. Провівши розвідки бурінням у Лисичанську в 1852 році, під крейдяними відкладеннями він розкрив породи карбону з вугіллям. Тепер не залишалося сумніву, що вони поширюються далі на північ, за Донець.

Важливе значення мали дослідження області Війська Донського. Скориставшись межовими роботами на Грушевському родовищі антрациту, Штаб Корпусу гірничих інженерів доручив Анісиму, Соколову й Томілову вивчити геологічну будову східної частини Донбасу. Основна увага зверталася на поклади кам'яного вугілля. Ці дослідження не тільки дали можливість відкрити багато нових родовищ антрациту, але й дозволили довести, що межі Донбасу поширюються на схід до самого Дону.

Великий інтерес до природних багатств Росії проявляли іноземні фахівці. Більше двох років — з 1837 по 1839 — працювала в Донбасі наукова експедиція під керівництвом професора Королівської гірничої школи Парижа Ле-Пле, органі-

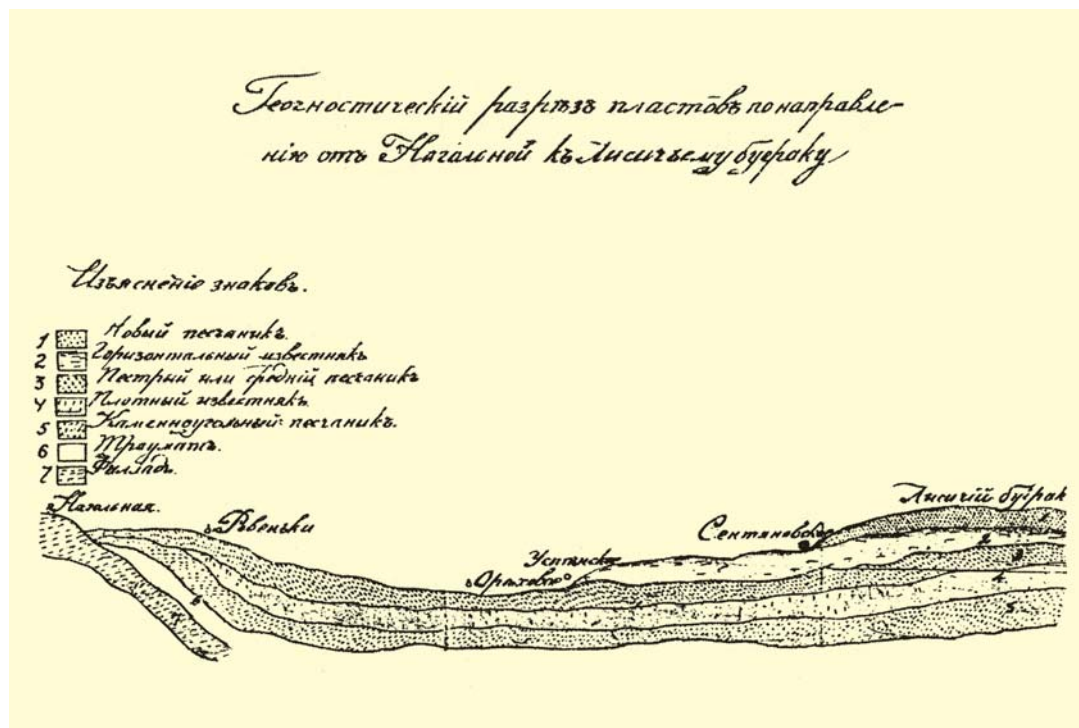
зована нащадком відомого уральського гірничозаводчика Акінфія Демидова — Анатолієм Миколайовичем Демидовим. Окрім Ле-Пле й Демидова, в експедиції брало участь 20 іноземних фахівців — топографи, хіміки, палеонтологи, медики, художники й чотири штейгери. У Росії до французьких учених приєднався професор Одеського університету Нордман, на окремих ділянках маршрутів брали участь гірничі інженери Луганського ливарного заводу. Експедиція побувала на вугільному родовищі в Лисичій балці, на інших вугільних місцях у сфері діяльності Луганського заводу. У проведенні бурових робіт разом з експедицією брали участь майстри Луганського заводу й Лисичанської копальні. Ле-Пле згодом відмітив, що місцеві робітники відрізнялися слухняністю й разучою вправністю, хоча бурова техніка була їм абсолютно незнайома.

Експедиція в цілому була корисною. Проте вона не принесла істотних доповнень до геологічних уявлень російських учених. Вона й не ставила перед собою таких цілей. Головне для неї було — більше побачити, зафіксувати, оцінити рівень розвитку продуктивних сил Росії та її потенційні можливості, щоб дати в руки французьких експертів матеріали для порівняння й аналізу. І не випадково підсумки експедиції були опубліковані в чотирьох томах тільки французькою мовою, як-то кажуть, для себе. Російською мовою було перекладено лише два томи — перший і четвертий — російськими фахівцями більше десяти років потому — у 1853 — 1854 роках. До перекладу були внесені деякі зміни, що відобразили рух гірничої науки. У перекладі книга мала назву «Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837 — 39 годах по распоряжению А.Н. Демидова».

Окрім топографії й геології басейну, у книзі знайшли віддзеркалення основні родовища кам'яного вугілля, які були класифіковані за 8 групами, стан видобутку вугілля. Ле-Пле зробив висновок

■
Геологічна карта Донецького басейну з книги Є. Ковалевського «Геогностическое обозрение Донецкого горного края», 1829 р.

■
Геогностич-
ний розріз
Донецького
басейну,
наведений
Є. Ковалев-
ським у книзі
«Геогности-
ческое
обозрение
Донецкого
горного
кряжа»,
1829 р.

про перспективи розвитку Донбасу. Експедиція також досліджувала залізорудні й марганцеві родовища Донецького басейну та Керчі й зробила висновок про можливість їх практичного використання. Для розвитку кам'яновугільної промисловості Донбасу Ле-Пле пропонував забезпечити збут кам'яного вугілля в басейні Чорного моря, тоді подвоїлася б кількість вугілля порівняно з тим, який споживав Луганський завод. Для здійснення цієї мети він радив накласти на іноземне вугілля пристойний митний збір.

Не у всьому, проте, Ле-Пле був об'єктивним. Намалювавши загальну геологічну картину вугільних родовищ басейну, він намагався нав'язати думку про те, ніби Донецький кряж набагато бідніший за кам'яновугільну область Західної Європи, отже, донецьке вугілля ніколи не матиме промислового значення. Він прямо заперечував можливість індустріального розвитку Донбасу.

Не зупинився Ле-Пле й перед тим, щоб зганьбити російських геологів, які проводили успішні геологічні дослідження в 30-х роках на користь Лу-

ганського заводу та всього басейну. Він назвав ці роботи помилковими й висновки дослідників щодо промислового розвитку Донецького басейну охарактеризував як помилку. Ми тепер знаємо, яким необ'єктивним був Ле-Пле у своїх висновках.

Ще до виходу праці Ле-Пле в Донбасі з'явилася нова експедиція. Очолив її англійський геолог Родерек Мурчісон. В експедиції взяв участь французький професор Вернейль, а в Росії до них приєднався О. Кейзерлінг. Експедиція ставила завдання протягом 1841 — 1842 років вивчити значні території Донбасу, Уралу й Сибіру. Гірничий департамент надав для роботи карти, інструкції та інші необхідні матеріали. Учасники експедиції вивчили також «Гірничий журнал», який з 1825 року систематично висвітлював розвиток геологічної науки й гірничої справи в Росії.

На відвідини Донбасу відводився лише один місяць. Експедиція сподівалася отримати вже готові результати російських геологів. І не помилилася. Р.І. Мурчісоном був використаний складений

маркшейдером Лисичанської копальні Г. Козіним ще у 20-і роки стратиграфічний розріз кам'яновугільних відкладень Лисичанського родовища, як і багато інших робіт, опублікованих у «Гірничому журналі».

На основі зібраних матеріалів і спостережень учасники експедиції написали двотомну працю «Геологическое описание Европейской России и хребта Уральского. На основании наблюдений, произведенных Родериком Импеом Мурчисоном, Эдуардом Вернейлем и графом Александром Кейзерлингом». Перша частина книги в перекладі російською інженера-полковника Озерського вийшла в С.-Петербурзі в 1849 році. Окремими частинами вона друкувалася в «Гірничому журналі».

Четвертий том книги Ле-Пле російською мовою вийшов тільки в 1854 році. Переклав її професор геології Т. Щуровський. До перекладу книги Ле-Пле ще раз побував у Росії, зібрав додаткові відомості. У числі інших у книзі публікувалися дані про зміни споживання кам'яного вугілля в Донбасі з кінця 30-х років по 1850 рік.

Діяльність гірничих фахівців Луганського ливарного заводу й Лисичанської копальні не обмежувалася межами Донбасу.

Ще в 1802 році майстри Луганського заводу Вікарс і Маквін, а також колишній супер-інтендант Джон Валкер відряджалися до Грузії для пошуку вугілля й удосконалення гірничого виробництва. Три роки потому доглядач вугільної ломки в Лисичому байраці Василь Піленко в складі експедиції, яка шукала водні джерела на шляху до Криму, відправився на пошуки корисних копалин. Незабаром він надіслав повідомлення про результати

проведених ним геологічних досліджень. У ньому повідомлялося, що в районі Кривого Рогу виявлено залізну руду по березі р. Інгульця. На Кримському півострові є залізна руда у великій кількості. Кам'яного вугілля ні в Херсонській, ні в Таврійській губерніях не відшукано.

У першій чверті ХІХ століття фахівці Луганського заводу й Лисичанської копальні більше п'яти років проводили розвідку та розробку кам'яного вугілля в Тулі. Гірничий департамент 31 травня 1815 року наказав начальникові Луганського заводу направити чотирьох майстерних бурильників до Тули для розвідки й розробки кам'яновугільного пласта. Разом з маркшейдером Першиним до Тули поїхали майстрові Ілля Тихонов, Петро Михайлов, Олексій Ширяєв і Микита Руднев [24]. У подальші роки із заводу й копальні направили до Тули ще дві партії майстрових з буровими інструментами. Вони проводили там роботи до 1820 року.

Видатним геологом став випускник Луганської гірничої школи П.О. Кульшин, який присвятив своє життя цій романтичній професії. На чолі дослідницьких партій він відвідав родовища кам'яного вугілля, каоліну та інших корисних копалин. З його ім'ям пов'язані дослідження вугілля в Грузії поблизу Тквібулі. Зібрані за багато років колекції мінералів він подарував Петербурзькому Гірничому інституту й Рішельєвському лицю, перетвореному в 1865 році в Новоросійський (нині Одеський) університет.

Геолого-дослідницькі роботи гірничих фахівців Луганського заводу й Лисичанської копальні успішно продовжувалися в другій половині ХІХ століття.

2.5. МІСТА, ТОРГІВЛЯ, ТРАНСПОРТ

МІСТА

Кількість міст Донбасу в першій половині ХІХ століття обмежувалася повітовими центрами Бахмутом, Слов'яносербськом і Маріуполем. До Донбасу тяжіли також Слов'янськ і Старобільськ, які в наш час входять у його межі. Це були порівняно невеликі, молоді, як і сам Донбас, поселення, що виділилися в адміністративні центри повітів. Найстаршим з них за віком був Слов'янськ.

Місто Слов'янськ засноване в 1676 році під ім'ям Соляне як центр солепромислу й фортеця на Торських озерах. За фортецею його стали називати Тором. Це — найстаріше місто Донбасу. У 1784 році Тор перейменували в Словенськ, зробивши його центром повіту. Але народ почав називати місто Слов'янськом. У зв'язку із закриттям у 1782 році солепромислу розвиток міста дещо загальмувався. На початку ХІХ століття тут були дрібні ремісничі виробництва — кузні, чимбарні, шевські та ткацькі майстерні.

Відповідно до опису Слов'янська, у 1887 році в місті було 15 вулиць і провулків (немощених), 2 площі, 3 дерев'яних мости, 967 будинків, усі дерев'яні. Жителів 5850 душ обох статей, 2918 чоловічої та 2932 жіночої. З них духовного стану — 63, дворян і чиновників — 120, службовців (військового відомства) і відставних — 62, службовців цивільного відомства — 94, різночинців — 36, купецтва — 213 (тільки 3-ої гільдії), міщан і посадських — 1781, іноземців — 11, нижніх військових чинів (в основному відставних) — 205, дворових (при будинках панів) — 122, селян — 3299, зокрема казенних — 3289.

Жителі Слов'янська займалися садівництвом і городництвом, торгівлею, промисловим виробництвом. Тут було садів — 52, городів — 35, лавок — 37, шинків — 18, ярмарків — 3. Фабричних закладів у місті існувало — 16, у т.ч. миловарених

— 1, салотопних — 8, пивоварних — 4, цегляних — 3, млинів вітряних — 33. Тут працювало 36 ремісників, у т.ч. кравців — 9, шевців — 14, ковалів — 12. У місті був 1 навчальний заклад.

У середині ХІХ століття тут уже було 12 невеликих приватних заводів солеварень, що виробляли від 22 до 70 тисяч пудів солі на рік. У зв'язку із зростанням промисловості збільшилося число жителів. У 1865 році населення міста перевищило 11 тисяч осіб.

Другим за віком містом Донбасу був **Бахмут**, заснований у 1701 році солеварами. У 1702 році для захисту від кочівників тут була побудована фортеця. У той час у місті проживало 150 осіб. У 1710 році тут була установа воеводська канцелярія, у 1719 році Бахмут став центром однойменної провінції. На розвитку Бахмута, як і Слов'янська, негативно позначилася ліквідація Бахмутського солепромислу в 1782 році.

Що являв собою Бахмут до тридцятих років ХІХ століття — свідчить його опис, зроблений у 1831 році. У місті 4 церкви: 2 кам'яних — соборна та приходська — і 2 дерев'яних. Одна — на кладовищі. Казенних будинків: кам'яних 1, дерев'яних 2, навчальний заклад 1, лікарня 1. Обивательських будинків кам'яних 2, дерев'яних 835. Торгових лавок 42, шинків 8, трактирів 3, гербергів 2, торгових лазень 3, кузень 25, застав при виїзді з міста 3, цегляний завод поза містом 1. Усі ці будови — дерев'яні.

У тому ж 1831 році в Бахмуті проживало 3174 чоловіки і 2739 жінок. Землі під містом придатної було 355 десятин 2240 саж., непридатної 339 десятин 1400 саж. [25]. У Бахмуті розвивається салотопне виробництво. У 1857 р. тут засновано воскобійний завод.

У 2001 році Бахмуту виповнилося 300 років. Для Донбасу — це важливий

ювілей, як і 325-річчя Слов'янська, яке виповнилося в тому ж 2001 році.

Місто Слов'яносербськ засноване 6-ою ротою слов'яносербського полку Івана Шевича в 1754 році, що поселилася на правому березі Сіверського Дінця при озерах Кривому і трьох Підгірних. Виникле поселення й шанець (польове укріплення) по озерах назвали Підгірним. У 1784 році село Підгірне, перетворене в місто Донецьк, стало центром знову створеного Донецького повіту. У 1797 році Донецький повіт був скасований, його територія знову була включена до складу Бахмутського повіту. Місто Донецьк стало позаштатним. Проте незабаром стало ясно, що повіт тут усе-таки потрібний. У 1806 році його відновили. Але вже під новим ім'ям. Його назвали Слов'яносербським. Центром повіту вирішили зробити нове місто

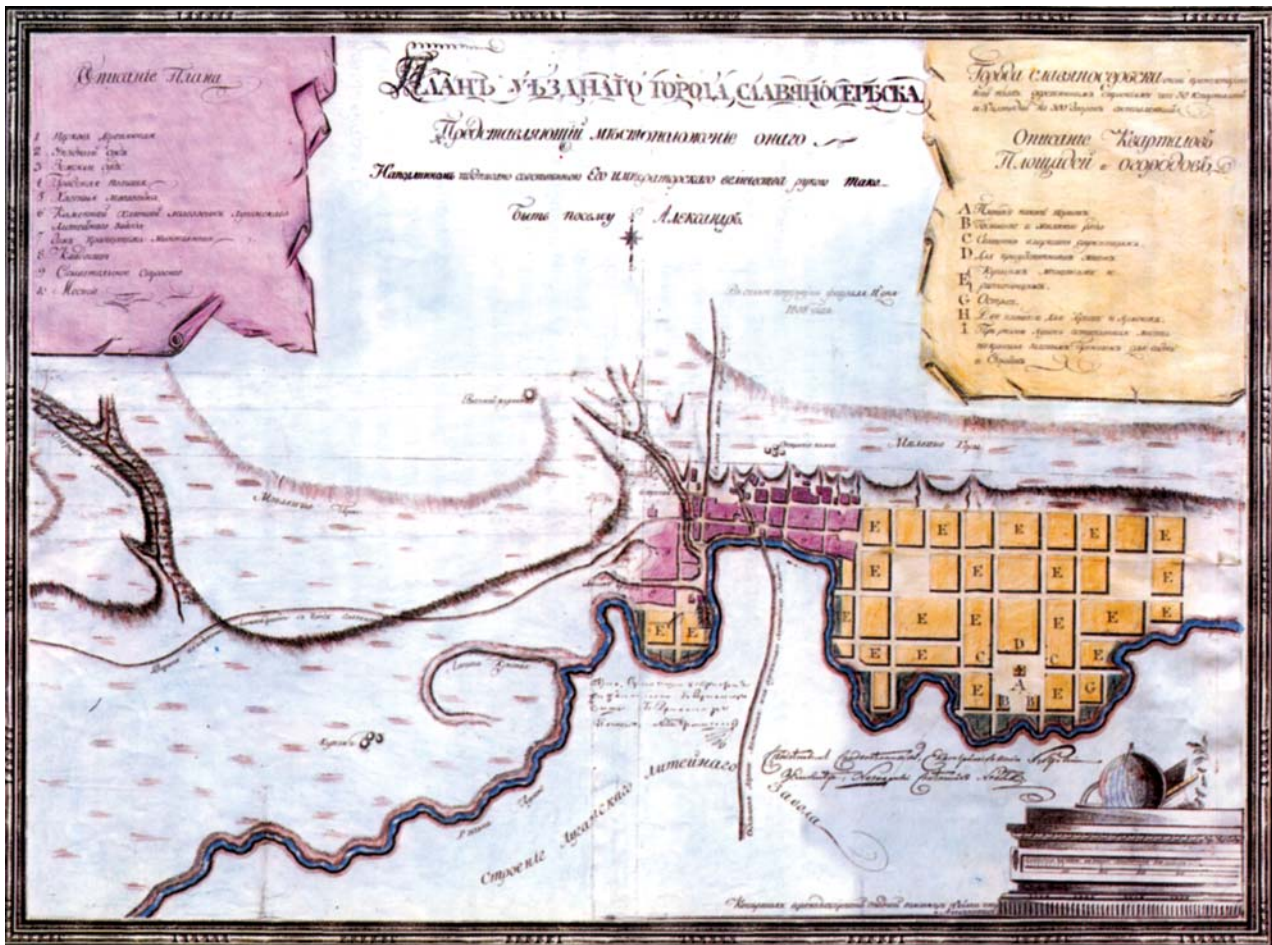

■
Герб міста Слов'яносербська. 1811 р.

— Слов'яносербськ, якого ще не було в реальності. Він існував тільки в уяві ініціаторів створення повіту — дворян цієї місцевості.

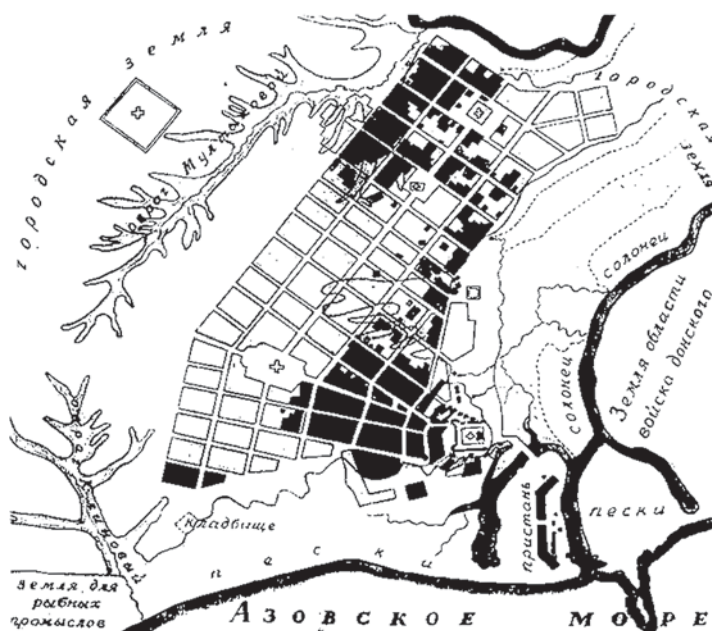
Побудувати нове місто вирішили на

■
План повітового міста Слов'яносербська. 11 лютого 1808 р.

вільному місці, на лівому березі Лугані, східніше с. Кам'яного Броду. Склали план Слов'яносербська, який у 1808 році затвердив Олександр І. За планом передбачалося побудувати 30 кварталів з трьома площами. На центральній міській площі повинна була возвестися церква. У місті намічалось побудувати торгові (вітальні) і дріб'язковий ряди, будівлі для адміністрації повіту, острог. Відводилося місце для будинків приватних жителів — купців, міщан, різночинців. Але Слов'яносербськ не був побудований. Причиною тому була повінь, що трапилася в березні 1809 року. Унаслідок інтенсивного танення снігів Лугань вийшла з берегів і затопила місцевість, що призначалася за планом для будівництва міста. Імператор Олександр І повелів шукати для міста нове місце, не схильне до повені. Після обговорення кількох варіантів вирішили центром повіту зробити місто Донецьк. Через низку причин, серед яких було нашествя Наполеона на Росію, здійснення цього плану затягнулося. Тільки 27 листопада 1817 року за пропозицією С.-Петербурзького генерал-губернатора Комітет Міністрів розглянув питання про переведення міста Слов'яносербська

■
План
м. Маріуполь,
1826 р.

до Донецька й представив проект Указу. Підписаний імператором Олександром І Указ свідчив: «По местному неудобству города Славяносербска Екатеринославской губернии, подверженному наводнениям, повелеваю перевести оный в город Донецк той же губернии, переименовав, сей последний в Славяносербск» [26].

Відповідно до Економічних приміток Слов'яносербського повіту в місті Слов'яносербську в 30-х роках ХІХ століття була Соборна церква дерев'яна святого першомученика архidiaкона Стефана. За новим планом намічено було побудувати ще дві церкви. З казенних побудов були тюремний замок для утримання злочинців і провіантський магазин — обидва дерев'яні. Повітовий і земський суди, казначейство, поштова контора, міська поліція та лікарня для військовослужбовців поміщалися в обивательських будинках. Усього обивательських будинків у місті Слов'яносербську було 279, з них кам'яних 2 і дерев'яних 277. Торгових лавок дерев'яних налічувалося 10, шинків — 2, кузень — 3.

У місті було 18 великих вулиць: 6 безіменних північних, як сказано в документі, і 12 поперечних.

У місті щорічно було 3 ярмарки, що продовжувалися по 3 дні. Під містом зайнято придатної землі 208 десятин, непридатної — 2 десятини 2061 сажень [27].

Місто Маріуполь було закладене в 1778 році у зв'язку з переселенням на Азовське побережжя з Криму греків. Уже в 1782 році в ньому проживало 2948 осіб. Біля третини населення — ремісники. На початку ХІХ століття в Маріуполі діяли салотопні заводи, кузні, збройові, бондарські, чимбарні й повстяні майстерні, водяні та вітряні млини. Салотопні заводи в 1810 році витопили 600 пудів сала. У 1824 році обсяг їхньої продукції подвоївся. У 1834 році тут була відкрита макаронна фабрика. Жителі міста займалися виробництвом будівельних матеріалів. У середині ХІХ століття діяли 2 цегляні заводи, чотири черепичні й вапняний. У

цей час тут проживало 4,5 тисяч осіб. Розвивалася рибпромислова галузь. До 20-х років ХІХ століття в Маріуполі було близько двох десятків рибозаводів.

Маріуполь був відомий як центр торгівлі. Уже в 1795 році в місті нараховувалося 163 торгових заклади та заїжджий двір. Щорічно проводилося 4 ярмарки. Велику роль у зовнішній і внутрішній торгівлі відіграв Маріупольський порт.

Місто Старобільськ виникло в 1699 році як донське козацьке містечко Біленське. За активну участь у Булавинському повстанні урядовими військами було знищено. Після відродження перетворилося на село Старе Біле, а в 1797 — на місто Старобільськ, центр однойменного повіту. З початку ХІХ століття на основі сільськогосподарської продукції в місті розвивалося ремісничє виробництво й торгівля. У 1832 році — 3 салотопні за-

води. Обробка шкір, пивоварний завод, водяні й вітряні млини. У 1817 році існували пошта й лікарня. Щорічно проводилося 4 ярмарки, було 17 крамниць.

У 1834 році в Старобільську проживало 795 душ чоловічої статі і 590 жіночої, у їх числі 108 купців, 348 міщан. У місті існувало 4 кам'яних будинки і 366 дерев'яних.

Разом з названими повітовими центрами, які носили титули міст, з початку ХІХ століття в Донбасі отримали розвиток нові поселення — **Луганськ і Лисичанськ**. Обидва ці робочі селища викликані до життя виникненням у Донецькому басейні на межі ХVІІІ і ХІХ століть гірничозаводської й вугільної промисловості. У Луганська й Лисичанська один рік народження — 1795-й, подібна в них і доля [28].

З початком спорудження Лугансь-

■
*Особняк
початку
ХІХ
століття.
Луганськ,
вул. Даля, 7*

■
Свято-Петро-павлівський кафедральний собор. Луганськ. Побудовано в кінці XVIII ст.

кого ливарного заводу в 1796 році було закладено й заводське селище. У ньому виділялися дві частини. В одній, що призначалася для англійських фахівців, було побудовано 11 кам'яних будинків, заводську контору. Інша відводилася під житло для робітників, де почалося будівництво казарм з хворосту й глини та землянок. Першими робітниками, які будували завод і житло для себе, були майстрові з Олександрівського заводу (м. Петрозаводськ Олонецької губернії) і Липецьких металургійних заводів, переведені сюди за наказом від 14 листопада 1795 року. У 1799 році вже було побудовано 45 казарм. У них проживало 1016 душ чоловічої статі і 988 жіночої, усього 2004 душі [29]. Наскільки були перенаселені казарми, можна уявити з таких даних. Казарма складалася з 6 кімнат і вміщала 18 — 20 сімей. В одній кімнаті жили по 2 — 4 сім'ї.

Заводські будинки опалювалися кам'яним вугіллем.

У 1830 році в селищі, яке називали «Луганський завод», були 74 казарми й 224 житлових будинки. Зокрема кам'яних 204 і дерев'яних 20. Із загаль-

ного числа житлових будівель було 184 власних будинки. У 1831 році в приході Миколаївського молитовного будинку при Луганському ливарному заводі було 3211 осіб, зокрема 1586 чоловіків і 1596 жінок. Це були перші металурги й машинобудівники Донбасу. Осіб духовного звання числилося 17 чоловічої статі і 12 жіночої. У селі Кам'яному (Кам'яному Броді), жителі якого в той час уже були майстровими заводу, по приході церкви Петропавлівської налічувалося духовного звання душ 11, дворян 30, відставних солдатів 34, міщан 49, колишніх зобов'язаних робітників 897, селян 20, а всього — 1041 особа.

У поселенні Луганського заводу діяли пошта, госпіталь, аптека, бібліотека, музей. У 1823 році тут відкрили першу в Донбасі гірничу початкову школу для дітей заводських працівників, а в 1839 році — початкову гірничу школу в Кам'яному Броді, а в Луганську — гірниче училище, середній навчальний технічний заклад. У 1837 році в заводському селищі відкрито метеорологічну станцію — першу в Донбасі. Розвивалася торгівля.

У поселенні Луганського заводу в

1801 році народився відомий учений і письменник — автор 4-томного «Толкового словаря живого великорусского языка» В.І. Даль, жили й працювали багато гірничих інженерів та інші фахівці, які стали провідними діячами науки й техніки. У їх числі — почесний академік Петербурзької Академії наук Є.П. Ковалевський, видатний гірничий фахівець, який став першим професором металургії в Україні, А.Ф. Мевіус та ін. Сюди приїжджали діячі гірничої справи, проходили практику випускники Корпусу гірничих інженерів — Гірничого інституту. Усе це висувало селище Луганський завод у розряд видних центрів економічного, наукового й культурного життя Донецького басейну. І не випадково вже в 1847 році в губернії обговорювалося питання про перетворення заводського селища в місто й перенесення сюди центру повіту із Слов'яносербська. Проводилися й відповідні приготування. Проте титул міста і своє нинішнє ім'я — Луганськ — воно отримало тільки через три десятиліття.

Лисичанськ виник у 1795 році як перше шахтарське селище Донбасу в урочищі Лисича балка на землі селян с. Верхнє (Третя Рота). Будували його для себе самі шахтарі. Це були колишні робітники з Петрозаводська Олонецької губернії й Липецька, що стали першими шахтарями Донбасу й заснували Лисичанськ.

Восени 1797 року керівник копальні Адам Сміт доповідав директору заводу, що він перевів усіх майстрових з 3-ої Роти (с. Верхнє), де вони були на квартирах, у нові казарми в Лисичому байраці. На той час тут було побудовано 10 казарм з дико-

го каменю. Висота казарми дорівнювала 10 футам, довжина 24 фути, ширина — 14 футів. У казармі було 6 віконць і 1 двері.

Надалі шахтарі, разом з видобутком вугілля, продовжували будувати казарми й землянки. У 1801 році в шахтарському селищі в Лисичій балці вже налічувалося 19 казенних будинків і казарм, 3 казенних землянки, 22 власних будинки і 7 власних землянок. У них проживало 556 осіб. Селище розташовувалося на північному схилі Лисичої балки. Будинки й казарми стояли майже впритул. Біля них не було ні сараїв, ні льохів, ні інших підсобних приміщень. Шахтарі в той час не мали ні землі, ні худоби, жили за рахунок мізерної платні — 20 руб. на рік. Понад те їм видавалося на місяць 2 пуди борошна й один пуд на утримання. Тому в 1803 році було порушено клопотання про заснування тут торгів по недільних днях. Зважаючи на масові хвороби шахтарів та їхніх сімей, на початку ХІХ століття було відкрито госпіталь і аптеку. У 1837 році на копальні працювало 500 осіб. А разом з жителями с. Верхнього, віднесеними до категорії майстрових, на копальні числилося 1415 чоловіків і 1319 жінок.

Довгий час перше шахтарське селище в Лисичій балці, як і поселення Луганського заводу, не мало власного імені. У документах його позначали то поселенням майстрових вугільної ломки, то казармами або будовою майстрових, іноді називали на ім'я балок. Лише до кінця 30-х років ХІХ століття за ним закріпилася назва Лисичанськ. У 1840 році в Лисичанську була побудована церква. Після цього Лисичанськ почали називати селом гірничого відомства.

ТОРГІВЛЯ

Економічні й суспільні процеси, що відбувалися в Донбасі, серед яких важливе місце займали зростання міст і промисловості, а також поглиблення розподілу праці, неминуче вели до розвитку ринкових відносин. У поміщицьких господарствах у першій половині ХІХ століття все більше вироблялося хліба

на продаж. Об'єктом купівлі й продажу були також худоба та інші товари сільськогосподарського виробництва, виробу селянського й кустарного промислу. Принципово новою була поява на ринку продукції металообробки та машинобудування, заводських виробів для потреб населення, а також кам'яного вугілля.

Характерною для того часу була ярмаркова торгівля. Не було такого міста або великого поселення, де б не проводилося кілька ярмарків на рік. Найбільшого поширення торгівля набула в Маріуполі. Це пояснюється переселенням сюди з Криму греків, які відвіку займалися кустарним промислом і торгівлею. Уже на межі XVIII — XIX століть з 3-тисячного населення міста більше третини займалися ремеслом — виробленням шкір, виготовленням взуття й одягу, зняряд сільськогосподарської праці. Уся ця продукція надходила на ринок. На продаж йшла значна частина сільськогосподарської продукції — худоба, хліб, овочі. У місті проводилося 4 ярмарки на рік, які продовжувалися по кілька днів. Серед товарів, що доставлялися на ярмарки, велику частку займала риба й рибопродукти. Маріуполь виділявся й тим, що сюди приїжджали купці з інших країн. Вони привозили на продаж дорогоцінні вироби

■
Володимир
Маковський
(1846 —
1920).
Ярмарок
у Полтаві

й прикраси, шовки, заморські вина, цитрусові та інші рідкісні товари.

По чотири ярмарки щорічно проводилося в Бахмуті й Старобільську, по три в Слов'янську й Слов'яносербську. На той час виділилися чимало торгових сіл. У селі Білому Слов'яносербського повіту щорічно проводилося 5 ярмарків, в Успенському й Красному Куті — по 3 ярмарки.

Основними товарами на ярмарках були худоба, хліб, вовна, шкіри. Продавалися також сукна, полотна, одяг, взуття, гончарні та інші вироби місцевих ремісників. Основну масу товарів купували скупники. Великі стада худоби, що, зазвичай, купувалися на ярмарках, гнали потім у центральні губернії Росії.

Ярмарки, як правило, приурочувалися до святкових днів. Вони супроводжувалися різними звеселяннями. Користуючись цим, власники винокурних заводів і шинків успішно реалізовували вино й горілку.

На початку століття організовується

ярмаркова торгівля і в нових, промислових селищах. Перші шахтарі Донбасу, які поселилися в Лисичій балці, не були наділені землею. Тому вони не мали ні худоби, ні посівів.

У поселенні Луганського ливарного заводу на початку ХІХ століття проживало більше 2 тисяч робітників і членів їхніх сімей. Як і шахтарі в Лисичій балці, на перших порах вони не були пов'язані із землею. Тому гостро потребували сільськогосподарських продуктів та інших товарів. За два десятиліття число жителів майже подвоїлося. До них додалися жителі розташованого поряд села Кам'яного Броду, що стали зобов'язаними робітниками заводу. Тому гірничий начальник заводу порушив клопотання перед Департаментом гірничих і соляних справ про заснування при заводі двох ярмарків. При цьому адміністрація заводу посилялася на віддаленість існуючих торгових центрів. Слов'яносербськ знаходився на відстані 32 версти, а Таганрог ще далі — у 160 верстах.

Клопотання було підтримане генерал-губернатором Новоросійського краю Воронцовим. Міністр фінансів Росії Канкрін у травні 1824 року затвердив рішення про відкриття ярмарку. Для нього, як повідомлялося в документах, була вибрана зручна площа недалеко від заводського поселення 2 версти в довжину й півверсти завширшки. Ярмаркова площа з трьох боків була оточена водою. У 1827 році в Луганській слободі відкрили другий ярмарок.

З розвитком торгівлі з'являлися нові її форми. Окрім ярмарків, у містах і великих селах виникали лавки, магазини, дрібні купці вели торгівлю на рознос. У Маріуполі вже в 1795 році було 163 торгових заклади й заїжджий двір. У середині ХІХ століття в Бахмуті число лавок склало близько 140. У ХІХ столітті, разом із сільськогосподарськими товарами, на ринок Донбасу надходять промислові вироби й кам'яне вугілля. Поява їх була пов'язана з діяльністю Луганського ливарного заводу й копальні в Лисичій балці. Відповідно до програми поліпшення

роботи заводу, прийнятої за пропозицією Є. Ковалевського в кінці 20-х років ХІХ століття, на заводі був організований випуск кіс, інструментів, знарядь праці — пилок, сокир, молотків, кувадл і багатьох інших усіляких металевих виробів для потреб населення, а також сільськогосподарських машин і механізмів, казанів та інших виробів для винокурних, цукрових заводів, пічних чавунних ґрат для спалювання в топках кам'яного вугілля. Для реалізації цієї продукції заводу дозволялося мати лавки не тільки в Луганську, але і в інших містах, а вироби продавати без акцизного збору.

Значно поширювалася торгівля кам'яним вугіллям. Окрім Чорноморського флоту, а з 1837 року — Чорноморського пароплавства, вугілля купували власники винокурних, цукрових і вапняних заводів, жителі с. Бахмута для опалювання, Бахмутські й Слов'янські соляні заводи.

Розширенню зовнішньої та внутрішньої торгівлі в Донбасі сприяв і Маріупольський морський порт. У 1800 році в Маріуполі встановлено митну заставу, а в 1808 році було засновано портове управління й карантинну заставу. Протягом кількох років розвиток Маріупольського порту стримувався подіями російсько-турецької війни 1806 — 1812 років. Після її закінчення ввезення й вивіз товарів значно збільшилися. За пропуск товарів було встановлено мито, яке йшло на користь порту. Це сприяло зростанню як самого порту, так і міста Маріуполя. Виникають нові судновласницькі компанії, росте купецький стан. У 1817 році в Маріуполі існував торговий дім з оборотом капіталу в 39814 руб. Збільшується число складів. Якщо в 1823 році їх було 22, то до середини століття число складів у Маріуполі виросло до 100. На цей час Маріуполь увійшов до числа портів з мільйонним оборотом. А в 1860 році торговий оборот Маріупольського порту склав уже 3711546 руб. [2].

Розвиток торгівлі зумовлювався виробництвом товарів. У свою чергу тор-

гівля чинила зворотну дію на виробництво, стимулюючи його. У той же час вона була важливим джерелом первинного

накопичення капіталів, необхідних для переходу до нової суспільної формації — капіталізму.

ТРАНСПОРТ

Транспорт завжди відіграв велику роль в економіці. Він міг прискорювати або вповільнювати її розвиток у цілому або в окремих регіонах. Основним видом транспорту в Донбасі в першій половині ХІХ століття був гужовий. Лише в Приазов'ї та на окремих ділянках Сіверського Дінця використовувався водний транспорт.

Дороги, звичайно, у той час були ґрунтові. Мережа їх складалася поступово з часу заселення краю й заснування перших населених пунктів. На початку ХІХ століття вже виділялися великі дороги або тракти, що сполучали між собою міста повітів або торгові центри, а повітові міста з центром губернії Катеринославом. За напрямками або містами ці дороги отримували в народі свої назви. Дорогу, яка веде із Слов'яносербська через Луганськ до Таганрога, називали Таганрозькою. Дорогу, що зв'язує Бахмут з Донецьком (Слов'яносербськом) і Луганськом, називали Бахмутським шляхом. Вона виникла ще в 50-х роках ХVІІІ століття, під час поселення тут Слов'яносербських рот, хоча через відсутність надійних мостів і складного рельєфу місцевості слабо використовувалася. У Приазов'ї був відомий Петрівський тракт, що йшов з Таганрога через Маріуполь до Петрівської фортеці. На ньому було 7 поштових станцій. Із Слов'янська йшла дорога на Харків, а в південному напрямі — на Бахмут і далі на Маріуполь, Таганрог і Азов. На ній були заїжджі двори, поштові станції.

У м. Бахмуті була створена поштова станція, при ній були заїжджий двір, пошта, стайні та інші підсобні приміщення. Вона обслуговувала кур'єрів, чиновників і військових, таких, що прямували з центру країни на південь і Кавказ.

На поштовому тракті з Бахмута до Маріуполя в 1858 році функціонувало 8

поштових станцій з п'ятьма парами коней на кожній. Витрати на їхнє утримання передбачалися в сумі 4780 руб. сріблом на рік. Крім того, від збору земського дорожнього податку з населення повіту надходило 10 тисяч рублів.

Через Маріуполь з Катеринослава на Кавказ у кінці травня 1820 року проїжджав разом з генералом Раєвським великий російський поет О.С. Пушкін. До Маріуполя екіпаж Раєвських прибув 29 травня 1820 року. Того ж дня, переправившись поромом через р. Кальміус, мандрівники відправилися на Таганрог. Дорога пролягала через вершину балки Омелькової й балки Широкої, на якій у 17 верстах від Маріуполя розташовувалася поштова станція Широка або Широкинська.

Основні вантажі по ґрунтових дорогах перевозили чумаки. На свої величезні вози, які називалися мажами, вони вантажили до 120 пудів товару. У мажі впрягали до чотирьох пар волів. У деяких чумаків було по кілька таких величезних возів і десятки волів [30]. Нескінченні чумацькі обози рухалися по дорогах Донбасу. Із степових районів до морських портів вони везли хліб. У Маріуполі та інших азовських містах брали рибу, товари за морських купців. Серед традиційних вантажів, що перевозяться чумаками, були шкіри, сало та інші товари. З відкриттям шахт у перевезеннях чумаків почало переважає кам'яне вугілля.

Використовувався в Донбасі і водний транспорт. Постійно зростала роль Маріупольського порту в перевезеннях вантажів. На побережжі Азовського моря розширювалися морські каботажні перевезення. Річковими судами вантажі перевозилися по Сіверському Дінцю. Особливо широко ця ділянка Дінця використовувалася з кінця 30-х років для

перевезення антрациту Грушевського родовища в порти Азовського й Чорного морів. Робилися неодноразові спроби сплавити вниз по Дінцю й кам'яне вугілля Лисичанського родовища.

Думка зробити Сіверський Донець судноплавним виникла ще у XVIII столітті, коли практично постала проблема використовувати природні багатства Донбасу. Виконуючи завдання Катеринославського губернатора В.В. Коховського — розвідати поклади кам'яного вугілля поблизу річок, щоб вугілля можна було доставляти в порти Чорного моря по воді, надвірний радник М.Ф. Аврамов у грудні 1792 року відкрив родовище кам'яного вугілля в Лисичій балці.

З самого початку діяльності копальні адміністрація Луганського заводу зверталася до Гірничого департаменту, до Міністра фінансів з проханням виділити кошти на розчищення Дінця. Щоб з'ясувати, чи можливе судноплавство по Дінцю, Департамент водних комунікацій

у 1804 році відрядив сюди інженера Матушинського. У результаті досліджень він дійшов висновку, що судноплавство по Дінцю можна організувати від Ізюма вниз за течією тільки в період повноводдя. Щоб подолати мілини, завали, перекази та інші перешкоди, потрібно було побудувати серйозні гідротехнічні споруди. Був підготовлений відповідний кошторис. Проте справа затягнулася. У 1808 році імператор Олександр I наказав відпустити 20 тисяч руб. на підготовчі роботи. У зв'язку з нашествиям Наполеона програма не була виконана.

Першим, хто спробував здійснити сплав вугілля по Дінцю, був штаб-лікар Лисичанської копальні В.П. Вогульський. У 1818 році він побудував на Сіверському Дінці поблизу Лисичанської копальні два мореходні судна й весною 1819 року, завантаживши їх вугіллям, спустил вниз по Дінцю до Ростова-на-Дону. Це був перший позитивний досвід судноплавства по Дінцю в цьому

■
*Сіверський
Донець —
головна
водна
артерія
Донбасу*

районі. За це В.П. Вогульський був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня [31].

Питання про судноплавство по Дінцю обговорювалося в 1828 році в Комітеті з улаштування гірничих казенних заводів при Міністрові фінансів Росії у зв'язку з вирішенням проблеми про приведення Луганського ливарного заводу в кращий стан. Комітет зробив висновок, що судноплавство по Дінцю принесло б найбільшу користь заводу й усьому краю, особливо Чорноморському адміралтейству. Відповідно до цієї думки для вимірювання глибини Дінця в листопаді 1828 року була направлена комісія під керівництвом інженер-майора Крафта. У результаті комісія констатувала, що водне сполучення по Дінцю можливо тільки під час розливу річки. По суті, вона повторила висновок інженера Матушинського, зроблений більше двох десятків років тому.

Однак Донець продовжував привертати увагу. У кінці 30-х років за дорученням генерал-губернатора князя Воронцова дослід В. Вогульського повторив таганрозький купець Борисов. З Ростова-на-Дону в Лисичу балку він перевіз сухим шляхом розібрані барки, тут зібрав їх і завантажив вугіллям. Дві з них, відправлені 20 квітня 1837 року, прибули до Ростова благополучно. Третя, відправлена пізніше по мілководдю, сіла на мілину й була відвантажена. Четверта, відправлена з вантажем 10 тисяч пудів, 6 травня проти села Весела Гора сіла на мілину. Пробивши дно, вона затонула.

Перша копальня Донбасу в Лисичій балці за історію свого існування багато вугілля відправила Чорноморському флоту, а потім Чорноморському морському пароплавству. У 1837 році було заготовлено близько 100 тисяч пудів вугілля, яке майже все було перевезене до Керчі. У 1838 році до 40 тисяч пудів вугілля Лисичанського було спожито на пароплаві «Петро Великий» та інших судах Чорноморсько-Кавказької лінії.

Відомо, що на перших порах Чорноморське пароплавство у великій кількості використовувало привізне, англійське вугілля. Проте Лисичанське вугілля було не гірше англійського. Існувала надія на його широке використання. Тому спроби освоїти Донець як транспортну артерію продовжувалися. Весною 1838 року на Дінці при Лисичому байраці була побудована барка завдовжки в 9, шириною 2,5 аршини. Будівництво її обійшлося казні в 526 руб. У неї завантажили 2675 пудів вугілля. Протягом 8 днів — з 5 по 15 липня — вона була сплавлена до Луганської зразкової ферми в Красному Яру, у 15 верстах від Луганського заводу.

З весни 1841 року як буксир на Дінці почали використовувати виписаний з Англії пароплав. Він отримав назву «Донець». Корпус його був металевим. Він буксирував порожні барки з Ростова до Лисичанська. Тут барки завантажували кам'яним вугіллям і своїм ходом сплавили до Ростова. Таким методом було сплавлено до 300 тисяч пудів вугілля. Проте з розвитком видобутку Грушевського антрацити попит на Лисичанське вугілля впав. Відпала необхідність у буксируванні барж. Тому пароплав «Донець» був переданий на лінію Ростов—Таганрог, а потім у розпорядження Керченського градоначальства, де він забезпечував сполучення між Керчу й Таманню. Були й інші спроби освоїти плавання по Дінцю.

Досліди судноплавства по Сіверському Дінцю на ділянці від Лисичанська до Луганська закінчилися плаванням пароплава «Лисичанськ», який був побудований у 1867 році за рахунок Луганського ливарного й Лисичанського чавуноплавильного заводів. Два роки він плавав по Дінцю. У листопаді 1869 року отримав пробоїну й припинив своє існування.

Проблему перевезення вугілля й освоєння Дінця зняло розпочате будівництво залізниць, які незабаром стали головними транспортними шляхами Донбасу.

2.6. ДОНБАС У ПЕРІОД СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ

Дві головні причини зумовили падіння кріпосного права в Росії: сам хід економічного розвитку суспільства й зростання антикріпосницького руху пригноблених мас. Тією чи іншою мірою це знайшло віддзеркалення в економічному житті та в суспільному русі повітів Донецького басейну. Утечі кріпосних селян від своїх власників, непокора, масові виступи проти поміщиків — ці та інші форми антикріпосницької боротьби були властиві регіону, як і всій країні. Тільки в 1820 році в Бахмутському й Словоносербському повітах в антикріпосницькому русі брало участь 46 сіл і близько 7 тисяч жителів. Усе це було свідомою кризи кріпосницької системи.

Подальшому поглибленню кризи феодалізму сприяла поразка царської Росії в Кримській війні 1853 — 56 років. У кінці 50-х років у Росії склалася революційна ситуація. Проте до революції вона не призвела. Гостре становище було вирішене шляхом реформ. Про необхідність відміни кріпосного права вперше офіційно заявив сам Олександр II у промові, вимовленій ним 30 березня 1856 року перед представниками московського дворянства, де він сказав, що «краще відмінити кріпацтво зверху, ніж чекати, коли воно само буде скасовано знизу».

3 січня 1857 року під головуванням імператора був утворений Секретний комітет «для обговорення заходів щодо влаштування побуту поміщицьких селян». На основі рескриптів (розпоряджень) у губерніях були утворені губернські комітети для поліпшення побуту поміщицьких селян. Рескрипти опублікували 24 грудня 1857 року. Почали працювати губернські комітети. З цих пір підготовка реформи стала гласною. 16 лютого 1858 року Секретний комітет був перейменований у Головний комітет із селянської справи.

Поміщики по-різному ставилися до

майбутньої реформи. Ті з них, господарство яких сильніше втягнулося в ринкові відносини, розуміли необхідність відміни кріпосного права. Проте значна частина поміщиків виступала за збереження кріпосного права.

Свої програми розробили губернські комітети. Для їх розгляду та складання проекту закону про звільнення селян 4 березня 1859 року при головному комітеті були встановлені Редакційні комісії. Обговорення проектів викликало гостру боротьбу думок. Проте це була боротьба всередині панівного класу за форму й міру поступок. Мета ж у панівного класу була загальна — зберегти самодержавство й владу поміщиків. Тільки революційні демократи рішуче виступили за повалення самодержавства й повне звільнення селянства. Проект «Положень про селян» був в основному підготовлений до кінця серпня 1859 року, а до 10 жовтня 1860 року Редакційні комісії завершили свою роботу й передали проект «Положень про селян» до головного комітету із селянської справи. Останньою інстанцією перед обнародуванням «Положення» була Державна рада, куди проект надійшов 28 січня 1861 року.

Державна рада завершила обговорення проекту «Положень про селян» 16 лютого 1861 року, а 19 лютого «Положення» були підписані царем і отримали силу закону. Того ж дня Олександр II підписав і Маніфест, що сповіщав про звільнення селян. Опублікували ж його тільки 5 березня 1861 року.

«Положення» 19 лютого 1861 року поширювалися на 45 губерній Європейської Росії, у яких налічувалося 22563 тисячі кріпосних селян, зокрема 1467 тисяч дворових і 543 тисячі приписних до приватних заводів і фабрик. У Маніфесті оголошувалося, що селяни протягом двох років (до 19 лютого 1863 року) зобов'язані відбувати ті ж самі повин-

■
Експозиція
музею
«Українське
сільське
подвір'я
ХІХ
століття»

ності, що й при кріпацтві. Відмінялися лише так звані додаткові збори (яйця-ми, маслом, льоном, полотном, вовною тощо), а панщина обмежувалася двома жіночими й трьома чоловічими днями з тягла на тиждень. Проте й після 1863 року селяни продовжували платити оброк або виконувати панщину. До самого переводу на викуп вони залишалися на становищі тимчасовозобов'язаних.

Окрім «Положення», яке визначало головні принципи селянської реформи для всієї імперії, були вироблені місцеві положення для окремих районів країни, у тому числі й для України.

«Положення про селян», які вийшли з кріпосної залежності, стосувалися двох головних питань: особистої залежності селян від поміщиків і поземельних відносин. З моменту публікації «Маніфесту» селяни отримали особисту свободу, низку громадянських прав. Вони могли від свого імені укладати цивільні й майнові операції, володіти рухомим і нерухомим майном. Крім того, селяни, як і вільні сільські обивателі, могли за бажанням брати участь в організації громадського самоврядування, переходити в інші стани — міщанство, купецтво тощо.

Проте селянська воля не була повною. Зберігалися риси позаекономічного примушення. За поміщиком залишалось право вотчинної поліції з усіма наслідками, зберігалося й станове неповноправство селян. Їх, як і раніше, піддавали тілесному покаранню.

Головним у Селянській реформі було аграрне питання. За поміщиком згідно із законом визнавалося право власності на всю землю в маєтку, зокрема на ту, яка виділялася в наділ селянам. Як користувачі землею селяни зобов'язані були відбувати за неї всі тановлені «Положенням» оброк або панщину. У такому становищі вони знаходилися до викупу землі в поміщика.

Щодо розміру наділу, то він визначався добровільною угодою між поміщиком і селянином. Добровільність ця мала свої межі. Селянин не мав права вима-

гати більшого наділу, ніж установленого нормою. Поміщик же не мав права зменшити наділ проти норми. На півдні України, де поміщики прагнули залишити собі більше землі, норми наділів були дуже низькими — від 3 до 6,5 десятин на ревизьку душу.

Реформа, як відомо, проводилася на користь поміщиків, які могли зменшувати селянський наділ, а також обмінювати кращі землі на гірші. Якщо поміщикові було вигідно, він мав право навіть переносити селянські садиби в інше місце. У тому випадку, якщо на селянській ділянці виявлялися корисні копалини або поміщик хотів провести тут дорогу, до переходу на викуп він міг вимагати заміни цієї ділянки іншою. При проведенні реформи поміщики переносили селянські садиби, примусово обмінювали їхні наділи, виселяли селян на гірші землі, віднімали ліси, пасовища, водопої.

У ході реформи поміщики Лівобережної й Степової України, за офіційними даними, відрізали в селян понад мільйона десятин землі, що складало майже 28 відсотків загальної площі. Насправді ж цей відсоток був ще більшим. В окремих місцевостях Степової України відрізки складали 50 і навіть 70 відсотків. Зовсім не отримали землі дворові. Городники й деякі інші групи селян мали тільки одну садибу. Таким шляхом було обезземелено в Україні понад 400 тисяч селян, а понад 100 тисяч селян отримали тільки по одній десятині на ревизьку душу [32].

У Слов'яносербському повіті 29 сільських громад вийшли з кріпосної залежності з однодесятинним наділом — 14 відсотків усіх колишніх кріпосних. Крім того, 9 общин залишилися на одних садибах [6].

Після оголошення реформи необхідно було протягом двох років скласти й ввести Статутні грамоти. Ці документи визначали взаємини між поміщиками й селянами. Склалися вони на основі угоди між поміщиком та селянином у присутності мирового посередника. У Статутній грамоті фіксувалися площа й

положення наділу, розмір і терміни його викупу. До укладення викупної угоди селянин вважався тимчасовозобов'язаним, залишався у феодалній залежності. Форми повинності залишалися ті ж, що й раніше, — оброк і панщина. Панщину відбували чоловіки від 18 до 55 років і жінки від 17 до 50.

Розмір оброку не був однаковим. В одних місцях він складав 9 руб. на рік, в інших міг бути нижче або вище. В Україні, де до реформи переважала панщина, більшість селян повинна була її відпрацьовувати. У Новоросійських губерніях, куди належав і Донбас, відповідно до «Положення про селян», за кожен подушний наділ селянин повинен був відпрацьовувати на поміщика 40 чоловічих і 30 жіночих днів. Чоловіки й жінки зобов'язані були виходити на роботу зі своїми знаряддями праці. Більше половини панщини селяни повинні були відпрацьовувати в період від весни до осені. Якщо селянин хворий, за нього відпрацьовували інші селяни або він сам після одужання. Якщо він хворів більше півроку, то міг узагалі позбутися наділу.

Селянин, який не мав недоїмок, міг викупити присадибну ділянку в будь-який час. Викуп польового наділу ставився в залежність від волі поміщика. В основу визначення викупної суми був покладений розмір грошового оброку. Викупна сума визначалася шляхом «капіталізації оброку».

Суть викупної суми полягала в тому, що щорічно сплачуваний селянином оброк прирівнювався до річного доходу в розмірі шести відсотків з капіталу. Обчислення цього капіталу й означало визначення викупної суми. Якщо, наприклад, селянин сплачував оброк за подушний наділ у розмірі 10 руб. на рік, то викупна сума за цей наділ повинна була скласти 166 руб. 67 коп.

Селяни, як правило, не могли сплатити всю суму відразу. Тому справу викупу взяла на себе держава шляхом проведення викупної операції. Казна виплачувала поміщикам відразу ж грошима та цінними

паперами 80 відсотків суми, якщо селяни цього маєтку отримували вищий наділ. Якщо селянам надавався наділ менш високий, то виплачувалося 75 відсотків суми. Останні 20 — 25 відсотків суми (так званий додатковий платіж) селяни сплачували безпосередньо поміщикові при складанні договору. Викупна сума, виплачена державою поміщикові, розглядалася як надана селянам «позика». Вона стягалася з селян у розмірі 6 відсотків на рік протягом 49 років.

Після укладення викупної угоди тимчасовозобов'язані селяни припиняли відбувати повинності на користь поміщика й переходили до розряду селян-власників. У результаті штучного підвищення ціни землі й спеціального порядку погашення викупної позики селяни повинні були виплатити державі суму втричі більшу тій, яка надавалася їм як позика.

Викуп селянами наділів виявився для держави дуже вигідною операцією. Загальна викупна сума за селянські наділи була визначена в 67 млн. руб., тоді як ринкова вартість цих наділів за цінами 1863 — 1872 років складала 648 млн. руб. З 1862 до 1907 року колишні поміщицькі селяни виплатили казни 1540570 тисяч руб., викупних платежів і все ще залишалися їй винні. Тільки революційний рух змусив царський уряд з 1 січня 1907 року припинити стягування викупних платежів.

Селяни Українських губерній до 1907 року виплатили не тільки капіталізований борг — 165,8 млн. руб., але й 215,2 млн. руб. відсотків. Адаже тут не врахована ще вартість тих повинностей, які вони відпрацьовували до переходу на викуп. Усього ж у 9 губерніях України з 1861 по 1906 рік селяни виплатили 382 млн. руб. при боргу в 166,8 млн., що склало 229 відсотків капіталізованого боргу.

У питанні про викупи найвиразніше виявилася суперечність селянської реформи. Викуп носив грабінницький кріпосницький характер. У той же час він сприяв розвитку капіталістичних відносин. У селянські господарства інтенсив-

ніше почали проникати товарно-грошові відносини, а поміщики отримали кошти для переведення свого господарства на капіталістичний лад.

Оголошена урядом реформа викликала вибух селянського протесту. Селяни плекали надію отримати від царя повну волю, а вийшло, що вони ще два роки повинні були залишатися в повній залежності від поміщиків, як і раніше, виконуватимуть панщину й платитимуть оброки. До того ж поміщики позбавляли їх значної частини землі, а наділи, що залишилися в їхньому користуванні, оголошували дворянською власністю. У свідомості селян ніяк не міг укластися той факт, що обнародувані документи виходитимуть від самого царя. Вони вважали їх несправж-

німи, підробленими, складеними поміщиками й чиновниками, які приховали «справжню», «царську волю».

Селянські хвилювання охопили всі губернії Росії. Могутній відгомін отримали вони і в повітах Донбасу, де в русі протесту брали участь десятки поміщицьких селищ і сіл. У Бахмутському повіті з 246 маєтків статутні грамоти до вересня 1862 року були підписані тільки у 85 з них. Селяни 161 маєтку відмовлялися підписати грамоти. У Слов'яносербському повіті хвилювання відбулися в селах Муратове, Капітанове, Петровеньки та інших. Особливо бурхливим і затяжним воно було в Малоіванівці.

Товариство селян села Малоіванівки, сподіваючись отримати «справжню

■
Експозиція
Луганського
обласного
краєзнав-
чого музею

■ *Експозиція
Луганського
обласного
краєзнав-
чого музею*

волю», відправило свого гінця Пантелеймона Лугового до самого царя до Санкт-Петербурга. Пантелеймону Луговому у вересні 1862 р. удалося передати скаргу Олександрю II. У тій скарзі, складеній усім сільським миром, мовилося, що їхній поміщик задався метою відібрати в селян волю, що була подарована царем, про складену поміщицею в присутності мирового посередника статутної грамоти села, за якою селяни позбавлялися більшої частини своїх земель. Висловивши свої вірнопідданські почуття, селяни Малоіванівки просили Олександра II надати їм нову, повну волю.

Отриманий від Пантелеймона Лугового папір цар направив губернаторові.

А тут, у Катеринославській губернії, уже знали, як бути. Пантелеймон Луговий був негайно арештований і поміщений під варту в поміщицькому будинку. Селяни були здивовані й обурені. Усі, як один, вони зажадали звільнити свого захисника. На силу селян мировий посередник відповів силою. Він викликав з Бахмута козачу сотню. А 7 січня 1863 року губернатор відряджав у Малоіванівку генерал-майора корпусу жандармів Риндіна й старшого чиновника з особливих доручень Божевського. Вони організували розправу над шукачами правди й волі, знайшли винуватців, покарали різками. А Пантелеймон Луговий і селянин Курочкін були вислані під нагляд поліції.

2.7. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ДОНБАСУ В ПІСЛЯРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Визначальною умовою для ведення сільськогосподарського виробництва є розмір землеволодіння. Проте в результаті Селянської реформи 1861 року селяни наділялися землею вкрай нерівномірно. Багато хто з них залишився зовсім без землі.

У Слов'яносербському повіті селяни отримали в наділ за володільницькими записами, статутними грамотами, викупними актами та дарчими записами 164252,2 десятин придатної землі. Згодом 1336 десятин цієї землі відійшло під залізницю й по викупах. До середини 80-х рр. селянам повіту належало 162916 десятин придатної й 17941,9 десятин непридатної землі.

З 1858 р. до середини 80-х рр. число селянських душ у Слов'яносербському повіті збільшилося на 17018 осіб. Унаслідок цього змінився подушний наділ. Якщо колись на ревізку душу доводилося в середньому 4,7 десятини, то в 1885 р. — 3,1 десятини. Серед усіх розрядів селян повіту найбільш забезпеченими землею були державні селяни. Нестача землі змушувала вдаватися до купівлі й оренди. У 1885 р. селяни орендували 31641,2 десятини орної, 24570 десятин сінокісної й 1121,8 десятин городної землі, а також 19051 десятину ділянками. Тому фактичний розмір землеволодіння становив 249017,6 десятини, 40 % з них засівали.

У середині 80-х рр. ХІХ ст. у Слов'яносербському повіті було 207 селянських громад, у яких налічувалося 16630 дворів. У 1885 р. у них проживало 51853 душі населення, з них 21449 робітників. На них припадало худоби: волів — 34610, коней — 10853, великої рогатої худоби — 81835 голів. З 162916 десятин землі на наявного працівника доводилося 7,6 десятини, на їдока — 1,6 десятини. У повіті 10,6% дворів були безземельними,

12,7% селян не вели свого господарства, 3,3% були бездомними.

У Бахмутському повіті з 1858 по 1884 рік число селянських сімей виросло на 8818, а селянського населення на 33261.

Окрім зареєстрованих селян, у Бахмутському повіті проживало не в місцях прописки 860 сімей селян, у яких налічувалося 1026 душ, а 2542 сім'ї, що склалися з 8494 душ, знаходилися в постійній відсутності — на Дону й Кубані. У повіті було 186 землевласників і 956 членів їхніх сімей та 158 сімей місцевого духівництва з 699 душами обох статей. Якщо додати сюди 19809 душ приїзлого люду, який проживав у різних селищах, приватних маєтках, на шахтах та інших підприємствах, то отримуємо, що в Бахмутському повіті в 1884 році, за винятком купців, міщан і різночинців м. Бахмута, проживало 33638 сімей. У них налічувалося 185976 душ — 95516 чоловічих і 90460 жіночих.

Площа Бахмутського повіту складала 830053,26 десятин. У Бахмутському повіті була 21 волость, де проживали колишні поміщицькі селяни. У цих волостях знаходилося 537561,44 десятин землі, що складало 64,76 відсотків загальної площі повіту. Зокрема 63899,36 десятин були надільними, з них 6221,24 десятини належало колишнім поміщицьким селянам, 1512,05 — колишнім державним і 166,1 — селянам, переведених у розряд державних. Приватновласницької землі було 456129,6 десятин. На одну волость у середньому доводилося 25598 десятин надільної землі. На одну селянську сім'ю в середньому доводилося надільної землі 5,9 десятин.

У волостях колишніх державних селян і гірничих поселенців було 292491,85 десятин землі (35,24 відсотка загальної площі повіту). З них селянської надільної —

280705,05 десятин, приватновласницької — 5940,3 десятини та інших володінь — 5845,9 десятини.

Казні належало 11182 десятини, крім того, 1351,3 десятини було призначено в додатковий наділ поселенцям с. Лисичанська. З усієї казенної землі, якої налічувалося 12533,3 десятини, були три лісові ділянки — 3405 десятини. А 60 десятин сінокісної землі було відведено чиновникам штейгерської школи Лисичанської. Ця земля була у веденні Луганського ливарного заводу.

Невелика частина землі Бахмутського повіту була виділена під лісові розсадники. Один з них на площі близько 16 десятин був влаштований біля ст. Горлівки, інший, площею 6,1 десятини, — біля ст. Дебальцево. Звідси дворічні дерева висаджувалися вздовж залізниці, створюючи захисну смугу.

За переписом 1884 року в Бахмутському повіті знаходилося 268 селянських селищ, сіл і хуторів, що складали 257 земельних громад і 238 адміністративних громад. Селяни повіту ділилися на 3 розряди: колишні поміщицькі, колишні державні й поселяни гірничого відомства. У володінні 257 селянських земельних громад знаходилося 344605,61 десятин

земель, зокрема 338201,31 десятин отриманих у наділ, 1102,45 десятин — придбано за допомогою обміну надільних угідь і 5301,25 десятин — куплених за сприяння селянського поземельного банку.

Крім цього, у повіті ще було 10 хуторів, які не отримали наділу й володіли землею на правах приватної власності. За оплатою податей 9 хуторів належали до розряду вільновідпущених вільних хліборобів і колишніх військових обивателів. Десятий хутір складався із 12 сімей колишніх поміщицьких селян с. Вовчоярівки Миколаївської волості. У 1861 році вони відмовилися від наділу й купили у власність 78 десятин землі, на якій і поселилися.

За розрядами селян надільна й придбана земля розподілялася таким чином: колишні поміщицькі селяни мали 62221,21 десятину, колишні державні — 271671,25 і колишні поселяни гірничого відомства — 10712,55 десятин.

У Бахмутському повіті були сім'ї, які не отримали наділу або не користувалися отриманим наділом. Таких безземельних із загального числа 25251 сімей було 3257 сімей [6]. Наприклад, селяни хутора Веселого Казенно-Торсько-Олексіївської волості отримали на викуп повний чотиридесятинний наділ на 13 душ

■
Микола
Сергєєв
(1855–
1919).
Градобій.
1897

— 52 десятини. Земля виявилася мало-придатною для обробки. Накопичилася значна недоїмка. Селяни кинули землю й розійшлися на заробітки. Селяни Кате-

ринівки (вона ж Маслівка) продали польовий наділ заводу Юза, залишившись на садибній. Більше третини безземельних орендували землю.

ОБЩИННА ФОРМА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Для селян Донбасу характерним було общинне землеволодіння. У Бахмутському повіті, як наголошується в «Збірці статистичних даних по Катеринославській губернії. Бахмутський повіт», така форма землеволодіння існувала з часу його заселення. У Слов'яносербському повіті казенні селяни, які переселилися з Росії, теж уводили власнотиву росіянам общинну форму володіння землею. За панування феодального землеволодіння для кріпосних селян порядок користування землею встановлював поміщик. У період відміни кріпосного права й колишні поміщицькі селяни перейшли до общинної форми землеволодіння.

Як відомо, земельний наділ виділявся на чоловічу (ревівську) душу. Проходив час, і кількість чоловічих душ у селянській громаді змінювалася. Звідси витікала необхідність переділу землі. Переділ був важливою особливістю громадської (мирської) форми володіння землею. Переділи проводилися загальні й приватні. Природно, що селяни при цьому намагалися встановити найбільш справедливий порядок користування землею. Так, наприклад, у селі Першозванівці Слов'яносербського повіту до 1883 року вся земля ділилася на працюючих чоловіків. Але селянська громада визнала це не цілком справедливим і почала виділяти землю й на підлітків 17 — 18 років. У селі Макаровому Яру щорічно знімали землю з померлих та людей похилого віку, яким було більше 60 років, і передавали її 18-річним. Спочатку виділяли їм півнаділу, а з 19 років — повний наділ. Він же платив подушні й решту всіх платежів. У селі Іванівці № 1 з 1861 по 1882 рік розділили землю по ревівських душах, а збиткову землю продали. З 1883 по 1885 рік ділили землю на «тягло», тобто на здатних до праці з 18 по 60 років. При цьому брали в розрахунок таке. 50-річний батько та 20-річний син отримували 3 наділи (бать-

ко — 2, син — 1 наділ). У той же час батько в 50 років і син у 20 років отримували 4 наділи — кожному по 2 наділи. Усякий, хто отримав 2 наділи, вважався за тягло. Працівник же до 20 років вважався за півтягло.

У селі Нижньому до 1879 року поземельні податки й подушну податі за померлих платили самі селяни. Унаслідок цього вони не дуже дорожили своїми наділами. У 1879 році громада здала землю в оренду кам'яновугільній копальні. Платежі за померлих почало платити суспільство, їхня земля частково відійшла громаді, а частково була роздана окремим господарствам. Вона потрапила до рук багатших селян. У селі Петропавлівському в 1885 році при переділі давали землю й на десятирічних хлопчиків, а в с. Городище — навіть на дев'ятирічних.

Громади намагалися добитися більшої справедливості й при розподілі платежів. У різних місцях по-різному розверстували платежі — де за кількістю землі, а де за кількістю ревівських душ, а то й на всіх робітників, іноді — і на робочу худобу. Розверстування платежів на робочу худобу існувало в Маріупольському повіті. У с. Адріанополі Слов'яносербського повіту викупні платежі розклали на 197 наявних ревівських душ, а решта всіх платежів — на 239 робітників. У с. Павлівці була подвійна розкладка платежів — на померлих і живих.

Садибна земля, як відомо, не входила в розряд наділу й відводилася безкоштовно. Користуючись цим, деякі господарі почали захоплювати землі вигонів, збільшуючи садибні ділянки. У результаті в селі Кримському, наприклад, 4 відсотки господарів зосередили у своїх руках 17 відсотків садибної землі — по 1,7 десятини на двір, а деякі мали по 2 десятини. У 24 відсотків жителів села садибна ділянка складала 0,1

■
Експозиція
Луганського
обласного
краєзнав-
чого музею

десятини. Подібні явища спостерігалися і в с. Городище. Це викликало широкий рух за усунення такої несправедливості. У с. Кримському громада ввела податок по 3 руб. з десятини садибної землі, захопленої понад норму, та заборонило надалі самовільне захоплення. Громада с. Жовтого в 1879 році заміряла садиби й оподаткувала по 1 коп. з квадратного сажня всі придатні землі, зайняті самовільно, а непридатні — по півкопійки.

Селянська община займалася не тільки переділами землі. Найважливіша її функція полягала в забезпеченні своєчасної сплати податків до казни. У громаді існувала кругова порука. Вона полягала в тому, що за несплату податків однією особою громада відповідала всім миром. Це було вигідно фіскальним органам і державі в цілому. Під час переходу селян на викуп пункт про кругову поруку записувався в

статутні грамоти. Наприклад, у статутній грамоті села Лисичанська, складеній 27 березня 1864 року й підписаній гірничим начальником Луганського округу полковником Мевіусом, сказано: «Отведенная в надел сельским обывателям земля должна состоять в общинном всего их общества пользования и за то все обыватели, приписанные к оному обществу, отвечают круговою порукою в исправном взносе причитающейся в пользу завода оброчой платы» [33]. І громада стягала платежі, нерідко вдаючись до крайніх заходів.

У селі Кримському Слов'яносербського повіту до 80-х років ХІХ століття накопичилися недоїмки по казенних податках та інших платежах у сумі 2182 руб., а на деяких домогосподарствах, у яких, окрім хати, не було ніякого нерухомого майна, числилися недоїмки по податках

від 20 до 70 руб. і більше. На стягнення їх не було ніякої надії. Господарства багатьох неплатників розорилися. У цих умовах збори селянської громади ухвалили *«часть душевых наделов, а у некоторых и весь полевой надел на души недоимщиков впрядь до окончательного погашения недоимки отобрать и отдать в пользование тем крестьянам, которые исправно платят налоги»*.

Характерною щодо цього була ситуація в с. Макарів Яр. У селі було 315 будинків. Селяни отримали наділ по 4 десятини на ревизьку душу. Але не всі могли справно

платити податки. До 1868 р. накопичилася недоїмка в 8 тис. руб. Для її погашення була описана вся худоба: воли, коні, корови, вівці. Описували й продавали худобу не тільки недоїмників, але й тих, хто справно платив податки, за круговою порукою. Усе продавали за безцінь: корів по 50 — 60 рублів за десяток, коней по 5 руб. за голову. Звільнитися від кругової поруки могли тільки заможні селяни шляхом викупу. У селі таких найшлося 76 хазяїв. Вони викупили свої наділи, стали повними власниками й зажадали виділення своєї землі в окрему ділянку.

ЗЕМЛЕРОБСТВО

У 1884 році в Бахмутському повіті числилося 409278 десятин шахтної землі. З них під посівами було зайнято 238225 десятин. Зокрема 4277 десятин посівів знаходилися на орендованих землях в області Війська Донського, у Павлоградському й Маріупольському повітах.

У Бахмутському, як і в інших повітах Донбасу, сіяли жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку, овес, льон та інші культури. Посіви були озимі та ярові. Проте площа під озимою пшеницею була абсолютно незначною — 2,2 відсотки, тоді як ярова пшениця займала 36,3 відсотка, хоча вона давала менші врожаї.

Приватновласницькі господарства виробляли хліб в основному на продаж, тому відсоток посівів озимої пшениці в них був вищий. У селянських же господарствах більше, порівняно з приватновласницькими, вироблялося проса, ячменю, гречки. У повіті в невеликих розмірах вирощували інші культури — горох, чечевицю, картоплю, баштан, площа під якими складала 12100 десятин.

У Слов'яносербському повіті в 1885 році на 207 селянських громад доводилося 162916,2 десятин землі. Надільною землею користувалися 14865 господарств з корінного населення повіту. Вони ділилися на 4 частини: які обробляли наділи своїми силами; силами кількох господарів (у супрязі); наймали інвентар; безгоспні, які зовсім не обробляли свого наділу.

Щоб обробити свій наділ, селянинові потрібно було мати 3 — 4 пари волів і плуг. Таких у повіті було небагато, усього 12,9%. Майже половина господарств повіту не мала потрібної кількості робочої худоби, а часто й плуга. Такі об'єднувалися з сусідами й обробляли наділи наймом. 12,7 % становили люди похилого віку, удови, сироти й деякі інші категорії селян, які втратили господарську стійкість.

Колишні робітники Луганського ливарного заводу при звільненні від обов'язкової роботи на заводі отримали по 1 десятині землі. У 1879 і 1886 рр., у дві нарізки, їхній наділ довели до рівня державних селян. Однак у них не було ні інвентарю, ні робочої худоби. Тому 98,7 % колишніх робітників заводу не обробляли свій наділ, здавали його в оренду. Жителі Кам'яного Броду за Положенням 1863 р. теж були наділені землею. Багато хто з них придбав худобу та інвентар. Однак самотужки обробляли наділи тільки 13 % господарств, супрягою — 17 %, біля половини — найманням. Інші здавали свої наділи в оренду.

У Слов'яносербському повіті сіяли ті ж культури, що і в Бахмутському. З ярових — пшеницю. Значного поширення отримала арнаутка. Жителі краю вважали, що цей сорт пшениці був завезений у Донбас сербами-переселенцями. Ця пшениця йшла на експорт. Через Таганрозький і Маріупольський порти її відправляли за кордон, у тому числі й до Англії.

У Донецькому басейні панувала перелогова система землеробства при чергуванні культур. Із знарядь обробки ґрунту застосовували простий український плуг, рало, дерев'яну борону із залізними або дерев'яними зубами. Частина селян, які переселилися з Росії, застосовувала соху. Рало отримало поширення в Бахмутському повіті. Залізних плугів у селян майже не було. Лише подекуди на той час у заможних селян почали з'являтися англо-болгарські залізні плуги. Землеробські знаряддя селяни купували на ярмарках, а також їх виготовляли місцеві теслярі й ковалі. У бідних господарів був 1 плуг на 2 — 4 двори. Рала мали заможні селяни, рідше — середні. Бідні їх не мали.

Основним знаряддям праці під час прибирання хлібів була коса з гребком. Скошений хліб в'язали в снопи і складали в копиці. Пізніше вивозили й обмолочували на токах просто неба. Знаряддя молотьби — ланцюг і каток.

У 80-х рр. стали з'являтися більш сучасні знаряддя праці та сільгоспмашини.

У 1884 р. у Городищі була кінна молотарка, у с. Оріхове Петропавлівської волості трохи раніше з'явилася 4-кінна американська молотарка. У поміщицьких господарствах були парові й кінні молотарки. Для очищення зерна застосовувалися віялки. У 18 селянських общинах повіту в 1885 р. їх було вже 52.

Як відомо, урожайність залежить не тільки від якості ґрунтів, але й кліматичних умов. А вони в Донбасі не завжди сприятливі. Для дослідження врожайності в Слов'яносербському повіті брали 107 селянських общин, у яких на 10 урожаїв доводилося 5,1 нижче середніх, 3,1 середніх і 1,8 гарних. Отже, тільки раз на 5 — 6 років тут був гарний урожай, а нижче середнього — через рік. Низькою врожайністю в повіті відрізнялися землі селян Петро-Голенищівської, Єленівської й Штурмівської волостей. Крайній урожай був в Іллірійській волості.

Природа постійно випробувала селян на витривалість. Крім пекучих вітрів — суховіїв, граду тощо, селянські поля в

■
Микола
Пимоненко.
Брід.
Кінець
ХІХ століття

той час не раз вражали сарана, хлібний жучок, ховрашки та інші шкідники. Селяни часто опинялися в тяжкому стано-

вищі. Таким був і 1891 р., який вважався найбільш голодним роком другої половини ХІХ ст. [6].

СКОТАРСТВО В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ

Збільшення чисельності населення й зростання товарності сільського господарства в післяреформений період призвели до розширення заорювання землі. Ще в 60-х роках в Катеринославській губернії загальна кількість орної землі складала 2 млн. десятин, або 32,2 відсотка від загальної площі. У 1881 році вже було розорано 3 млн. 108 тис. десятин — 68,6 відсотка від загальної площі. Це стосувалося Донбасу.

У зв'язку з розширенням селянського заорювання й скороченням випасів скотарство в селянських господарствах Донбасу в другій половині ХІХ століття було зведено до мінімуму. Худоба служила тільки особистим потребам селян. Продавалася вона в обмежених розмірах, головним чином, дрібна.

За наслідками повторного перепису, проведеного в 1885 році, у Слов'яносербському повіті зафіксовано 16 630 селянських господарств, у яких налічувалося 102147 душ обох статей, зокрема 21 449 робітників чоловічої статі. Усього вони мали 164595 голів ху-

доби, що в середньому складало 1,7 голів худоби на одну людину.

На душу населення в повіті доводилося 0,3 вола, 0,1 коня і 0,2 корови. Проте кількість худоби в селян залежала від розміру землекористування, тому воно не було однаковим у всіх розрядів селян. Зовсім не мали худоби 12,3 відсотка селянських сімей повіту, 13,8 відсотка сімей мали 1 голову робочої худоби, 17,2 відсотка — від 4 до 5 голів робочої худоби. Отже, більше однієї чверті сімей не мали робочої худоби. Вони не мали можливості обробляти свою землю й здавали її в оренду.

Також нерівномірно розподілилися по сім'ях і корови. Більше половини (55 відсотків) сімей колишніх поміщицьких селян зовсім не мали корів, а 41,8 відсотка сімей — тільки по 1 корові.

У Бахмутському повіті селянське заорювання 80-х років розширилося приблизно на 50 відсотків. Цілина й поклади майже зовсім зникли. А це призвело до скорочення скотарства. Кількість худоби в повіті з 1875 по 1885 рік зменшилася на 20 відсотків, а місцями ще більше.

ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКІ ГОСПОДАРСТВА

У післяреформений період приватні власники становили найменш численну категорію землевласників. У 1884 р. у Слов'яносербському повіті їх значилося 483 особи. Але цим людям належала ледь частка всіх земель повіту. За даними земельної управи, у 1884 р. вони володіли 247274 десятинами землі — 85 % усієї земельної площі повіту.

У Бахмутському повіті число приватних володінь було майже вдвічі більше, ніж у Слов'яносербському. Усього в Бахмутському повіті налічувалося 817 приватних землеволодінь із земельною площею в 462029,9 десятин. Вони належали 800

власникам. Дворянському стану належали 303 маєтки (37 %), почесним громадянам і купцям — 34 (4,2 %) міщанам — 51 володіння (6,2 %). Селянських і козачих приватних землеволодінь налічувалося 406 (49,7 %), німцям-колоністам і поселянам належало 11 володінь (1,4 %) і різним іншим землевласникам та іноземним підданам — 12 володінь (1,3 %).

Приватні землевласники істотно відрізнялися за площею землеволодіння, а отже, і за фінансовими можливостями. У Бахмутському повіті 92 особи володіли земельною площею від 500 до 1000 десятин, 75 — від 2 до 4 тисяч, 11 — від — 4

до 6 тисяч десятин, 3 — від 6 до 10 тисяч і 4 володіли землею площею понад 10 тис. десятин.

В умовах капіталістичного розвитку сільського господарства приватні землевласники намагалися обзавестися новими, досконалішими сільськогосподарськими знаряддями й машинами, хоча не всім це вдавалося. У середині 80-х років у приватних землевласників Слов'яносербського повіту налічувалося лише 60 жаток і сінокосарок. Слабо були поширені й кінні граблі. Вони були тільки в 11 господарствах в кількості 43 штук. Набули поширення парові молотарки, які витісняли кінні. Усього їх уже було 36 штук — по одній на 4 господарства. Упроваджувалися просорушки, крупорушки та інше устаткування для переробки зерна.

Невисокими були врожаї в Слов'яносербському повіті. Жита збирали від 30 до 80 пудів з десятини, середній урожай жита з десятини за 10 років склав 52 пуди, ярової пшениці — 40 пудів, ячменю й вівса по 45 пудів. Основна маса хліба вироблялася для ринку.

На відміну від селян, приватні землевласники вирощували худобу не тільки для своїх потреб, але й на продаж, хоча кількість її скорочувалася. У приватновласницьких господарствах Бахмутського повіту в 1884 році було 392 597 голів худоби, зокрема 10608 волів і 4148 коней.

Як і в Бахмутському, у Слов'яносербському повіті майже єдиною продуктивною галуззю скотарства було вівчарство. Однак і воно занепадало. Якщо в середині століття в повіті було близько 200 тис. мериносових овець, то в 1885 р. їх число становило тільки 68014 голів, простих овець було 2155 голів. Мериносові вівці збереглися у 29 господарствах. Найбільше з них було в с. Олександрівка в поміщиці княгині Мюрат. Тут налічувалося 7420 овець. Причина скорочення поголів'я худоби — відсутність кормів у зв'язку з посушливим кліматом краю. Скорочувалася й чисельність великої рогатої худоби, а також коней.

У 80-х роках в Слов'яносербському повіті існувало 6 винокурних заводів, що належали приватним землевласникам. Три з них були діючими. На початку ж XIX століття їх було тут 16. Винокурний завод Голуба старої конструкції. Він давав річного доходу до 500 руб. Винокурний завод принцеси Мюрат мав апарати нової конструкції. Працював у зимовий час, налічувалося 28 — 30 робітників.

Різко скоротилося й число водяних млинів. У першій третині XIX століття в повіті їх було 72 та 7 вітряних. У 80-х роках водяних і вітряних залишилося 41, притому, переважали вже вітряні. Зате з'явилося 12 парових мукомельних млинів. Деякі з них здавалися в оренду. Паровий млин у маєтку П.В. Голуба давав доходу до 600 руб. на рік.

У Бахмутському повіті в 1885 році діяв лише один винокурний завод, що належав приватному землевласникові. Водночас їм належало 16 парових і 68 вітряних млинів.

З наведених фактів можна зробити висновок, що за чверть століття, що пройшло після відміни кріпосного права, приватні землевласники Слов'яносербського й Бахмутського повітів, пристосовуючись до капіталістичних виробничих відносин, не змогли зробити істотного кроку вперед у розвитку своїх господарств. А в такій важливій галузі, як тваринництво, виявилось скорочення поголів'я.

Після скасування кріпосного права приватні землевласники повіту намагалися пристосуватися до нових умов капіталістичного способу виробництва. Але це було непросто. Не маючи досвіду раціонального ведення господарства, багато хто, як і раніше, вели паразитичний спосіб життя, витрачаючи великі кошти на веселе життя за кордоном. Це призводило до розорення. Поміщики змушені були закладати землю в банки, продавати.

Такий був складний і суперечливий шлях усунення феодальних виробничих відносин і розвитку капіталізму в сільському господарстві Донецького басейну. Як і в інших регіонах країни, такий шлях називали пруським.

2.8. ГЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розвиток вугільної промисловості Донбасу в післяреформений період вимагав нових знань про залягання вугілля. Які його запаси? Як розповсюджуються вугільні пласти? Без відповіді на ці та багато інших, пов'язаних з ними, питань неможливо було організувати видобуток палива в значних розмірах. Відповіді на ці питання могли дати розвідники надр — геологи. Щоб з'ясувати надійність родовищ кам'яного вугілля й залізної руди на півдні Росії, з якими зв'язувалися проєктовані залізниці, Міністр фінансів М.Х. Рейторн у 1863 році доручив одному з найбільших російських геологів академікові Г.П. Гельмерсену провести геологічні дослідження в Донбасі, а також у частині Херсонської губернії й по лівому берегу Дніпра.

Академік Гельмерсен відразу ж узявся до справи. Разом з гірничим інженером Носовим, який раніше служив на Луганському ливарному заводі та брав участь у дослідженні надр басейну. Улітку 1863 року вони об'їхали весь Донбас, оглянули багато відомих кам'яновугільних родовищ, копальні, що діють, побували на Луганському ливарному заводі, Лисичанській копальні, Петрівському заводі, Грушевському антрацитному родовищі, у Міуськом гірничому окрузі, у Бахмуті, Бердянську, Таганрозі, Мелітополі й Катеринославі. Ознайомившись з відкритими родовищами, академік переконався, що кам'яновугільні відкладення розповсюджуються не тільки на відомій уже площі, де вони оголюються, але й виходять з-під покриву молодших відкладень на північний захід від площі кам'яновугільної формації. Ці виходи були зафіксовані від Бахмута в бік Павлограда і в Полтавському напрямі.

Без геогностичного пласта гірничопромислової карти Донецького гірничого кряжа неможлива була правильна постановка робіт з розробки кам'яного вугілля. Тому Вчений комітет визнав

необхідним провести геологічні зйомки Донецького кряжа, а також дослідження західного продовження кам'яновугільних відкладень. У цьому була практична необхідність. Урядом був вже затверджений проєкт залізниці Москва — Севастополь. І було б бажано відкрити нові родовища кам'яного вугілля в безпосередній близькості від цієї дороги.

Гірничому інженерові Іваницькому доручили розвідки острівних виходів родовищ вугілля в західному напрямі. Інженерам Носовим слід було провести інструментальну зйомку в Павлоградському й Бахмутському повітах Катеринославської губернії. Близько п'яти років знадобилося інженерам Носовим, щоб скласти карту пласта західної частини Донбасу — з 1864 по 1869 рік. Карта була складена в масштабі 1 верста в одному дюймі. Вона послужила основою для двох інших карт. Одна з них була в масштабі 10 верст в одному дюймі, а інша — 3 версти в одному дюймі. Крім цього, Носови склали вертикальний розріз західної частини Донецького кам'яновугільного кряжа в масштабі 1 верста в одному дюймі. Ця карта включала територію від с. Каракуби на півдні Донбасу до с. Кримського на півночі басейну (у Слов'яносербському повіті). Карта супроводжувалася пояснювальними записками [19].

Брати Носови, виходячи з тектонічних побудов, зробили висновки про загальну потужність кам'яновугільних відкладень західної частини Донецького басейну. Вони підраховали, що товщина кам'яновугільної формації, визначена за вертикальним розрізом у західній частині Донецького кряжа, складає близько 12 верст, що дорівнює одній п'ятисотій частині радіусу Землі.

Геологічні дослідження й інструментальні зйомки необхідно було провести не тільки в Катеринославській губернії, але й у східній частині вугільного басейну — на території Облaсті Війсь-

ка Донського. Про це Міністр фінансів сповістив військового міністра Росії [34]. У квітні 1864 року військове міністерство дало відповідні вказівки отаманові Війська Донського. Очолити роботу тут доручалося інженерові Антипову. Під його керівництвом були проведені геологічні зйомки та складена карта пласта кам'яновугільного ґрунту землі Війська Донського в масштабі 1:126000. У 1869 році її видали в Петербурзі воєнно-топографічним відділом головного штабу на 24 аркушах. Пояснювальну записку до карти у вигляді брошури написав інженер Л.С. Желтоножкін. Вона мала назву «О минеральном богатстве восточной части Донецкого каменноугольного кряжа в земле Войска Донского» (1870 р.).

Особливість цієї роботи полягала в тому, що в ній було наведено дані про запаси вугілля на території землі Війська Донського, чого не зробили Носови по західній частині Донбасу. За підрахунками Л.С. Желтоножкіна, запаси вугілля в Області Війська Донського склали 882 987 705 тонн. Це за умови, якщо брати пласти до глибини 106,5 м. Якщо ж підрахунок вести до глибини вдвічі більшої, то запаси вугілля зростають до 1 765 975 400 тонн за наявності 55 пластів, що розробляються.

Інженери Антипов, Желтоножкін і Васильєв, вивчаючи доручену ділянку, правильно зрозуміли тектоніку Області Війська Донського. На карті вони виділили улоговини й антиклінальні підняття. Ці особливості потім повністю ввійшли до геологічної карти Донбасу, складеної Геологічним комітетом у кінці ХІХ — початку ХХ століть. У тектонічній інтерпретації й техніці виконання карти пласта, складеної під керівництвом Антипова, полягала перевага цієї карти перед картою, складеною Носовими для західної частини басейну.

У результаті проведеної великої роботи геологи склали гірничо-промислову карту пласта Донецького басейну. Це виявилось великим досягненням геологічної науки в середині ХІХ століття. Геологи вперше з'ясували межі й розміри вугіль-

ного басейну, нанесли на карту виходи вугільних пластів, вапняків і пісковиків. До того ж для Області Війська Донського було подано трактування тектоніки й підраховані запаси вугілля до глибини 100 сажнів. Подібна карта для Донбасу була складена вперше. Вона була необхідна промисловцям для організації розробки запасів вугілля.

Значний внесок у дослідження надр Донбасу зробили також харківські геологи, де була сильною геологічна школа. Засновниками її були професор Харківського університету Борисяк, професор І.Ф. Леваковський і учень Леваковського О.В. Гуров. Вони поклали початок детальному вивченню геологічної будови півдня країни, особливо північно-західних околиць Донбасу. Професор Борисяк систематично проводив геологічні дослідження, починаючи з 1848 року. У 1857 році результати його досліджень були опубліковані в 1-й книзі «Сборник материалов, относящихся до геологии Южной России». Дані, наведені ним, підтверджували факт продовження кам'яновугільних відкладень під крейдяними осадами на північний захід від Донецького кряжа. Важливими виявилися також наведені відомості про некрейдяні утворення, широкорозвинені в Південних і Центральних губерніях Росії. У 1861 році Борисяк уперше встановив наявність на півдні Росії бучацьких відкладень, розвинених у районі Путивля, Новгород-Сіверського, Трантемирова й Бучака. Геологи того часу не підтримали висновки Борисяка.

Тільки після праці Соколова «Нижнетретичные отложения Южной России», яка була надрукована в 1893 році, вони міцно ввійшли до науки.

Характерно, що харківські вчені займалися найважливішими напрямками геологічної науки про Донбас. Палеонтологічні дослідження, які проводив О.В. Гуров, послужили основою для проведення Леваковським робіт з вивчення осадового комплексу Донбасу. Послідовність забезпечила їм суттєві досягнення в галузі стратиграфії Дон-

басу. Харківські вчені одними з перших у 70 — 80-х роках почали застосовувати при дослідженнях поляризаційний мікроскоп. Ними проводилися також петрографічні дослідження, хімічні дослідження донецького вугілля. Важливе практичне значення мали роботи співробітників Харківського університету й у галузі гідрогеології, зокрема проведене Борисяком і Гуровим артезіанське буріння в районі Харкова.

У 70 — 80-х роках ХІХ століття знайшли продовження ті роботи, якими займалися інженери Носови в 60-х роках. Як відомо, у 1864 — 69 роках на території Донбасу проводилася інструментальна зйомка для складання геологічної карти пласта. На західному продовженні Донецького гірничого кряжа Носови виявили окремі виходи кам'яновугільних відкладень, вважаючи їх безпосереднім продовженням на захід кам'яновугільних відкладень Донецького гірничого кряжа. У той же час багато видатних геологів висловлювали припущення, що вугільні пласти Донбасу не продовжуються на північний захід, а повертають у р. Кальміус, замикаючи Кальміус-Торецьку улоговину. Гірничий інженер Буличов вирішив перевірити це припущення. Він зібрав усі дані, вивчив їх і в 1877 році опублікував статтю, у якій показав важливість цієї улоговини в гірничопромисловому відношенні. З 1871 по 1875 рік тут видобували 35 відсотків усього кам'яного вугілля Донбасу. Буличов описав тільки східну частину улоговини. Західною частиною Кальміус-Торецької улоговини займався гірничопромисловець П. Карпов. Протягом п'яти років, починаючи з 1873 року, він на свої кошти проводив розвідувальні роботи на захід від залізниці Харків—Маріуполь. У результаті був доведений безпосередній зв'язок продуктивного карбону, виявленого у верхів'ях приток басейну Дніпра, з пластами вугілля відкритого Донбасу. Ці дослідження показали на ділі можливість меж Донбасу на захід. Тут була заснована Трудовська копальня.

У той же час професор О.В. Гуров

виступив з пропозицією, щоб у басейні р. Самари, притоки Дніпра, провести дослідження з метою виявлення вугленосних пластів. На його думку, така можливість не виключалася. У 1882 році його запросили провести геологічний огляд околиць с. Олександрівки, яке знаходилося на правому березі р. Самари, у 10 — 12 км на південь від ст. Гаврилівка Харківсько-Азовської залізниці. Гуров провів тут буріння й довів, що у верхів'ях р. Самари по р. Бику під породами третинного пласта залягає неглибоко кам'яновугільне відкладення з пластами вугілля. Ці пласти продовжуються з району с. Бешево, басейну р. Кальміусу.

Отже, уже до кінця ХІХ століття були отримані підтвердження, що кам'яновугільні відкладення відкритого Донбасу продовжуються на захід. Проте глибокого розвідувального буріння на нових площах не проводилося. Промисловці не бажали вкладати в них засобів. Тим більше, що для розробки було багато вже відкритих родовищ вугілля. Тільки після революції 1917 р. при радянській владі були продовжені роботи з розширення Донецького басейну на захід.

Тим часом до дев'яностих років ХІХ століття Донбас не мав точного опису вугільних пластів і даних про запаси вугілля в басейні. У таких умовах неможливо було планувати розвиток як вугільної, так і інших галузей промисловості. Тому гірничопромисловці Півдня Росії зажадали від Гірничого департаменту провести в Донбасі детальне картирування для точного опису вугільних пластів по всьому басейну й підрахунку запасів вугілля. У 1892 році Геологічний комітет детальні геологічні зйомки доручив провести Ф. Чернишову, М. Лебедеву і Л. Лутугіну. Загальне керівництво покладалося на академіка Ф. Чернишова. Топографічною основою для цієї роботи була прийнята односторова карта в масштабі 1:42000 з горизонталями через 4 сажні. Весь Донбас був розділений на 65 планшетів площею близько 420 м² кожен.

Роботи виконувалися в 1892 — 94 роках одночасно в різних районах. На

північній ділянці, у районі Лисичанська, проводив зйомки Л. Лутугін. На півдні, у басейні Кальміусу, — М. Лебедев. Установлення стратиграфії донецького карбону й обробка зібраних палеонтологічних матеріалів проводилася Ф. Чернишовим. Рослинні залишки обробляв професор Київського університету І. Шмальгаузен. Район Лисичанська був найбільш вивченим. Тому Л. Лутугін почав саме звідти. У ході дослідження він використовував геологічний розріз району Лисичанського з Мар'ївським і Алмазним районами, які знаходилися по сусідству. У результаті досліджень Лутугін установив, що геологічні розрізи в різних районах басейну повторюються. У середньому відділі карбону він виділив чотири світи, установив їх потужність і літологічний склад. Лутугін розробив промислову класифікацію вугільних пластів і вапняків та з'ясував закономірності метаморфізму вугілля. У нього був свій метод дослідження. При геологічній зйомці він наносив на карту найбільш характерні виходи корінних порід, тектонічні порушення серед відкладень карбону. Таким шляхом можна було виявити в полі структури відкладень, що вивчаються. Особливу увагу при цьому приділяв він літологічному складу порід. Це був складний метод, важким він був і фізично. Лутугіну доводилося простежувати всі виходи пластів гірничих порід, а в складних тектонічних умовах повертатися на один і той же вихід по кілька разів. Щоб скласти тільки один планшет, потрібно було пройти пішки біля 2-х тисяч кілометрів, а окремі площі зі складною геологічною будовою доводилося виходити вздовж і поперек.

У 1898 році в керівництві геологічними дослідженням в Донбасі відбулися зміни. Ф. Чернишова призначили начальником російської частини в російсько-шведській експедиції для вимірювання дуги меридіана на острові Шпіцберген. Керівником геологічних досліджень у Донбасі офіційно став Л. Лутугін. Незабаром Донбас покинув М. Лебедев.

Проводячи дослідження в межах Каль-

міус-Торецької улоговини, Лебедев виділив по р. Мокрій Волновасі якнайдавніші палеозойські відкладення. Чернишовим і Шмальгаузенем вони були віднесені до верхнього девону. У 1893 році Лебедев провів обстеження вугільних пластів Смолянинівської, Семенівської й Олександрівської світ у межах Юзівського, Макіївського та інших сусідніх промислових районів. У 1894 році він продовжував геологічні дослідження Кальміус-Торецької улоговини в межах Бахмутського повіту. У районі с. Государевого Байрака маршрути Лутугіна й Лебедева сходилися. У результаті було встановлено відповідність кам'яновугільних відкладень північних і південних районів Донецького басейну, а звідси виходив висновок, що в західній області Донбасу розвинена та ж вугільна товща, що і в центрі басейну. Це позитивно позначилося і на результатах детальної геологічної зйомки, яка вельми точно відобразила межі пошуків вугілля. Проте в кожного з них — і в Лутугіна, і в Лебедева — була своя методика досліджень. Лебедев в основу геологічної зйомки поклав палеонтологічний метод. Розбіжність у методиці змусила Лебедева покинути Донбас. У 1895 році він переїхав на Кавказ, а в 1899 році перейшов на викладацьку роботу до знову відкритого Катеринославського вищого гірничого училища. Палеонтологічний метод Лебедева згодом широко застосовувався геологами Донбасу.

Л. Лутугін продовжував дослідження північної частини Донбасу. У той період він жив у Лисичанську в будинку лисичанського шахтаря Горлова. Господар будинку Михайло Михайлович Горлов був постійним супутником Лутугіна в проведенні польових досліджень і добрим його помічником. А через півтора десятиліття, коли Лутугін знову повернувся до Лисичанська, його помічником став син господаря.

Працюючи в районі Лисичанська, Л. Лутугін склав розріз близько 65 горизонтів — від якнайдавніших пластів до найвищого. Частина цього розрізу від Лисичанська до Дінця, за визнанням са-

мого Лутугіна, була описана ще Носовим 2-м, а ще раніше була наведена в книзі Мурчисона за даними управителя Лисичанською копальнею маркшейдера Козіна. Згодом ця товща була виділена під назвою світи Лисичанської. Вона містить 8 вугільних пластів, а на горизонтах 57 — 68 розташовано ще три пласти. Лисичанський розріз Лутугін доповнив матеріалами, отриманими при дослідженні в 1893 році ділянки, обмеженої зі сходу й північного сходу Дінцем, із заходу лінією гирла р. Бахмут, Попасна і з півдня — Комишевахою. Тут розвинені в основному ті ж відкладення карбону, що і в околицях Лисичанська.

У результаті досліджень, проведених у 1892 — 93 роках, Л. Лутугін довів можливість паралельного розвитку окремих горизонтів донецьких кам'яновугільних опадів. Отже, з'явилася можливість точного вивчення поширення й умов залягання кам'яновугільних пластів. Лутугін поклав початок створенню стратиграфічної схеми донецького карбону, розробленої Геологічним комітетом. У 1894 році він уперше зайнявся дослідженням вугільних пластів. Лутугін зібрав усі відомі за літературними джерелами і в лабораторіях відомості про хімічний склад пластів, перевіряв кожен пласт за простяганням і встановив, що зміна хімічного складу вугілля спостерігається у всіх пластах. Звідси був зроблений висновок, що одні й ті самі пласти в різних частинах басейну мають різні хімічні властивості. Тим самим Л. Лутугін заклав теоретичні засади хімічного вивчення природи вугілля.

Підсумки робіт Геологічного комітету знайшли віддзеркалення у звіті VII сесії Міжнародного геологічного конгресу, який відбувся в Петербурзі в серпні 1897 року. Ф. Чернишов і Л. Лутугін представили конгресу нарис «Донецький басейн», у якому виклали результати робіт Геологічного комітету країни з детальної геологічної зйомки басейну в 1892 — 1894 роках. Це стало важливою подією в науковому світі. Стратиграфічна схема, викладена Чернишовим і Лутугіним сьомій сесії Міжнародного геологічного кон-

гресу, виявилася найбільшим досягненням у галузі геології кінця ХІХ століття. Вона стала основою робіт Геологічного комітету зі складання детальної геологічної карти Донбасу. Потім ця схема використовувалася всіма геологами при розв'язувальних роботах у басейні.

Рік сьомої сесії Міжнародного геологічного конгресу став і важливим етапом у службовій діяльності Лутугіна. Геологічний комітет офіційно призначив його керівником робіт у Донецькому басейні. Йому доручили складання детальної геологічної карти Донбасу. Її вирішено було видати окремими випусками по мірі готовності планшетів. У 1898 році почалася підготовка до видання. Л. Лутугіну довелося провести додаткові дослідження закінчених планшетів. У тому ж році проводилися топографічні роботи зі створення основи для детальної геологічної карти території Війська Донського. Керівництво роботами зі складання детальної геологічної карти Донбасу зажадало від Лутугіна не тільки знань і досвіду, але й великих організаторських здібностей. І він опинився на висоті. Успішно проведена в Донбасі детальна зйомка в масштабі 1:42000 мала неоціненне значення для промислового розвитку регіону. Детальна карта басейну в той же час виявилася й картою пласта. Вона була блискучим зразком подібних карт не тільки в країні, але й у світі.

Як відомо, детальна карта Донбасу потрібна була промисловцям. Вони її замовляли, тому з великим інтересом слухали доповідь Лутугіна на 24 з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії на тему «Донецький басейн як джерело мінерального палива для Росії». У ній він уперше за всю історію Донбасу оповістив підрахунок усіх відомих вугільних пластів басейну і звернув увагу на хижакський спосіб експлуатації та використання коксованого вугілля. Виклав він і свої міркування щодо розробки вугільних пластів, укритих могутніми молодими нашаруваннями. Це була підтримка ідеї розширення меж Донбасу, яку вперше висловив Є. Ковалевський, а потім довели багато геологів.

2.9. БУДІВНИЦТВО ЗАЛІЗНИЦЬ

Ще в першій половині ХІХ століття відсутність надійного транспорту стало гальмом у розвитку вугільної промисловості й металургії Донбасу. Гузовий транспорт, чумацтво не могли вирішити цієї проблеми. Спроби використовувати Сіверський Донець як транспортний засіб для сплаву вугілля до морських портів не дали очікуваних результатів. Залишалася надія на залізницю, які набували все більш значного поширення в Європі та в Росії. Це розуміли багато вітчизняних фахівців. Гірничий інженер О.В. Гуров, який займався організацією видобутку вугілля в центральній частині Донбасу, у 1856 році писав у доповідній записці штабу Корпусу гірничих інженерів до Петербурга, що не можна чекати значного підйому кам'яновугільної промисловості на півдні Росії без будівництва залізниць [35].

Перша залізниця в Донбасі була побудована в середині 60-х років від Грушевських антрацитних копалень до ст. Аксай на Дону [36]. Проте це була лише маленька частка того, що було потрібно. Ідея створення мережі залізниць давно зародилася в умах ряду підприємців. У 1865 році група промисловців звернулася до уряду Росії з клопотанням про устано-

ву концесії на будівництво залізниці від Курська до Таганрога через Харків і Донбас. Уряд підтримав пропозицію, але з істотною поправкою — продовжити дорогу від Таганрога до Ростова-на-Дону. Це забезпечувало вивіз хліба з центру Росії до південних морських портів і доставку у зворотному напрямі донецького кам'яного вугілля. Тим часом між підприємцями йшла боротьба за вплив. Відтіснивши своїх конкурентів, С. Поляков 1 березня 1868 року отримав дозвіл на створення акціонерного товариства, якому була видана на 85 років концесія на будівництво дороги. Відкриття дороги намічалася на 1 серпня 1869 року.

Будівництво почалося 5 травня 1868 року. Воно велося одночасно на всій лінії. Дорогу будували одноколіїну. Проте проект був розрахований на створення двоколіїного шляху. Тому зведення мостів, створення труб, відсіпання земляного полотна здійснювалося з розрахунку на двоколіїну дорогу. Протяжність ділянки дороги, що проходила через Донбас, складала 332 версти. Вона ділилася на 3 відрізки: Лозова — Слов'янськ, Слов'янськ — Харцизьк, Харцизьк — Таганрог. Будівництвом донецької ділян-

К. Савицький.
Ремонтні
роботи
на залізниці.
1874 р.

ки залізниці керував інженер П. Горлов. Під час дослідницьких робіт південніше Микитівки він виявив поклади вугілля й запропонував побудувати тут шахти для постачання вугіллям паровозів і парових двигунів водокачок. У результаті була відкрита «Корсунська копальня», що згодом стала відомою як «Кочегарка».

Основне обладнання для дороги: мости, поворотні круги, стрілки, засоби зв'язку й рейки — було замовлено за кордоном. Путилівський завод (Петербург) і Демидівський (Урал) виготовили частину рейок. Уральський промисловець Мальцев поставляв чавунні труби, а костромський заводчик Шипов виготовив устаткування для водопостачання. Курсько-Харківсько-Азовська дорога була побудована за 20 місяців. У липні 1869 року почався рух на ділянці Курськ—Харків, а 23 грудня того ж року (5 січня 1870 року за новим стилем) пішли поїзди від Харкова до Таганрога.

У межах Донбасу були побудовані станції Слов'янськ, Краматорськ, Дружківка, Костянтинівка, Щербинівка, Микитівка, Пантелеймонівка й Харцизьк. Найбільшою з них була станція Слов'янськ, яка відправляла кухонну сіль, щорічно понад 1000 вагонів зерна. Тут було одне з п'яти паровозних депо, споруджених на донецькій ділянці дороги, розраховане на 12 паровозів. При депо діяв механічний цех, кузня й мідницька. Депо на ст. Харцизьк було побудоване на 6 паровозів.

Залізничні станції Донбасу відразу ж прийняли на себе масу вантажів. Найбільшою з хлібовантажних станцій була Дружківка. Через неї щорічно проходило 1400 вагонів зерна. Станція Щербинівка відправляла щодоби 4000 пудів вугілля, Харцизьк — 12000 пудів. Від шахт на вантажні майданчики вугілля доставляли гужовим транспортом.

Курсько-Харківська залізниця зв'язала багато існуючих підприємств. Поблизу неї виникали нові заводи й шахти, робочі селища. Залізниця дала важливий поштовх у розвиток економіки басейну.

Проте вона не могла впоратися із зростаючим обсягом перевезень. З'явилася необхідність зв'язати залізницею цілий комплекс підприємств Юза, що виникли поодаль від траси. Так виникла ідея будівництва Костянтинівської залізниці, яку вирішили прокласти від Новотроїцького родовища залізної руди до з'єднання з уже існуючою магістраллю. Вона була закладена вже в «Договоре на образование Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производства и общества железнодорожной ветки от Харьковско-Азовской линии», який уклав Юз із комітетом міністрів. 18 квітня 1869 року цей договір був затверджений імператором.

На будівництво дороги Юз отримав позику в розмірі вартості будівництва з гарантією, що пізніше Новоросійське акціонерне товариство продовжить дорогу від Єленівки до Маріуполя. Це відкривало шлях донецькому вугіллю до Маріупольського порту. Акціонерне товариство зобов'язувалося третину рейок, стрілочних перекидів, паровозів і вагонів придбати в Росії. Новоросійському товариству дозволялося додатково провести 25 верст під'їзних шляхів. По Костянтинівській залізниці почався рух у березні 1872 року. З Костянтинівки поїзди пішли до Єленівки. На лінії були побудовані станції Петрівська (Кривий Торець), Залізна (Фенольна), Ясинувата, Юзово (Донецьк-1), Руднична (Рутченково) і Єленівка.

Значна частина всіх вантажоперевезень Костянтинівської дороги припадала на кам'яне вугілля. У 1879 році станція Петрівська щодоби відправляла 2800 пудів кам'яного вугілля. А через станцію Рудничну гірничопромишлеве товариство кожену добу відправляло більше 10 тисяч пудів вугілля.

Проте окремі ділянки дороги не могли вирішити проблему всього Донбасу, що отримав після відміни кріпосного права бурхливий розвиток. І Міністерство шляхів сполучення в 1873 році розробило новий план залізничного будівництва в Донбасі. Схваливши цей план, уряд Росії

■ Залізнична станція Харцизьк

22 квітня 1875 року прийняв рішення про будівництво Донецької кам'яновугільної залізниці довжиною 479 верст.

Прийнятим планом у першу чергу намічалася будівництво залізничної лінії Зверево—Кринична та її підключення біля станції Микитівки до Курсько-Харківсько-Азовської дороги. Від станції Дебальцеве передбачалося побудувати три вітки. Одну — до Луганська, іншу — до Слов'янська, третю — до Лисичанська. Концесію на будівництво Кам'яновугільної дороги отримав відомий російський промисловець Мамонтов, який організував акціонерне товариство. Будівництво велося швидкими темпами. Уже 1 грудня 1878 року відкрився рух на лініях Дебальцеве—Зверево, Дебальцеве—Попасна, Попасна—Краматорськ, Дебальцеве—Луганськ і Дебальцеве—Микитівка. Протяжність цих колій складала 389 верст. Приблизно через рік, у 1879 році, пішли поїзди по лініях Попасна—Лисичанськ, Хацапетівка—Кринична—Ясинувата.

Спочатку на Донецькій кам'яновугільній дорозі діяло 92 паровози, в основному, німецького виробництва. Були вони малопотужними й тихохідними. Їхня швидкість не перевищувала 14 верст на годину. Вагонний парк складав 2223 одиниці. Для ремонту рухомого складу були організовані майстерні. Їх було чотири. Найбільша знаходилася на станції Луганський завод, майстерня середньо-

го класу — на ст. Дебальцеве, малі при станціях Ровеньки й Попасна. Великі майстерні були забезпечені могутнім на той час устаткуванням. У них була кузня на 16 горнів з мідноливарнею, 2 парових молоти, відбивна піч, верстати й парова машина потужністю 30 кінських сил.

Управління Донецької кам'яновугільної дороги знаходилося в Луганську. Природно, що для всіх служб залізниці потрібні кваліфіковані кадри. Для їхньої підготовки в Луганську було відкрито перше в Донбасі залізничне училище. Поряд із станцією для нього було побудовано спеціальну будівлю.

Існування окремих невеликих доріг не було економічно вигідним. Тому вже в жовтні 1880 року до Донецької кам'яновугільної дороги була приєднана Костянтинівська залізниця, а в 1882 році до експлуатації вступила залізнична вітка Єленівка—Маріуполь. Залізниця, яка тепер мала протяжність 821 версту, вийшла до морського порту. Зростав обсяг перевезень. За перших 5 років він збільшився в 4 рази. Основний вантажопотік на дорогах складало кам'яне вугілля. Проте пасажирський рух розвивався слабко.

Незавершеність низки ділянок, відсутність виходу на інші важливі напрями не могли не позначатися на діяльності дороги. Лінію Дебальцеве—Зверево за проектом необхідно було довести до Волги. Але побудували її тільки до Грушево-антрацитних копалень. Лінія Дебальцеве—Луганськ не була завантажена, оскільки була тупиковою. Це ж стосувалося й гілки Попасна—Лисичанськ, яка не виправдовувала витрат на утримання. Усе це призводило до значних збитків, які постійно накопичувалися. Дорога не справлялася з перевезеннями вугілля. Великі його маси накопичувалися на шахтах і станціях. А коли підходив сезон перевезення хліба, становище ще більше ускладнювалося.

Причини були різні. Дуже відлякували високі тарифи перевезень. Великі були ремонтні витрати. Дуже низькою виявилася якість рейок, виготовлених заводом Юза. Вони служили не більше року. І це

в тих умовах, коли вантажопідйомність поїздів була вельми невисокою, а швидкість майже черепашачою. Існування доріг, що належали різним власникам, викликало необхідність кожного разу перевантаження вагонів. Кам'яне вугілля, яке відправлялося з Донбасу до Петербурга, перевантажувалося тричі.

Не вирішила питання й домовленість між дорогами про обмін вагонами. Вивіз з Донбасу перевищував ввезення. До того ж Донецька дорога під вугілля використовувала в основному піввагони.

Майже не використовувалася для відправки вугілля Маріупольська лінія. Це пояснювалося тим, що морське пароплавання користувалося в основному англійським привізним вугіллям. Правління акціонерного товариства Донецької залізниці в кінці 1880 р. звернулося до департаменту залізниць Росії. Воно налягало на необхідності витіснити з південних російських портів англійське вугілля, за яке держава платила золотом, й організувати забезпечення парового флоту донецьким вугіллям. Для цього пропонувалося побудувати Маріупольський морський порт. Уряд погодився з цими пропозиціями й доручив Міністерству шляхів сполучення прискорити будівництво Маріупольського морського порту.

Для розвитку металургії Донбасу, а отже, і вугільної промисловості, потрібно було побудувати ще одну залізницю Донбас — Кривий Ріг. Адже Донбас не мав запасів якісної залізної руди, що стримувало розвиток металургії. Будівництво цієї дороги очолив інженер В. Титов. У межах Донбасу вона проходила від Ясинуватої до Чапліно на відстані 138 верст. Сюди ж належала і Юзівська гілка. Дорога була одноколійною. У 1884 році її ввели в дію. На відміну від існуючих приватних залізниць, ця дорога була державною. Її назвали Криворізькою, а пізніше перейменували в Катерининську. Основне паровозне депо в межах Донбасу знаходилося на ст. Гришино (Червоноармійськ), оборотне, — в Авдіївці. Катерининська дорога забезпечувала металургійні заво-

ди Донбасу багатою криворізькою рудою. У той же час вона дала вихід донецькому кам'яному вугіллю в Криворізький басейн і в чорноморський порт Миколаєва.

У перший рік дії дороги в її парку було 79 паровозів, 79 пасажирських і 1505 вантажних вагонів. Через п'ятнадцять років паровозний парк її збільшився до 712 одиниць, а число вагонів досягло 17655 одиниць. Незабаром після введення в дію ця дорога стала найбільш рентабельною в Росії, хоча тарифна плата за перевезення була значно нижчою, ніж на приватних дорогах Донбасу.

Власники приватних доріг Донбасу переслідували в першу чергу свої корисливі інтереси й ревниво ставилися до сусіда.

■
Титульний аркуш ілюстрованого «Спутника Курско-Харьковско-Севастопольской железной дороги». 1902 р.

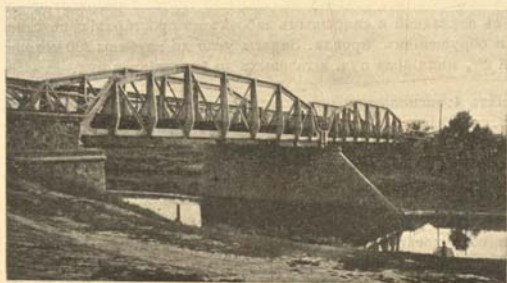
276

ЛІНІЯ ДЕБАЛЬЦЕВО-МІЛЛЕРОВО.

дорога. Длина подъездного пути отъ рудника до желѣзнодорожной станціи Луганскъ 26 верстѣ; путь обслуживается 10 собственными паровозами; собственнѣхъ вагоновъ имѣется 60.

На 20 верстѣ Успенской вѣтви, близко у полотна желѣзной дороги, находится заводъ Анонимнаго О-ва чугунолитейныхъ заводовъ въ Луганскѣ для производства вальцевъ. На 18 верстѣ этой же вѣтви устроены погрузочные пункты рудникомъ князя В. І. Козловскаго съ производительностью до 4 мил. пудовъ въ годъ и Коноплянскаго каменноугольнаго и металлургическаго Общества, нынѣ закрытыя. У самой же ст. Луганскъ, примыкая къ этой же вѣтви, съ обѣихъ сторонъ ея расположены заводы Анонимнаго О-ва Луганскихъ эмалировочныхъ мастерскихъ и проволочногвоздильный заводъ И. И. Урдекекъ «К. С. Дюшасонъ».

По выходѣ со ст. Луганскъ линія на 3-й верстѣ переходитъ р. Лугань мостомъ въ 30 саж., а на 16-й р. Сѣверскій Донецъ мостомъ въ 90 саж. и выходитъ изъ предѣловъ Екатеринославской губерніи и вступае

Мостъ черезъ р. Лугань.

етъ въ Донецкій Округъ О. В. Д.; вмѣстѣ съ тѣмъ линія оставляетъ за собою и производительную площадь Донецкаго каменноугольнаго бассейна, которая на востокъ рѣзко ограничивается теченіемъ р. С. Донецъ. На разстояніи 25 верстѣ

Сѣверскій Донецъ мостомъ въ 90 саж. и выходитъ изъ предѣловъ Екатеринославской губерніи и вступае

■ Звідси — ізоляціоналізм, роз'єднаність у їхній діяльності, що знижувало ефективність доріг. Потрібно було створити низку переходів від одного напрямку до іншого, зв'язати шляхами окремі станції для зручної передачі вантажів. Протягом п'яти років для доставки вантажів, що йшли з Придніпров'я в Ростовському напрямі, користувалися обхідним шляхом. Це здорожчувало перевезення. Щоб ліквідувати цю неув'язку, була прокладена одноколійна вітка між станціями Криничною й Ханженковою, а у 1896 році від ст. Криничної проклали лінію до ст. Шляхопровід. Через два роки казна

Сторінка з книги «По Екатеринославской железной дороге». 1912 р.

побудувала шлях, що сполучав ст. Горлівку із ст. Государевий Байрак, що поліпшило залізничний зв'язок східної та західної частин Донбасу. Були зроблені розв'язки і в районі ст. Криничної, яка стала вузлом з чотирма напрямками.

Так поступово вдосконалювалася мережа залізниць Донецького басейну. Але існувало ще багато проблем. Лінія Дебальцеве—Попасна—Лисичанськ залишалася тупиковою. Ще відразу після введення її до ладу промисловці клопотали перед урядом про продовження її до Куп'янська. Доводи були переконливими. Будівництво цієї лінії скорочувало проходження вугілля від Лисичанська до Харкова, збільшуючи його перевезення. До того ж ця дорога прискорювала доставку зерна з району Куп'янська до південних морських портів. Проте пропозиція ця в ту пору не була підтримана. Лише через 15 років акціонерне товариство Південно-Східних доріг отримало дозвіл на будівництво цієї лінії. У 1895 році одноколійна дорога від Лисичанська до Куп'янська була введена в експлуатацію.

На цілих двадцять років затягнулося вирішення питання про продовження залізничної лінії від Луганська до Міллерово, яка б могла дати вихід донецькому вугіллю в східному напрямі. Тільки в 1898 році одноколійна лінія Луганськ—Міллерово була споруджена та введена в дію. Вона з'єднала Донецький басейн із залізничною магістраллю Козлов—Воронеж—Ростов. Тепер Донбас отримав другий вихід у центральні промислові райони країни і в Поволжя.

У кінці ХІХ століття була прокладена колія від Ясинуватої до Мушкетово довжиною 21,5 верст, а також Кальміуська, що примикала до неї біля Щеглівки. У кінці 1899 року ввели ділянку Мушкетово—Доля відстанню 34 версти. Ця лінія сполучала Мушкетівський кам'яновугільний район з Маріуполем.

Залізничне будівництво сприяло розвитку вугледобування та інших галузей промисловості. Природно, що збільшувалося навантаження на дорогу. Окремі її ділянки виявилися переобтяженими. Це

стосувалося й ділянки Катерининської дороги Ясинувата—Синельниково, де проходили могутні потоки вантажів з Кривого Рогу до Донбасу й у зворотному напрямі. Для збільшення пропускної спроможності дороги в 1894—95 роках від Ясинуватої до Демуріно (116 верст) були укладені інші шляхи. У 1896 році другий шлях проклали і від Ясинуватої до Криничної.

Подібна робота проводилася і в інших місцях. У 1900 році закінчили укладання другої дороги протяжністю 156 верст у напрямі Горлівка—Таганрог, розпочату ще в 1898 році. У 1898 році другу колію уклали від Хацапетівки до Государевого Байрака, а в 1903 році повністю закінчили на ділянці Лисичанськ—Куп'янськ, трохи пізніше, у 1908 році, — на лінії Дебальцеве—Алчевськ.

Та все ж діяльність доріг не задовольняла потреб економіки Донбасу, що розвивається. Так уже склалося, що в басейні було три самостійних дороги. Дві з них приватні й одна казенна. Багатьом було зрозуміло, що приватні дороги гальмують подальший розвиток промисловості. Тому держава в 1891 році викупила Курсько-Харківсько-Севастопольську. А через два роки у ведення держави перейшла й Донецька кам'яновугільна дорога. До Катерининської дороги були приєднані донецькі ділянки: Ясинувата—Маріуполь, Ясинувата—Хацапетівка, Дебальцевський вузол з лініями, що йдуть до Микитівки, Луганська, Зверєво, Варваропілля. Ділянки Попасна—Краматорськ, Варваропілля—Лисичанськ, Ясинувата—Константинівка відійшли до Курсько-Харківсько-Севастопольської дороги.

У 1896 році ділянки Варваропілля—Дебальцеве, Дебальцеве—Луганськ, Дебальцеве—Зверєво й Хацапетівка—Дебальцеве казна віддала на 5 років в оренду акціонерному товариству Південно-Східних залізниць. Після п'яти років уряд об'єднав Курсько-Харківсько-Севастопольську з Харківсько-Миколаївською й почав іменувати її Південною. Південно-Східна дорога повернула Катерининській донецькі ділянки й знов побудовані лінії Луганськ—Міллеро-

во й Лисичанськ—Куп'янськ, Попасна—Микитівка та низку інших гілок загальною довжиною 727 верст. Після з'єднання з цими лініями Катерининська залізниця стала однією з найбільших у Росії. Вона простягнулася на 2166 верст.

Розширення й удосконалення залізничної мережі сприяло швидкому розвитку промисловості Донецького басейну. Особливо високих темпів досяг розвиток промисловості в останнє п'ятиліття ХІХ століття. У свою чергу промисловий розвиток надавала зворотна дія на залізницю, вантажообіг яких постійно зростав. Якщо по всій Росії з 1895 по 1899 рік на 1 версту доводилося 81 тисяча пудів вантажів, то в Південному гірничопромисловому районі—302 тисячі пудів. Розширювалося перевезення пасажирів. Росла вантажопідйомність вагонів. З 1891 року почали надходити чотиривісні пасажирські вагони, а у 1900 році з'явилися швидкохідні пасажирські паровози. Збільшення вантажопотоку змусило уряд побудувати другу Катерининську дорогу довжиною 683 версти, прокладену паралельно першій. Починаючи з Дебальцевого, дорога йшла через Чистяковське родовище по Макіївському й Кальміус-Богодухівському родовищу. Зустрівшись з Маріупольською ділянкою біля ст. Волноваха, нова дорога йшла далі по густонаселених територіях Маріупольського, Бердянського, Мелітопольського й Олександрівського повітів. Пройшовши майже паралельно одна від одної, стара й нова Катерининські дороги з'єдналися між собою в кінцевих пунктах. Весною 1904 року почався рух на ділянці Караванна—Іловайська, а в серпні—від Дебальцевого до Олександрівська (Запоріжжя).

Таким чином, залізниця сприяла швидкому зростанню видобутку кам'яного вугілля в басейні, розвитку чорної металургії та інших галузей промисловості. Вони забезпечили вихід великим масам вантажів з Донбасу в центральні промислові райони Росії і в Азовські та Чорноморські порти. Усе це зумовило значне розширення внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

2.10. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Промисли завжди відігравали важливу роль в економіці регіону. У Слов'яносербському повіті в середині 80-х років ХІХ століття 12 668 сімей, разом з сільським господарством, займалися тим або іншим промислом.

Місцевим промислом при землеробстві займалося 14716 осіб (14 % населення), постійним — 3151 особа (3 % населення), відхожим — 552 особи при землеробстві (0,5 %), постійно — 274 особи (0,3 %).

До появи в Донбасі залізниць чи не найголовнішим видом промислу було чумацтво. По головних дорогах басейну постійно рухалися чумацькі обози, що везли до морських портів хліб, інші товари сільськогосподарського виробництва, кам'яне вугілля, а у зворотному напрямі рибу, сіль, товари заморських купців. Залізниця завдала смертельного удару по чумацтву, як тут говорили тоді: «Знищила дорога залізна все життя мужицьке».

Найбільш поширеним видом промислу в другій половині ХІХ століття став сільськогосподарський. Окрім сільськогосподарського, повсюдно був поширений кустарний промисел. Ломка каменю, випалювання деревного вугілля, гончарне виробництво, виготовлення возів, коліс, знарядь праці, робота в селянських шахтах, ткацтво, виготовлення одягу й взуття — цими та багатьма іншими корисними справами займалися кустарі. Число кустарів у Слов'яносербському повіті складало 1348 осіб. Більшість кустарним промислом займалися не постійно, а разом з іншою роботою. У Луганську, у Кам'яному Броді й прилеглих селах 1138 осіб займалися ремісницькою працею. У с. Макарів Яр, де були поклади гончарної глини, 239 осіб займалися гончарним виробництвом, у Давидівці їх було 5, в Анастасіївці — 8. Гончарні вироби продавали в Ростові, Таганрозі, у станицях Каменська, Мітякінська та інших місцях на ярмарках і базарах. У Ровенецькій слободі, що належала до землі Війсь-

ка Донського, у 1897 р. значилося 265 ремісників. Вони виготовляли дерев'яний посуд, повстяні вироби. У слободі було 16 шевців, 11 кравців, 5 ковалів, 3 бондарі.

Значне поширення в другій половині ХІХ ст. отримали селянські шахти, які належали до кустарних промислів. Перша селянська шахта в с. Черкаське була відкрита в 1865 р. жителями села Маркуловим, Одинцовим і Костянтином Бородавкою. У Слов'яносербському повіті в 1885 р. уже діяло 36 селянських шахт. Вони щорічно видобували близько 700000 пудів вугілля. Вугілля йшло не тільки на місцеве споживання. Воно продавалося в 17 волостях і 30 селищах Донбасу.

Багато селянських копалень діяло і в Бахмутському повіті. Кількість їхня було не постійною. У селі Рубіжному діяло 4 артільних шахти з ручним коловоротом. У с. Привілля було 2 селянських шахти. У Лисичанську 5 шахт належало окремим сім'ям і 8 шахт — артільних. На них було 5 кінних і 8 ручних коловоротів. Найманих працювало тільки 5 чоловік, зі своїх сімей — 39. Видобували в рік 191 тис. пудів вугілля. У с. Верхньому діяло 9 артільних шахт з ручним коловоротом, 47 своїх робітників видобували в рік 18 тис. пудів вугілля.

У Бахмутському повіті, як і в Слов'яносербському, до введення залізниць одним з головних видів промислу був чумацький. Проте на зміну йому прийшов залізничний транспорт. На долю гужового залишалося лише підвезення вугілля від шахт до залізничних станцій, та й то тільки до тих пір, поки не були побудовані під'їзні шляхи до підприємств. Убивши чумацький промисел, залізниця самі стали джерелом промислу для багатьох жителів Донбасу. Сюди, як і на шахти, заводи, йшли безземельні й малоземельні селяни в пошуках місця докладання своїх сил. У середині 80-х років ХІХ століття більше половини жителів повіту, які займали промислом, були пов'язані з шахтами, заводами й залізницями.

РОЗВИТОК ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

З відміною кріпосного права в країні утвердилися буржуазні відносини. Цей процес супроводжувався швидким розвитком продуктивних сил. На зміну мануфактурному виробництву прийшла велика машинна індустрія, технічною базою якої став паровий двигун. У 80-х роках ХІХ століття в країні завершився промисловий переворот, що почався ще у 20 — 30-х роках. Зростав попит на кам'яне вугілля — основне багатство надр Донбасу. Відкривалися нові шахти. Цьому сприяло залізничне будівництво в басейні. Залізниця не тільки виявилася надійним засобом доставки вугілля, що сприяло розширенню ринку збуту палива, але й найбільшим його споживачем. На залізниці доводилося 36 % споживання кам'яного вугілля Донбасу. Другим найважливішим споживачем кам'яного вугілля була металургія, на частку якої припадало 29 % вугілля. Донецького палива потребували

морське й річкове пароплавства, інші підприємства, у тому числі й самі шахти. Усе ширше застосовувалося вугілля для опалювання.

У 50 — 60-х роках підприємці розробляли верхні пласти. Шахти були неглибокими, напівкустарного типу. Підйом вугілля здійснювався кінним коловоротом. Незначні витрати, що обмежувалися в основному придбанням землі й наймом робочої сили, зумовили дешевизну вугілля, вартість якого не перевищувала 5 коп. за пуд. Незначними були й темпи зростання вуглевидобування. За п'ятиліття з 1860 по 1865 рік виробництво вугілля в Донбасі зросло лише в півтора рази — з 6 млн. до 9,8 млн. пудів. Тільки з появою залізниць і металургійних заводів видобуток вугілля став помітно зростати. У 1880 році він уже складає 86,3 млн. пудів, більш ніж у 14 разів перевищивши рівень видобування 1860 року. Розширення вуглевидобування вимагало значних асигну-

■
Микола
Касаткін.
Збирання
вугілля
бідними на
виробленій
шахті.
1894 р.

210

ЛИНИЯ ДЕБАЛЬЦЕВО-ПОПАСНАЯ.

ство в 1890 году. Акционерный капитал Товарищества 3.400.000 рублей, а облигационный 1.933.250 рублей.

Голубовский рудникъ одинъ изъ старѣйшихъ и первый въ Донецкомъ бассейнѣ, обнаружившій присутствие углей, дающихъ прекрасный коксъ. Голубовский коксъ примѣнялся въ смѣси съ каменнымъ углемъ, какъ говоритъ профессоръ Тиле, еще при опытной плавкѣ въ Лисичанскѣ, въ 1869—70 годахъ.

Рудникомъ въ данное время разрабатывается шесть пластовъ подъ №№ II, мощностью 0,30 сажени, III—0,28 саж., IV—0,55 саж., V—0,28 саж., VI—0,50 саж., VII—0,45 саж. Геологическія условия залеганія, мощность пластовъ, качество углей говорятъ за то, что пласты Голубовскаго рудника суть пласты Алмазной свиты и лишь VI и VII могутъ быть причислены къ нижежащей Каменской свитѣ; кромѣ того развѣданы еще пласты Бераль Каменской свиты и два пласта Бабаковской свиты.

Голубовскій рудникъ: шахта № 6.

Залеганіе пластовъ почти на всемъ участкѣ правильное и лишь на южной границѣ имѣется главный большой сбросъ по вертикали 85 сажени, наблюдаемый на нѣсколькихъ рудникахъ. Уголь паденія пластовъ колеблется отъ 6° до 45°. Система разработки примѣняется лавами. Угли пламенные съ содержаніемъ летучихъ веществъ 33—35%, сѣры 2%, золы 6—10%. Общій запасъ угля во всѣхъ пластахъ исчисляется въ 8½ миллиардовъ пудовъ. Уголь добывается 4 углеподъемными шахтами съ возможной годовой производительностью 30.000.000 пудовъ; шахта № 6, глубиною 80 сажени, съ возможной ежесуточной добычей 30.000 пудовъ; шахта № 22, глубиной 80 сажени и производительностью 70.000 пудовъ; шахта № 32, глубин. 22 сажени и производительностью 10.000 пудовъ, и шахта № 77, глубиною 50 сажени и производительностью 30.000 пудовъ.

■
Сторінка
з книги
«По
Екатери-
нинской
железной
дороге».
1912 р.

вань, будівництва глибших шахт, а отже, об'єднання підприємств.

У Слов'яносербському повіті в 1885 році діяло 26 приватних копалень, які належали 24 власникам. У Васильєвській волості — Каменська й Родаково-Юр'ївська, у Гірсько-Іванівській — Голубівська й Золота, у Єленівській — 2 Сабівські копальні (обидві в Ломоватці), у Михайлівській — Михайлівська й Мар'ївська та інші. Усі вони, за винятком однієї, виникли в 70-х і 80-х роках. Належали вони двом кам'яновугільним товариствам, чотирьом товариствам на вірі, 7 — компаніям і 11 — окремим особам. На 26 копальнях діяло 57 шахт. Глибина їх була від 12 до 50 сажнів.

Найбільшою в Слов'яносербському

повіті була Голубівська копальня. На ній працювало 535 чоловіків і 20 жінок — четверта частина всіх гірників повіту, яких налічувалося в той час 2075 осіб — 2015 чоловіків і 60 жінок. На Каменській копальні було зайнято 202 чоловіки та 11 жінок, на Шепілівській — 192 чоловіки й 3 жінки, на Варваропільській — 101 людина. На решті копалень — від 60 до 95 осіб. На всіх шахтах повіту були лише 4 інженери і 28 штейгерів [32]. Контингент шахтарів формувався значною мірою за рахунок приїжджих. З числа працюючих на копальнях зі Слов'яносербського району було тільки 30,2% шахтарів, 42,6% становили робітники, які прибули з сусідніх повітів Катеринославської губернії. Інші були приїжджими з Харківської, Полтавської, Московської, Рязанської, Тульської, Калузької, Могилевської та інших губерній. На шахтах працювало 19 іноземців. У 1885 р. у повіті видобули 24227357 пудів вугілля.

Шахти базувалися на дешевій ручній праці, лише на окремих досить великих копальнях упроваджувалися машини й механізми, удосконалювалися процеси вуглевидобутку. На 17 з 57 шахт повіту підйом здійснювався за допомогою парових машин. На інших — кінним колесом. У штреках деяких шахт Голубівської копальні були влаштовані рейкові шляхи, відкочування по яких вироблялося кінною тягою. Незабаром після введення в дію залізниці тут механізували доставку вугілля на залізничну станцію. У 1885 р. від Голубівської копальні до станції Голубівка була побудована підвісна канатна дорога. Ця була перша подібного типу підвісна дорога в Донецькому басейні.

Голубівська копальня являла собою групу шахт, число яких іноді перевищувало десяток. Вона була заснована на землі поміщика Голуба, узятій промисловцем І. Уманським в оренду. Орендар разом з компаньйонами створив товариство для розробки кам'яного вугілля. Потужні пласти, якісне вугілля, сприятливі геологічні умови — усе це дозволило шахтовласникам швидко наростити видобу-

ток. У 1889 р. рудник видав 9 млн. пудів кам'яного вугілля, забезпечивши власникам високі дивіденди.

Для Голубівської, як і для багатьох інших копалень того часу, були характерні тяжкі умови підземної праці, що тривала 12 годин на зміну, незначна заробітна платня, відсутність елементарних побутових умов. Шахтарі мешкали в землянках при неймовірній скупченості. Умови життя й праці робітників були каторжними. І коли шахтовласник загрожував перекірливим шахтарям засланням до Сибіру, вони резонно відповідали: «Що нам Сибір, у нас свій Сибір!»

Власники копальні на чолі з Уманським винаходили все нові методи впливу на шахтарів, щоб вижати побільше прибутку. При наявності артілі шахтарів адміністрація включала в договір умову, за якою мала право не видавати артілі заробіток за півмісяця або місяць як заставу за взяті знаряддя праці. У той же час видача зарплатні затримувалася на більш тривалий час. Робилося це для того, щоб шахтарі не могли кинути роботу й перейти до іншого шахтовласника, який обіцяв більш високу оплату. Так, наприклад, заборгованість шахтарям артілі Івана Макушина за 6 місяців становила 2500 руб., а гірникам артілі Олексія Дранова за 4 місяці — 4000 руб. Шахтовласники широко застосовували відпуск товарів у кредит за більш високими цінами, ніж на ринку, оббираючи в такий спосіб шахтарів.

У 1878 році виникла Варваропільська копальня. У 1889 році шахтовласник Завадський у 3-х кілометрах від с. Лозової Павлівки заклав велику шахту, яка поклала початок Брянській копальні.

У Бахмутському повіті, як і раніше, діяла казенна Лисичанська копальня, у 50 — 60-х роках продовжувала розвиватися Олександрівська, відкрита ще в 1842 році. У 1858 році в районі нинішнього міста Єнакієве була заснована Софіївська копальня, на якій у 1862 році було видобуто 156 тисяч пудів вугілля, а через два роки — близько 225 тисяч пудів. У 50-х роках Іловайські поміщи-

ки на своїх землях в районі нинішнього м. Макіївки побудували невеликі шахти «Софія», «Сергій», «Іван», «Марія» та інші. У 1859 році вони були об'єднані в одну копальню, названу Макіївського. Розвивалася Щербинівська копальня. У північній частині Бахмутського повіту, у с. Рубіжному, у 1857 році діяла копальня Депрерадовича, у 60-х роках копальня поміщика Богдановича, який у 1865 році видобув 87334 пуди вугілля, та ін. [37].

Бурхливий розвиток кам'яновугільного виробництва в Донбасі пов'язаний з будівництвом залізниць. Восени 1867 року на трасі майбутньої залізниці в межах села Залізне було виявлено багате кам'яновугільне родовище, таке, що

■
Сторінка з розрахункової книжки шахтаря Лисичанської копальні. 1900 р.

ОБЩЕСТВО
ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА СОДЫ ВЪ РОССИИ
ПОДЪ ФИРМОЮ
„ЛЮБИМОВЪ, СОЛЬВЭ И К°“.

Разсчетная книжка

утвержденная Присутствиемъ по горнозаводекимъ дѣламъ при Горномъ Управленіи Южной Россіи и выданная изъ конторы Лисичанскаго каменно-угольнаго рудника.

Рабочему *Ваня*
(Фамилія) *Мамашовъ*
(Имя и отчество) *Иванъ*
Памятому на должность *самокопальщика*
г. ч. *Августъ* _____ мѣсяца 1900 г.
и записанному подъ № *281*
Письменный видъ на жительство полученъ и записанъ подъ № _____
Объ отказъ отъ работы заявлено *24/12/01. СМД*

Настоящая книжка должна храниться у рабочего; когда книжка берется въ контору, рабочий получаетъ контръ-ярку или другой экземпляръ книжки.

■
Шахта
«Дагмара».
Збудована в
60-х роках
ХІХ ст.

частково вже розроблялося селянами села. Гірничий інженер П. Горлов реконструював дві селянські шахти, що знаходилися край дороги, організував видобуток вугілля для водокачок і паровозів.

Створене тут «Товариство південно-російської кам'яновугільної промисловості» у вересні 1871 року почало будівництво великої вугільної копальні, яка отримала назву «Корсунська копальня №1». Вона включила шахти, що існували тут. У січні 1874 року Корсунську копальню №1 уведено в дію. Це було найбільше підприємство вугільної промисловості в басейні. У 1879 році тут працювало більше тисячі шахтарів, її видобуток склав 3,6 мільйона пудів.

У зв'язку з будівництвом металургійного заводу Юза Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізобного й рейкового виробництва в 1869 році почало реконструкцію шахт №1 і №2, які раніше належали князеві Лівену. Поглибили стовбури, проклали внутрішньо-шахтні рейкові шляхи. Шахти утворили велике вугільне підприємство.

У 90-х роках ХІХ століття шахта «Дагмара» колишньої казенної Лисичанської копальні була передана в оренду Акціонерному товариству для виробництва соди в Росії під фірмою «Любімов, Соль-

ве і К°», поряд з якою содовий завод побудував шахту «Костянтин Скальковський». У кінці століття в с. Рубіжному було встановлено Акціонерне товариство Олександро-Дмитрівських копалень, а в с. Привільному відкрило розробки вугілля Ніколо-Михайлівське товариство.

До кінця ХІХ століття в Донбасі вже діяло 209 вугільних копалень, на яких було 289 шахт. У Донбасі було ще близько 80 дрібних кустарних шахт, вугілля яких йшло для місцевого споживання [19].

За 40 років, з 1860 по 1900 рік, видобуток вугілля в Донбасі виріс більше, ніж в 111 разів. Проте розвиток вугільної промисловості, як і інших галузей, у період утвердження буржуазних виробничих відносин носив суперечливий характер. Це виражалося в економічних кризах, що викликаються анархією капіталістичного господарства. Перше таке явище кризи мало місце в 70-х роках. У Слов'яносербському повіті видобуток вугілля з 157 тис. т у 1872 році скоротився до 44 тис. т у 1874 році. З 20 копалень діяло 8.

Після чергового підйому в другій половині 70-х років, на початку 80-х років почався новий спад виробництва вугілля в Донбасі та зниження цін на паливо. На 8 з'їзді гірничопромисловців Півдня

Росії повідомлялося, що, зважаючи на відсутність збуту, у Донбасі в 1883 році працювало тільки 93 копальні, тоді як у попередньому році діяло 124. Особливо сильно криза зачепила Грушевські копальні, оскільки деякі залізниці та Російське товариство пароплавства й торгівлі, що у великих кількостях споживало грушевський антрацит, знизили на нього ціни з 16 — 18 до 8 копійок за пуд [38].

Збільшення видобутку вугілля відбувалося за рахунок зростання чисельності робітників. Через дешевизну робочої сили ні місцеві, ні іноземні шахтовласники не були зацікавлені в механізації праці. До того ж імпортувати устаткування через високу вартість не всім підприємцям було доступне. Вітчизняне ж гірниче машинобудування було слабо розвинене. Механізація стосувалася лише загальношахтних ділянок.

До 60-х років ХІХ ст. майже всі шахти обладналися кінним коловоротом.

За даними монографії «История технического развития угольной промыш-

ленности Донбасса», перша парова машина в Донбасі була встановлена в 1859 році на одній із шахт Російського товариства пароплавства й торгівлі на Грушевському родовищі. Хоча в історико-економічному нарисі «Донецьк» стверджується, що перша парова підйомна машина на Донецькому кряжі була встановлена на Гур'ївській шахті Олександрівської копальні, що належала Новоросійському генерал-губернатору І.С. Воронцову, у 1842 році [18].

Перша в басейні водовідливна установка з паровою машиною прямої дії була споруджена в 1844 році на шахті «Капітальна» казенної Лисичанської копальні. Її продуктивність — 60 куб. метрів за годину. Виготовили її на Луганському ливарному заводі. Чергова водовідливна машина була побудована в середині ХІХ століття на одній з Корсунських шахт. З кінця 60-х років ХІХ століття вже багато діючих шахт, що будувалися, обладналися паровими водовідливами.

На деяких шахтах з кінця 60-х років

■
Центральна шахта й коксові печі заводу Новоросійського товариства. Кінець ХІХ століття

■
Смолян-
нівська
проходка
Ново-
російського
товариства.
Кінець
ХІХ ст.

ХІХ століття почали застосовувати вентилятори з паровою машиною для провітрювання. Першою була Грушевська шахта, де установка вентилятора почала працювати в 1868 році. До кінця століття 54 шахти з 152 найбільш великих провітрювалися за допомогою вентиляторів. П'ять з них були з електричним приводом.

У 1895 році в Макіївці була споруджена перша в Донбасі збагачувальна фабрика продуктивністю 60 тонн за годину. До кінця століття таких фабрик у Донбасі вже було чотири. Окрім Макіївської, це були Кадіївська, Ольховська та Ірмінська.

Розвиток вугільної промисловості Донбасу вимагав величезних капіталовкладень. Вітчизняні підприємці неохоче вкладали сюди свої кошти. Їх більше цікавила легка промисловість, яка давала швидко віддачу. На Заході ж на той час накопичилися надмірні капітали. І промисловці низки західноєвропейських країн обернули свої погляди до Донбасу, де була дешева робоча сила, що обіцяло високі прибутки. Після підвищення царським урядом акцизу на іноземне вугілля та на ввезення до Росії устаткування західним промисловцям почало вигідніше вивозити капітал. І він пішов до Донбасу.

Перше об'єднання іноземного капіта-

лу — акціонерне товариство Південно-російської кам'яновугільної промисловості за участю французького капіталу було створене в Донбасі в 1872 році. У той же час виникло «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва Півдня» на основі англійського капіталу, що належав Юзу. До кінця століття на Півдні виникло 20 акціонерних кам'яновугільних компаній, не рахуючи тих, які володіли копальнями металургійних заводів. На початку 1895 року кам'яновугільні розробки Прохорова й Древицького за 8 млн. франків перейшли до бельгійського акціонерного товариства Прохоровських кам'яновугільних копалень. На базі Риковських копалень у липні 1898 року було організовано бельгійське Товариство Риковських кам'яновугільних копалень. Макіївські копальні Іловайського були куплені Російсько-Донецьким товариством. Сприяючи розвитку промисловості Росії, західний капітал витягував з експлуатації донецьких шахтарів величезні прибутки.

Розвиток вугільної промисловості Донбасу супроводжувався концентрацією виробництва. У 60-х роках найбільші шахти видобували не більше 200

— 300 тисяч пудів вугілля на рік. У кінці 70-х років уже 18 підприємств перевершили мільйонний рубіж. На них доводилося 62,1 % усього видобутку вугілля. Надалі процес концентрації виробництва у зв'язку з припливом іноземного капіталу ще більше посилювався. У 1900 році 7 підприємств видобували понад 20 млн. пудів вугілля кожне, що складало 44 % усього видобутку Донбасу. Тільки одне Новоросійське товариство Юза давало 50 млн. пудів вугілля.

У 1888 р. Донбасом подорожував великий російський хімік Д. Менделєєв. У доповіді міністру державного майна він

потім писав, що край цей повинен отримати світове промислове значення. Пророкування великого хіміка збувалося. Уже до кінця ХІХ ст. Донецький басейн перетворився на найбільший індустріальний центр. У післяреформений період видобуток кам'яного вугілля зріс у 112 разів. В останньому році ХІХ ст. Донбас видав 671,7 млн. пудів вугілля. З невеликої копальні, що пробилася в Лисичій балці, широким потоком пішло «чорне золото», а народжений тут невеликий загін шахтарів виріс у могутню армію праці. У 1900 р. на 289 шахтах Донбасу працювало близько 85 тис. осіб.

ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ. МАШИНОБУДУВАННЯ

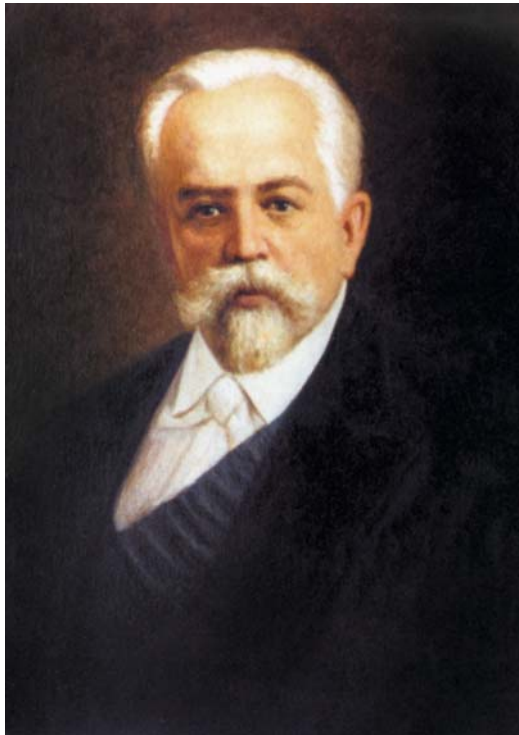
Наявність у Донецькому басейні покладів кам'яного вугілля й залізної руди зумовило утворення тут великого центру металургійної промисловості. Первістком металургії Донбасу й усієї України був Луганський ливарний завод. Це було велике підприємство. У 1857 році на заводі було 11 цехів, 17 плавильних та іншого призначення печей, 32 горни, 50 верстатів і парових машин. У 1860 році на ньому працювало 1088 осіб. Не отримуючи військових замовлень, завод переключився на виробництво продукції для потреб промисловості й населення. У 1862 році тут було виготовлено 12 673 пуди чавунних виробів, 1362 пуди залізних виробів і 25 пудів мідних виробів, 1 парову машину, 8 локомотивів і багато чого іншого. У 60-х роках завод спеціалізувався як машинобудівний і металовиробів. Основними видами його продукції стали парові машини, локомотиви з казанами й повним приладом, борошномельні млини, лісопильні й сільськогосподарські машини, насоси, труби, устаткування для цукрових, винокурних заводів, ковальські й котельні вироби [32].

Особливість Луганського ливарного заводу полягала в тому, що він першим у Росії почав освоєння виплавки чавуну з місцевих руд на мінеральному паливі. Після багатьох дослідів вирішення цьо-

го питання було перенесене на інші підприємства. Проведене інженерами Воскобойніковим, Гуровим та Іваницьким дослідження на Керченському півострові покладів залізної руди дозволило ухвалити рішення про будівництво металургійного заводу в Керчі. У 1850 році тут вступила в дію доменна піч, створена за проектом інженера А.Ф. Мевіуса, почалися дослідні плавки керченської руди на грушевському антрациті. Діяльність Керченського металургійного заводу була перервана початком Кримської війни.

Інженера А.Ф. Мевіуса з Керчі перевели на Луганський ливарний завод. Він отримав завдання провести детальну геологічну розвідку центрального Донбасу, де розташовуються селища Государевий Байрак, Залізна Балка, Зайцево, Микитівка і Софіївка. Тут були знайдені великі запаси коксівного вугілля, яке вже в низці місць розроблялося, та обнадійливі запаси залізної руди. Це створювало сприятливі умови для будівництва дослідного чавуноплавильного заводу. За завданням Гірничого департаменту А.Ф. Мевіус розробив проект будівництва заводу на березі річки Садки недалеко від сел. Софіївки й Роздольного в межах сучасного міста Єнакієве.

Будівництво заводу, який назвали Петрівським, почалося в 1858 році після по-

■
 Іван
 Августович
 Тіме.
 Худ.
 М. Вольштейн.
 Музей
 Луганського
 верстато-
 будівного
 заводу

вернення А.Ф. Мевіуса із закордонного відрядження. Тут побудували доменну й коксувальні печі, інші споруди. Для забезпечення заводу паливом у 1858 році була заснована Софіївська кам'яновугільна копальня. У 1862 році почалися плавки місцевої залізної руди на мінеральному паливі. З місцевих руд на коксі виплавили 91 тисячу пудів чавуну. Це був важливий крок до освоєння нової технології виплавки чавуну. За ініціативою Мевіуса застосовували й інші нововведення. Для обігріву парових казанів використовували відходи коксових газів. Почали вловлювати доменні гази й направляти їх для обігріву повітрянагрівачів. Проте уряд припинив фінансування. У 1866 році завод закрили.

У тому ж році починається будівництво Лисичанського заводу, хоча деякі фахівці не схвалювали місця вибору. Зокрема, А.Ф. Мевіус указував, що Лисичанський завод не буде забезпечений якісною рудою, до того ж місцеве вугілля не годиться для коксування. Проте думка Мевіуса не була взята до уваги. Більш того, він опинився в немилості в керівництва. Річ у тому, що тут зіткнулися не

тільки державні, але й особисті інтереси. Директор Гірничого департаменту В.К. Рашет розробив свою конструкцію доменної печі. До діяльності Мевіуса він ставився ревниво. Як тільки в доменній печі Мевіуса на Петрівському заводі виявилися неполадки (прогорів горн, складений з пісковика), ухвалюється рішення про долю заводу. Робиться це не без участі директора Гірничого департаменту Рашета. За його задумом розгортається будівництво заводу в Лисичанську з його, Рашета, доменною піччю.

У той час у Донбасі приступали до будівництва залізниць. За розрахунком організаторів будівництва підприємства передбачалося, що Лисичанський завод випускатиме рейки.

Лисичанський завод складався з однієї доменної печі системи Рашета, сильної повітрорудної машини з п'ятьма казанами, фабрики вогнетривкої цегли й кам'яновугільної копальні з двома шахтами. Були й печі для виробництва коксу. Пристрій машин, які вироблялися в Луганську, Гірничий департамент доручив інженерові І. Тіме.

Домна в Лисичанську була пущена 1 травня 1870 року, 30 серпня її зупинили. Провели виправлення фундаменту, зробили набивний горн. Головним доменщиком тут був І.І. Зеленцов. У листопаді 1870 року він був призначений управителем заводу. Як підкреслював пізніше І.А. Тіме, Зеленцов виніс на своїх плечах усю тяжкість Лисичанського заводу. Домна включалася в роботу ще в 1871 і 1872 роках. Пропрацювавши в цілому 284 діб, вона виплавила 58 972 пуди чавуну [40].

Лисичанський завод був побудований з місцевих матеріалів, укомплектований вітчизняним устаткуванням і кадрами фахівців. Рівень його технічного оснащення не поступався західноєвропейському. Інженер Зеленцов та інші фахівці показали хороше знання технології доменного виробництва. Це визнав навіть президент Леобенської гірничої академії Туннер, який відвідав Лисичанськ. Він писав, що лисичанська доменна піч — пер-

ша в Росії, у якій було дійсно виплавлено значну кількість чавуну на коксі, відзначивши в той же час високий рівень знань і кваліфікації російських інженерів [41]. Професор І.А. Тіме та інші фахівці вважали І.І. Зеленцова першим доменником Донбасу, який отримав чавун на місцевому коксі з бідних гніздових руд.

То був час, коли після відміни кріпосного права в Росії швидко розвивалася промисловість, розгорталося залізничне будівництво. У 1868 році в Росії налічувалося 147 чавуноплавильних і 209 залізо- і сталеробних заводів, на яких працювали 207 доменних, 434 пудлінгових і 597 зварювальних печей, 876 кричних горнів, 707 сталеробних горнів і печей. Більше 80 % цих підприємств було зосереджено на Уралі. У тому ж році в країні було вироблено 19,8 млн. пудів чавуну, 18,7 млн. пудів заліза, близько 500 тисяч пудів сталі.

Проте існуючі заводи, що працювали на деревному вугіллі, не могли забезпечити збільшену потребу в металі. Техніка виробництва давно застаріла. Тільки перехід на технологію виплавки металу на мінеральному паливі міг забезпечити потреби країни. Спроби уряду вирішити цю проблему своїми силами не принесли успіху, хоча для цього були всі об'єктивні умови. Справа упиралася в суб'єктивний чинник. Треба мати на увазі, що ключові пости в уряді Росії того часу займали вихідці із західноєвропейських країн. І не без їх сприяння до Росії, зокрема до Донбасу, хлинув іноземний капітал.

Усім було відомо про багаті запаси високоякісного коксівного вугілля в Донбасі. До кінця 60-х років у басейні було розвідано багато покладів залізної руди, придатної до доменної плавки. Розташовувалися вони за верхньою й нижньою течіями Кальміусу з притоками, по р. Кринці та верхів'ям Міусу й Кривого Торця. Поблизу цих родовищ були відкриті поклади каоліну й вогнетривкої глини, а також вапняків для флюсів. Словом, у Донбасі було все необхідне для початку розвитку чорної металургії.

Давно було зрозуміло, що в Донбасі

склалися умови для створення металургійної промисловості на мінеральному паливі. Про це писали в газетах і журналах, ці ідеї відбивалися в книгах. На Донбас як на найбільш перспективний регіон для створення металургії вказувалося в публічних лекціях президента Товариства сприяння російській промисловості й торгівлі В. Полетики «Про залізну промисловість Росії», виданих у 1864 р. Докладний опис уже відомих родовищ коксівних вугіль, залізних руд, вогнетривких глин і флюсів містився в книзі гірничого інженера А. Мевіуса «Майбутність гірничозаводського промислу на півдні Росії». Мевіус, багато років пропрацювавши в Луганському гірничому окрузі й ставши відомим металургом, конкретно назвав 11 місць, де економічно вигідно будувати металургійні заводи. Цими рекомендаціями потім скористалися чимало промисловців, і в першу чергу Д. Юз. Не раз писав про проблеми розвитку південної металургії й професор Петербурзького гірничого інституту І. Тіме.

Причин повільного розвитку металургії Донбасу, як бачимо, було багато. Одна з них — помилкова політика царського уряду в галузі тарифів і держмит на ввезення з-за кордону чавуну, заліза й машин. У 1861 році він дозволив безмитне ввезення вказаних вище виробів для машинобудівних заводів, а в 1864 році ці пільги були поширені на всі механічні заводи з паровими або гідравлічними двигунами. Це ставило вітчизняну промисловість у залежність від привізного металу, що гальмувало розвиток вітчизняної металургії. Представники патріотично налаштованих сил наполягли на зміні такого курсу. У результаті в 1866 році був прийнятий закон, який визначав, що замовлення, пов'язані з розвитком залізничного транспорту, повинні були виконуватися тільки вітчизняними заводами. Установлювалися урядові премії за виробництво паровозів і вагонів, а також сталевих рейок. Це було на користь розвитку вітчизняної металургії й машинобудування.

■
Аполлон
Мевіус

У тому ж 1866 році уряд видав князеві Кочубею концесію на спорудження заводу з виробництва залізничних рейок. Кочубей запропонував надати технічного виконання цієї концесії Джону Юзу, керівникові заводом у Мілльволі поблизу Лондона. Відкупивши в князя Кочубея право на концесію за 24 тисячі фунтів стерлінгів, він уклав з Комітетом міністрів договір на утворення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва та товариства залізничної ділянки від Харківсько-Азовської лінії. 18 квітня цар утвердив цей договір [18].

Д. Юз вивчив економічні й географічні умови Донбасу, дані про проведені дослідження на казенних заводах Донбасу, побував на місцях. Стали очевидними великі вигоди концесії. У липні 1869 року в Лондоні було засновано англо-російське акціонерне Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва. Правління товариства знаходилося в Лондоні, його відповідальне агентство — у Петербурзі, а директор-розпорядник Д. Юз у Донбасі.

«Новоросійське товариство зобо-

в'язалося почати виплавку чавуну в січні 1870 року, а прокат рейок — у квітні 1871 року. Правління акціонерного товариства знаходилося в Англії, у Донбасі вів справи директор-розпорядник Д. Юз.

Зупинимося на хвилинку. Зіставимо факти. А.Ф. Мевіус спроектував і побудував Петрівський казенний завод, який показав обнадійливі результати. Але його тут же закрили. Це було в 1866 році. У тому ж році, як ми знаємо, почали будувати Лисичанський завод. Будівельники сподівалися, що він даватиме чавун і рейки. Але помилилися. Після проведення плавок у доменній печі завод був закритий. Паралельно з Лисичанським заводом, починаючи з того ж 1866 року, йшла інтенсивна підготовка до будівництва приватного заводу Юза із залученням англійського капіталу. Чи випадково це? Звичайно, ні, як не випадково й те, що саме цей завод отримав такі щедрі пільги. Впливові сили в Російському уряді, які орієнтувалися на західний капітал, казенним металургійним заводам Донбасу відводили роль дослідної бази, тоді як у розвитку чорної металургії Донбасу, як і у вугільній промисловості, вони взяли курс на залучення приватного іноземного капіталу.

Завод побудували на березі р. Кальміус у Бахмутському повіті. Проект його був розроблений в Англії. Звідти ж привезли все устаткування, а також майстрів. Перша доменна піч мала об'єм 240 м³. Задули її 24 квітня 1871 року. Початок виявився невдалим. Футеровка печі не витримала високої температури й оплавилася. Згоріли фурми. Вода потрапила в піч, утворилися настили. Було потрібно 9 місяців, щоб перебудувати її. 24 травня 1872 року піч повторно включили в роботу. Вугілля видобували поряд із заводом, тут же були й коксувальні печі. Залізну руду доставляли на волах з довколишніх родовищ. На цей раз до бідної залізної руди додавали привезену з Англії марганцеву руду.

Другу доменну піч об'ємом 160 м³ ввели в 1876 році, а третю, 178 м³, — у 1882 році. Згодом шляхом реконструкції об'єм доменної печі збільшили: першої до

■
Геогностич-
на карта
«Частини
Луганського
Гірничого
округу»

333 м³, другої і третьої, — до 211 м³. У 1872 році було налагоджено виробництво пудлінгового заліза, введено 24 пудлінгові та 13 зварювальних печей. Почалося виробництво рейок, штабового й сортового заліза.

Усю свою діяльність фірма Юза підпорядкувала головній меті — отриманню високого прибутку. Звідси й застаріле устаткування. Хоча технічний рівень Юзівського заводу був вищий уральських, від західноєвропейського він відставав років на 50. Розрахунок був на дешеву робочу силу в Донбасі. Широко застосовувалася ручна праця, застаріла технологія. Замість мартенівського й безсемерівського виробництва сталі Юз влаштував пудлінгування з важкою людською працею, хоча в Росії, на Сормовському заводі, мартенівські печі діяли вже з 1870 року. Коксувальні печі в Юза теж були застарілої системи Шаумбурзької.

Швидкий розвиток завод отримав у зв'язку з використанням багатого залізом криворізької руди. Уже в 1883 році на заводі застосовувалося 40% руди з Кривого Рогу. Новоросійське товариство придбало в Криворізькому залізорудному

басейні значні ділянки й організувало видобуток руди.

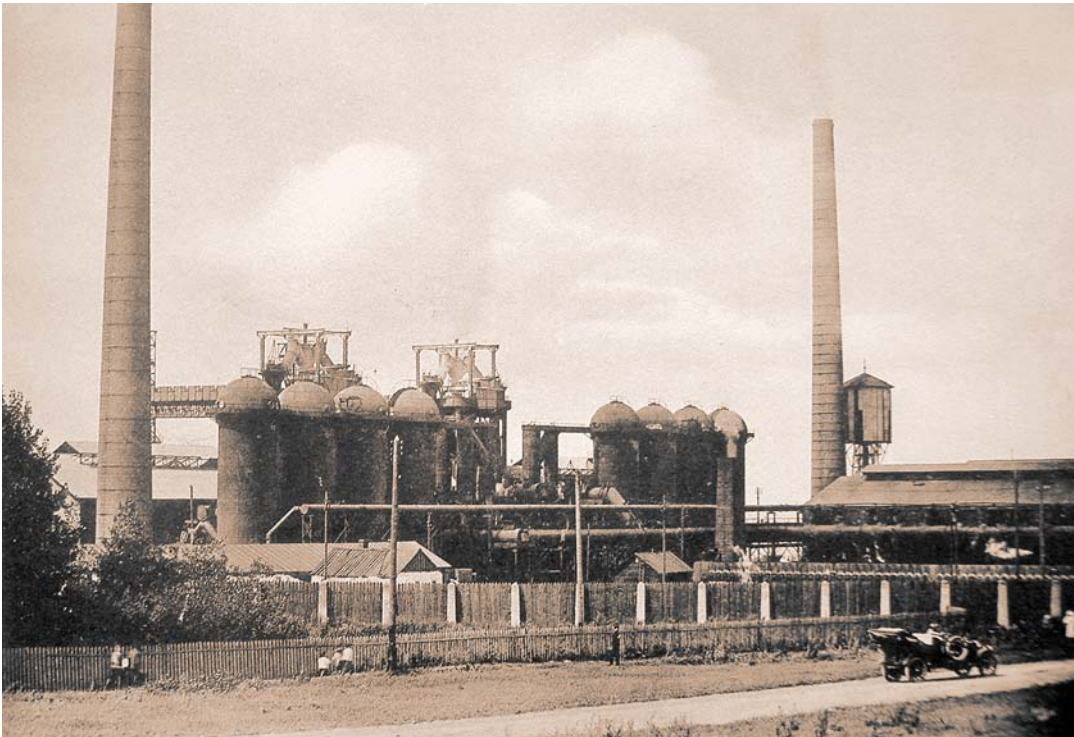
У 1873 р. був уведений у дію Сулінський металургійний завод, заснований власником механічного заводу в Ростові-на-Дону Д. Пастуховим. Проектував і будував його інженер Мещерін, який починав будувати Лисичанський чавуноплавильний завод. Він був розрахований на виробництво чавуну на антрациті. Однак плавки на антрациті велися з перебоями, і завод, не отримавши державної підтримки, згодом перетворився на переробний.

Наприкінці ХІХ ст. у Донбасі один за одним вводять у дію металургійні заводи. Слідом за Юзівським вводяться Макіївський, Петрівський, Маріупольський, Краматорський заводи. У 1896 р. — Алмазнянський і Донецько-Юр'ївський (Алчевський) металургійні заводи на Луганщині.

О. Алчевський починав свою справу з невеликого чайного магазину. У 1865 р. він заснував Харківський торговельний банк. Це був перший банк комерційного кредиту не тільки в Харкові, але й у всій Росії. А в 1871 р. Алчевський заснував у Харкові перший у Росії земельний акціонерний банк. Подальші устремління

■
Загальний
вигляд
заводу Ново-
російського
товариства.
Початок
ХХ ст.

■
Алмаз-
нянський
металургій-
ний завод.
1910 р.

Алчевського були спрямовані в Донбас, де набирала темпи промисловість. Задумавши відкрити металургійний завод у Донбасі, він організував Олексіївське гірничопромислове товариство, покликане забезпечити завод вугіллям і коксом. У 1895 р. він заснував Донецько-Юр'ївське металургійне товариство (ДЮМТ). Біля станції Юр'ївка, у двох кілометрах від с. Василівка, почали будувати Донецько-Юр'ївський завод. У будівництві брали участь німецькі та іспанські фахівці. У проектуванні брав участь А. Мевіус.

Перша домна заводу була задута 26 травня 1896 р. У тому ж році вступила в дію друга домна й перша мартенівська піч. Почалося будівництво безсемерівського й пудлінгового цехів. З першого року свого існування завод став у ряд найбільших підприємств чорної металургії. У 1897 р. обсяг виробництва склав 4 млн. 856 тис. пудів чавуну й 738 тис. пудів сталі. У 1900 р. на заводі діяли 4 домenni й 4 мартенівські печі, 3 конвертори, 9 прокатних верстатів, у тому числі великосортний стан 600 і дрібносортний стан 250. Завод виробляв чавун усіх сортів, феромарга-

нець, феросиліцій, різні чавунні виливки, фасонне лиття, листове й дахове залізо та інші види продукції. Підприємство працювало на криворізькій руді й нікопольському марганці. Використовувалася місцева залізна руда, вапняк і донецький кокс. На заводі працювало 3200 осіб. У 1900 р. зроблено 6 млн. 792 тис. пудів чавуну, 3 млн. 192 тис. пудів сталі та 2 млн. 354 тис. пудів прокату [42].

Особливість Донецько-Юр'ївського металургійного заводу полягала в тому, що він був заснований виключно на вітчизняному капіталі, тоді як інші заводи Донбасу належали іноземним акціонерним товариствам. Природно, що він не витримав конкурентної боротьби. В умовах економічної кризи 1900 року Алчевський вимушений був звернутися до уряду з проханням про надання заводу частини з тих замовлень, які казна роздавала іншим підприємствам. Оскільки він раніше не був казенним постачальником, заводу в проханні відмовили. Не маючи збуту продукції, завод розорився. Подальші звернення з проханням про допомогу не були почуті чиновниками. Не бачачи виходу

зі скрутного становища, 7 травня 1901 року Алчевський на Царсько-Сільському вокзалі кинувся під потяг.

Хто тільки не проектував металургійні заводи в Донбасі: Юзівський — англійці, Донецько-Юр'ївський — німці. А ось Нікополь-Маріупольський трубопрокатний завод Нікополь-Маріупольського гірничого й металургійного товариства будувався за проектом американця Кенеді. Виготовлено устаткування в США. Трубопрокатний стан був пущений уже в лютому 1897 року. Перша партія труб призначалася для нафтопроводу Баку—Батумі. У той же час будувалися дві домни, прокатні стани, ливарні й механічні виробництва. У 1899 році завод уже працював на повну потужність.

У тому ж 1897 р. ввели Петрівський (нині Єнакіївський) завод Російсько-Бельгійського металургійного товариства. Виник він недалеко від старого казенного заводу. Від нього отримав і назву. У складі заводу були дві доменні печі, 12 коксових печей, 2 конвертори, блюмінг і рельсобалковий стан 800, механічне й чавуноливарне виробництво, майстерня вогнетривких виробів. Через рік увели в дію прокатний стан 550.

Третій завод у 1897 році почав працювати під Маріуполем. Він був побудований бельгійським акціонерним товариством «Російський Провіданс». У 1899 році тут почали працювати 2 домни, 2 мартени, 3 Томасовських конвертори, великосортний і рельсобалковий прокатні стани, коксовий цех на 126 печей, 2 вагранки для литва та інші цехи.

Бельгійське товариство доменних печей і фабрик у 1898 році побудувало в слободі Ольховій (Успенка) чавуноплавильний завод. Через рік, у 1899 році, ввели Макіївський завод Генерального товариства чавуноплавильних і сталеливарних заводів у Росії. Перша піч була задута восени. У тому ж 1899 році тут закінчили будівництво другої домни. Діяли також 3 мартенівських печі, листопрокатний і сортопрокатний стани. У ті роки Алмазянське товариство будувало металургійний за-

вод. У 1899 році його придбало Південно-Російське дніпровське металургійне товариство. Назвали завод Кадіївським. У тому ж 1899 році він дав перший чавун.

У 90-і роки було створено сталеплавильне й прокатне виробництва на Костянтинівському машинобудівному заводі. На Маріупольському металургійному заводі в 1897 році були встановлені стани для зварки труб внакладку й стани Дікке, на Луганському паровозобудівному заводі ввели в дію трубозварювальний цех [41].

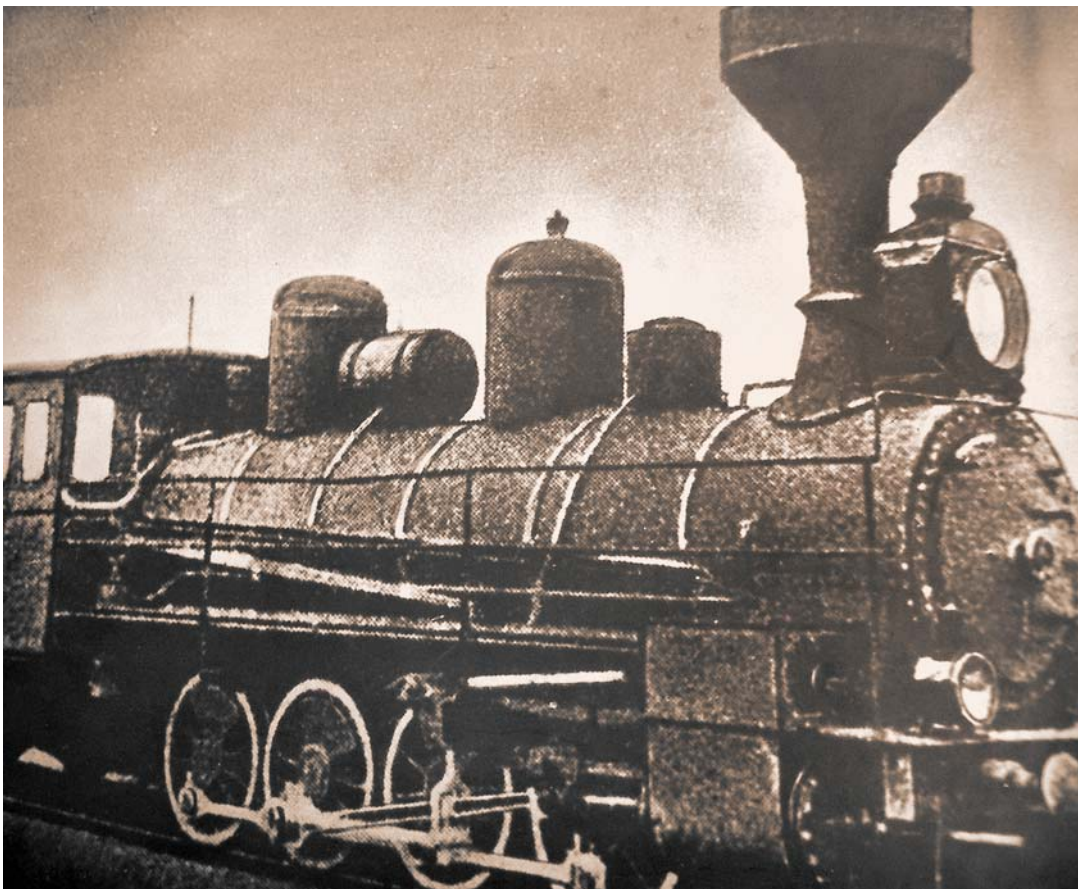
Таким чином, на початок ХХ століття в Донбасі склалася технічно досконала металургійна база. Металургійні заводи, яких налічувалося 12, виплавляли чавун на мінеральному паливі. Вони були оснащені мартенівськими печами, конверторами, прокатними станами.

Розвиток металургії втілював у життя нову галузь виробництва в Донбасі — вогнетривів. На металургійних підприємствах, зазвичай, створювалися власні цехи вогнетривів.

Металургійні заводи Донбасу разом з підприємствами Подніпров'я й Криворіжжя стали основною металургійною базою Росії. Ще в 1895 році металургія Півдня досягла рівня виробництва чавуну на Уралі. Наступного року був досягнутий уральський рівень з виробництва прокату, а в 1897 році — сталі. У 1900 році Південь виробив 52 % усього чавуну в Росії, сталі й прокату — 45 %, ставши основною металургійною базою Росії [41].

Уже у 80-х роках ХІХ століття Росія за темпами розвитку металургії випередила багато західноєвропейських країн. Якщо в 60 — 80-х роках російська металургія займала сьоме місце у світі, то в кінці ХІХ століття вона вийшла на четверте, поступаючись тільки США, Англії та Німеччині. Велика заслуга в тому належала металургії Донбасу.

У 1879 році поблизу села Зайцево Бахмутського повіту гірничим інженером Міненковим було відкрито родовище кіноварі. На базі цього родовища Товариство ртутного виробництва «А. Ауербах і К°» відкрило Микитівський ртутний комбінат.

■ Паровозный відділ заводу Гартмана

■ Перший паротяг, виготовлений на заводі Гартмана. 1900 р.

14 грудня 1886 року була отримана перша в історії Росії промислова ртуть. У 1890 році виробництво ртуті склало 18,3 тисяч пудів, а в 1897 році — 38,5 тисяч пудів.

Промисловість, що розвивалася, і залізничне будівництво вимагали все більше машин, гірничозаводського та іншого устаткування. Початок машинобудування в Донбасі поклав Луганський ливарний завод. Протягом кількох десятиліть він був єдиним виробником на Півдні Росії парових машин і локомотивів, сільськогосподарських машин, млинів і всілякого устаткування.

У післяреформений період у регіоні виникає низка підприємств з виробництва машин та устаткування для шахт і заводів, що знов будуються.

У 1897 році бельгійською компанією був побудований машинобудівний завод у Горлівці. Він мав ливарний, ковальський, котельний і модельний цехи, механічну майстерню. Працювало тут більше тисячі чоловік. Завод виготовляв устаткування для шахт і металургійних заводів. Надалі цей завод став відомим не тільки в Донбасі, але й у всій країні.

Франко-Бельгійське акціонерне товариство, правління якого знаходилося в Петербурзі, біля станції Дебальцеве побудувало механічний завод. У 1894 році він вступив у експлуатацію. Тут виготовлялися будівельні ферми, прольоти невеликих залізничних мостів, вагонетки. У

той період на заводі працювало 787 осіб. Уже через 4 роки обсяг виробництва склав 1 707 000 пудів [39]. Весною 1898 року на основі бельгійського капіталу виникло Торецьке сталеливарне й механічне анонімне товариство. Воно побудувало в Дружківці сталеливарний і механічний завод. Підприємство виробляло устаткування для залізниць.

Німецька компанія «В. Фіцнер і К. Гампер» у 1892 році в районі станції Краматорської заклала машинобудівний завод. У 1896 році він вступив у дію й виробляв устаткування для залізниць та шахт. З метою незалежного забезпечення металом він побудував свої домни. Завод швидко розвивався, перетворившись на велике машинобудівне підприємство. У той же період у Донбасі виникла ще одна німецька фірма — «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана», заснована німецьким підприємцем Густавом Гартманом. Улітку 1896 року фірма заклала паровозобудівний завод у Луганську. У 1900 році він випустив перший паровоз. Це був найбільший з усіх паровозобудівних заводів, що існували в Росії. Окрім паровозів, підприємство виготовляло машини й механізми для нафтопромислів, фасонне, сталеве й чавунне литво, радіатори, вагонні осі, резервуари, металеві конструкції для мостів. Усього в Донбасі на початок ХХ століття діяло вже 17 машинобудівних підприємств.

СОЛЯНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Видобуток солі в Донбасі розпочався ще в XVII столітті. У той час її випаровували на Торських соляних озерах. Ав 1701 році на річці Бахмутці, де відсоток вмісту солі в колодязях виявився вищим, стихійно поселилися козаки з довколишніх місць. Виник новий солепромисел і селище солеварів, назване за річкою Бахмутом. До самого закриття солепромислу в 1882 році в Донбасі і на всій території Півдня Росії знали сіль під назвою «бахмутка».

Новий етап у розвитку соляної справи в Донбасі почався з відкриття величезних

запасів кам'яної солі в Бахмутській улоговині. Прямо або побічно до відкриття солі мали відношення багато геологів, починаючи з гірничих інженерів Луганського ливарного заводу М. Чернявського і Є. Ковалевського.

Олександр Васильович Гуров запропонував бурити свердловини на кам'яну сіль у Бахмуті. Витрати на буріння двох свердловин сплатив таганрозький купець 1-ої гільдії І.П. Скараманг. Перший пласт кам'яної солі був розкритий на глибині 49 сажнів (104 м), другий — на гли-

бині 146,9 м. Заглибилися в пласт на 19 м, але нижньої межі пласта не досягли. І без того стало зрозуміло: запаси солі величезні. Бахмутське родовище кам'яної солі було найбільшим у Європі. Як потім з'ясувалося, товщина соляного пласта тут перевищувала 100 метрів.

30 червня 1873 року І.П. Скараманг орендував у міської думи Бахмута ділянку землі в 5 десятин строком на 81 рік. Тут був побудований завод для виварювання солі. Його проектна потужність — 1800 тисяч пудів. Устаткування купили у Франції. Завод обійшовся купцеві в 1 мільйон руб. Виварювання солі почалося 2 грудня 1874 року. У подальші роки, коли завод отримав повний розвиток, виварювання солі проводилося в більшості випадків на 19 панвах. Середній добовий вихід солі складав близько 6 тис. пудів. Середньорічне виробництво солі досягало 1,3—1,5 млн. пудів [43]. Сіль отримували вищої якості, яку можна було порівняти хіба що з Ліверпулем.

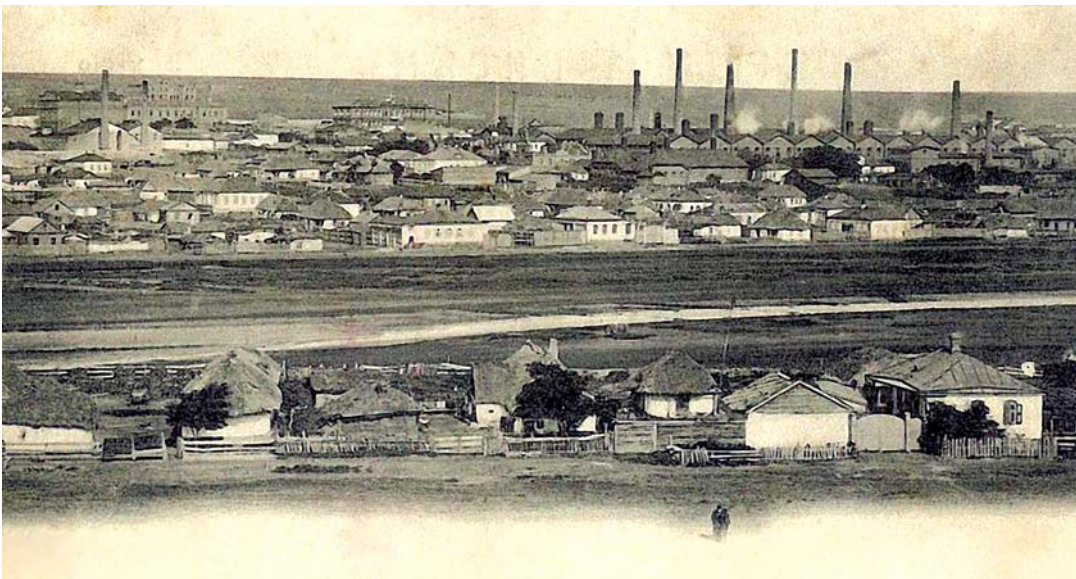
Якість бахмутської солі була відмінною. Вона перевершувала ту, що видобувається в Криму, на озері Ельтон, у Пермському окрузі. А тим часом попит на неї був слабкий. Власник вимушений був звернутися в уряд за підтримкою. Він просив звільнити його від платежу акцизу за сіль на 10 років.

Утім, не тільки Скараманг, багато виробників і громадськість країни добилися відміни акцизу на сіль, що призвело б до зниження на неї ціни. З 1 січня 1881 року уряд відмінив акциз на сіль, що сприяло збільшенню її виробництва й зниженню цін. У 1884 році вступив у дію другий завод солеварні, що розташувався недалеко від станції Ступки. За обсягом виробництва він у кілька разів поступався заводу Скараманга. Менш досконалим він був і в технічному відношенні. Проіснував завод усього 3 — 4 роки й був закритий, не витримавши конкуренції.

Завод Скараманга, що займався виварюванням солі, проіснував до 1914 року.

■
Слов'янськ.
Соляні
промисли

■
Бахмут.
Соляний
завод

Давно вже стало ясно, що вигідніше видобувати кам'яну сіль.

Першою великою соляною копальнею в Донбасі була Брянцевська, розташована біля села Брянцівки на березі Мокрої Плотви, у 12 кілометрах від Бахмута. Тут у 1876 році за пропозицією професора Петербурзького гірничого інституту В.Г. Єрофєєва була закладена бурова свердловина. Керував роботами гірничий інженер П.І. Іванов. Буріння закінчилося в 1880 році. Сіль була розкрита на глибині 78,81 метра. Проходку першої соляної шахти почала приватна промислова компанія, що утворилася в 1879 році на чолі з Летунівським.

Сіль видобували способом буропідривних робіт, які називали порохострільними, оскільки вибухівкою служив порох. Буріння проводилося за допомогою ручних машинок системи Макдермата. Витрати на вибухові роботи склали 66 коп. на пуд солі. Купи комової й дрібної солі, що утворилися після вибуху, сортувалися на місці відкатниками. Вони тут же завантажували її прямо у вагони внутрішньошахтної дороги, що подавалися сюди рейками. Навантажені вагони, у які вміщалося 50 — 60 пудів солі, відкатувалися по штреку до шахтної кліті. Вкотивши вагони в кліть, їх підіймали на поверхню. Підйом кліті здійснювався за допомогою 100-сильної парової машини.

Дроблення й сортування солі проводилося на поверхні. Тут були відповідні механізми, що приводилися в рух шести-сильною паровою машиною. У результаті отримували три сорти солі. Через спеціальні воронки ці сорти солі завантажувалися у вагончики. У середньому за зміну дробили 6000 пудів солі. Відсортована сіль частково йшла на продаж. Але основна її частина у вагончиках по рейках відправлялася на млини для помелу. Отже, рівень механізації, видобутку й переробки кам'яної солі на Брянцевській копальні на ті часи був достатньо високим, виключаючи лише вантаження. На копальні було 8 тридцятисильних казанів і один десятисильний, які забезпечували

парою всі парові машини. На шахті діяв витяжний вентилятор.

Помітно зросло виробництво солі і в Слов'янську. Якщо в 70-х роках тут щорічно виварювали до 250 тисяч пудів солі й лише в окремі роки 300 — 400 тисяч, то в перший безакцизний рік її виробництво перевищило 1 млн. пудів. У 1887 році в Слов'янську працювало 23 солевиварювальних заводи, які отримували до 4 млн. пудів солі.

Держава, проте, ненадовго залишала без прямих прибутків від виробництва солі. Через кілька років вона ввела новий податок на сіль. Архангельську й Вологодську сіль обклали податтю по півкопійки з пуда, пермську — по 1 копійці, ілецьку, кримську й астраханську, — по 3 копійки, бахмутську кам'яну по 7 копійок, а виварювальну — по 6 копійок.

Такі ставки податку були не вигідними для донецьких виробників солі. Вони вимагали застосування зрівняльного принципу оподаткування. Можливо, більше всього від цього податку страждали слов'янські солевари. У конкурентній боротьбі за ринки збуту слов'янські солевиробники об'єдналися в «Товариство слов'янських солезаводчиків», яке планувало продуктивність кожного заводу, регулювало продажні ціни на сіль, стежило за якістю продукту, шукало нові ринки збуту. Це принесло непогані результати. У 1887 році слов'янське Товариство на Харківській сільськогосподарській виставці було нагороджене великою срібною медаллю.

Видобуток Бахмутської кам'яної солі стрімко зростав. У 1895 році в Бахмутському повіті було видобуто 15,5 млн. пудів солі [44]. Скупивши майже всі соляні шахти, французьке акціонерне товариство було перетворене в «Товариство для розробки кам'яної солі й вугілля в Південній Росії». У його руках опинилося 86 % видобутку кам'яної солі в Донбасі. Ставши абсолютним монополістом у цій галузі, воно закрило ряд шахт, залишивши в дії рентабельніші.

Усього ж у Донбасі до 1900 року налічувалося 45 соляних заводів і копалень.

ХІМІЧНА ТА СКЛЯНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

З розвитком вугільно-металургійного комплексу в Донбасі, з його потребами тісно пов'язане виникнення хімічної промисловості басейну. Ще в 1799 році на казенній копальні в Лисичій балці був отриманий кокс для Луганського ливарного заводу. Це був перший кокс не тільки в Донбасі, але й в Україні та у всій Російській імперії. З коксових печей у Лисичій балці і в Луганську бере початок свого розвитку коксохімія, що перетворилася на велику галузь промисловості України.

З розвитком промисловості в басейні виникла потреба в соді. Для її виробництва тут були всі умови. Ще Д. Менделєєв після відвідування Донбасу в роботі «Майбутня сила, що спочиває на берегах Дінця» писав: «Отут — усі умови, щоб зробити дешево соду й усякі солі й кислоти содових заводів. Багатства донецького краю кличуть туди російських діячів» [45].

Намагався організувати виробництво соди в Донбасі й Бахмутський підприємець І.П. Скараманга. У зв'язку з відсутністю попиту на сіль, що виварювалася на його заводі, він у 1877 році звернувся до уряду з пропозицією побудувати содове виробництво для виготовлення содопродуктів на 1 мільйон пудів. Він отримав пільги для ви-

робництва соди за новітніми технологіями, почав проводити дослідження. Проте брак коштів не дозволив йому здійснити свій намір.

Крім російських діячів, прибули в Донбас також іноземці. Навесні 1890 р. у селі Верхнє Лисичанської волості акціонерне товариство для виробництва соди в Росії під фірмою «Любимов, Сольвей К°» почали будувати содовий завод. У квітні 1892 р. він випустив першу продукцію. Завод назвали «Донецький» (нині — «Лисичанська сода»). Це було перше велике хімічне підприємство Донбасу. Завод виробляв соду кальциновану, каустичну, бікарбонат натрію та інші види продукції. У 1898 р. добовий виробіток соди кальцинованої — основного виду продукції заводу — сягав 200 т, що складало 70000 тонн на рік. У той же час Березниківський завод за тими ж даними виробляв 24,5 тисяч тонн на рік [44].

У самому кінці ХІХ століття в Донбасі виник ще один великий содовий завод. Його побудувало «Південно-Російське товариство для вироблення і продажу соди та інших хімічних продуктів» у 1898 році в м. Слов'янську. Будували його німецькі фахівці за своєю технологією й на німецькі капітали. Завод працював на природ-

Цех кальцинованої соди заводу «Донсода». Уведений у дію в 1892 р.

ЛИНИЯ ПОПАСНАЯ-КУПЯНСКЪ.

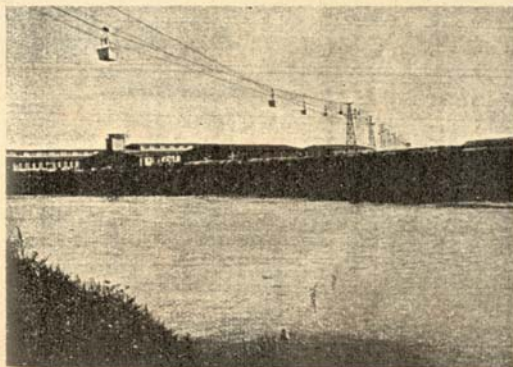
233

Въ районѣ ст. Переѣздная и Лисичанскъ расположены слѣдующія предпріятія, принадлежація О-ву Любимовъ, Сольве и К-о. При станціи Переѣздная находится Донецкій содовый заводъ О-ва для производства соды въ Россіи подъ фирмою «Любимовъ, Сольве и К-о». Заводъ начатъ постройкою въ 1889 г. нынѣшней фирмою и законченъ въ 1892 г., расположенъ на землѣ, купленной у крестьянъ села Верхняго, Бахмутскаго уѣзда. Основной капиталъ О-ва составляетъ 6.000.000 руб. Заводъ производитъ соду кальцинированную и каустическую, бикарбонатъ, хлорную известь, нашатырный спиртъ и нашатырь.

Техническое оборудованіе завода состоитъ изъ 106 разныхъ паровыхъ машинъ, общей мощностью 5300 л. с., 56 паровыхъ котловъ, съ общей поверхностью нагрѣва 6650 кв. метр., 3 паровозовъ, 1 парового крана и 2 ручныхъ крановъ.

Заводъ вырабатываетъ въ годъ: кальцинированной соды 6 м. п., каустической 1,5 м. п., бикарбоната 250 т. пуд., хлорной извести 600 т. пуд., нашатыря

50 т. п., нашатырнаго спирта 30 т. п., а всего всѣхъ продуктовъ въ 8.480.000 пудовъ, для чего расходуется около 26 м. п. равнаго матеріала (каменной соли, каменнаго угля, доломита и пр.). Извѣстнаго матеріала каменнаго угля

Лавочная дорога Содового завода.

и доломитъ добываются на мѣстѣ, а каменная соль подвозится со станціи Деконская, Южныхъ дорогъ. Въ настоящее время устраивается грандіозное

доменної печі чавуноплавильного Лисичанського заводу після його закриття. Професор Петербурзького гірничого інституту І. Тіме в 1889 році писав про це: «У цей час доменної печі не існує. На місці її влаштували невеликий скляний завод» [46]. Цей склозавод проіснував недовго. Ймовірно, його знесли у зв'язку з будівництвом залізничної станції Лисичанськ.

У 1880 році в Бахмуті було засновано товариство на вірі, до якого входив Бахмутський скляний (темно-зелений) завод Е.П. Фарке [47]. У цьому ж році прусськopiesданий Е.П. Фарке, який був відомий у Бахмуті тим, що побудував тут водопровід, укладає з міською управою договір, за яким йому виділили десятину землі вигону, а пізніше додали ще дві десятини. На цій землі Е.П. Фарке незабаром будує заводи алебастровий, скляний, цегляно-черепичний і вогнетривких матеріалів. Скляний завод на ті часи вважався великим. Він випускав продукції на 135 тисяч руб. У числі виробів склозаводу були винні пляшки, карафи, глеки, банки.

У 90-х роках ХІХ століття в Донбасі були засновані нові скляні заводи. У 1895 році виникло бельгійське «Анонімне товариство Донецьких скляних і хімічних заводів». Навіть у самій назві товариства відчувається розмах. У тому ж році в с. Сантуринівці Бахмутського повіту (нині у складі м. Костянтинівки) воно розгорнуло будівництво скляного й хімічного заводів. У 1897 році підприємства вступили в дію. Незабаром бельгійське товариство прибрало до рук і пляшковий завод, побудований тут же в 1897 році «Товариством Донецького пляшкового заводу». На пляшковому заводі в 1900 році було зайнято 260 осіб. Тут виготовляли пляшки й аптечний посуд. На скляному заводі працювало 700 осіб. Тут же виникло «Анонімне товариство дзеркальних заводів на півдні Росії», яке теж належало бельгійському капіталу. У 1899 році воно ввело в дію дзеркальний завод. Підприємство виробляло поліроване скло, дзеркала й марблін [48].

У ХХ столітті хімічна й скляна промисловість Донбасу отримує новий розвиток.

■ них розсолах. За потужністю він значно поступався Донецькому содовому. У 1900 році його продуктивність складала 750 тисяч пудів содопродуктів. Проте він виявився сильним конкурентом «Донсоді». Появу на ринках збуту продукції Слов'янського содового заводу викликало зниження цін на соду й майже повне припинення ввезення закордонної соди [44].

В останній чверті ХІХ століття в Донбасі виникла ще одна важлива галузь промисловості — скляна. Басейн мав у своєму розпорядженні для цього необхідну сировину. Росла й потреба в скловиробах. Перше скляне підприємство було засноване у 80-х роках на базі колишньої

Сторінка з книги «По Катерининской железной дороге». 1912 р.

2.11. СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ДОНБАСУ

Розвиток великого капіталістичного виробництва в післяреформений період супроводжувався швидким зростанням робітничого класу. Формування його відбувалося в основному за рахунок масового розорення селянських господарств і дрібних товаровиробників міста. До кінця ХІХ століття у всіх галузях промисловості Донбасу склалися стійкі кадри постійних робітників. Їхня загальна чисельність становила близько 175 тисяч осіб.

Виникнення кадрів гірничозаводських робітників Донбасу пов'язане з початком промислової розробки кам'яного вугілля в басейні й заснуванням Луганського ливарного заводу — первістка металургії Донбасу й усієї України. На першій копальні басейну в Лисичій балці зародився новий загін робітничого класу Донбасу, України й Росії — шахтарі. Першим металургам Донбасу дав путівку в життя Луганський ливарний завод. Отже, біля витоків народження шахтарів і металургів басейну стояли міста Лисичанськ і Луганськ, що розвивалися разом з ними.

Напередодні відміни кріпосного права в промисловості Донбасу було зайнято 5 — 6 тисяч осіб. Приблизно половина з них працювала за вільним наймом. Це були в основному селяни, які приходили на заробітки з центральних губерній Росії та Лівобережної України.

Селянська реформа, не дивлячись на її грабіжницький характер, непослідовність і обмеженість, створила умови для розвитку продуктивних сил і утвердження капіталізму в Росії. На основі незчисленних багатств своїх надр Донбас швидко перетворився на індустріальний центр країни. Провідними галузями виробництва стали вугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна промисловість. Швидко росла й чисельність робітників. До кінця ХІХ століття робітничий клас Донецького басейну в основній своїй масі мав селянську генеалогію. Формувався він головним чином за рахунок безземельних і малоземельних селян, які йшли до Донбасу в пошуках коштів для існування. Більше 55 % усіх шахтарів

■
Микола
Касаткін
(1859 —
1930).
Вуглекопи.
Зміна.
1895 р.

Донбасу до кінця ХІХ століття складала вихідці з Орловської, Курської, Тамбовської, Воронежської та інших губерній Росії. За ними за чисельністю йшли вихідці з українських губерній — Катеринославської, Харківської, Чернігівської, Полтавської й Війська Донського, які склали 31,5 %. Приблизно таке ж співвідношення вихідців спостерігалося в інших галузях промисловості. Поступово в Донбасі формувалися й кадри постійних робітників.

Численний робітничий клас Донбасу, який виробляв матеріальні блага, знаходився у важкому становищі. Воно посилювалося засиллям іноземного капіталу. У руках іноземних монополій опинилося не менше половини всього виробництва кам'яного вугілля. З 12 металургійних заводів Донбасу лише Сулінський та Донецько-Юр'ївський працювали на російських капіталах. Доля гірничої й

■
Сергій
Коровін
(1858 —
1908).
На миру.
1893 р.

гірничозаводської індустрії Донбасу вирішувалася в Парижі, Лондоні, Брюсселі. Іноземних підприємців вела сюди одна мета — отримання високих прибутків за рахунок жорстокої експлуатації робочого класу Донбасу. Тому про механізацію праці вони менше всього думали.

Нестерпними були умови праці й побуту робітників, унаслідок чого вони передчасно старіли. На виробництві широко застосовувалася дитяча праця. На шахтах підлітки працювали конономами, лампоносими, тягальщиками, на вибірці породи. Робочий день продовжувався 12 годин. Лише в 90-х роках він був обмежений 11,5 годинами. Зростала інтенсифікація праці. На початку 60-х років денний видобуток шахтаря складав у середньому не більше 50 пудів вугілля. До кінця ж ХІХ століття за рахунок мускульної енергії шахтарів продуктивність зросла до 144 пудів. Про життя робітника, його здоров'я

ніхто не піклувався. На шахтах і заводах не застосовувалися заходи безпеки праці. З 1885 по 1900 рік на шахтах Донбасу загинуло 1288 осіб і 2179 було покалічено. Частинами були масові захворювання із смертельним результатом, епідемії. Медичне ж обслуговування знаходилося на вкрай низькому рівні. У результаті обстежень, проведених у 1889 році на кам'яновугільних шахтах 1-го гірничого округу західної частини Донбасу, тільки на 7 з 22 вугільних копальнях були медичні пункти. Правда, у 90-х роках майже всі великі вугільні копальні мали свої лікарні, але розміщувалися вони часто в невпорядкованих приміщеннях, нерідко спостерігалася сильна скупченість хворих.

До кінця ХІХ століття в Росії не було законодавства про відповідальність підприємця за нещасні випадки. У

кінці століття багато великих фірм Донбасу страхували своїх робітників у приватних страхових товариствах, вносячи невеликі суми й знімаючи із себе відповідальність за забезпечення постраждалих робітників і членів їхніх сімей.

Оплата праці робітників Донбасу була низькою. Вона не повністю забезпечувала життєві потреби трудящих, хоча номінальна зарплата зростала. За даними статбюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, з 1884 по 1900 рік середньорічний заробіток забійників збільшився на 69 % — з 251 по 425 руб. на рік, тоді як середньорічний заробіток робітника по Росії складав 204 руб. Треба врахувати, що в Донбасі в зимовий час зазвичай знижувалася зарплата шахтарям на 15 — 20 %. А якщо взяти середній денний заробіток робітника вугільної промисловості, то він складав лише 1 руб. 31 коп. [49].

У металургійній і металообробній промисловості існував різкий розрив в оплаті праці між порівняно невеликою групою кваліфікованих робітників, значну частину яких складали іноземці, й основною масою робочих. У 1897 році на заводі Юза налічувалося всього 9377 робітників (без будівельників). Середньомісячна їхня зарплата складала 27 руб. 35 коп. З цієї маси 6511 осіб працювали поденно. Їхній середній заробіток складав тільки 23 руб., тобто 97 копійок на день на людину. Ще нижчою була зарплата в хімічній промисловості. На Донецькому содовому заводі в 1892 році робітники при виробництві кальцинованої соди в червні мали такий заробіток: на вапняних печах по 57 коп., апаратники сушарок — по 68 коп., апаратники дистиляції — по 51 коп. Укупорщики соди за 323 робочих дні отримали 124 руб., тобто по 38 копійок на день на робітника [50].

Зарплата до того ж не була стабільною. У періоди кризи вона значно знижувалася. Ще більше вона знижувалася внаслідок різних вирахувань і штрафів. Навіть після видання в 1886 році закону,

■
Микола
Касаткін
(1859 —
1930).
Шахтарка.
1894 р.

що обмежував штрафи, вони залишалися значними.

Важкі умови життя й праці змушували робітників вести відчайдушну боротьбу за свої права, за поліпшення свого економічного становища. У перших лавах борців йшли кадрові робітники. Вони були найбільш організовані й відрізнялися вищим рівнем свідомості. Особливо частими та масовими були виступи робітників шахт і заводів Юза.

У 1874 році відбувся великий страйк у східній частині Донбасу, на антрацитних копальнях. Близько 1000 шахтарів відмовилися спускатися в шахту. Вони протестували проти обрахунків адміністрацією при зважуванні видобутку. І тут на допомогу шахтовласникам прийшла поліція. На шахті Мар'їнської копальні Губоніна поліція усмирила бунт 25 березня 1884 року.

З метою політичної освіти й організації єдності створюються робітничі гуртки й союзи. У 1875 році в Одесі виникла перша робітнича революційно-політична організація — «Південно-російський союз робітників». Він ставив

собі за мету пропаганду ідеї звільнення робочих з-під гніту капіталу. У 1878 році робітниками-революціонерами С. Халтуріним і В. Обнорським з робітничих гуртків Петербурга був створений «Північний союз російських робітників». Це була одна з перших у Росії підпільних революційних робітничих організацій.

Трудящі все частіше замислюються про причини свого важкого становища. За прикладом передових робітників країн вони об'єднуються в гуртки, ведуть просвітительську й пропагандистську роботу. У Луганську був відомий гурток Ожигова, який займався самоосвітою робітників. На власні гроші робітники придбали книги, створили невелику бібліотеку. Учасники гуртка виконували низку відповідальних доручень розпорядчої комісії, яку очолював відомий революціонер Г. Лопатін. Вони зберігали шрифт для чергового випуску газети «Народна воля», за допомогою учнів Лисичанської штейгерської школи виготовили кілька динамітних бомб, відправили їх до Петербурга Лопатіну. Однак восени 1884 р. Лопатін був заарештований. При обшуку поліція виявила в нього багато адрес, у тому числі й членів луганського гуртка. Вони були заарештовані. Сам Ожигов і деякі члени його гуртка були відправлені до Петербурга та ув'язнені в Петропавлівську фортецю. Брати Белоусови, Єшин і деякі інші були засуджені разом з Г. Лопатіним на так званому «Процесі 21-го» до різних строків тюремного ув'язнення й каторжних робіт. Ожигова звільнили.

У другій половині 80-х рр. відбувається підйом робітничого руху. Проїшли бурхливі страйки на Рутченківських копальнях, у Юзівці, холерні бунти, виступи на Луганщині. У липні 1894 р. близько 100 робітників Голубівської копальні вимагали підвищення заробітної платні. Після відмови адміністрації вони не приступили до роботи. Наступного дня до них приєдналося ще 300 гірників. А через день число страйкарів перевищило 600 осіб. Війська, що прибули,

придушили страйк. Близько 200 осіб було покарано різками. Однак розправа не зломилася волю шахтарів. 25 квітня 1895 р. робітники шахт №№6 і 22 знову застрайкували. Шахтарі вимагали встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної платні, покращення побутових умов і медичного обслуговування. Адміністрація копальні знову викликала козаків. Страйк був подавлений.

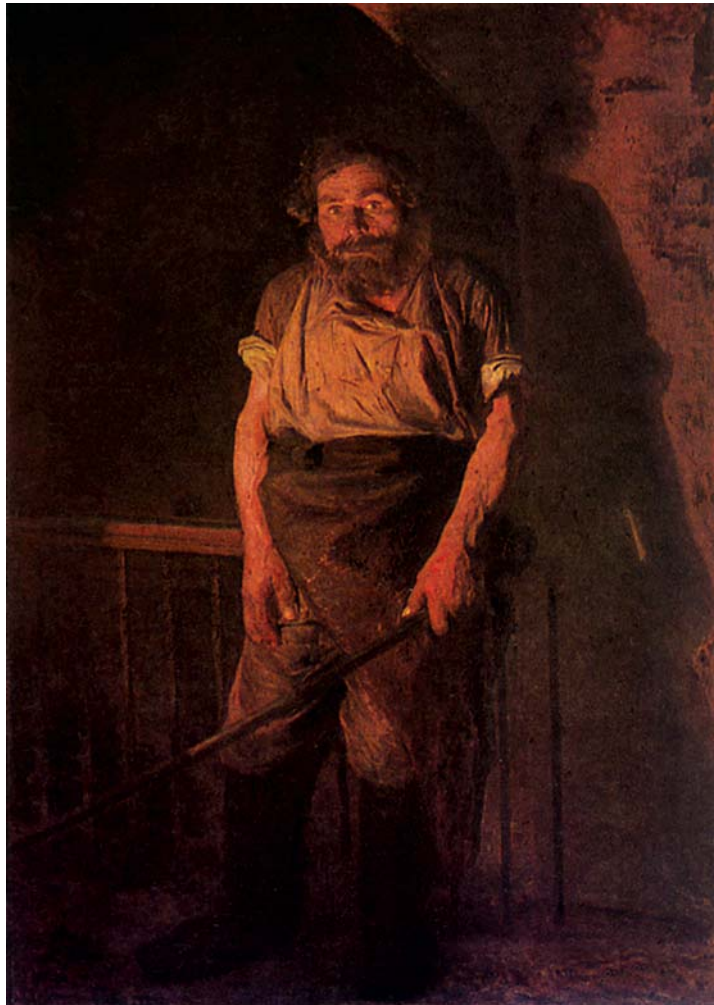
Проте ніщо вже не могло зупинити розвиток робітничого руху. У кінці ХІХ століття розпочався новий підйом страйкової боротьби трудящих, на який робила вплив соціал-демократична пропаганда. У цей час у Донбасі вели роботу члени Катеринославського соціал-демократичного комітету І.В. Бабушкін і П.І. Дамський. На заводах «Російський Провіданс» і Нікополь-Маріупольському в Маріуполі, Гартмана в Луганську, Юзівському, Дебальцевському та Донецько-Юр'ївському (ДЮМО) 27 і 28 квітня 1899 року у великій кількості з'явилися першотравневі прокламації та інші нелегальні видання. Вони закликали робітників відзначити день 1 травня страйками з пред'явленням конкретних вимог: скорочення робочого дня при збереженні рівня оплати, обов'язкового державного страхування, надання права страйків, зборів, союзів, заборона наднормових робіт. У 1898 році в Маріуполі утворилася група на чолі з Гусинським, яка займалася поширенням цих видань та іншої політичної літератури. У результаті соціал-демократичної агітації страйки відбулися в 1898 році в Юзівці, у 1899 році в Маріуполі й Дебальцевому. Поширення соціал-демократичної літератури виявилось важливим засобом політичної освіти й виховання робітників.

На Юзівському заводі виникли робітничі гуртки. У них входили робочі М. Кошеленко (Кошельов), П. Карогодін, К. Крижановський та ін. Вони підтримували зв'язок з Київською соціал-демократичною організацією. К. Крижа-

новський і П. Карогодін у серпні 1899 року були засуджені судом до короткострокового тюремного ув'язнення. У 1899 — 1900 роках соціал-демократичні гуртки й групи виникли на багатьох заводах і шахтах Донбасу. Луганським соціал-демократичним гуртком керували учасники петербурзьких гуртків і ленінського «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу» К. Норинський і В. Шелгунов. Соціал-демократичні групи виникли в Слов'янську, Кадіївці та інших районах. У 1897 році до Донбасу приїхав ветеран робітничого руху й керівник відомого Морозівського страйку 1885 року П. Моїсеєнко. У Маріуполі він створив гурток робітників, вів пропаганду й агітацію серед шахтарів Риківської копальні.

У ході боротьби за свої права росла свідомість і організованість робітничого класу Донбасу. Підвищувалася їхня активність. У 1896 році відбулися 4 виступи робочих, у 1897 році — 6 страйків. У 1897 році виступів було вже 17. Найбільшими з них були страйки юзівських металургів і робочих Петрівського металургійного заводу в 1898 році. Вони принесли істотні результати. На Юзівському заводі робітники явочним порядком встановили 10,5-годинний робочий день (до цього робочий день продовжувався 11,5 годин). На початку власники заводу брати Юзи загрожували оштрафувати робітників. Проте вони побоялися загострювати відносини з робітниками, відмовилися від своїх погроз і з лютого 1898 року встановили 10,5-годинний робочий день.

В останньому році ХІХ століття відбулося 28 виступів робітників Донбасу. Вони добивалися поліпшення матеріального становища, боролися проти свавілля й зловживання капіталістів та їхніх слуг. У Луганську поліція схопила й жорстоко побила робітника заводу Гартмана Соколова. У результаті він помер. Це викликало обурення робітників. 6

тисяч трудящих Луганських підприємств припинили роботу. Вони засуджували насильство й знуцання місцевої влади, вимагали покращення умов життя. Відбулися сутички з поліцією й козаками. Більше 60 чоловік було заарештовано й кинуте до в'язниці.

У ході боротьби робітників Донбасу за покращення свого становища та права росла політична свідомість трудящих. Вони переходили від стихійних бунтів до страйків, де виявлялися організаційні початки передових робітників. З 1861 по 1897 рік у Донбасі відбулося 43 робочих виступи. З них було 17 хвилювань і 26 страйків. За останні два роки ХІХ століття — 1898 і 1899 — відбулося 53 страйки і 9 хвилювань [49].

■
Микола
Ярошенко.
Кочегар.
1878 р.

2.12. ЗРОСТАННЯ МІСТ І ПРОМИСЛОВИХ ЦЕНТРІВ. ТОРГІВЛЯ Й ТРАНСПОРТ ДОНБАСУ

Економічний розвиток Донбасу в післяреформений період зумовив швидке зростання міст регіону. Разом з розвитком існуючих адміністративних центрів повітів, на базі заводів і шахт виникали

нові великі населені пункти. Деякі з них через своє географічне положення, за числом жителів і своєю господарською роллю усе більш висувалися як центри економічного й культурного життя районів.

ЛУГАНСЬК

Хоча поселення в середині ХІХ століття ще не мало власного імені, а за підприємством іменувалося Луганським заводом, у кінці 50-х років у ньому, крім ливарного заводу, було багато інших промислових підприємств. Діяли 70 кузень, 10 салотопних заводів, 2 воскотопних, 2 з виробництва воскових і сальних свічок, шкіряний, миловарний, 8 цегляних і черепичних, 2 вапняних заводи, 3 маслоробні, 17 млинів. Напередодні селянської реформи в поселеннях Луганський завод і Кам'яний Брід налічувалося 1558 кам'яних і 227

дерев'яних будинків. Тут проживало 9 тисяч осіб. На Луганському заводі були поштова контора, бібліотека з гірничо-заводським музеєм, госпіталь, аптека, метеостанція, 2 готелі. У числі торгових закладів — 49 крамниць і винарень, 5 лавень. Щорічно проводилися 2 ярмарки.

Поступово забудовуючись, поселення набувало міського вигляду. До середини століття сформувалася соборна площа, на якій у 1864 році був споруджений Миколаївський собор. Як відзначали сучасники, за величиною своєю й красою

■
Луганськ.
Англійська
вулиця
та
Успенський
сквер

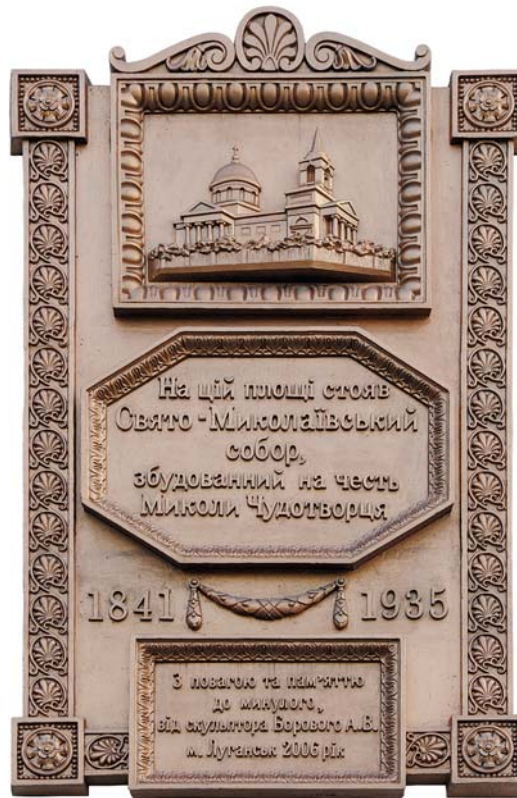

споруд Луганськ може називатися п'ятим містом у губернії. Саме тоді було поставлено питання про перетворення поселення Луганського заводу на місто.

До 80-х років у Луганську було зосереджено дві третини всіх підприємств повіту. Усе це висувало селище Луганського заводу на роль економічного й культурного центру Словоносербського повіту. Сприяло тому й залізничне будівництво. 1 грудня 1878 року відкрився рух на Донецькій кам'яновугільній залізниці, зокрема на лінії Дебальцеве—Луганський завод. Тут були побудовані залізнична станція, вокзал, паровозне депо 2-го класу, залізничні майстерні. У Луганську розмістилося управління залізниці. Поряд із станцією виросла нова будівля, де було відкрито перше в Донбасі залізничне технічне училище.

У результаті 3 вересня 1882 року прийнято імператорський указ, який свідчив: «Луганський завод вместе с прилегающим к нему поселением Каменный Брод возвести в степень уез-

■ Свято-Миколаївський собор. Споруджений у 1864 р.

■ Барельєф на будівлі Інституту культури і мистецтв Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

дного города с переводом в него за счет местных обывателей, согласно

■ *их приговоров, из города Славяно-сербска, который остается безуездным городом, соответствующих уездных учреждений».*
Луганськ. Петроградська вулиця

У кінці ХІХ століття Луганськ про-

довжував рости. У 1895 році німецький підприємець Гартман перевіз сюди з Хеймніца (Німеччина) паровозобудівний завод, який у 1900 році випустив перший паровоз. Заснування цього заводу зумовило швидке зростання міста. За даними першого Всеросійського перепису 1897 року, у Луганську вже проживало 20,4 тисяч осіб, було 234 торговельно-промислових підприємства. У 1896 році бельгійські промисловці заснували Анонімне товариство Луганських емалевих майстерень, у 1897 р. — Анонімне товариство Луганських ливарних заводів. Почали діяти молочний, спиртоочисний, шкіряний заводи, низка інших дрібних підприємств. Швидко росло населення міста. З 1897 по 1904 рік воно збільшилося на 14 тисяч і склало 34404 особи.

ЛИСИЧАНСЬК

Разом з Луганськом Лисичанську належить видатна роль у розвитку Донецького басейну. Тут починалася промислова розробка кам'яного вугілля в Донбасі, в Україні й у всій Російській імперії. У 1799 році тут уперше в країні був отриманий кам'яновугільний кокс. У Лисичанську зародився новий загін робітничого класу країни — шахтарі, виникли й розвивалися шахтарські традиції. Лисичанськ поклав початок гірничій освіті в басейні.

Відомий внесок Лисичанська в розвиток металургії Донбасу. У 1870 році тут було пущено чугуноплавильний завод. Протягом 1870 — 72 років під керівництвом гірничого інженера Івана Ілліча Зеленцова тут був освоєний доменний процес плавки залізної руди на мінеральному паливі. Вітчизняні фахівці, і зокрема професор І.А. Тіме, вважали його

першим доменщиком Донбасу. Пріоритет лисичанських доменщиків визнавали навіть іноземні фахівці. Президент Леобенської гірничої академії Турнер, який відвідав Лисичанськ, писав, що лисичанська доменна піч — перша в Росії, у якій було дійсно виплавлено значну кількість чавуну на коксі. Він відзначив високий рівень знань і кваліфікації російських гірничих інженерів. У той період у Лисичанську діяли великі казенні шахти «Капітальна», «Дагмара». Разом з приватними шахтами сіл Рубіжного та Привілля до кінця ХІХ століття склався великий вугледобувний Лисичанський район. У Лисичанську в 1873 році була відкрита штейгерська школа, що відіграла важливу роль у підготовці гірничих фахівців для Донбасу та інших вугільних басейнів.

БАХМУТ

До середини ХІХ століття Бахмут залишався невеликим містечком, адміністративним центром повіту. У 1857 році він займав площу 135 десятин. У ньому було 27 вулиць, 2 площі. На го-

ловній площі збудовано ряди кам'яних крамниць і магазинів. Друга — торгова площа, на ній проводилися ярмарки. Вулиці й площі, як і в інших містах, були намощені. У дощову погоду на площі

екіпажі в'язнули в багні. Витягувати їх доводилося волами.

У ту пору в Бахмуті проживало 9197 осіб. З них дворян — 376, духівництва — 169, купців — 744, міщан — 2813, селян — 4533, ремісників — 562, робітників — 83. Прошарок робітників був ще незначним. Хоча в місті було 14 підприємств, усі вони були дрібними. Це свічковий, миловарний, воскобійний, 6 салотопних, 5 цегляних заводів. З торгових закладів був магазин і 148 крамниць [51].

Подальше зростання Бахмута пов'язане із залізничним будівництвом і виробництвом солі. У 1874 році таганрозький купець П.І. Скараманг побудував тут великий завод, розрахований на виварювання 2 млн. пудів солі на рік. Виникали нові соляні заводи. У 1880 році вступила в дію Брянцевська соляна копальня, що розташовувалася у 12 кілометрах від Бахмута. Уже в 1883 році вона дала 3407990 пудів кам'яної солі. Її збуту сприяла залізниця, що дала вихід бахмутській продукції в центральні райони країни та в інші напрями. У 1878 році тут був побудований залізничний вокзал, а пізніше — ще один. Отже, Бахмут мав два вокзали.

На початку 80-х років у Бахмуті ви-

■
Бахмут.
Азовсько-
Донський
Комерційний
банк

никають алебастровий, скляний (пляшковий), цегляно-черепичний заводи, засновані пруським підданим Е.П. Фарке. У результаті в 1900 році в Бахмуті налічувалося 76 підприємств. Серед них — і пивоварні. У Бахмуті виробляти пиво почали в 1869 році. У 1895 році відкрив свій пивоварений завод і купець Соломон Трахтерев. На підприємствах міста в 1900 році працювало 1078 осіб. Виросло й число жителів.

Удосконалюється й забудова міста. Після пожежі, що спіткала Бахмут у першій половині століття, у місті спланували прямі вулиці, що перетиналися

■
Бахмут.
Торгова
площа.
Початок
XX ст.

під прямим кутом. Уздовж них насадили дерева. У 1875 році напроти собору в парку був улаштований фонтан. Це стало можливим завдяки тому, що в тому ж році в місті вступив у дію водопровід.

У Бахмуті в середині століття було 5 церков. Ще в 1846—1847 роках при Троїцькому соборі відкрили першу в Бахмуті бібліотеку, що складалася в основному з богослужбних книг. У 1899 році земство Бахмутського повіту за допомогою міської думи відкрило земську шкільну бібліотеку, що налічувала 2000 книг. Ця подія відбулася в рік сторічного ювілею великого російського поета О.С. Пушкіна. Тому бібліотеку назвали Пушкінською. Утім, такі бібліотеки в 1899 році земство відкрило у всіх центрах повітів.

За переписом 1897 року в Бахмуті проживало 19316 осіб.

Розвивався внутрішньоміський транспорт. У місті існувало кінне візництво. У 1872 році міська дума встановила податок на тяглових і легкових візників по 3 руб. 25 коп. на кожного коня. У кінці ХІХ ст. за стоянку візника на міській площі з фаетона брали збір 5 руб. на рік, з лінійки — 3 руб. 26 липня 1896 року міська дума ввела збір у дохід міста з велосипедистів. Перший автомобіль у Бахмуті «Ройл Ройс» з'явився в 1898 році. Він належав власникові гасових складів, цегляного, алебастрового й цвяхо-миличного заводів В.Г. Французову. Потім придбав автомобіль купець Г.С. Лобанов. У 1899 р. у кошторисі Бахмутської міської думи збір з промислу візництва складав 855 руб.

МАРІУПОЛЬ

■ До відміни кріпосного права Маріуполь розвивався поволі. У середині ХІХ століття в місті проживало тільки 4579 осіб. У післяреформений період тут відбуваються важливі зміни в самоврядуванні міста. У результаті буржуазних реформ 70-х років у Маріуполі скасували грецький суд, заснували загальногромадянські органи управління — міську та повітову земську управи.

Важливим поштовхом у розвитку Маріуполя було будівництво залізниці.

Вступивши в дію у 1882 році, вона дала вихід до моря донецькому вугіллю, хлібу та іншим вантажам. А це у свою чергу вимагало розширення морського порту, який протягом 1886 — 1889 років був побудований заново. Маріупольський порт став другим за вантажообігом на Чорному та Азовському морях після Одеси. У зв'язку з цим інтенсивно ріс обсяг зовнішньої торгівлі. Місцеві ж іноземні купці заснували тут багато торгових фірм.

Сприятливе розташування міста було використане для створення тут великої металургійної промисловості. Нікополь-Маріупольське товариство в 1896 році заснувало трубопрокатний завод «Нікополь» з доменними й мартенівськими печами. Наступного року завод випустив першу партію труб. Поряд із заводом «Нікополь» бельгійське акціонерне товариство «Російський Провіданс» спорудило металургійний завод. У 1899 році на обох заводах працювало 5399 осіб.

Разом з металургійними заводами в Маріуполі в кінці ХІХ століття діяли заводи сільськогосподарського машинобудування, чавуноливарний, 27 цегляно-черепичних, 6 шкіряних, макаронна фабрика і

паровий млин. Усе це сприяло зростанню населення, яке до кінця століття склало

31116 осіб. Маріуполь став найбільшим за числом жителів містом Донбасу.

ЮЗІВКА

Бурхливий розвиток промисловості Донбасу в післяреформений період викликав до життя нові великі заводські поселення, серед яких виділилася Юзівка. Створивши Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва, Джон Юз у 1869 році поселився на хуторі поміщиці Смолянинової біля села Олександрівки. Там він побудував кузню для виготовлення інструменту. У тому ж році почалася споруда металургійного заводу. Біля підприємства виникло нове селище, яке злилося потім з поселенням Олександрівської копальні. Її назвали Юзівкою.

З початку свого виникнення Юзівка ділилася на дві частини. У північній знаходився базар з торговими рядами, готель, поштова контора, управління поліцейського наглядача. У південній — заводські будівлі, телеграфна станція, лікарня з аптекою, школа. Тут жили службовці заводу, майстри й робітники. Для 65 сімей англійців були побудовані впорядковані

будинки, окрема школа. Юз отримував величезні прибутки, не виявляв до місцевих робітників ніякої турботи. У більшості своїй вони тулилися в балаганах і «каютах», як називали тісні перенаселені людьми землянки.

У селищі не було ні водопроводу, ні каналізації. Вулиці були вузькі. Одна з головних — Великий проспект — мала 8,5 метра ширини. У більшості житлові й інші споруди були розкидані хаотично, без жодного плану й порядку.

Уже в 1884 році в Юзівці налічувалося 5494 душі, 21,6% з них прибули з Бахмутського повіту, 78,4% — з різних губерній України й Росії. У 1878 році тут було 64 торговельно-промислових заклади, зокрема готелів — 4, заїжджих дворів — 3, крамниць — 40, шинків — 6, винних складів — 1, лазень — 1, пивних — 1, шкіряних закладів — 1.

Окрім шахт, металургійного й машинобудівного заводів, у Юзівці останніми роками ХІХ століття було 16 підприємств

■
Панорама
центральної
частини
Юзівки.
Кінець ХІХ —
початок ХХ
століття

легкої й харчової промисловості. Виросло й число жителів. За даними перепису населення 1897 року, у Юзівці проживало 28076 осіб. Лише Маріуполь за населенням перевершував Юзівку. У той же час у Юзівці не було органів місцевого самоврядування. Як наголошувалося у звіті Бахмутської земської управи, «Юзівка є ні місто, ні посад, ні містечко». Селище «цілком підпорядковане своєму власни-

кові». Уся службова діяльність поліцейського наглядача і 20 городових «направлена на охорону інтересів заводу, а не жителів».

У 1883 р. у Юзівці був побудований православний молитовний будинок в ім'я св. Миколи. Восени того ж року почалося будівництво православної церкви в ім'я Преображення Господнього. У 1886 р. вона була освячена й почалося богослужіння.

ГОРЛІВКА

Виникнення Горлівки пов'язане з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Будівництвом донецької ділянки цієї дороги керував інженер П. Горлов. У 1867 році в 6 км на південний схід від с. Микитівки були побудовані бараки для робітників, майстерні та інші приміщення. Так було покладено початок робітничому селищу й залізничній станції, яку з часом назвали Горлівкою.

Під час дослідницьких робіт південніше Микитівки П. Горлов виявив поклади вугілля, що вже частково розроблялися селянами. Він запропонував побудувати тут шахти для забезпечення вугіллям паровозів і парових двигунів водокачок. У результаті була відкрита «Корсунська копальня», що згодом стала відомою як шахта «Кочегарка».

У вересні 1871 р. «Товариство Південноросійської кам'яновугільної про-

мисловості» почало будівництво великої копальні «Корсунська копальня» №1 з двох шахт. У 1871 році копальня вступила в дію, включивши й колишні селянські шахти, реконструйовані Горловим. Це було найбільше вугільне підприємство Донбасу. У 1879 році воно давало понад 5 млн. пудів вугілля, тут працювало більше 1000 осіб. Надалі в Горлівці були побудовані нові копальні: у 1889 р. — «Альберт» і в 1897 р. — «Альфред». У результаті різко зріс обсяг вуглевидобування. У 1889 році шахти Товариства видобули 42 млн. пудів вугілля й виробили 12 мільйонів пудів коксу.

У 1899 році в Горлівці було засновано «Бельгійське анонімне товариство Государевобайрацьких кам'яновугільних копалень», у 1900 — ще одне «Товариство Микитівських копалень». Але в Горлівці розвивалася не тільки кам'яновугільна промисловість. Бельгійська компанія в 1897 році побудувала машинобудівний завод, який виготовляв устаткування для шахт і металургійної промисловості. Восени 1885 року тут почалося спорудження шахти з видобутку кіноварі, а потім ртутного заводу, де 14 грудня 1886 року була отримана перша в Росії ртуть. У 1893 — 95 роках у Горлівці побудований алебастровий, цегляний, і цементний заводи, працював кам'яний кар'єр, діяло кілька вальцових млинів, маслобійний завод.

Горлівка в кінці ХІХ століття була відома й своїм гірничим училищем, яке

■
*Шахта
«Кочегарка»
(Горлівка).
Одна
з найста-
ріших
у Донбасі*

■
Енакієве.
Торгова
площа.
Кінець ХІХ —
початок
ХХ століття

відкрило в 1878 році «Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості». Це був приватний навчальний заклад С. Полякова для підготовки штейгерів і машиністів підйому.

Разом з підприємствами росла й чисельність населення шахтарських і заводських поселень. Ядро Горлівки — селище «Корсунської копальні № 1» у 1897 році налічувало 7,2 тисяч осіб.

ЕНАКІЄВЕ

Це місто відоме своєю чорною металургією. Ще в 1858 році на річці Садки почалося будівництво дослідного казенного металургійного заводу. Під керівництвом гірничого інженера А. Мевіуса були побудовані 3 доменних коксоплавильні печі та інші споруди. Завод на честь Петра I назвали Петрівським. У 1866 році почався процес виплавки чавуну з місцевих руд на коксі. Для забезпечення заводу паливом у 1858 р. була закладена Софіївська кам'яновугільна копальня. У 1862 році на ній було видобуто 156 тисяч пудів вугілля, а в 1864 — 225 тисяч пудів.

Хоча досліди дали позитивні результа-

ти, завод був закритий. Через три десятки років тут знову виникає завод. Його створило Російсько-бельгійське металургійне товариство, засноване в 1895 році інженерами Ф. Енакієвим і Б. Яловецьким спільно з бельгійськими підприємцями. Були побудовані дві доменні печі, 2 безсемерівських конвертери, блюмінг, рельсобалковий прокатний стан—800, допоміжні цехи. У 1897 році завод дав першу продукцію. Поблизу заводу були відкриті кам'яновугільні копальні Віровка, Мар'ївка й Бунге. Навколо підприємств вирости робітничі селища, які в 1898 році були об'єднані в одне, назване ім'ям інженера, — Енакієве.

ТОРГІВЛЯ Й ТРАНСПОРТ

Наслідком розвитку капіталістичних відносин у пореформеному селі було зростання товарності поміщицьких гос-

подарств. Цей період характеризується також швидким розвитком промисловості й зростанням чисельності міського насе-

■ *Маріупольський порт*

лення, що вело до збільшення попиту на товари та до розширення ринків збуту.

Головним предметом збуту в пореформений період є хліб, кам'яне вугілля, метал, а також вироби металургійної промисловості й машинобудування. За ними йдуть останні, традиційні для цих місць товари — сіль, риба, продукти сільськогосподарського виробництва.

Важливо, що постійно посилюється товарообмін між містом і селом. Це

свідчило про процес розвитку капіталізму. Розширення товарообміну можна прослідкувати на зростаючій кількості ярмарків. Вони проводяться не тільки в містах повітів, але й у багатьох великих селищах.

У Маріуполі проводилося 4 ярмарки на рік — 23 квітня в день святого Георгія, 22 червня — у день Марії Магдалени, 1 жовтня — у день Покрови і 6 грудня — у день Миколи. Найбільш багатолюдними були ярмарки 23 квітня і 1 жовтня. Наїжджі купці торгували мануфактурою, залізними, простими бакалійними та іншими товарами. Були тут у продажі худоба, хліб, хутра, риба, їстівні продукти. У Маріупольському окрузі в 1857 році було 44 рибозаводи, які належали 37 господарствам. Ними було виловлено 700 пудів осетра, 80 пудів білуги, 235 пудів севрюги, 250 пудів стерляді, 280 пудів сома. У великих кількостях виловлювали інші види риб. Чабака було виловлено того року 653 000 пудів, сули — 902 000, талавірки — 650 000, тарані — 388 000, чехоні — 95 000 пудів. На Маріуполь-

■ *Гавань Олександрівської пристані*

щині по 2 — 3 рази на рік проводилися ярмарки в окремих селах. У с. Коран ярмарок проводили двічі, в с. Олексіївці — тричі на рік.

У р. Бахмуті в середині століття ярмарки проводили тричі на рік. Усього в Бахмутському повіті проводилося 63 ярмарки. Центрами ярмаркової торгівлі були села Камишеваха, Гришине, Скотовате, Верхне, Калинівка.

Як пише В. Павлович, ще за кілька днів до початку ярмарку збирається так званий чорний ярмарок. На нього приганяють рогату худобу, табуни коней, приходять обози з товарами для простого народу, особливо з дерев'яними виробами. Продаж і покупка починається по мірі пригону худоби й коней. А іноді гуртівники зустрічають табуни ще по дорозі й починають торг.

А багато хто на ярмарок приїжджає з єдиною метою — провести добре час. І, не дивлячись на те, що особливих покупок не робили, залишають чималі гроші. У цей час, звичайно, дають вистави кінні цирки, приїжджає звіринець, іноді театр. А в м. Бахмуті щоденно, у саду, у Ротонді, грає музика, де збирається краще товариство.

Дуже широкою мережею ярмарків у 60-х роках ХІХ століття були охоплені села лівого берега Дінця, що належали тоді до Старобільська та інших повітів Харківської губернії. У центрі повіту м. Старобільська проводилося 4 ярмарки на рік. За 1866 рік на них було продано товарів на суму 212540 руб. з привезених на суму 251025 руб.

У м. Слов'янську проводилося в тому ж 1866 року три ярмарки.

Слов'янські ярмарки значно поступалися за оборотами старобільським. Багато ярмарків проводилися і в селах Старобільського та Слов'янського повітів. У Біловодську, Білокуракиному, Білолуцьку, Ново-Білому, Свято-Дмитрівці, Марківці, Шульгинці, Петропавловську, Містках, Ново-Красному проводилося по 4 ярмарки на рік, у Новому Айдарі і Закотному — по 3, а в Муратовому та

Осиновій — по 5 ярмарків. Правда, привіз товарів і обсяг їх реалізації часто був невисоким.

Разом з ярмарками, у містах і великих робітничих селищах по недільних і деяких інших днях проводилися торги, усе ширше впроваджувалася крамнича торгівля. У Бахмуті в середині ХІХ століття на центральній площі знаходився кам'яний гостиний двір, у ньому було 52 крамниці. А всього в місті було 149 торгових крамниць і 4 винних льохи. Серед товарів, що продавалися в крамниці, були сукна, шерсть, шовкові й бавовняні тканини, залізні, скляні вироби, кришталь, фарфор, фаянс, керамічний і дерев'яний посуд, кава, чай, бакалійні товари.

Торгівля, як відомо, значною мірою залежить від транспортних шляхів. У середині ХІХ століття в Донбасі існували тільки ґрунтові дороги. У 1854 році в Катеринославській губернії було єдине шосе, укладене гранітним щебнем.

Через Донбас проходило кілька поштових трактів. Московський тракт ішов через Харків, Ізюм, Слов'янськ, Бахмут, Ростов, Єйськ і далі на Кубань. Від нього відходили відгалуження на Маріуполь і Бердянськ, а також на Таганрог. Для з'єднання губернського центру Катеринослава з містами повітів проходив поштовий тракт через Новомосковськ, Павлоград, Бахмут, м. Іванівку Слов'яносербського повіту в Слов'яносербськ. З'єднання Бахму-

■
Перше відвантаження вугілля на пароплав «Медведиця». 29 серпня 1889 року. Маріупольський порт

■ та із Слов'яносербськом відбувалося по цій круговій дорозі, що йде по вододілу річок, хоча вона подовжувала шлях на 80 верст. У той час Бахмутський шлях на Слов'яносербськ через Лисичанськ і Гірське слабо використовувався, хоча він був відомий ще з середини ХVІІІ століття, з часу поселення Слов'яносербських полків. Це можна пояснити тим, що місцевість ця горбиста, на дорозі трапляються круті підйоми та спуски, а також водні перешкоди. На цьому шляху доводилося долати річки Плотву, Кам'янку, Верхню й Нижню Біленьку, ряд балок.

*Бахмут.
Гостиний
торговий
ряд*

На півдні Донбасу проходила поштова

дорога з Таганрога до Маріуполя й Бердянська. Із Старобільська йшла дорога через Слов'яносербськ, Кам'яний Брід на Таганрог. Проїжджаючи цими трактами, подорожньому, а такими часто були купці, доводилося долати річки Сіверський Донець, Міус, Кальміус і багато інших, дрібніших. Якщо на дрібних річках не складно побудувати міст, то на великих це було не просто. Тому часто користувалися поромними переправами.

На Сіверському Дінці в межах Слов'яносербського повіту існували поромні переправи в Макаровому Яру, Миколаївці, Веселій Горі, Жовтому, Пришибі, Світличному й Білій Горі. З переправ у Макаровому Яру та Миколаївці дороги вели в Землю Війська Донського, зокрема, з Миколаївки в Станицю Луганську.

У Бахмутському повіті переправа була біля села Рубіжного, де на лівому березі розташовувався хутір Синецький. Інші найближчі населені пункти на лівому березі Дінця знаходилися на р. Боровій, притоці Дінця. Це Воеводівка, Боровеньки, Кудряшівка. Ні міста Рубіжного, ні Сіверськонецька тоді ще, зрозуміло, не було. Лівий берег Дінця тут пологий. Він надовго заливався паводковими водами.

■
*Воздви-
женський
ярмарок.
Юзівка.
Початок
ХХ ст.*

■
Продавець
посуду.
Юзівка.
1890-і рр.

Тому переправа біля села Рубіжного, яке існувало тоді на правому березі Дінця, не працювала до тих пір, поки не спадуть паводкові води. Інші ж переправи на Дінці припиняли роботу тільки на 2 — 3 дні, у самий пік паводку.

Через Кальміус існувала переправа на поштовоїй дорозі з Таганрога до Маріуполя. Вона діяла постійно. На р. Міус на поштовоїй дорозі з Таганрога до Маріуполя був влаштований пором при Покровському. Пором на Міусі ходив також біля хутора Мелентьєва у верстах двох від села Миколаївки. У самому гирлі Міусу, де ширина його досягає 150 сажнів, ходив пором, що піднімав 10 возів.

Пороми були різної вантажопідйомності. Вони брали від 4 до 10 возів. Усі переправи, за винятком тих, які були на поштових трактах, утримувалися приватними особами [51].

Природно, що ґрунтові дороги часом були важковизначуваними. Особливо в осіннє та весняне бездоріжжя, узимку під час сніжних занесень. У такий час купцям і ремісникам потрібно було великих зусиль, щоб потрапити на черговий ярмарок. Не легко було збувати свій товар і підприємствам. Перевезення гужовим транспортом у кілька раз здорожчувало товар. Тому як промисловці, так і тор-

говці з великою надією чекали вступу до експлуатації залізниць. Їхні надії багато в чому виправдалися. Уже в середині 60-х років по залізниці почали відвантажувати грушевський антрацит, який доставлявся до ст. Аксай на Доні.

Уже введення до ладу в 1870 році Курсько-Харківської залізниці, що йшла через Донбас до Таганрога, дозволив перекласти на плечі залізничників великі маси вантажів. Станція Слов'янськ щорічно відправляла 1000 вагонів зерна, а Дружківка — 1400 вагонів. Дорогою йшли великі маси палива. Тільки одна станція Харцизьк щодоби відправляла 12000 пудів вугілля. З уведенням Донецької кам'яновугільної залізниці, Катерининської та інших ділянок можливість доставки вантажів далеко за межі Донбасу значно розширилася. Промислові, сільськогосподарські та інші товари Донбасу все ширше завойовували ринки збуту в центральних і північних губерніях Росії. Усе наполегливіше пробивалися вони й на зарубіжний ринок.

Головними морськими воротами Донбасу був Маріупольський морський порт. Через нього йшла основна частка зовнішньої торгівлі підприємств і організацій Донбасу. Проте Кримська війна завдала Маріупольському порту

■
Відділення
державного
банку.
Юзівка.
Початок
XX століття

значного збитку. Зовнішні торгові операції скоротилися.

Швидшими темпами почала розвиватися зовнішня торгівля після відміни кріпосного права. З 1863 по 1878 рік ввезення товарів з Маріупольського порту виросло в 4 рази. Після введення до ладу в 1882 році залізниці, що дала вихід у порт донецькому вугіллю, товарообіг значно зріс. Проте порт не в змозі був переробити величезний потік вантажів. Довелося в Маріуполі побудувати новий порт, який був уведений в дію у 1889 році. Вантажообіг порту виріс у 4 рази. У місті було створено багато зовнішньоторговельних фірм. Маріупольський порт вийшов на друге місце після Одеси за вантажообігом серед азовських і чорноморських морських портів.

У значних кількостях у європейські країни йшло зерно. Сало відправляли до Англії, масло коров'яче — до Туреччини, насіння лляне — до Англії й Франції.

У 90-х роках ХІХ століття донецьке вугілля насилу починає пробиватися на зовнішній ринок. У 1890 році 10 тисяч тонн вугілля було відправлено до Румунії. Через 2 роки була відправлена партія вугілля з Маріуполя до Константинополя. Але з англійським вугіллям важко було конкурувати. На вимогу вуглепро-

мисловців Донбасу в 1894 — 95 роках неодноразово уряд знижував тарифи на вугілля для тих станцій, які відправляли вугілля до Маріуполя, щоб полегшити постачання донецького вугілля за кордон і в інші порти Азовського та Чорного морів. У 1896 році Російське товариство пароплавів і торгівлі знову відкрило торговельну лінію до Болгарії із заходом до Бургасу та Варни. Це дозволило вивозити до Болгарії донецьку кам'яну сіль, яка в цю пору вже видобувалася в Бахмуті у великій кількості.

Залізниці завдали смертельного удару по чумацтву. В останній чверті століття візництво існувало в обмеженому розмірі. До будівництва під'їзних шляхів селяни підвозили кам'яне вугілля від шахт до залізничних станцій, як і хліб з глибинних районів до залізниць. У містах з'являються легкові візники. У Луганську в 1867 році їх було 5. Із зростанням міста число їх збільшувалося. У кінці століття в Луганську були визначені маршрути, по яких пасажирів перевозили візники. Екіпажі підрозділялися на три розряди. Вартість проїзду — від 10 до 80 копійок. У 1899 році Луганська міська дума Луганська обговорювала питання про облаштуванні електричного трамвая. Проте трамвай був пущений тільки через 35 років.

2.13. РОЗВИТОК ГІРНИЧОЇ ТА ГІРНИЧОЗАВОДСЬКОЇ НАУКИ В ДОНБАСІ

Промислова розробка кам'яного вугілля в Донбасі, створення металургії та інших галузей промисловості потребували вирішення багатьох наукових і науково-технічних проблем. Проте гірничу науку в Росії на початку ХІХ століття знаходилася в зародковому стані. Гострий дефіцит відчувався і в інженерних кадрах. Підготовка фахівців гірничої справи й перші наукові дослідження в Донецькому басейні були пов'язані з діяльністю колишнього Петербурзького гірничого училища, перетвореного у вищий навчальний заклад, і Гірничого кадетського корпусу, що отримав назву згодом Петербурзького гірничого інституту. У кінці ХІХ століття до підготовки гірничих фахівців підключилося Катеринославське вище гірниче училище, перетворене потім у гірничий інститут.

З перших років розвитку промислового Донбасу центром притягання інженерних і наукових сил басейну став Луганський ливарний завод. Тут були організовані геологічні дослідження краю, вирішувалося багато питань металургійного виробництва, розробки корисних копалин. Важливу роль при цьому відіграли молоді вітчизняні гірничі фахівці, серед яких виділявся Євграф Петрович Ковалевський.

Є.П. Ковалевський розпочинав свою діяльність на Луганському ливарному заводі в 1810 році після закінчення Гірничого кадетського корпусу. Володіючи неабиякими природними здібностями, він незабаром став великим фахівцем гірничої справи. Уже будучи командиром Гірничого кадетського корпусу, він приїжджає в 1827 році на Луганський завод як гірничий інспектор із завданням визначити заходи з поліпшення діяльності підприємства й організувати геологічні дослідження для розширення його мінерально-сировинної бази.

Пошукові партії і геологічні експедиції, організовані Є.П. Ковалевським і новим гірничим начальником заводу В.І. Ільїним, поклали початок систематичним геологічним дослідженням Донецького басейну. Матеріали, отримані в результаті діяльності геологічних експедицій, Ковалевський використовував у статтях «Досвід досліджень геогностичних у Донецькому гірничому кряжі» (1827 р.) і «Геогностичний огляд Донецького гірничого кряжа» (1829). Основна увага в них приділялася стратиграфії відкладень Донбасу. Цими роботами Є.П. Ковалевський заявив про себе як про великого вченого в галузі геології. Згодом він був обраний почесним членом Петербурзької Академії наук. До другої його роботи була прикладена петрографічна карта Донецького гірничого кряжа, складена Ковалевським на основі спостережень і відкриттів. Це була перша геологічна карта Донбасу.

Луганський ливарний завод дав країні цілу плеяду відомих геологів, які розпочинали свою діяльність під його керівництвом. Серед них Іваницький, Олів'єрі, Васильєв, Томілін, Анісимов, Соколов та інші. Їхні роботи з систематичного вивчення надр Донбасу стали теоретичною базою для подальшого наукового дослідження геології басейну. Незабаром теоретично й на практиці була підтверджена ідея про розширення меж вугільного Донбасу, висловлена Є. Ковалевським.

Важливим досягненням геологічної науки стала складена в середині ХІХ ст. під керівництвом академіка Г. Гельмерсена пластова гірничопромислова карта. Основою її послужили результати геологічних досліджень інженерів братів Носових, Антипова, Васильєва, у результаті роботи яких уперше були з'ясовані кордони й розміри Донбасу. На карту

■
Титульний
аркуш
«Очерка
современного
состояния
горно-
заводского
дела в
Донецком
бассейне».
С.-Петербург.
1889 р.

були нанесені виходи вугільних пластів, вапняків і піщаників, а для східної частини басейну давалася тектоніка й були підраховані запаси вугілля до глибини 100 сажнів.

Економічний розвиток суспільства вимагав від науки нових досліджень і узагальнень. Підвищується роль наукових досліджень. У першій чверті ХІХ століття в країні виникають нові наукові журнали, у тому числі й «Горный журнал», створюються різні наукові товариства. У 1827 році на Луганському ливарному заводі було створено науково-технічне гірниче товариство, яке об'єднало фахівців підприємства. Воно розглядало наукові роботи гірничих інженерів, обговорювало технічні проблеми.

У 1929 р. гірничий інженер А. Олів'єрі за результатами геологічних досліджень Нижнього Дону й Сіверського Дінця склав геологічну карту цього регіону, написав звіт про діяльність експедиції. Розглянувши надані Олів'єрі наукові матеріали, Луганське науково-технічне товариство представило їх в учений ко-

мітет штабу Корпусу гірничих інженерів і рекомендувало опублікувати в «Горном журнале».

У 1810 р. на Луганському заводі був створений мінералогічний кабінет і музей. Надалі музей був удосконалений і розширений. Зібрана тут геогностична колекція відбивала гірничі породи й виділені в Донбасі стратиграфічні формації. У 1834 р. за вказівкою штабу Корпусу гірничих інженерів розпочалося його перетворення в мінералогічний і геологічний музей усього Новоросійського краю. За активної участі гірничих фахівців заводу І. Бикова, П. Кульшина, Іваницького музей був значно розширений, поповнений новими матеріалами.

Дуже важливі практичні завдання довелося вирішувати представникам вітчизняної гірничої науки й гірничим інженерам у зв'язку з проблемою освоєння доменного процесу на донецькому мінеральному паливі, а також при організації розробок кам'яного вугілля на великих копальнях. З цією метою до Донбасу приїжджали директор Гірничого департаменту Б.В. Карнеєв, начальник штабу Корпусу гірничих інженерів В.К. Чевкін та інші фахівці. Оглянувши в 1838 році Лисичанську копальню, В.К. Чевкін зробив низку цінних зауважень. У 1839 році інженер-майор Теплов за участю гірничого інженера Анісимова упровадив на Лисичанській копальні стовпову й суцільну системи розробки вугілля.

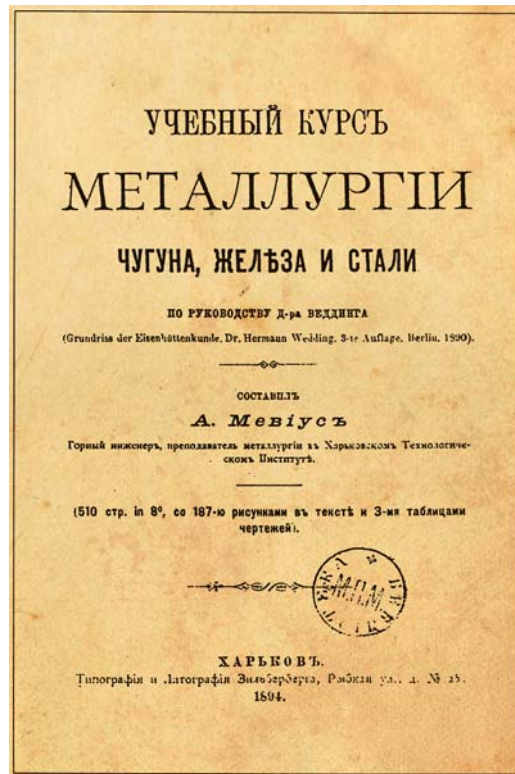
У другій половині ХІХ століття значний внесок у розвиток гірничої науки зробив учений-теоретик і гірничий інженер-практик І.А. Тіме, визнаний у Росії основоположником гірничої механіки як науки. У своїх статтях і книгах він поширює знання про історію будівництва гірничих підприємств Донбасу, техніку, що застосовувалася на заводах і шахтах, про новинки технічної думки. Знаходячись на підприємствах Донбасу, він сам уміло вирішував практичні проблеми. Написаною ним «Справочной книгой для горных инженеров и техников по

горной части (горнозаводская механика)», що вийшла в 1879 році, успішно користувалося ціле покоління російських гірничих фахівців. Вона була незамінною допомогою для них при складанні проектів і кошторисів на будівництво об'єктів, проектуванні та спорудженні машин і механізмів.

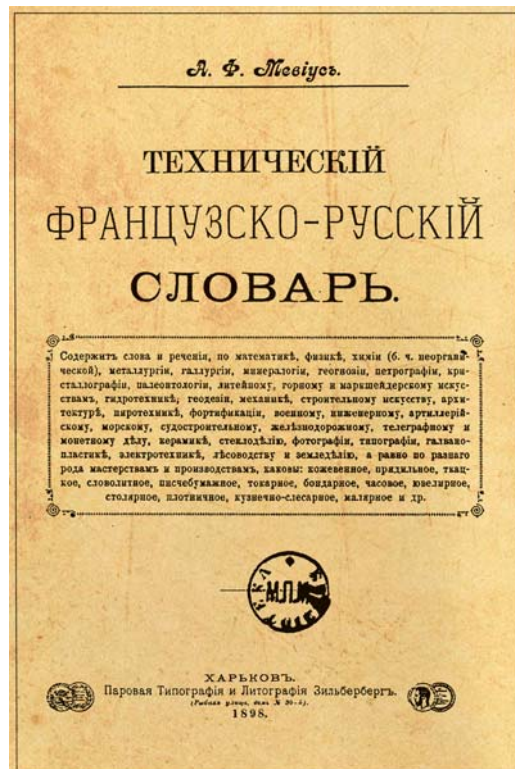
На розвиток металургії Донбасу не могли не вплинути відкриття відомого російського металурга Д. Чернова, який створив наукову дисципліну — металографію, поклавши тим самим початок науковому металознавству.

Безпосередньо на металургійних підприємствах Донбасу працював В. Грум-Гржимайло, великий російський металург, згодом член-кореспондент Академії наук СРСР. Він створив гідравлічну теорію печей, був автором багатьох проектів доменних і рудообпалювальних печей, газогенераторів, повітродувних машин для металургійних заводів.

Помітний внесок в історію металургії Донбасу зробив гірничий інженер А. Мевіус, який став першим професором металургії чавуну й сталі в Україні. Він видав більше ста наукових робіт. За книгу «Чугуннолитейное производство», надруковану в 1859 р., Російська Академія наук присвоїла А. Мевіусу Демидівську премію. Першим підручником з металургії, виданим в Україні, був його «Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали». У 1898 р. побачив світ «Технический франко-русский словарь» А. Мевіуса на 64 тис. слів. Важливою була також його книга «Будущность горнозаводского промысла на Юге России». Провідне місце серед вітчизняних гірничих діячів належить йому і в металургії. У 1866 році І. Тіме отримав направлення на Лисичанський чавуноплавильний завод, який тільки починав будуватися. Під його керівництвом були виконані всі проекти, а потім і роботи з будівництва машин і механізмів, їх монтажу на заводі. І. Тіме довелося працювати на Лисичанському заводі з І. Зеленцовим, який був головним

Титульний аркуш книги «Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали». 1894 р.

Титульний аркуш книги «Технический французско-русский словарь». 1898 р.

металургом чавуноплавильного Лисичанського заводу, а потім очолив його.

І. Зеленцов, як і Мевіус та Тіме, після закінчення Петербурзького гірничого інституту починав службу на Уралі. У Донбасі, зокрема, на чавуноплавильному Лисичанському заводі, він зарекомендував себе як досвідчений металург, якому вдалося досягти якнайкращих результатів у виплавці чавуну з місцевих руд на мінеральному паливі. Цей факт відзначали й іноземні фахівці, зокрема, президент Леобенської гірничої академії Туннер. І. Тіме та інші вітчизняні фахівці вважали І. Зеленцова першим доменщиком Донбасу.

Як відомо, іноземні фірми не допускали російських інженерів до управління технологічними процесами, особливо доменним виробництвом. Про це повідомляє М. Павлов у книзі «Спогади металурга». При черговій зустрічі з сином Джона Юза відбулася така розмова. «Тепер у всіх цехах, — сказав І. Юз, — у нас служать російські інженери, але тільки не в доменному цеху. Ми вважаємо, професоре, що доменну піч не можна довіряти росіянам». Коментуючи ці слова І. Юза, М. Павлов відмітив, що в цей час вже багато російських інженерів, у тому числі й він, довели, що можуть самостійно вести коксові доменні печі, що вони справляються з труднощами доменної плавки краще іноземних майстрів, які працюють у Росії. Про це яскраво свідчить і досвід Михайла Курака.

У всіх, хто був пов'язаний з металургією Півдня кінця ХІХ — початку ХХ століття, у пам'яті залишився видатний фахівець доменщик Михайло Костянтинович Курако. Він був талановитим самоучкою, майстром доменної справи й людської душі. Його заслужено називали самородком. Працюючи каталом на ливарному заводі Брянцевського товариства, він самостійно вивчав основи

теорії й практику доменної справи й у результаті набув слави найбільшого фахівця доменних процесів. Це зумовило і його професійне зростання. У 1892 році він був призначений змінним майстром Гданцевського металургійного заводу в Кривому Розі, а в 1898 році — старшим майстром Маріупольського металургійного заводу. Тут він досяг високого мистецтва управляти режимом доменної печі. М. Курако перший перейшов на управління доменною піччю за допомогою регулювання кількості дуття, що подавалося в неї. У 1903 році він став начальником доменного цеху на металургійному заводі Краматорська. Тут розробив проект нової, досконалішої доменної печі, уперше в Росії ввів кладку домни з розроблених ним чотирьох стандартних марок вогнетривкої цегли. Це дозволило скоротити тривалість капітального ремонту вдвічі. На заводі Краматорська Курако встановив похилий підйомник оригінальної конструкції з автоматичним розподілом шихти всередині доменної печі. Йому належить також конструкція безпечного горна, що застерігає від прориву метану. Цей горн знайшов застосування на десятках заводів країни. Дуже багато цінних розробок новатора було впроваджено в металургійне виробництво на початку ХХ століття.

Розвиваючи наукові ідеї й узагальнюючи виробничу практику, учені Донбасу сприяли перетворенню регіону на один з економічно розвинених районів країни. У ХІХ столітті кадри інженерів для Донбасу готували Петербурзькі гірничий, а потім і політехнічний інститути. Лише в 1899 році було засновано Катеринославське вище гірниче училище, яке почало випускати гірничих інженерів.

2.14. ОСВІТА В ДОНБАСІ В ХІХ СТОЛІТТІ

До початку ХІХ століття система народної освіти в Донбасі була відсутня. Навіть у губернському центрі Катеринославі головне народне училище для дітей дворян і офіцерів було засноване 17 липня 1793 року. У 1805 році його перетворили на класичну гімназію, разом з якою заснували приходське училище повіту [52]. У повітах же Катеринославської губернії, до складу якої входив Донбас, навчальні заклади почали відкривати тільки в першому й другому десятиліттях ХІХ століття.

У 1802 році в Росії було створено Міністерство народної освіти. Воно розробило статут навчальних закладів, яким передбачалися три рівні школи: приходські, повітові училища та гімназії. Проте міністерство не дуже поспішало відкривати нові школи. Швидше, пригальмовувала цю дуже важливу й потрібну справу. Основні його зусилля були спрямовані на контроль за станом навчання, на введення різних обмежень. У 1804 році, як відомо, було заборонено в школах викладання українською мовою.

У м. Бахмуті, центрі найстарішого повіту Донецького басейну, перше народне училище було відкрите 20 липня 1808 року. Незабаром у кількох волосних селах повіту відкрито приходські школи: у с. Гродівка — у 1809 році, у Покровському — 1810, у Луганському, Залізному та Гришино — у 1812 році, в Андріївці, Сріблянці, Зайцевому, Скотоватому, Авдіївці, Государевому Байраці й в Селідово — у 1815 році.

У Слов'янську, що належало в той час до Слобідсько-Української губернії, приходське училище почало функціонувати з 1812 року. Довго воно залишалося єдиним. У 1837 році тут один учитель навчав 106 учнів. Перше приходське училище в Маріуполі було відкрите в 1820 році, у Слов'яносербську — кілька років після. У м. Старобільськ, яке належало до

Слобідсько-Української губернії, повітове училище відкрили в 1816 році.

Міністерство народної освіти в травні 1826 року утворило Комітет з упорядкування навчальних закладів. На нього покладалося завдання перевірити всі статuti навчальних закладів і виробити єдині принципи освіти, визначити навчальні дисципліни й зазначити книги, за якими вони повинні будуть викладатися. Принципи освіти уточнив сам імператор. Відповідно до вироблених принципів у 1828 році був розроблений і затверджений статут нижчих і середніх навчальних закладів. Він зберіг три ступені школи, установлені статутом 1803 року, проте різко відокремив їх один від одного за становим складом тих, хто навчався. Приходські училища призначалися для сільських нижчих станів, повіти — для міського недворянського населення, гімназії — для дворян і чиновників.

Приходські й повітові стали навчальними закладами із закінченим курсом навчання для нижчих станів. Перехід з них у гімназію був утруднений.

Відповідно до статуту 1812 року в Бахмуті були створені приватні школи. У 1843 році вдова чиновника Ольга Акімова відкрила початкову приватну школу для дівчат за програмою приходського училища з оплатою по 15 — 20 руб. на рік. У ній навчалось 20 дівчат до 15 років. Школа проіснувала 3 роки. Недовго існували й приватні пансіонати для дівчаток і хлопчиків у кінці 40-х — початку 50-х років. У 1856 році була відкрита приватна жіноча школа Софії Дмитришкіної для 15 дівчаток 7 — 11 років, дітей чиновників, купців і міщан з оплатою 30 — 50 руб. на рік.

Зародження й зростання промисловості, розвиток у басейні капіталістичних відносин вимагали все більше грамотних людей. Мережа початкових шкіл, хоч і поволі, збільшувалася. У Бахмутському повіті в 1843 році Міністерством дер-

жавних володінь були відкриті початкові училища в селах Гришине, Селідове, Ясинуватому й Луганському. У 1857 році в Бахмуті, де проживало 9197 осіб, існували 3 училища і 2 приватних пансіонати для дітей заможних громадян. У них 13 учителів навчали грамоти близько 200 дітей. У 1861 році на добродійній основі тут була відкрита недільна школа. У Бахмутському й Маріупольському повітах у 1861 році функціонувало 47 шкіл грамоти і церковно-приходських училищ. У числі названих шкіл були 15 приватних шкіл грамоти. У всіх цих навчальних закладах навчалось 1365 учнів, заняття вели 60 учителів.

Важливе місце в системі народної освіти Донбасу займали гірничі навчальні заклади. Виникли вони у відповідь на потребу гірничо-металургійного комплексу Донецького басейну, який представляли тоді Луганський ливарний завод і перша кам'яновугільна копальня Донбасу в Лисичій балці. У 1823 році гірничий начальник Луганського ливарного заводу Гесс де Кальве на свій ризик відкрив гірничу початкову школу на Луганському заводі. Вона призначалася для підготовки робітників і молодших фахівців. У перший клас набрали 60 осіб, у другий — 14. Заняття почалися 5 лютого 1823 року [53]. Це був перший гірничозаводський навчальний заклад у Донецькому басейні. У 1836 році подібна школа була відкрита на копальні в Лисичій балці, у якій у 1837 році навчалось 24 хлопчики молодшого віку й 11 підлітків.

Такої кількості навчальних закладів для Луганського гірничого округу було явно недостатньо. Це розуміли керівники гірничого відомства. У квітні 1839 р. начальник штабу Корпусу гірничих інженерів генералмайор Чевкін підписав «Положення про навчальні заклади Луганського гірничого округу». Воно передбачало створення в окрузі мережі початкових і середніх гірничих навчальних закладів. При Луганському заводі відкривалася школа на 200 учнів, у Кам'яному Броді — на 100, у Лиси-

чанську й у Третій Роті створювалися школи на 120 учнів кожна. До школи приймалися діти всіх нижніх чинів Луганського гірничого округу з 8 років і залишалися в них до 13-річного віку. Кожний учень від казни отримував по одному пуду провіанту й по 50 коп. жалувannya на місяць.

У школі вивчали Закон Божий, читання, письмо, початки арифметики, лінійного малювання. Ці предмети розподілялися на 2 роки (на 2 класи). Викладання проводилося за способом взаємного навчання, прийнятим у той час Міністерством народної освіти.

Крім початкових гірничих шкіл, «для деякої більшої освіти й приготування до занять технічних, креслярських, письмових, госпітальних тощо», як сказано в Положенні, засновувалися два училища: Луганське заводське при заводі й Лисичанське. Кожне з них було розраховано на 24 учні. До училища вступали кращі школярі, які закінчили курс навчання в школах і досягли 12-літнього віку. В училище дозволялося приймати дітей класних чиновників заводу, які мали достатню підготовку. У такому випадку платили за навчання 25 руб. на рік. Учні гірничого училища отримували казенний верхній одяг, провіанту по два пуди й жалувannya по 1,5 руб. на місяць.

В училищах викладали Закон Божий, російську граматику й письмоводство, арифметику, початки геометрії й геодезії, малювання, креслення, чистописання й технічні роботи. Діти чиновників вивчали основи німецької та французької мов. Крім названих предметів, учні училищ вивчали заводську роботу. На заводі — формову, слюсарну, токарську або столярну, а на Лисичанській копальні — ковальську, теслярську або столярну й особливо — рудокопну. Для керівництва навчальними закладами створювалася навчальна частина Луганського гірничого округу.

Мережа гірничих навчальних закладів Луганського гірничого округу проіснувала до скасування кріпосного права.

Вона відіграла значну роль у підготовці робітників і гірничих фахівців, у поширенні грамотності в нашому краї. Початкові гірничі школи, що залишилися в Луганську й Лисичанську, навесні 1880 р. були передані у ведення Міністерства народної освіти.

У результаті реформ 60 — 70-х рр. ХІХ ст. виникли такі нові типи початкових народних шкіл, як земська, міська, фабрично-заводська. Вони стояли вище колишніх церковнопарафіяльних і селянських шкіл грамоти. У результаті наступних змін і доповнень у законодавстві встановилися три типи початкових шкіл: міністерські (засновані Міністерством освіти або передані йому), земські й церковнопарафіяльні.

Слов'яносербське повітове земство відлік земських шкіл у повіті вело з 1866 р. Цього року в повіті вже існувало 6 шкіл: Кам'янобродська, Чорнухинська, Кримська, Вергунська, Нижнянська й Іванівська. Усі вони утримувалися на засоби сільських товариств. У наступне десятиліття було відкрито ще 10 навчальних закладів. З них за рахунок коштів земства — Василівська, Біловська, Олександрівська, Петропавлівська й Суходольська, інші — Городищенська, Жовтенська, Успенська, Фашівська й Веселогорівська — були відкриті за частковою участю земства. У 1867 р. у десяти земських школах навчалося 309 учнів — у середньому 30 — 32 особи на школу.

У 1866 році народні школи Бахмутського повіту також були передані бахмутському земству. У 1843 році їх було 4. У 1865 році відкрили ще 4 — у Троїцькому, Зайцевому, Олександрівці й Миколаївці. З тих пір земство Бахмутського повіту приступило до організації нових шкіл.

У 1871 році в Бахмутському повіті було відкрито ще 5 початкових училищ — у селах Камишевасі, Государевому Байраці, Старомихайлівці, Олександро-Шултіно й Іванівці. Камишеваське в 1876 — 77 навчальному році було перетворено на зразкове двокласне училище Міністерства освіти. У 1872 році в повіті

ще додалися 3 училища — Покровське, у селах Залізному й Петровському.

У 1872 і 1873 роках успіхи Бахмутського земства на ниві освіти були скромними. Удалося відкрити лише по одній школі на рік — у Сергіївці й Красногірську. Зате в 1875 році — 4 училища. Усі вони відкриті в північно-східній частині повіту — у селах Верхньому, Лисичанську, Сріблянці й Новоселівці.

У той період сільські школи не були стабільними. Число їх часто коливалося. Наприклад, у Слов'яносербському повіті за 30 років з 1865 по 1895 рік було відкрито 30 земських шкіл. За цей же час 15 шкіл було закрито. Пояснювалося це відсутністю стійкого фінансування, браком шкільних приміщень і підготовлених учителів. Подібне мало місце і в Бахмутському повіті. У 1876 і 1878 роках в селах Бахмутського повіту не було відкрито жодної школи. У 1878 роках початкові училища були відкриті в Новобахмутському, Новоекономічному і Григорівці (приватне). У тому ж році через застарілість будівлі закрили школу в с. Покровському. У 1879 році в Бахмутському повіті були відкриті училища в Лисичанську (жіноче) і на Щербинівському хуторі. У тому ж році через відсутність коштів були закриті 2 школи, зокрема в Новоселівці.

З 1880 по 1884 рік у Бахмутському повіті було засновано ще 5 шкіл. Зокрема в Лисичанську однокласне Міністерське училище. Це колишня гірнична школа, передана Луганським гірничим округом.

У селах Бахмутського повіту в 1884 році налічувалося вже 38 початкових шкіл. Зокрема 2 міністерські, 35 училищ, що належали земству, й одна приватна. Крім того, у повіті діяло 12 церковно-приходських шкіл. Усього — 50 на села повіту. Якщо врахувати, що в Бахмутському повіті в той час налічувалося 268 селищ і сіл та ще 10 селянських власницьких хуторів, то не важко підрахувати, що 228 селищ повіту не мали шкіл. Правда, у 25 селищах навчання проводилося приватно. Та все ж грамоти навчалося дуже мале число дітей. Рівень письменності в

повіті був дуже низьким. У 1884 році в Бахмутському повіті проживало 81171 душ чоловічої статі селян. З них тільки 6870 чоловік (8,14 відсотка) були грамотними. Грамотних серед жінок було ще менше — тільки 280 осіб, що складало 0,35 відсотка жіночого населення села.

У 80 — 90-і роки темпи зростання земських шкіл збільшилися. До кінця ХІХ століття в Бахмутському повіті була 101 земська школа. У Маріупольському повіті в той час було 86 земських шкіл. Зросла і кількість церковно-приходських шкіл. У Бахмутському повіті до кінця століття їх уже налічувалося 38, у Маріупольському — 39. Крім того, у цих повітах існувало по 3 школи грамоти.

У Слов'яносербському повіті в 1897 році налічувалося 39 церковно-приходських шкіл. У них навчалось 1711 душ дітей. У приходах залишалося 13166 дітей, не охоплених навчанням.

З великими труднощами розвивалася в Слов'яносербському повіті мережа земських шкіл. Матеріальна участь земства у фінансуванні освіти була абсолютно недостатньою. У 70-і роки видавалися невеликого розміру субсидії у 200 — 300 руб. тільки тим сільським товариствам, які відкривали школу. Ці засоби майже виключно призначалися для виплати платні вчителям. Вона була невеликою. Учитель отримував на рік від 120 до 200 — 240 руб. Приміщення ж для школи і вчителів відводилися сільським товариством. Воно ж забезпечувало й паливом. Проте сільські товариства, відкриваючи школи, не брали на себе ніяких зобов'язань. Приміщення шкіл, як правило, були незадовільними. Звідси їхня нестійкість.

З 1878 року Слов'яносербське земство повіту змінило умови видачі субсидій. Тепер субсидія в 400 — 500 руб. видавалася тільки тим сільським товариствам, які брали на себе зобов'язання вносити до управи щорічно по 200 руб. і відводити для шкіл приміщення. У результаті в 1879 році було закрито 9 сільських шкіл, а десята, Іванівська двокомплектна шко-

ла, якій земством була видана субсидія в 700 руб., у 1879 році була перетворена на двокласне міністерське училище. З тих, що існували в 1878 році 15 земських шкіл, у Слов'яносербському повіті залишилися тільки п'ять та три були відкриті знов.

Проте за використання коштів не було контролю. Гроші часто витрачалися не за призначенням. У результаті навчальні посібники в більшості шкіл були старі або взагалі відсутні. Учителі вимушені були купувати книги не ті, які були потрібні, а ті, що дешевше. У 24 з 28 шкіл взагалі були відсутні книги для класного читання. З 1898 року Слов'яносербське земство приймає на озброєння досвід, вироблений іншими земствами. З того часу із земського бюджету почали відпускати гроші кожній школі на платню вчителям, законовчителям, учителям гімнастики й охоронцеві. Решта частини шкільного бюджету надходила в розпорядження управи повіту, яка розподіляла засоби на опалювання, освітлення, поточні господарські потреби. Сума, що залишилася, йшла на закупівлю книг — підручників, а також для шкільних бібліотек, на придбання навчальних посібників, заготовку парт тощо.

У тому ж році для постачання всіх видів шкіл при земській управі повіту був відкритий книжковий склад. З 1899 року в повіті затверджується посада інспектора училищ (до цього інспектор існував на 2 повіті — Бахмутський і Слов'яносербський), завідувача шкільного столу (відділу), а також шкільна комісія повіту, хоча остання проіснувала недовго. Передбачаються й інші заходи, спрямовані на поліпшення постановки освіти. У 1898 році земські збори Слов'яносербського повіту вирішили забезпечувати кожну школу мінімальною колекцією наочної допомоги на суму 30 — 40 руб. У неї входили глобус, карти, географічні картини, атлас природної історії, шведські рахівниці, арифметичний ящик, розрізна азбука, компас та інше. Надалі на їх поповнення і ремонт вносили до кошторису суму

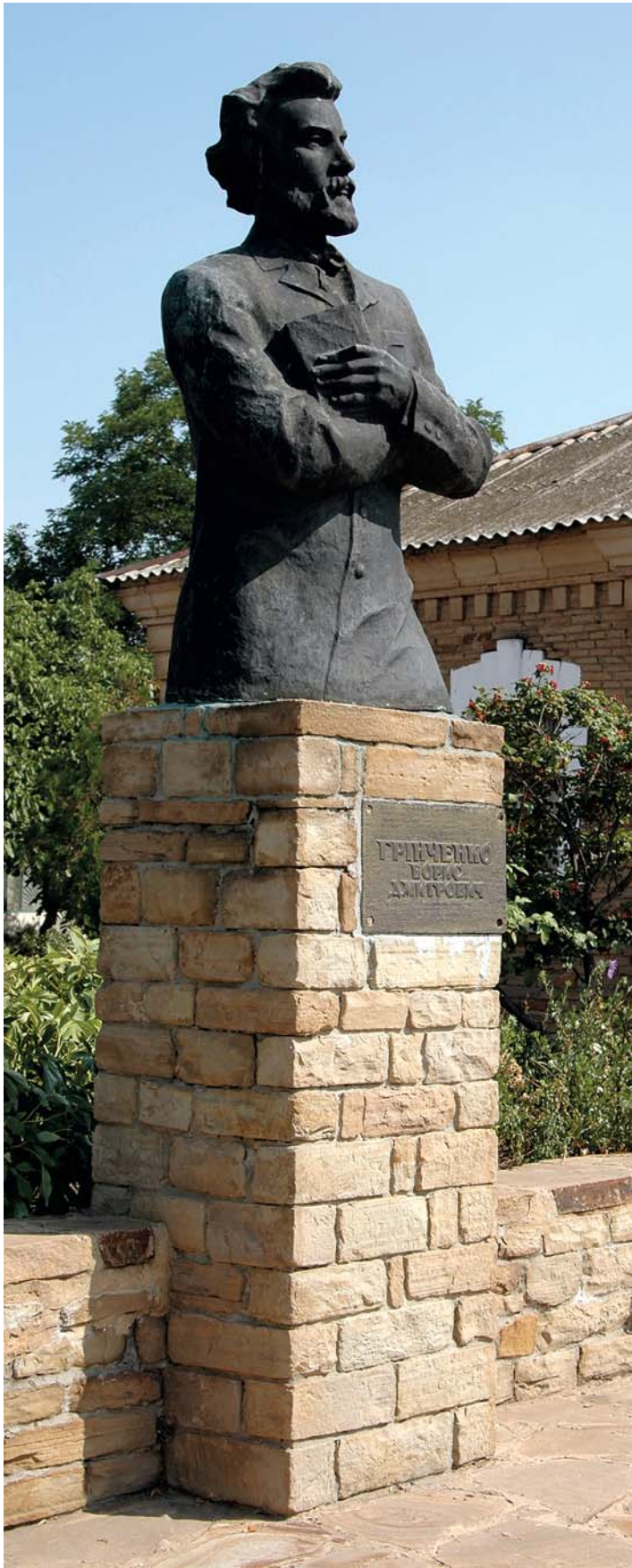
10 — 18 руб. У 1889 році при земській управі був відкритий центральний музей шкільних наочних посібників. Він був пересувним. У подальшому були організовані районні музеї.

При земській управі в 1898 році була відкрита бібліотека для земських службовців, на яку покладался обов'язок обслуговувати вчительський персонал. Така ж бібліотека була створена Маріупольським земством. А 13 грудня 1899 року губернські земські збори прийняли рішення в кожному повіті відкрити за рахунок губернського земства вчительські бібліотеки в пам'ять 100-ліття з дня народження О.С. Пушкіна. Для цієї мети було асигновано кожному повіту по 300 руб. Для поповнення книжкового фонду надалі виділялося щорічно по 100 руб. У всіх повітах Донбасу були створені такі бібліотеки. Вони носили ім'я О.С. Пушкіна. З 1896 по 1905 рік Слов'яносербським земством повіту було встановлено 17 бібліотек. У другій половині 90-х років земство повіту звертає свою увагу й на освіту дорослого населення. У цей час був покладений початок народним читанням, недільним і

вечірнім заняттям з дорослими. У 1899 році в Луганську і Лозовій Павлівці були влаштовані народні аудиторії.

Прагнучи зробити початкову освіту в повіті доступною для всіх дітей шкільного віку від 8 до 11 років, земство повіту в 1897 році провело обстеження поселень, метою якого було з'ясувати, скільки буде потрібно шкіл, щоб досягти загального початкового навчання в Слов'яносербському повіті, у яких місцях їх слід відкрити, якого типу і в яких селищах будуть потрібні школи. З'ясувалося, що в 1897 р. у 8 волостях повіту, у яких проживала третина населення, не було шкіл. У Гірсько-Іванівській волості до 1901 року була тільки одна школа. Адже ця волость була одним з головних центрів вугледобувної промисловості повіту. У великій і багатій Криничансько-Миколаївській волості до 1898 року не було навіть школи грамоти. У приміській Кам'янобрідській волості поза школою залишалося 97 % дітей шкільного віку. В інших волостях повіту від 74 до 89 % дітей шкільного віку не були зайняті навчанням. У 25 населених пунктах повіту, у кожному з

■
Будівля
Олексіївської
народної
школи, у якій
у 1887—
1894 рр.
викладав
Б. Д. Грін-
ченко,
снт Михай-
лівка
Перваль-
ського
району
Луганської
обл.

яких за переписом 1897 року проживало від 1 до 5 тисяч осіб, не було жодної школи. У 1898 році земськими школами було охоплено 17 % дітей. Лише в небагатьох волостях відсоток охоплення навчанням дітей був вищим.

При обстеженні з'ясувався неблагополучний стан шкільних будівель. У 1899 році всі земські школи поміщалися в пристосованих будівлях. У багатьох виявилися протікання, вогкість. Більшість з них були переповнені, погано освітлені. За підсумками обстеження був вироблений план поступового створення мережі шкіл у радіусі 2,5 верст протягом 12 років. Селянське товариство підтримало цей план. Для будівництва нових шкіл в управу почали надходити пожертвування, у тому числі й від приватних осіб [54].

Росли й витрати земства на народну освіту. Якщо в 1878 році вони склали 2712 руб. (3,84 % річного бюджету), то в 1896 році збільшилися до 15404 руб. і склали 7,72 % річного бюджету земства повіту. А в 1900 році витрати на народну освіту в Слов'яносербському повіті склали 123705 руб. — 43,73 % земського бюджету.

Нові шкільні будівлі будувалися з каменя під черепичним або залізним дахом. При деяких школах відводилися приміщення для бібліотек-читалень. З 1899 року по 1907 рік Слов'яносербське земство побудувало 47 нових шкіл, а до 1910 року число нових шкіл зросло до 61.

Деяка своєрідність в організації земської освіти спостерігалася в Маріупольському повіті. Тут проживали греки, яких було менше третини (28,8 відсотка), а також українці й росіяни. Оскільки земські школи створювалися на засоби сільських товариств, то відкривалися вони в першу чергу в багатших селищах. Такими були грецькі села. Вони краще були забезпечені землею, до того ж довгий час користувалися різними пільгами.

У 1892 році в Маріупольському повіті діяло 73 земських школи, у яких налічувалося 7110 учнів. З них грецьких шкіл було 26, у них 3920 учнів, російських

— 44 школи, у яких було 3382 учнів, німецьких шкіл 3, у них 108 учнів [55]. У кожному грецькому селі була школа. До того ж школи в грецьких селах були більші, ніж у російських і українських. У грецьких школах у середньому навчалося близько 150 осіб, у російських — майже наполовину менше. Усі діти грецького населення були охоплені навчанням. У російських же школах місць не вистачало, і багато дітей шкільного віку залишалися поза школою.

У 1900 році земство Маріупольського повіту поставило головним за мету швидке введення загальної початкової освіти в повіті. Грецькі школи фактично наблизилися до цієї мети. Тому земство мало можливість надавати істотнішу допомогу розвитку російських шкіл повіту.

У подальші роки число шкіл продовжувало збільшуватися. До кінця ХІХ століття в Маріупольському повіті було 86 земських шкіл, у Бахмутському — 101. Церковно-приходських налічувалося відповідно 39 і 38. У цих повітах існувало ще по три школи грамоти.

Проте для характеристики навчального процесу важлива не тільки кількість, але і якість навчання. А з ним не завжди справа йшла благополучно. Особливо відчувався дефіцит підготовлених учителів. З числа земських учителів Слов'яносербського повіту в 1899 році закінчили вищі педагогічні курси 3,64 %, стільки ж гімназію, 20 % учителів було після духовної семінарії й стільки ж закінчили вчительські семінарії, 21,81 % — епархіальні училища. 20 % учителів і 9,1 % учительок не закінчували навчальних закладів, а 3,64 % про освіту не подали даних. До речі, з 1899 року в земських школах Слов'яносербського повіту жінки почали кількісно переважати над чоловіками. Учителів цього року було 45,45 %, а вчительок 54,55 [52]. У Маріупольському повіті в 1887 році з 110 народних учителів спеціальну підготовку мала тільки половина з них.

У ту пору в Донбасі не було педа-

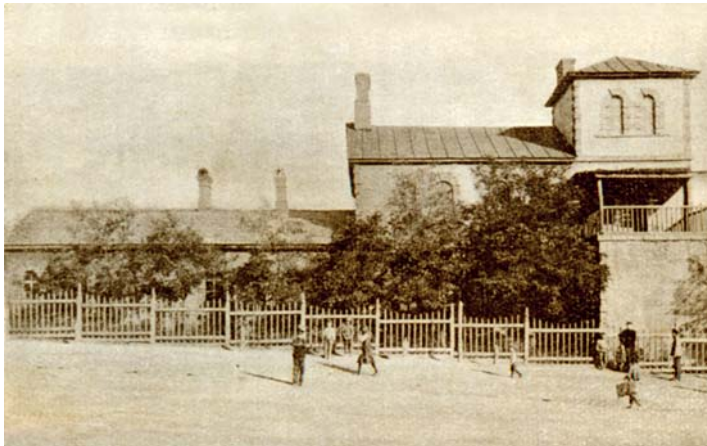

гогічних навчальних закладів. Земські управи повітів посилали своїх стипендіатів за рознарядкою губернської управи, в учительські семінарії, педагогічні інститути й на педагогічні курси за межі Донбасу. Слов'яносербське земство, крім того, практикувало запрошення вчителів з інших губерній. У літній час земські управи посилали працюючих учителів на спеціальні курси, організовані в Катеринославі.

Природно, що серед учителів Донбасу було багато чудових педагогів, ентузіастів своєї справи, що присвятили своє життя освіті й вихованню дітей. Улітку 1878 року в с. Олексіївку Ми-

■
Фрагмент експозиції меморіального музею Б. Грінченка в с. Олексіївка

■
Пам'ятник Б. Грінченку в с. Олексіївка, скульптор І.М. Чумак

■ Лисичанська
штейгерська
школа

хайлівської волості Слов'яносербського повіту прибула сім'я нового власника маєтку О.К. Алчевського. Дружина банкіра і промисловця Алчевського Христина Данилівна вже була широковідомою діячкою народної освіти. Ще в 1862 році в Харкові вона організувала першу безкоштовну жіночу школу для дорослих, багато років керувала цією школою. За її досвідом і при її сприянні недільні жіночі школи були створені в інших містах Росії та України. В Олексіївці на свої кошти вона відкрила народну школу.

■ Читання
Х.Д. Алчев-
ської селянам
с. Олексіївки

Олексіївська однокласна земська школа стала знаменитою не тільки тому, що її створила й була довгий час опікуною Христина Алчевська. Цій школі пощастило й на вчителя. З 1887 року тут викладав Б.Д. Грінченко, який став відомим педагогом, письменником, ученим-лексикографом.

При навчанні дітей грамоти він застосовував розроблений ним аналітико-синтетичний звуковий метод, на уроках використовував рухомий алфавіт з великими літерами, «Українську граматику», у якій до кожної літери додавався малюнок. Як тексти для читання Б.Д. Грінченко використовував фольклорний матеріал, а також створені ним спеціально для цієї мети розповіді за мотивами казок. Разом з освітньою діяльністю Б.Д. Грінченко активно займався літературною творчістю. В Олексіївці він писав вірші, розповіді, перекладав українською мовою твори світової класики. Тут він почав роботу над головною працею свого життя — «Словарем української мови». В Олексіївці Б.Д. Грінченко жив і працював до 1893 року. Він залишив яскравий слід у Донбасі. В с. Олексіївці тепер створений музей Б.Д. Грінченка.

Яскравою особистістю на просвітницькому терені був М. О. Корф, який жив у Маріупольському повіті. Головною справою його життя була постановка шкільної справи. Він наполегливо розробляв і здійснював програму влаштування в Росії дешевої початкової школи з одним учителем на всі три роки навчання. Ця програма отримала підтримку видатних діячів освіти того часу. Відомий педагог К. Ушинський назвав цю школу зародком нової народної школи з її життєвою програмою елементарної освіти. М. О. Корф писав посібники для народної школи, навчальні посібники, книги для читання. З 1867 по 1873 рік він видав п'ять таких книг: «Руководство к обучению грамоте по звуковому способу», «Русская начальная школа», «Наш друг», «Малютка», «Наше школьное дело». У 1870 році його обрали членом Санкт-Петербурзького педагогічного товариства при Московському університеті, а також членом Комітету письменності. За великі заслуги з організації освіти присудив йому золоту медаль.

Очолюючи раду училища повіту, М. О. Корф багато сил віддавав прак-

тичній роботі. Двічі на рік він об'їжджав школи, відвідував і аналізував заняття, сам давав показові уроки. За його ініціативою й за підтримки сільських товариств було створено близько сотні сільських шкіл.

Назгадку про просвітителя М. О. Корфа в його селі Нескучному була заснована сільська школа. Її відкрили В.І. Немирович-Данченко та його дружина Катерина Миколаївна, дочка М.О. Корфа. Це була знаменна подія в Донбасі. На відкритті школи були присутні багато знаменитих гостей, зокрема відомий просвітитель Х. Д. Алчевська [56].

Не можна не назвати тут ім'я ще одного відомого педагога — С. М. Рижкова, який у 90-х роках працював у Василівській школі Слов'яносербського повіту. Потім він переїхав до Луганська й викладав у школі Луганського паровозобудівного заводу Гартмана. У 1906 році С. М. Рижков був обраний в 1-у Державну думу Росії і був у Фракції трудовиків.

Розвиток гірничометалургійної промисловості в Донбасі в післяреформений період вимагав підготовки кваліфікованих робітників і фахівців, які знають основи техніки й технології виробництва, уміють обслуговувати машини. Одним з

■
Бахмут.
1-а жіноча
гімназія

таких професійно-технічних навчальних закладів у Донбасі стала Лисичанська штейгерська школа, відкрита з 1 вересня 1873 року. Штейгерська школа не мала статусу середнього навчального закладу. Це був казенний навчальний заклад відкритого типу.

Проте Лисичанська штейгерська школа не могла задовольнити потреби вугільної промисловості в молодших спеціалістах. Тому в 1878 році для підготовки штейгерів і машиністів підйому «Товариство південноросійської кам'яновугільної промисловості» відкрило в Горлівці гірниче училище. Як і Лисичанська штей-

■
Юзівка.
Народне
училище
заводу
Новоро-
сійського
товариства

■ *Бахмут.
Земська
управа та
ремеслене
училище*

герська школа, воно було розраховане на чотирирічний термін навчання. З них три роки теоретичного навчання, а один, останній, — практики. Тільки після річної практики на шахтах випускникам присвоювалася кваліфікація. На відміну від Лисичанської, яка знаходилася у веденні казни, Горлівська школа була приватною. Учні повинні були вносити плату за навчання від 150 до 180 руб. на рік.

Початкові школи відкривалися на великих підприємствах Донбасу. Такі школи були на Юзівському металургійному заводі, на Луганському паровозобудівному. У 1896 році було відкрито однокласне міністерське училище на Донецькому содовому заводі. Хоча це були загальноосвітні початкові школи, вони готували дітей робітників на зміну своїм батькам. Крім того, при цих, а також міських школах створювалися ремісничі класи й курси.

Як відомо, вищих навчальних закладів у Донбасі в ХІХ столітті не існувало. Зародження середньої освіти належить до 1839 року, коли були відкриті Луганське і Лисичанське гірничі училища, що проіснували до 1861 року. Система середньої освіти в Донбасі знов почала відроджуватися в 70 — 80-х роках. 9 вересня 1879 року в Бахмуті була відкрита шестикласна прогімназія, а

1 липня 1889 року вона була перетворена у восьмикласну гімназію. Жіноча гімназія в Бахмуті була відкрита в 1884 році у складі чотирьох класів. У 1896 році її перетворили у восьмикласну — 7 основних, 1 підготовчий, 1 паралельний і 1 педагогічний. У Луганську чоловіча гімназія була відкрита 1 липня 1898 року в складі 4-х основних класів. У 1899 році тут був відкритий підготовчий клас. У Маріуполі в 1875 році відкрили дві прогімназії — чоловічу й жіночу. На основі цих прогімназій 1 липня 1876 року була створена Маріупольська гімназія у складі підготовчого і 4 нижчих класів. Потім у ній щорічно відкривали по одному новому класу.

До кінця ХІХ століття в Донбасі набули значного поширення вугільна, металургійна й інші галузі промисловості, а також залізничний транспорт, що вимагали технічних фахівців. Однак у краї не було жодного середнього технічного навчального закладу. Цей пропуск намагалася заповнити Луганська міська дума. У 1892 році вона порушила клопотання про заснування в Луганську середньотехнічного училища. Проте Міністерство народної освіти не підтримало цієї пропозиції, пояснивши, що подібні навчальні заклади слід відкривати в губернському центрі.

Таким чином, протягом ХІХ століття в повітах Донецького басейну були закладені основи народної освіти. Проте загальний рівень освіти в краї залишався низьким. У Катеринославській губернії за переписом населення 1897 року грамотне населення складало 21,5 %. У Маріупольському повіті відсоток грамотних був вище — 26,2 %, а в Бахмутському повіті — трохи нижче за загальногубернський рівень — 21,4 %. Рівень писемності міського населення був вищий, ніж сільського. У Маріуполі грамотне населення складало 48,6 %, у Бахмуті — 44,5 %.

2.15. КУЛЬТУРА

Інтенсивний розвиток економіки Донбасу в ХІХ столітті проходив в умовах активного духовного життя населення краю. Разом з поширенням освіти в цей періоду краї спостерігаються яскраві зразки літературної творчості й живопису, розвитку науки та мистецтва, інші прояви багатой і різноманітної людської культури.

Уже той факт, що великий промисловий і культурний центр Донбасу Луганськ дав країні великого етнографа, лінгвіста і письменника В.І. Даля, Козака Луганського, багато що означає. В.І. Даль є гордістю всього нашого краю. Він народився 10 листопада 1801 р. у Луганську в родині старшого лікаря Луганського ливарного заводу Іогана Христіана Даля. Після прийняття ним 14 грудня 1799 р. російського підданства батька майбутнього вченого за російським звичаєм стали називати Іваном Матвійовичем Далем.

У 1805 р. родина Даля переїхала до Миколаєва. З цим південним портовим містом були пов'язані дитячі та юнацькі роки В. Даля. Дуже любив він відвідувати міські базари та ярмарки. У веселому го-

моні українських ярмарків він уловлював відтінки українських і російських, молдавських і болгарських, багатьох інших наріч, вивчав українську мову й народні звичаї. Тут він починав збирати слова для свого знаменитого «Толкового словаря живого великорусского языка». Повертаючись з Петербурга після закінчення Морського кадетського корпусу, молодий мічман Даль в Україні, по дорозі до Миколаєва, записав слово, що привер-

■
У музеї
В.І. Даля

■
Будинок-
музей
В.І. Даля в
м. Луганську

У музеї
В.І. Даля

нуло його увагу — «замолаживать». Цей випадок він вважав початком роботи над словником.

У наступні роки В. Даль жив у різних місцях Росії. Незважаючи на це, він уважно стежив за розвитком української літератури, вів активну переписку з українськими письменниками, був бажаним учасником літературних вечорів Є. Гребінки в Петербурзі. Тут Даль особисто познайомився з Т. Шевченком, а надалі, під час заслання автора «Кобзаря», брав участь у долі поета. До України у Володимира Даля назавжди залишилися теплі родинні почуття. Про глибоке почуття батьківщини свідчить і взятий ним псевдонім «Козак Луганський».

В. Даль відомий як чудовий письменник, етнограф, лінгвіст, лікар. Але головною справою всього його життя було створення тлумачного словника. Особливо велика збирацька й дослідницька робота проведена ним в Оренбурзькому краї. Сама думка про складання словника дозріла в нього тут. В Оренбурзі Даль виявив себе як учений і був обраний членом-кореспондентом Академії наук. Створення чудового «Толкового словаря живого ве-

ликорусского языка», що не втратив свого значення й у наш час, стало найбільшим науковим і громадянським подвигом Козака Луганського — В. Даля.

Луганщина, як і вся країна, шанує пам'ять великого лексикографа. У Луганську створено меморіальний музей В. Даля, його іменем названий Східноукраїнський університет, одна з вулиць міста. Уже стало традицією проводити на Луганщині Далівські читання, у яких беруть участь учені багатьох країн світу.

Луганщині несказанно поталанило на великих лексикографів. З її землею пов'язане створення ще однієї дуже важливої праці — «Словаря української мови» Б. Грінченка. В. Даль, який був другом великого російського поета Пушкіна, ніколи не зустрічався з Борисом Грінченком. Їх розділяв час. Але об'єднала їх Луганська земля. Як і Даль, Грінченко жив на Луганщині. Саме тут він почав збирати матеріал для свого «Словаря української мови». В. Даль служив для нього гарним прикладом. Як і Даль, Грінченко був письменником, етнографом, фольклористом, видатним педагогом. Обидва вони є гордістю нашого народу.

Пам'ятник
В. І. Далю у
м. Луганську

■
У музеї
В.І. Даля

І такі самородки на Донецькій землі — не рідкість. Хто з нас не слухав із завмиранням серця чарівливих українських пісень «Дивуюся я на небо...» та «Узявши б я бандуру...», хто не захоплювався проникливою лірикою їхнього вірша, що зачаровує людину, що зве у вись, у незвідані простори? Такі дивовижні рядки народжуються не часто, а якщо вже з'явилися, то входять у нашу свідомість назавжди. Але далеко не всі знають, що автором цих чудових віршів, що стали класичними, був наш земляк, поет-романтик з Донбасу Михайло Миколайович Петренко.

Михайло Петренко народився в місті Слов'янську, точніше на хуторі під Слов'янськом. Його батькові, особистому дворянинові Миколі Петренку, який не мав землі, ще неодруженому, збори міщан м. Слов'янська 10 березня 1809 року відвели для поселення три десятини землі. Місце було чудове, солов'їне — у низині між річкою Торець та її притокою

Бакай. Виник хутір, який назвали Торецьким. На цьому солов'їному хуторі в 1817 році й народився майбутній відомий поет.

Михайло Петренко не був професійним поетом у нашому розумінні. Після закінчення юридичного факультету Харківського університету 1841 року він став канцелярським чиновником Харківської палати кримінального суду, отримавши чин губернського секретаря. З часом він — на посту секретаря Волчанського суду повіту, потім — повітовим стряпчим у Лебедині Харківської губернії. Проте громадськість того часу добре знала Михайла Петренка за його творчістю й високо цінувала як справжнього поета. Відомо, що в червні 1859 року до нього до Лебедина приїжджав Тарас Григорович Шевченко під час своїх останніх відвідин України.

Помер знаменитий поет, колезький асесор Михайло Петренко рано, 25 грудня 1862 року, залишивши про себе вічну пам'ять у народі. Своїм прикладом він

виклав цінний урок письменникам майбутніх поколінь: щоб стати класиком, не потрібно багатотомних творів, досить написати 2 — 3 твори, які б запали в душу людини. Але на це здатний тільки справжній талант.

Земляки пам'ятають свого знаменитого поета, глибоко поважають його пам'ять. У вересні 1987 року у зв'язку зі 170-літтям з дня народження М.М. Петренка на будівлі міської бібліотеки м. Слов'янська відкрили меморіальну дошку. У середній школі №15 був створений меморіальний музей поета.

Донбас дав світу в описуваний період ще одного класика літератури — російського письменника В.М. Гаршина. Всеволод Михайлович Гаршин народився 2 (14) листопада 1855 року в маєтку поміщиків Акимових Приємна Долина Бахмутського повіту. Батько майбутнього письменника, Михайло Єгорович Гаршин, був офіцером кіросирського полку. Отримавши в 1858 році в спадок невеликий маєток у Старобільську, він вийшов у відставку й поселився в ньому. Отже, життя письменника протягом тривалого часу було пов'язане з м. Старобільськом, що знайшло віддзеркалення в його творчості.

Уже в літературному дебюті, яким став його нарис «Справжня історія Енських земських зборів», опублікованому в 1876 році, представлені спостережувані ним явища місцевого життя. Тема — злободенна для тих днів — обмеженість земської діяльності. Члени земства повіту багато й гаряче сперечаються з різних питань, одногосно погоджуються із заходами, пропонованими урядом. Проте перед найважливішим питанням — боротьби з голодом — відступають. Уже в цьому першому творі знайшло віддзеркалення його кредо: мистецтво повинно служити вищим ідеалам добра й правди.

Глибокою людяністю і протестом проти бездушся пройнята розповідь «Ведмідь». Описувані в ній події відбуваються в місті повіту Більську, з чого не важко зрозуміти, що мова йшла про події в місті Старобільську.

У 1883 році Гаршин написав одну з кращих своїх розповідей — «Червона квітка». У символічних образах цього твору найнесподіванішим шляхом перетнулися філософські та політичні ідеї, наукові концепції й міфологічні мотиви. І.С. Тургенєв, якому була присвячена розповідь, відмітив, що «Червона квітка» стала прекрасною ілюстрацією тези про вічне протистояння двох «особливостей людської природи — донкіхотства й гамлетизму». У розповіді бачилося віддзеркалення самого Гаршина з його прагненням до самопожертвування. Багато хто називав його сучасним Гамлетом.

Творчість Гаршина, його складне, трагічне життя привертають увагу фахівців та громадськості і в наші дні. Про нього пишуть статті й книги, його творчості присвячуються наукові симпозиуми. У м. Артемівську Донецької області в 1996 році вийшла книга О.В. Гаршина, В.П. Замкового і В.Т. Терещенка — «Нове слово про Всеволода Гаршина». У числі авторів цієї книги — внучатий племінник письменника, кандидат технічних наук Олексій Володимирович Гаршин, відомі краєзнавці з Артемівська В.П. Замковий і В.Т. Терещенко. Вони вивчили багато деталей з життя і творчості письменника, зібрали багатий матеріал. Це дозволило до 130-ліття з дня народження Гаршина — 14 лютого 1985 року в с. Переїзді Артемівського району Донецької області відкрити меморіальний музей письменника. У 1991 році тут вже був установлений бронзовий бюст В.М. Гаршина. У числі гостей при відкритті бюста був присутній учений-славіст, гаршинознавець з Великобританії Пітер Генрі, який написав монографію про життя і творчість письменника «Гамлет свого часу: В.М. Гаршин».

У Бахмуті в кінці ХІХ століття жив і працював відомий український поет і прозаїк Микола Федорович Чернявський. Народився він у 1868 році в слободі Торська Олексіївка, нині село Жовтневе Червоноармійського району Донецької області. Його дитинство було пов'язане з Луганщиною, де батько служив священи-

ком. Сам Чернявський писав, що вчився в народній школі в Мітякінській станиці, яка стоїть на іншому березі Дінця версти за півтори від Новобожедарівки. Потім учився в місті Луганську в приватній школі Ф. Подоби. Після початкової школи його відправили в Бахмутське духовне училище. Потім навчання в Катеринославській духовній гімназії. Закінчивши її в 1889 році, Микола Чернявський знову повертається до Бахмута, де в духовному училищі викладає музику і спів. Проте йому було тісно в рамках вчителя музики і співу. Його поетична душа бажала простору. Йому хотілося б розповідати хлопцям про милу його душу поезії, але не дозволяла програма. Він вимушений був потайки складати вірші. Спочатку писав російською, потім українською мовою. Пропрацювавши 12 років, він пішов з духовного училища. Про причини сам сказав пізніше у своїх спогадах: «Оточення було задушливе. Люди говорили про небо, а плазували по землі. Любили ближнього, а жили з його темноти і кривавої праці. Від цього оточення треба було відмежуватися. І я відмежувався».

Перша збірка його віршів «Пісні кохання» вийшла в Харкові в 1885 р., а через три роки в Бахмуті була надрукована збірка «Донецькі сонети». М. Чернявський був першим шахтарським поетом, який відбив у своїй творчості важку й небезпечну працю шахтарів. У вірші «У Донецьким краї» він писав:

*Ревуть гудки. Дими стовпами
Повзуть за вітром по степу.
А там під степом, у склепу
Шахтар зомлілими руками
Б'є камінь, вугілля добува,
У землю вік свій зарива.*

Микола Чернявський відомий і як прозаїк. Його гостропсихологічні оповідання та повісті не втратили актуальності й тепер. У своєму житті й діяльності йому не раз доводилося спілкуватися та співпрацювати з такими видатними діячами української літератури, як Михайло Коцюбинський і Борис Грінченко.

Поряд з літературою в Донецькому

краї зароджується поліграфія й книгодрукування. Перша друкарня в Бахмуті виникла в 1872 році. У 80-х роках була заснована друкарня повіту. За замовленнями вони виготовляли всілякі бланки, свідоцтва, шкільні зошити та інші друкарські вироби. У другій половині 90-х років у Бахмуті виникла третя друкарня. Власник її М.І. Крамарев у 1898 році видав згадану вище збірку віршів М.Ф. Чернявського «Донецькі сонети». Вважається, що виданням цієї збірки був закладений початок книгодрукування в Бахмуті. Хоча ще раніше тут була надрукована невелика книжка «Історичні записки про Бахмутське училище за 50 років» священника Бутовського, а також почали друкувати у вигляді брошури звіти Бахмутської міської управи. Перша ж газета в Донбасі почала виходити в Маріуполі в 1899 році — «Маріупольський довідковий листок».

Багатими на талант були й живописці Донецького краю. Яскравою зіркою серед них виділявся видатний живописець-пейзажист передвижник Архип Іванович Куїнджі. Народився він у січні 1841 року в передмісті Маріуполя в грецькій сім'ї. Але прізвище в нього турецьке. Первинний його варіант — Куюдджи — у перекладі означало — ювелір, золотих справ майстер. І Архип Іванович виправдав своє прізвище. У картинах «Українська ніч», «Березовий гай», «Місячна ніч на Дніпрі» та інших він створив величні, повні поезії образи природи. Для пейзажів А.І. Куїнджі характерне сміливе вирішення ефектів освітлення. Його картини й тепер вражають глядачів своєю художньою правдивістю, яскравістю та барвистістю.

Говорячи про розвиток культури, слід віддати належне й народним умільцям. Луганські інженери й робітниками створювали чудові пам'ятники історії та культури, установлені в Полтаві на честь перемоги над шведами, і в білоруському місті Полоцьку, на пам'ять розгрому російськими військами наполеонівської армії. Художнє литво заводу не раз

■
Пам'ятник
В.М. Гаршину,
Старобільськ.
скульптор
І.П. Овчаренко

прикрашало всеросійські й міжнародні виставки. А статуетка, відлита з чавуну, з міжнародної виставки була взята до Лондонського музею. Прикрасою павільйону Новоросійського товариства на промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді 1896 року була унікальна пальма, виготовлена зі шматка рейки ковалями-умільцями Юзівського заводу Мерцаловим і Шкаріним.

Невід'ємною частиною народної культури є архітектура. У Донбасі в 1844 році було знову відкрито Святогірський монастир, де зберігся видатний пам'ятник церковної архітектури кінця XVII століття — Святогірська Миколаївська церква. Розташована вона на вершині крейдяної гори над Дінцем. Вівтар церкви був висічений у скелі, а сама церква побудована з цегли. Фахівці відносять її до слобожанського стилю. Становить інтерес і дерев'яна церква св. Миколи, побудована в Бахмуті в 1797 році.

Важливими осередками культури завжди були бібліотеки й клуби, а також музеї. Бібліотека та музей були створені на Луганському ливарному заводі ще в першому десятилітті ХІХ ст. Це були перші культурно-просвітницькі заклади в Донбасі. Наприкінці століття в Луганську була відома загальнодоступна народна бібліотека на Гусинівці (так називали робітниче селище біля паровозобудівного заводу). Від цієї бібліотеки бере свій початок Луганська обласна наукова бібліотека, що існує більше століття.

У Донбасі, як і взагалі в Україні, бурливо розвивалася хорова пісенна культура. Ще в першій половині ХІХ століття на Луганському ливарному заводі існував хор з робітників і майстрових.

Театральні й церковні заходи влаштовувалися на ярмарках. З середини ХІХ століття відомі факти приїзду в міста Донбасу пересувних театральних труп. У 1847 році в Маріуполі виступала театральна трупа В.І. Виноградова. Свої спектаклі вона ставила в коморі, нашвидку переобладнаний у театр. Тут же, у Маріуполі, у 1887 році був відкритий перший ста-

ціонарний театр у Донбасі. Його театральний сезон розпочався постановкою «Ревізора» М. Гоголя. Засновником і керівником театру був Василь Шаповалов, він же — чудовий актор і режисер. У місто часто приїжджали відомі українські колективи. На маріупольській сцені виступали В. Андреев-Бурлак, М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, А. Затиркевич-Карпінська та інші корифеї театру. Приблизно в той же час у Юзівці побудували дерев'яну будівлю цирку, де виступали найжджі артисти, у робочому селищі металургів був створений самодіяльний оркестр.

Виникли й такі вогнища культури, як народні аудиторії. З'явилися вони на противагу поширенню продажу спиртних напоїв у зв'язку з уведенням монополії на горілку. Щоб захистити народ від сп'янування, представники інтелігенції почали створювати товариства народної моральності й тверезості, які відкривали народні аудиторії, що нагадують нинішні клуби й будинки культури.

Народна аудиторія була створена в Луганську. Вона мала бібліотеку-читальню, зал для театральних вистав, де виступали приїжджі артисти й художня самодіяльність. Один з місцевих аматорів театру — І. Боголюбов — став згодом актором МХАТу. У театрах Петрограда й Москви працював інший виходець з Луганська — О. Дорошенко (справжнє прізвище — Дорошевич), який починав свої виступи в театральних трупах М. Кропивницького, М. Старицького й Г. Деркача, які гастролювали тут.

У 1893 р. у Луганську почав діяти театр власника пекарні купця Блинова. У місті було створено гірничо-комерційний клуб, на сцені якого йшли оперети «Весела вдова», «Граф Люксембург», «Жриця» тощо. У Луганську на гастролях бували українські артисти, у тому числі й всевітньо відома акторка Марія Олександрівна Калина. Вони поставили «Наталку Полтавку» І. Котляревського. Приїжджав сюди й широковідомий на той час трагик М. Іванов-Козельський.

За його участю мешканці міста побачили «Гамлета» й «Короля Ліра» Шекспіра, «Підступництво й любов» Шиллера.

Велику наукову й практичну цінність становили роботи, що проводяться в Донбасі з лісорозведення й зрошування земель. Відомо, що клімат тут дуже нестійкий. Злі суховії, які часто дмуть зі сходу з-за Каспію, нерідко дотла висушують ґрунт, гублять на ньому все живе. Пом'якшити удар стихійних сил природи можуть тільки ліс і вода. Люди не раз замислювалися, як створити ліси, пустити на поля вологу. Це тепер у нашому краї більше 500 тисяч гектарів штучних лісонасаджень, а яких-небудь 150 років тому цю роботу доводилося людям починати з нуля.

Важливою умовою у вирішенні цього завдання була організація спостережень за погодою, вивчення клімату регіону. Ще в 1836 році в Луганську була створена перша не тільки в Донбасі, але й в Україні метеорологічна обсерваторія. Отримані тут спостереження дали перші наукові уявлення про клімат південно-східної Росії. Вони використовувалися при складанні метеорологічних карт, а також у сільському господарстві. За пропозицією академіка Купфера й гірничого начальника Луганського округу Ф. Фелькнера Луганська метеообсерваторія ввійшла до мережі метеостанцій Головної фізичної обсерваторії Російської імперії, що тоді створювалася.

У 1843 році Міністерство державних володінь заснувало в Донбасі перше степове лісництво. Випускник Петрівського лісового й межового інституту Віктор Єгорович Графф разом з видатним лісоводом професором Ф.К. Арнольдом вибрали місце для нього площею 2750 десятин на казенній землі біля села Велика Анадоль на Маріупольщині. У тому ж році В.Є. Графф заклав невелику садову шкільку для вирощування саджанців деревних порід і посадив перші дерева майбутнього лісу. Ліс успішно прижився, звідси почалося поширення його по всьому Донбасу. У 1866 році В.Є. Графф став професором Петрівської земле-

робської й лісової академії (Москва). Він був піонером степового лісорозведення, створив і очолював Великоанадольське зразкове лісництво, організував лісову школу (нині лісовий технікум). За 23 роки своєї діяльності В.Є. Графф заклав у степу більше 150 гектар лісових насаджень, які склали потім великий лісовий масив. Він заповідав посадити на його могилі дуб з донецьких степів.

Проте одних лісопосадок було недостатньо. Треба було виробити методи раціонального ведення сільського господарства в посушливих областях. З цією метою створено спеціальну наукову експедицію під керівництвом видатного географа і ґрунтознавця професора В.В. Докучаєва. На території Донбасу в 1892 році були встановлені стаціонарні дослідні ділянки — Старобільська й Маріупольська (біля Великоанадольського лісу). У той же час за ініціативою В.В. Докучаєва і К.І. Юницького були створені метеостанції в Старобільську, Біловодську, на Стрільцівському заводі та в Деркульському лісництві.

Донбас з його незрівнянною красою та рідкісними явищами природи, із заводами й шахтами, яких не зустрінеш в інших краях, привертав багато відомих учених, художників і письменників. У кінці ХІХ століття Донбас відвідали відомі російські письменники О. Купрін, О. Серафимович, В. Вересаєв. Багато хто пам'ятає яскраву повість «Молох» О.І. Купріна, у якій знайшли віддзеркалення картини важкого життя металургів Єнакієвого. Під час свого ходіння по Русі в Донецькому краї побував О.М. Горький. У 1891 році на станції Слов'янськ він працював на ремонті шляхів. Їхні твори збагатилися спостереженнями з життя й праці металургів та шахтарів басейну. Добре знав і любив Донбас А.П. Чехов. Його розповідь «Перекотиполе», повість «Степ» та інші твори нав'язні перебуванням у шахтарських краях. Пізніше Чехов писав: «Донецький степ я люблю і колись відчував себе в ньому, як удома, і знав там кожную балочку».

2.16. МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

Перші кроки з організації медичного обслуговування в Донецькому басейні були зроблені на Луганському ливарному заводі на межі XVIII і XIX століть. Разом з партією майстрових Олександрівського гарматного заводу, прибулих з Петрозаводська у квітні 1796 року на Лугань для будівництва нового підприємства, був і штаб-лікар Іван Ратч. Як і на колишньому заводі, його призначили тут заводським лікарем. У послужному списку, що зберігається в Державному архіві Луганської області, містяться про нього такі дані: Іван Якович Ратч, штаб-лікар, колезький асесор, 49 років, родом з Цессарії, син артилерійського поручика, російськوپідданий.

І.Я. Ратч довгі роки служив лікарем на бойових судах російського військово-морського флоту. У нього був великий досвід медичного обслуговування. А останніми роками перед від'їздом до Донбасу він був старшим лікарем на Олександрівському гарматному заводі в м. Петрозаводську Олонецької губернії. Коли на Луганському заводі, що будувався, довелося йому створювати перший госпіталь, організовувати медичне обслуговування, він спирався на свій великий досвід медичної практики.

Зростала кількість жителів селища Луганського заводу, збільшувалася кількість шахтарів на заводській копальні в Лисичій балці. Відомо, копальня — виробництво небезпечне. Там часто траплялися травми. Та й звичайні хвороби не обходили гірників. Туди й відправили Ратча молодшим лікарем, коли в серпні 1798 р. на Луганський завод приїхав доктор з університетським дипломом І. Даль.

Іоганн Христіан Даль за походженням датчанин, але народився він у польському місті Данцизі. Після закінчення богословського й філософського факультетів Йенського університету І. Даль, який знав сім європейських мов, у тому чис-

лі й російську, був запрошений до Росії. Став він бібліотекарем Катерини II. Незабаром, однак, він їде за кордон, отримує медичну освіту. Тепер він служить по медичній частині в Гатчинській волості, що належить царському двору. А коли І. Ратч поїхав на Луганщину, К. Гаскойн запрошує його на Олександрівський завод, призначає старшим лікарем. Пройшло два з чимось роки, і Даль відправляється слідами Ратча на Луганщину, стає старшим лікарем Луганського ливарного заводу.

Недовго довелося штаб-лікареві Ратчу попрацювати серед шахтарів. Становище в Лисичій балці було складним. Управитель копальнею А. Сміт писав правлінню заводу в серпні 1800 р.: «Не менш чверті всіх людей команди протягом трьох останніх тижнів хворіли у важкій формі на лихоманку й малярію. На щастя, вони ще живі, хоча в нас немає лікаря, оскільки доктор Ратч помер». Незабаром на посаду молодшого лікаря копальні прийняли штаб-лікаря Камінського. Повідомляючи доктора Даля про хвороби, які долають шахтарів, Камінський просив заснувати при вугільному ламанні лазарет, допомогти в придбанні ліків. За повідомленнями штаб-лікаря Камінського й Сміта, правління заводу відрядило на копальню старшого заводського лікаря І. Даля.

Приїхавши до Лисичої балки, Даль побачив у шахтарському селищі непоказну картину. Житлові приміщення шахтарів були сильно перенаселені. У землянках, на додаток до тісноти, було сиро. Будинки, казарми й землянки стояли майже впритул. У жителів не було ні сараїв, ні льохів, тому що шахтарі не мали землі й не мали ні посівів, ні худоби. Отже, у них не було овочів. Шахтарське селище до того ж перебувало в антисанітарному стані. У рапорті директорові заводу Гаскойну Даль просив надати жителям інші квартири й переселити їх із землянок. У

той же час він пропонував виділити для лазарету окремих будинок.

Шов час, а становище не покращувалося. У березні 1803 р. Даль доповідав, що на копальні померло 8 чоловіків і 7 жінок, хворіли 63 особи. У квітні того ж року близько 40 жінок хворіли на цингу, діти — на кір. Причини все ті ж. У результаті зусиль доктора Даля й штаб-лікаря Камінського на копальні в Лисичій балці були відкриті госпіталь і аптека.

Важлива сторінка в охороні здоров'я Донбасу пов'язана з організацією курорту на соляних озерах поблизу м. Слов'янська. Цілюща властивість вод цих озер була відома з давніх пір. А в другій чверті ХІХ століття тут було організовано курортне лікування. Початок поклав міський лікар штаб-лікар Яковлев. У 1827 році за його порадою перевели сюди частину хворих солдатів Чугуївського госпіталю й розмістили в наметах на південному березі озера Репного. У перші роки тут застосовували тільки водні процедури, купання, а з 1832 року почали практикувати грязелікування, яке давало хороший ефект.

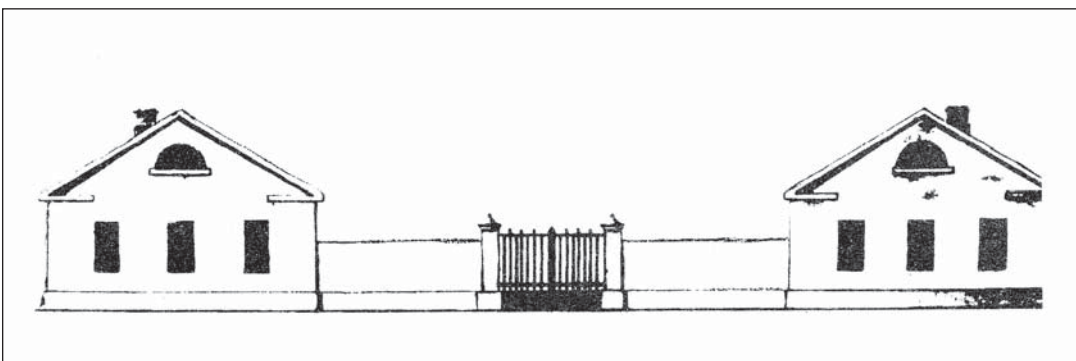
Лікувальними властивостями слов'янських озер зацікавився медичний департамент. За його пропозицією професор Харківського університету С.С. Гордієнко в 1835 році зробив перший аналіз вод цих озер. Він підтвердив цілющу їх властивість. У 1838 році на березі озера були організовані спеціальні купальні, а в 1840 році тут було відкрито відділення Чугуївського госпіталю на 200 осіб.

У кінці 40-х років починається спорудження водолікувальної установи для цивільних осіб, у 1852 році її здали в експлуатацію. Відкрили близько двох десятків ванн. Цього було абсолютно недостатньо. Тому приватні особи почали споруджувати особисті дачі й здавати їх в оренду. У п'ятдесятих і шістдесятих роках на літній сезон для лікування сюди приїжджало з різних країв до 500 осіб. Це свідectво того, що курорт здобув широку популярність.

У 1876 році міська влада створила управління слов'янськими мінеральними водами, яке вжило заходи з розширення курорту. Було наново перебудовано будівлю водолікарні, яку збільшили більше, ніж удвічі. Окрім залу для прогулянок, контори та інших службових приміщень, було обладнано 60 ванних кімнат. Розбили новий парк, названий Грессерівським, розташований через дорогу від старого. Були побудовані приміщення для культурного обслуговування пацієнтів — зал для глядачів, бібліотека, більярдна, кегельбан. У Грессерівському парку були обладнані гімнастичні майданчики.

Зрозуміло, курортне обслуговування коштувало дорого, їм могли скористатися тільки заможні громадяни. Для малозабезпечених добродійне товариство відкрило притулки, що коштували значно дешевше. Таким чином, за курортний сезон воно обслужило близько 60 осіб. Число курортників поступово збільшувалося. У 1900 році сюди на лікування й відпочинок приїжджало близько 1000 осіб.

У першій половині ХІХ століття ме-

■
Фасад
госпіталю
при Лисичому
байраці.
30-і роки
ХІХ ст.

■ Будівля повітової земської лікарні. Бахмут.

дичне обслуговування в Донбасі ледве зароджувалося. Воно носило в основному відомчий характер. Медичні установи створювалися на великих підприємствах, у військових частинах, в'язницях. Існував госпіталь у знову відкритому Святогірському монастирі. У 30-х роках у місті повіту Бахмуті була лікарня й аптека.

Тут же існувала в'язнична лікарня. У 1842 році бахмутська міська лікарня розташовувалася в приватному будинку з 7 кімнат на 40 ліжок. У в'язничній лікарні, яка залишалася недобудованою, хворі розміщувалися в сирій кімнаті на нарах. У 60-х роках у Бахмутському повіті здійснювалося щеплення віспи. Проте основна маса населення — селяни й міська біднота — залишалася поза впливом медицини. Тільки з установою земства поступово створюється мережа земських медичних установ, доступних простому народу. Кабінет Міністрів Росії 26 серпня 1866 року прийняв положення, що передбачало організацію лікарняної допомоги робітникам за рахунок підприємств з розрахунку 1 місце на 100 осіб. У 1872 році земство побудувало в Бахмуті двоповерхову лікарню, де були 4 чоловічих і 4 жіночих палати, кабінети, лабораторія. У Маріуполі в 1874 році було відкрито земську лікарню на 30 ліжок. Її персонал складався з 13 осіб, зокрема одного лікаря, двох фельдшерів та інших молодших медпрацівників і санітарів. У 1890 році в

Маріуполі була відкрита міська лікарня на 15 ліжок. Розміщувалася вона в приватному будинку. У 1897 році для неї було побудовано нову будівлю. Через якийсь час відкрили міську амбулаторію. У середині 90-х років у Маріуполі була земська лікарня, а в повіті 5 лікарських ділянок. Земство повіту містило 11 лікарів, 20 фельдшерів і 7 акушерок. У Слов'яносербському повіті з 1871 року діяла земська лікарня на 30 ліжок. У лікарні був один лікар. У селах цього повіту Петропавлівському й Кримському були створені фельдшерські пункти, що обслуговуються фельдшером. У той же час у повіті знаходилося ще 5 медпрацівників, які робили щеплення віспи. У 1897 році в Слов'яносербському повіті вже були 4 лікарні на 49 ліжок, 5 лікарських ділянок і 8 фельдшерських пунктів.

Як видно з наведених даних, медичне обслуговування в повітах Донбасу, як і всієї губернії, розвивалося приблизно на одному рівні, оскільки воно фінансувалося з одного джерела.

У післяреформений період у Донецькому басейні виникають нові великі заводи й шахти, де створюються медичні установи. На Юзівському заводі лікарню побудували в 1871 році на 12 ліжок. До 1892 року число ліжок збільшилося до 40. При Донецькому содовому заводі (нині Лисичанський) у 1896 році існувала лікарня на 8 ліжок. При ній був один лікар.

Важкі житлові й побутові умови, антисанітарія, у яких знаходилися робітничі селища, часто були причиною захворювань, з якими нечисленні медичні працівники не могли впоратися. У 1892 році в Донбасі спалахнула епідемія холери. У Юзівці хворіло 708 осіб, з них 313 померли. У Бахмуті хворіли на холеру 164 особи, 85 з яких не вижили. Усього ж у Бахмутському повіті хворих налічувалося 1169 осіб, 459 з них померли.

Після епідемії були вжиті деякі заходи з поліпшення медичного обслуговування народу. В Юзівці число лікарняних ліжок було збільшене з 40 до 100. Тут здійсню-

■
Аптека
Лаче.
Юзівка.
1901 р.

вали прийом 5 лікарів. Проте на такий величезний завод і цього було абсолютно недостатньо. Земства повітів роблять спроби розширити мережу медичних установ на селі. Збільшується кількість аптек. У 1896 р. у губернії вводиться посада санітарних лікарів по одному на повіт.

Основна маса населення Луганщини не була охоплена медичним обслуговуванням. Хвороби, що поширювалися, часто забирали життя багатьох людей. Наприкінці століття Слов'яносербське земство намагається розширити мережу лікарень і аптек. З журналу Слов'яносербських повітових земських зборів за 1897 р. видно, що повітове земство часто обговорювало й вирішувало питання медичного обслуговування. На засіданні 15 березня слухали доповідь про підвищення жалування фельдшерам до 30 руб. на місяць. Незабаром винесли на обговорення питання про будівлю лікарні в с. Першозванівка. У попередньому році на її створення земство асигнувало 5 тис. руб. За кошторисом же було потрібно 8 тис. руб. Крім того, селянське товариство безкоштовно віддало ділянку землі.

Однак вирішили побудувати лікарню не в Першозванівці, а в Успенському, що розвивався як промисловий центр. Обговорювалося питання й про поліпшення Луганської земської лікарні, на яку асигнували 6600 руб. на 1898 р. На зборах пропонувалося також заснувати посаду повітового санітарного лікаря. Однак через нестачу коштів пропозицію відхилили.

Не вистачало й аптек. До 1898 р. у Луганську існувала тільки одна вільна аптека. Витрати земства на закупівлю ліків склали 4980 руб. 98 коп. У 1898 р. у місті відкрили ще одну аптеку — земську, у якій здійснювався вільний продаж ліків.

Наприкінці століття відкриваються лікарні та інші медичні установи на заводах і великих шахтах. У 1892 р. на Донецькому (нині Лисичанському) содовому заводі було зведено будівлю лікарні, будинок для доктора. У 1896 р. тут працювала лікарня на 8 ліжок, у якій був один лікар і два фельдшери.

Таким чином, рівень медичного обслуговування в Донбасі в кінці ХІХ століття залишався вкрай низьким.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

РОЗДІЛ 1. ДОНЕЦЬКИЙ КРАЙ У XVII – XVIII СТОЛІТТІ

1. Советская историческая энциклопедия : в 12 т. — М. : Сов. энцикл., 1964 — 1969; Т. 5. — 960 с. — С. 628 — 629.
2. Беляев И. О. О сторожевой и станичной службе на Польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. О. Беляев. — М., 1848. — С. 7, 18.
3. Лисянский А. С. Конец Дикого поля / А. С. Лисянский. — Донецк : Донбас, 1973. — 127 с. — С. 39.
4. Герберштейн З. Записки о Московитских делах / Зигмунд Герберштейн. — СПб., 1908. — С. 108.
5. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. V (Изюмский, купянский и старобельский уезды; купянские и старобельские округа военного поселения). — Харьков, 1858. — С. 148.
6. Пирко В. А. Торские и Бахмутские соляные промыслы в XVII — XVIII ст. / В. А. Пирко // Новые страницы истории Донбасса. — Донецк, 1994. — Кн. 3.
7. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. — К. : Гл. ред. Укр. сов. энцикл., 1976. — 811 с. — С. 11, 594.
8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — К. : Наук. думка, 1990. — Т. 1 — 3; Т. 1. — С. 51, 161; Т. 2. — С. 64 — 65, 93.
9. Багалеї Д. І. Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського державства / Д. І. Багалеї. — Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 43, 118 — 127, 240 — 252.
10. Палий Г. М. Славянск / Г. М. Палий. — Донецк : Донбас, 1987. — С. 5.
11. Дятченко Н. Ф. Беловодск: Прошлое и настоящее старинного города / Н. Ф. Дятченко. — Луганск : Ред.-изд. отд. облуправления по печати, 1993. — С. 267.
12. Грамота Петра I от 14 октября 1704 г. Изюмскому полковнику Ф. В. Шидловскому // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). — 1884. — Т. 1. — С. 351.
13. Булавинское восстание : сб. док. — М. : Изд-во Политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935. — М., 1935. — С. 118.
14. Акты Лишина. — Новочеркасск, 1891. — Т. 1. — С. 190 — 191.
15. ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 351.
16. Полное собрание Законов Российской империи. — Т. 5. — № 3380. — С. 705 — 706.
17. Подов В. И. К тайнам истории / В. И. Подов. — Луганск, 1996. — С. 36 — 55, 81 — 83, 77 — 80, .
18. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине в 1696 — 1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским. — СПб., 1896. — С. 13, 32 — 33.
19. ЦГАДА. Ф. 248, оп. 58, д. 5958, л. 258.
20. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX века. / В. М. Кабузан. — М. : Наука, 1976. — 307 с.
21. Центральная научная библиотека им. Вернадского НАН Украины. Отдел рукописей. П. С. Сакович «О границах». — С. 6.
22. Полное собрание Законов Российской империи. — Т. 12. — № 9282.
23. Советская историческая энциклопедия: в 12 т. — М. : Сов. энцикл., 1968. — Т. 11. — С. 686 — 688; М., 1969. — Т. 12. — С. 375, 376.
24. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Ворошиловградская область. — К. : УРЕ, 1976. — 727 с.
25. Пирко В. О. Заселення степової України в XVI — XVIII ст. / В. О. Пирко. — Донецьк, 1998. — 124 с. — С. 8.
26. Подов В. И. Славяносербия. — Луганск : Globus, 1998. — 120 с. — С. 35; Первенец металлургии Украины. — Луганск, 1998. — С. 13 — 20; ЦГАДА. Ф. 16, д. 558, лл. 56 — 57.
27. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Вып. 3. Славяносербский уезд. — Екатеринослав, 1886.
28. Скальковский А. А. Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького / А. А. Скальковский. — Д. : Січ, 1994.
29. ПСЗ Российской империи. — 1751. — Т. 13. — № 9911.
30. Попов Нил. Военные поселения сер-

бов в Австрии и в России / Нил Попов // Вестн. Европы. — 1870. — № 6. — С. 605 — 606.

31. ЦГАДА. Ф. 248, кн. 2732, лл. 81 — 82.

32. Центральный государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА, д. 26032.

33. ЦДІА України. Ф. 1413 (Слов'яно-сербська комісія), оп. 1, д. 7, арк. 299 — 299 (об).

34. ЦДІА України. Ф. 1413, оп. 1, д. П, арк. 21 — 48; Подов В. И. Славяно-сербия / В. И. Подов. — Луганск : Globus, 1998. — 120 с.

35. ЦДІА України. Ф. 1413, д. П, арк. 78 — 99.

36. ПСЗ Российской империи. — Т. 16. — № 12189. — С. 795 — 799.

37. ЦГВИА. Ф. ВУА, № 26036.

38. ЦГАДА. Ф. 16, д. 588, лл. 56 — 57.

39. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731 — 1823 гг.) / А. А. Скальковский. — Одесса, 1836. — С. 76.

40. ЦДІА України. Ф. 1821, оп. 1, д. 39, арк. 74.

41. Иоган Антон Гильденштедт — российский природоисследователь, доктор медицины, член Петербургской Академии наук с 1771 г. Народился в Ризе в 1745 г. На приглашение Академии наук брав участь в экспедиции с целью изучения России. За результатами экспедиции написал книгу «Путешествие по России и Кавказским горам», яку выдано в 2-х томах в Петербурге в 1787 г. та 1791 г. немецкою мовою.

Повністю російською мовою не перекладалася, а лише окремі розділи, у т. ч. «Путешествие по Слобожанщине». Опис подорожі академіка Гильденштедта правим берегом Сіверського Дінця в Бахмутській провінції переклав О. В. Гаршин — внучатий племінник відомого російського письменника, нашого земляка В. М. Гаршина.

42. Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке / А. П. Пронштейн. — Ростов-н/Д. : Изд-во Ростов. госун-та, 1961. — 374 с. — С. 64.

43. ПСЗ Российской империи. — Т. 21. — № 15177.

44. ЦДІА України. Ф. 1821, оп. 1, д. 39.

45. Геде А. В. Переселение греков из Крыма в Приазовье (вымыслы и реаль-

ность) / А. В. Геде // Новые страницы в истории Донбасса. — Донецк, 1995. — С. 8 — 10, 15.

46. Рідний край : історико-краєзнавчий альм. — 1997. — № 2 — 3. — С. 110.

47. ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 201.

48. ЦГИАРФ. Ф. 37, оп. 13, д. 147, лл. 152 — 157; Подов В. И. История Лисичанска в документах / В. И. Подов. — Лисичанск, 1995. — 120 с. — С. 45.

49. Державний архів Луганської області. Ф. 1, оп. 1, д. 106, арк. 28 — 34.

50. Державний архів Луганської області. Ф. 1, оп. 1, д. 106, арк. 35 — 43; д. 18, арк. 8; д. 117, арк. 110 — 112.

51. Більш детально про це : Подов В. И. У истоков Донбасса / В. И. Подов. — Луганск, 1995; Подов В. И. История Лисичанска в документах / В. И. Подов. — Лисичанск, 1995. — 119 с.

52. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине (1696 — 1727). — СПб., 1896. — С. 13.

53. ЦГАДА. Ф.Р. XVI, д. 3, ч. 1, лл. 90 — 92.

54. ЦГАДА. Ф. 350, оп. 2, д. 247, лл. 235 — 235.

55. ЦГВИА. Ф. ВУА, д. 18725, лл. 45 — 46; лл. 51 — 52.

56. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII — XVIII веке / А. Г. Слюсарский. — Харьков : Харьк. кн. изд-во, 1964. — 460 с.

57. ЦГАДА. Ф. 1355, д. 393. Экономические примечания. Славяносербский уезд Екатеринославской губернии.

58. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 1. — С. 122 — 123.

59. ЦГВИА. Ф. ВУА, д. 18725, лл. 45 — 46, 51 — 52.

60. Киевская старина. — 1887. — Т. 18. — С. 563.

61. ЦГАДА. Ф. 16, д. 796, лл. 271, об. 272.

62. Більш детально див. про це : Подов В. И. Открытие Донбасса: Ист. очерк. Документы / В. И. Подов. — Луганск : Б. и., 1991. — 116 с.; Материалы Всеодонец. науч.-практ. конф., посвященной 275-летию открытия Донбасса и 200-летию зарождения угольно-металлургического комплекса в Донбассе. — Луганск, 1996; Міжнар. наук. конф., присвячена

- 280-річчю відкриття М. Вепрейським та С. Чирковим кам'яного вугілля у Донецькому басейні : доп. та повідомл. — Луганськ, 2002.
63. Открытие и начало разработки каменноугольных месторождений в России. — М. ; Л. : Углетехиздат, 1949.
64. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, л. 446.
65. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, л. 448.
66. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. — М. : Госполитиздат, 1955. — 671 с. — С. 60
67. Донбасс. — 1995. — Спецвип. — С. 10 — 13.
68. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, л. 71.
69. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, л. 190.
70. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, л. 191.
71. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, л. 448.
72. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, лл. 445 — 446.
73. ЦДІА України. Ф. 1805, оп. 1, д. 44, арк. 128 — 130. Зародження робітничого класу на Україні (середина XVIII ст. — 1861 р.). — К. : Наук. думка, 1982. — С. 22 — 23.
74. Державний архів Миколаївської області. Ф. 243, оп. 1, д. 61, арк. 3 — 3 об.
75. Державний архів Миколаївської області. Ф. 243, оп. 1, д. 59, арк. 11.
76. ЦГАДА. Ф. 271, кн. 5, л. 15.
77. ЦГАДА. д. 1097, л. 221.
78. ЦГАДА. лл. 257 — 263.
79. ЦГАДА. Ф. 1355, д. 393, л. 3 — 3 об.
80. ЦГАДА. Ф. 1355. Экономические примечания Воронежской губернии. Беловодский уезд, д. 2, л. 7.
81. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, лл. 187 — 188.
82. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 1097, лл. 257 — 263.
83. Новицкий Я. П. Описание городов Азовской губернии / Я. П. Новицкий. — Александровск, 1910.
84. Новые страницы истории Донбасса. — Донецк, 1994. — Кн. 3. — С. 4.
85. ПСЗ Российской империи. — № 3724.
86. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 629, лл. 187 — 188.
87. Зародження робітничого класу на Україні (середина XVIII ст. — 1861 р.). — К. : Наук. думка, 1982. — С. 330 — 331.
88. ЦГАДА. Ф. Берг-коллегии, д. 2222, лл. 247 — 248.
89. ПСЗ Российской империи. — Т. 23. — С. 815.
90. Державний архів Луганської області. Ф. 1, оп. 1, д. 137, арк. 28.
91. ЦГИАЛ. Ф. 37, оп. 63, д. 279, л. 2.
92. ЦГИАЛ. Ф. 37, оп. 63, д. 279, л. 2.
93. Більш детально про першу копальню Донбасу див. : Подов В. И. У истоков Донбасса / В. И. Подов. — Луганск, 1995.
94. ЦГАДА. Ф. 1355, Экономические примечания Воронежской губернии. Беловодский уезд, д. 2, л. 6.
95. Державний архів Луганської області. Ф. 1, оп. 1, д. 1, арк. 3 — 3 об.
96. ЦГАДА. Ф. 1355, Экономические примечания Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд, д. 393.
97. ГАЛО, ф. 1, оп. 1, д. 21, лл. 5 — 6.
98. Миколаївський облдержархів. Ф. 243, оп. 1, д. 59, арк. 11.
99. Полонская-Василенко Н. Запорожье XVIII столетия и его наследство / Н. Полонская-Василенко. — Мюнхен : Изд-во «Днепровской волны», Т. 2. — С. 205 — 206.
100. Пирко В. Заселення Донеччини у XVI—XVIII ст. / В. Пирко. — Донецк, 2003. — С. 25 — 26.
101. Наш край. Документы по истории Донской области. — Ростов-н/Д., 1963. — С. 79.
102. Яворницький Д. Г. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Г. Яворницький. — Л. : Світ, 1992. — Т. 3. — С. 237 — 238.
103. Советская историческая энциклопедия : в 12-ти т. — М. : Сов. энцикл., 1962. — Т. 2. — С. 804 — 805. — 1022 стлб.
104. Булавинское восстание : сб. док. — М. : Изд-во Политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935. — С. 262, 290, 323.
105. Письма и бумаги Петра Великого. — М., 1951. — Т. 8. — С. 811 — 812.
106. Зародження робітничого класу на Україні: середина XVIII ст. — 1861 р. : зб. док. і матеріалів / голов. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР, Центр. держ. іст. арх. УРСР у м. Києві ; упоряд. В. П. Баран, М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. — К. : Наук. думка, 1982. — 495 с.
107. ПСЗ Российской империи. — Т. 17. — № 12409.

РОЗДІЛ 2. ДОНЕЦЬКИЙ КРАЙ У ХІХ СТОЛІТТІ

1. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Т. II. Бахмутский уезд. — Екатеринослав, 1886. — С. 46—47.
2. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800 — 1825 гг. / Е. И. Дружинина. — М. : Наука, 1970. — С. 140.
3. Державний архів Луганської області. Ф.1, оп.1.
4. Голобуцький В. А. Економічна історія Української РСР / В. А. Голобуцький. — К., 1970. — С. 176.
5. Борисенков Е. П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Е. П. Борисенков, В. М. Поссецкий. — М. : Мысль, 1988. — С. 228.
6. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Т. II. Бахмутский уезд. — Екатеринослав, 1886. — С. 228.
7. Крестьянское движение в России в 1796 — 1825 гг. — М., 1961. — С. 310 — 311.
8. ЦГАДА, Москва. Ф. 1355, оп. 1, д. 393
9. Крестьянское движение в России в 1800 — 1856 гг. : сб. док. — М., 1962. — С. 323.
10. Павлович В. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / В. Павлович. — СПб., 1862. — С. 203—204.
11. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф.1, оп. 1, д. 97, арк. 139; ДАЛО. Ф. 1, оп. 1, д. 97, арк. 28; ДАЛО. Ф. 1, оп. 1, д. 97, л. 143.
12. Більш детально див. : Подов В. И. Открытие Донбасса / В. И. Подов. — Луганск, 1992.
13. ЦГИА РФ. Ф.37, оп.63, д.279, л.2.
14. ДАЛО. Ф. 1, оп. 1, д. 24, арк. 40.
15. ЦГАДА М. Ф. 271, оп. 1, д. 222, л. 250.
16. Полонская-Василенко Н. Запорожье XVIII столетия и его наследство / Н. Полонская-Василенко. — Т. II. — С. 206; Подов В. И. История Лисичанска в документах. — Лисичанск, 1995. — С. 41—42.
17. Струмилин С. Г. Черная металлургия в России и в СССР. — Москва, 1935. — С. 76.
18. Донецк. Историко-экономический очерк. — Донецк, 1969. — С. 26—27.
19. История технического развития угольной промышленности Донецкого бассейна. — Киев : Наук. думка, 1969. — С. 35.
20. ЦГНА РФ. — Ф. 44, оп. 2, д. 66, л. 22.
21. Записки Одесского общества истории и древностей. — 1881. — Т. XII. — С. 400—401.
22. Горный журн. — 1827. — 4.1. — Кн. 2.
23. Горный журн. — 1829.
24. ДАЛО. Ф. 1, оп. 1, д. 37, арк. 7.
25. Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 351.
26. ЦГНА РФ. Ф. 1286, оп. 1, д. 243, л. 67.
27. ЦГАДА. Ф. 1355, д. 393. Екатеринославская губерния, Славяносербский уезд, лл. 1—2.
28. Більш детально див. : Подов В. И. Первенец металлургии Украины / В. И. Подов, В. С. Курило. — Луганск, 1998.
29. ДАЛО. Ф. 1, оп. 1, д. 8, арк. 13.
30. Слабеев И. С. Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины в XVIII — первой половине XIX в. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / И. С. Слабеев. — К., 1960.
31. ЦГИА РФ. Ф. 44, оп. 2, д. 1165, лл. 25—26. И там само. — д. 818, л. 2.
32. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Т. III. Славяносербский уезд. — Екатеринослав, 1886. — С. 48; Голобуцький В. А. Економічна історія Української РСР / В. А. Голобуцький. — К., 1970. — С. 217; Географический словарь Российской империи / сост. П. Семенов-Тяньшанский. — СПб., 1867. — С. 99.
33. ЦГИА РФ. Ф. 37, оп. 64, д. 585, л. 177.
34. ЦГИАЛ. Ф. 44, оп. 3, д. 230, лл. 118—119.
35. Кеппен И. Материалы для истории горного дела на юге России / И. Кеппен. — Вып. 1. — Харьков, 1899. — С. 7—8.
36. Бакулев Г. Д. Развитие угольной

- промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. — М. : Госполитиздат, 1955. — 671 с.
37. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России / П. И. Фомин. — Харьков, 1915. — С. 134 — 135.
38. ЦГИА РФ. Ф. 37, оп. 74, д. 214, л. 4.
39. Географический словарь Российской империи / сост. П. Семенов-Тяньшанский. — СПб., 1867. — С. 99.
40. ЦГИА РФ. Ф. 37, оп. 12, д. 5, л. 14.
41. Развитие металлургии Украинской ССР. — К. : Наук. думка, 1980. — С. 54.
42. Ямковой Л. А. Путь длинной в сто лет / Л. А. Ямковой, С. А. Куксина, Г. А. Плетенцов. — Луганск : Світлиця, 1966. — С. 79.
43. Горшков В. П. Соль земли Донецкой / В. П. Горшков, А. В. Грищенко. — Донецк, 1992. — Ч. 2. — С. 11.
44. Розен Б. Я. Соленые кристаллы / Б. Я. Розен. — Донецк, 1977. — С. 139.
45. Менделеев Д. И. Сочинения / Д. И. Менделеев. — М.; Л., 1949. — Т. XI. — С. 190.
46. Тиме И. Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донецком бассейне / И. Тиме. — СПб., 1889. — С. 80.
47. Фабрично-заводские предприятия России. — СПб., 1909. — № 1361.
48. Донцов Б. Н. Константиновка / Б. Н. Донцов, З. Г. Лихолобова // История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. — К. : Гл. ред. Укр. сов. энцикл., 1976. — С. 394.
49. История рабочих Донбасса. — К., 1981. — Т. 1. — С. 36—37.
50. ЦГА г. Москвы. Ф. 320, оп. 1, д. 686, л. 11.
51. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. — К. : Гл. ред. Укр. сов. энцикл., 1976. — С. 164.
52. Павлович В. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / В. Павлович. — СПб., 1862. — С. 248.
53. Рад. шк. — 1929. — верес. — С. 74—77.
54. Курило В. С. Образование в Донбассе. XIX — начало XX вв. / В. С. Курило, В. И. Подов. — Луганск, 1999. — С. 34.
55. Лихачева П. Б. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда / П. Б. Лихачева // Новые страницы истории Донбасса. — Донецк, 1994. — С. 33.
56. История родного края. Донецкая область / А. В. Колесник, В. А. Пирко, С. М. Нестерова, Е. В. Щербина. — Донецк, 1998.
57. Первые журналисты Донецкого края / сост. Ю. А. Темник. — Луганск : Изд-во «Шико», 2006. — 288 с.
58. Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795 — 1887 гг.). — Т. 1. Выдающиеся деятели науки и техники XVIII — начала XIX веков / Карл Гаскойн, Михаил Соймонов, Евграф Ковалевский, Густав Гесс де Кальве, Аполлон Мевийус, Илиодор Фелькнер, Иван Тиме. — Луганск : Изд-во «Шико», 2004. — 530 с.
59. Приколота О. В. Луганский литейно-пушечный завод в переписке и указах 1795 — 1797 гг. / О. В. Приколота, А. С. Люлько // Исследования и материалы по истории г. Луганска. — Вып. IV. — Луганск : Изд-во «Шико», ООО «Виртуальная реальность», 2008. — 260 с.
60. Луганщина: памятники и памятные места / авт.-сост. : Башкирцева О. С., Вячеславова Е. А., Ключко Т. Н., Черных О. О. — Луганск : ООО «Полиграфический центр «Максим», 2007. — 80 с.
61. Костић Мита. Нова Србија и Славеносрбија / Мита Костић. — Нови Сад : Српско-украјинско друштво, 2001 (Нови Сад : «Стојков»). — 192 стр. : илустр., мапе ; 21 см.

ЗМІСТ

Передмова	3
РОЗДІЛ 1	
ДОНЕЦЬКИЙ КРАЙ У XVII – XVIII СТОЛІТТІ	4
1.1. Заселення Донецького краю в XVII столітті.....	6
<i>Дике поле.....</i>	<i>6</i>
<i>Початок заселення Донецького краю.....</i>	<i>9</i>
<i>Запорозькі й донські козаки в Донбасі</i>	<i>14</i>
1.2. Донецький край у першій половині XVIII століття.....	21
<i>Заснування Бахмута. Бахмутська провінція</i>	<i>21</i>
<i>Заселення лівого берега Дінця</i>	<i>23</i>
<i>Сербський полк у Донбасі. Прикордонна межа по Кальміусу</i>	<i>26</i>
<i>Російсько-турецькі війни першої половини XVIII століття</i>	<i>27</i>
<i>Зимівники запорожців.....</i>	<i>29</i>
1.3. Донецький край у другій половині XVIII століття.....	33
<i>Поселення в Донбасі слов'янoserbських рот</i>	<i>33</i>
<i>Російсько-турецька війна 1768 — 1774 років.....</i>	<i>45</i>
<i>Заселення Донбасу в 70 — 90-х рр. XVIII століття.....</i>	<i>47</i>
<i>Переселення греків у Приазов'я</i>	<i>59</i>
<i>Заснування Луганська та Лисичанська.....</i>	<i>61</i>
1.4. Освоєння земель і розвиток сільського господарства	63
<i>Землеволодіння</i>	<i>63</i>
<i>Землеробство й тваринництво.....</i>	<i>71</i>
1.5. Відкриття кам'яного вугілля в Донбасі.....	79
<i>Легенда про горючий камінь</i>	<i>79</i>
<i>Фальсифікація документів про відкриття Донбасу</i>	<i>80</i>
<i>М. Вепрейський і С. Чирков — першовідкривачі кам'яного вугілля в Донбасі.....</i>	<i>83</i>
<i>Продовження пошуків корисних копалин.....</i>	<i>87</i>
<i>Діяльність Чорноморської гірничої експедиції.....</i>	<i>88</i>
<i>Пошуки залізної руди.....</i>	<i>90</i>
1.6. Ремісничє виробництво.....	93
<i>Ткацтво, деревообробка, цегляне та інші види ремесла</i>	<i>93</i>
<i>Металообробка</i>	<i>95</i>
<i>Скляне виробництво. Добування млинового каменя та інші промисли</i>	<i>96</i>
<i>Мукомельне виробництво.....</i>	<i>97</i>
<i>Винокуріння. Виробництво пива</i>	<i>98</i>
<i>Бджільництво, рибальство, мисливство.....</i>	<i>99</i>
1.7. Промисловість Донбасу у XVIII столітті.....	101
<i>Видобування солі.....</i>	<i>101</i>
<i>Виникнення гірничо-металургійного комплексу в Донбасі</i>	<i>111</i>
<i>Луганський ливарний завод</i>	<i>113</i>
<i>Перша копальня Донбасу.....</i>	<i>115</i>
1.8. Торгівля в Донецькому краї	117
1.9. Класова боротьба	122
<i>Загін разінців на Дінці.....</i>	<i>122</i>
<i>Булавінське повстання</i>	<i>123</i>
<i>Народний протест</i>	<i>129</i>
<i>Відгомони селянської війни під проводом О. Пугачова</i>	<i>130</i>

РОЗДІЛ 2	
ДОНЕЦЬКИЙ КРАЙ У ХІХ СТОЛІТТІ	132
2.1. Заселення Донбасу в першій половині ХІХ століття.....	134
2.2. Сільське господарство Донбасу в дореформений період.....	139
<i>Тваринництво</i>	139
<i>Землеробство</i>	140
<i>Поміщики й поміщицькі господарства</i>	143
<i>Селяни</i>	144
<i>Соціальне розширення селянства</i>	147
<i>Антифеодальний рух у Донбасі в першій половині ХІХ століття</i> ...	148
2.3. Розвиток промисловості Донбасу в першій половині ХІХ століття	151
<i>Промисли й дрібна промисловість</i>	151
<i>Велика промисловість</i>	154
<i>Перша копальня Донбасу</i>	174
<i>Поміщицькі й селянські копальні</i>	179
<i>Успенська, Городищенська й Катерининська казенні копальні</i>	180
<i>Грушевські антрацитні розробки</i>	181
<i>Відродження соляної промисловості</i>	182
2.4. Геологічні дослідження Донбасу.....	183
2.5. Міста, торгівля, транспорт	190
<i>Міста</i>	190
<i>Торгівля</i>	195
<i>Транспорт</i>	198
2.6. Донбас у період селянської реформи.....	201
2.7. Сільське господарство Донбасу в післяреформений період	207
<i>Землеволодіння</i>	207
<i>Общинна форма землеволодіння</i>	209
<i>Землеробство</i>	211
<i>Скотарство в селянських господарствах</i>	213
<i>Приватновласницькі господарства</i>	213
2.8. Геологічні дослідження в другій половині ХІХ століття	215
2.9. Будівництво залізниць	220
2.10. Розвиток промисловості Донбасу в другій половині ХІХ століття	226
<i>Розвиток вугільної промисловості</i>	227
<i>Чорна металургія. Машинобудування</i>	233
<i>Соляна промисловість</i>	242
<i>Хімічна та скляна промисловість</i>	245
2.11. Становище робітників Донбасу.....	247
2.12. Зростання міст і промислових центрів. Торгівля й транспорт	
<i>Донбасу</i>	252
<i>Луганськ</i>	252
<i>Лисичанськ</i>	254
<i>Бахмут</i>	254
<i>Маріуполь</i>	256
<i>Юзівка</i>	257
<i>Горлівка</i>	258
<i>Єнакієве</i>	259
<i>Торгівля й транспорт</i>	259
2.13. Розвиток гірничої та гірничозаводської науки в Донбасі	265
2.14. Освіта в Донбасі в ХІХ столітті	269
2.15. Культура	279
2.16. Медичне обслуговування	288
Архівні джерела та література	292

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ПОДОВ Володимир Іванович народився 25 лютого 1924 року в Білорусії. Історик. Закінчив історичний факультет Ростовського державного університету. Ветеран Великої Вітчизняної війни, полковник у відставці. Член Національної спілки журналістів України. Директор Луганського регіонального науково-дослідного центру з проблем історії Донбасу.

В. І. Подов півстоліття віддав дослідженню історії Донбасу. Ним написано понад 250 наукових робіт, видано більше 40 книг, зроблено важливі наукові відкриття. У книгах «Открытие Донбасса», «Донбасс в XVII — XVIII веках» та ін. відновив справедливість, повернув бахмутським солеварам М. Вепрейському і С. Чиркову титул першовідкривачів кам'яного вугілля в Донбасі. Володимир Іванович зробив важливий внесок у дослідження проблеми заселення Донбасу (книги «Славяно-

сербия», «К тайнам истории», «Донбасс в XVII — XVIII веках», «История города Лисичанска» та ін.), у вивчення життя та творчості видатного українського поета-земляка Володимира Сосюри. За книги «Любовь и слезы» і «Сосюра известный и неизвестный» В.І. Подову присуджено другу літературну премію імені Володимира Сосюри за 2000 р.

КУРИЛО Віталій Семенович — професор, доктор педагогічних наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, дійсний член Міжнародної академії наук педагогічної освіти, голова Спілки краєзнавців Луганської області. Депутат Верховної Ради двох скликань, голова підкомітету з питань фахової освіти Комітету з питань освіти та науки Верховної Ради.

Народився на Луганщині 2 лютого 1957 року в селищі Білокуракине. Трудову діяльність і шлях у педагогічну науку, яка стала покликанням і головною справою його життя, розпочав учителем історії в школах Білокуракинського та Старобільського районів Луганської області. З 1986 року працював у Луганському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка на посадах асистента, доцента кафедри історії України, заступника декана, проректора з навчальної

роботи (з 1993 по 1996 рік). З 1997 року — ректор, а з 2007 — президент Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Віталій Семенович належить до того покоління вітчизняних учених, яких відрізняють широкий світогляд, фундаментальна теоретична підготовка, високий професіоналізм, багатий досвід практичної роботи, талант організатора. Він — автор понад 70 наукових праць. Провідним науковим виданням В. С. Курила є монографія «Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті» (2000), у якій уперше для дослідження генезису освітніх процесів використано розроблений автором критеріально-комплексний підхід. Осмисленню самого феномену «освіта», виявленню гуманістичного потенціалу сучасної освітньої діяльності присвячено книги «Восхождение» (2003), «Диалектика „недостающего“ и „избыточного“ в образовательном пространстве» (2006), написані ним у співавторстві з видатним педагогом Б. І. Коротяєвим. Масштабні наукові праці «История Донбасса» у двох томах та «История Луганского края», керівником авторських колективів яких був Віталій Семенович, розкривають нові сторінки історії рідного краю.

Законотворча діяльність народного депутата Віталія Курила спрямована на вдосконалення діючих законів у галузі освіти та віддзеркалює оперативне реагування депутата на проблеми регіону, який він представляє.

Науково-популярне видання

ПОДОВ Володимир Іванович
КУРИЛО Віталій Семенович

ІСТОРІЯ ДОНБАСУ

Відповідальний редактор — Лобода С. М.
Редагування та коректура — Ніколаєнко І. О.
Дизайн та верстка — Крайнюк А. М.
Фото — Хромушин Ю. М.

У книзі використано архівні матеріали
Луганського обласного краєзнавчого музею,
Музею історії і культури міста Луганська,
Державного архіву Донецької області,
а також особистого архіву І. І. Красильнікова.

Підп. до друку 25.09.2009 р. Формат 60x84 1/8. Папір крейдяний. Гарнітура
Literaturnaуа. Друк офсет. Ум. друк. арк. 34,9. Наклад 1000 прим. Зам. № 111.

Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
91011, Україна, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2, т/ф: (0642) 58-03-20.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Книгу надруковано в типографії «Поліграфічний центр «Максим»
91011, Україна, м. Луганськ, вул. Челюскінцев, 16-а, т/ф: (0642) 34-40-21.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої діяльності ДК № 3036 від 17.12.2007 р.